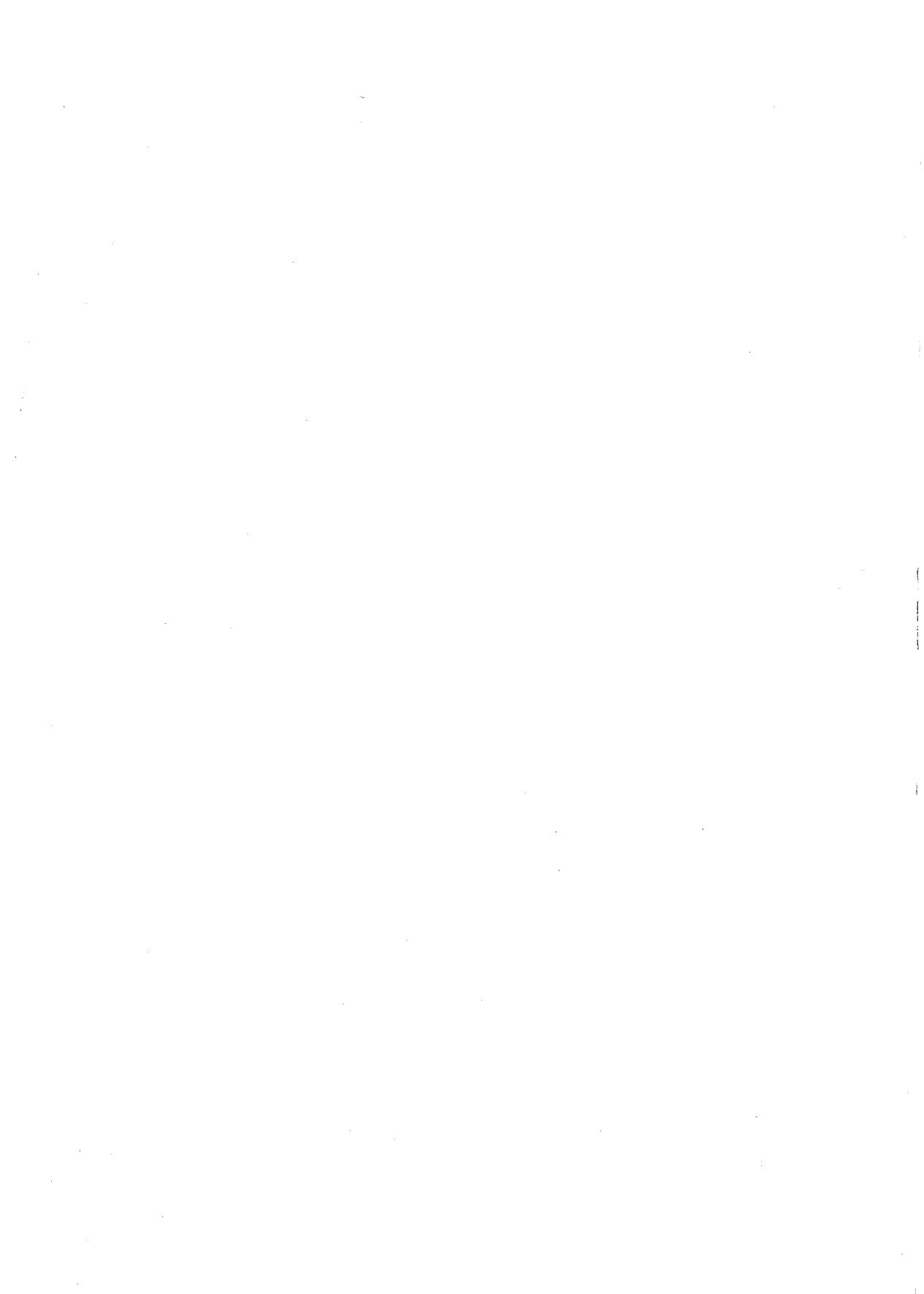

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Др ЖАРКО ШЋЕПАНОВИЋ

СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ И ПОТАРЈЕ
ИСТОРИЈСКО-ЕТНОЛОШКА РАСПРАВА

БЕОГРАД, 1979.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Др ЖАРКО ШЋЕПАНОВИЋ

СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ И ПОТАРЈЕ

ИСТОРИЈСКО-ЕТНОЛОШКА РАСПРАВА

БЕОГРАД, 1979.

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

MONOGRAPHS

VOLUME 20

Dr ŽARKO ŠĆEPANOVIĆ

CENTRAL POLIMLJE AND POTARJE
REGIONS

An Ethnological and Historical Treatise

Editor: dr Petar Vlahović
University Professor

Secretary: Miroslava Malešević

Accepted at the session of the Scientific Council of the Ethnographical
Institute on December 12th 1978.

BEOGRAD 1979.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 20

Др ЖАРКО ШЋЕПАНОВИЋ

СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ И ПОТАРЈЕ

историјско-етнолошка расправа

Уредник: др Петар Влаховић
професор Универзитета

Секретар: Мирослава Малешевић

Примљено на седници Научног већа Етнографског института
САНУ од 12. децембра 1978.

БЕОГРАД 1979.

Издаје: Етнографски институт САНУ

Лектор: Лепосава Жуњић

Превод текста на страни језик: Андријана Гојковић

тираж: 1000 примерака

Штампа: „Слободан Јовић“
Београд, Стојана Протића 52

Штампано уз учешће средстава Републичке заједнице науке Србије и Републичке
заједнице науке Црне Горе

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
ПРЕДГОВОР — — — — —	3
УВОД — — — — —	5
I. ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ — — — — —	7
II. ПРОШЛОСТ ОБЛАСТИ — — — — —	11
1. ПРЕДСЛОВЕНСКА ЕПОХА — — — — —	11
2. ОД ДОСЕЉЕЊА СЛОВЕНА ДО КРАЈА XII ВИЈЕКА — — — — —	18
3. ОД КРАЈА XII ДО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIV ВИЈЕКА — — — — —	33
а) Учвршћивање феудалних односа и стварање крупних властелинстава — — — — —	33
б) Привредни просперитет области — Развој Брскова на Тари —	44
в) Средњовековне жупе Брсково и Љубовића — — — — —	50
4. ОД ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIV ДО КРАЈА XV ВИЈЕКА — — — — —	56
5. ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У XVI И XVII ВИЈЕКУ — — — — —	78
6. СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ И ПОТАРЈЕ У XVIII ВИЈЕКУ — — — — —	138
7. СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ И ПОТАРЈЕ ОД ПРВОГ СРПСКОГ ДО БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКОГ УСТАНКА — — — — —	172
8. СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ И ПОТАРЈЕ У ДОГАБАЈИМА ОД 1875—1878. ГОДИНЕ — — — — —	210
9. КРАТАК ПРЕГЛЕД ДРУШТВЕНИХ ЗБИВАЊА У ПОТАРЈУ И СРЕДЊЕМ ПОЛИМЉУ У ВРЕМЕНУ ОД 1878—1912. ГОДИНЕ — — — — —	225
III. ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА — — — — —	247
Извори и литература — — — — —	257
Summary — — — — —	271

ПРЕДГОВОР

Овај рад представља моју нешто проширену докторску дисертацију
ДОЊИ КОЛАШИН, ЕТНОЛОШКО-ИСТОРИЈСКА РАСПРАВА коју сам
8. маја 1975. године одбранио на Филозофском факултету у Београду. Чла-
нови Комисије пред којом сам бранио дисертацију били су: проф. др Мир-
ко Барјактаровић, проф. др Сима Ђирковић и проф. др Петар Влаховић.
Пријатна ми је дужност да се и овом приликом свима њима најтоплије
захвалим за корисне сугестије које су ми на дан одбране дали.

Посебну захвалност дугујем проф. др Петру Влаховићу, који ми је
током рада на овој студији низом савјета и упутстава увијек свесрдно
помагао.

И на овај начин изражавам своју захвалност бројним архивским и
библиотечким радницима у Београду, Сарајеву, Цетињу, Титограду и Ник-
шићу, који су ми својом љубазношћу олакшали прикупљање грађе за
овај рад.

Никшић, септембра 1978. године

Ж. Ш.

У В О Д

Предмет ове расправе је живот људских заједница на подручју средњег Полимља и Потарја од најстаријих времена до краја турске управе, односно до 1912. године, мада је дио Потарја ослобођен раније. Под појмом средње Полимље подразумијева се подручје с обје стране ријеке Лима између данашњег Иванграда и Пријепоља, док назив Потарје означава шире подручје тока Таре. Овдје припада и дио међурјечја Таре и Лима, подручје за које је уобичајен и назив Затарје.

Средње Полимље и Потарје, посебно долина ријеке Лима, било је од давнина насељено. Кретале су се туда илирске сточарске групе, па, могући, отуда и имена ријека Тара и Лима, крстарије римске легије, преплавила их потом словенска племена, да би област (заједно са околним предјелима) представљала, затим, нуклеус прве српске државе и била у средишту свега што се дешавало у ранофеудалној Рашкој; за Немањића периода један од најразвијенијих региона и најистакнутијих привредних, културних и вјерских пунктара Србије.

У прво вријеме турске управе област је била истурени дио турског крајишта, с проријеђеним земљорадничким становништвом и повлашћеним сточарским групацијама. Касније, немирно подручје и трансмиграциони зона, окружена турским градовима Пљевљима, Пријепољем и Бијелим Пољем, а од половине XVII вијека и Колашином (градом крајишником и осматрачем према бунтовним Црногорским Брдима, стражаром усред немирног Потарја), никад без хајдука, а од краја XVIII вијека до 1912. и поприште сукоба црногорских и херцеговачких хајдучко-ускочких дружина и турских крајишника, али и подручје честих буна и устанака.

Пошто је расправа заснована као етнолошко-историјска, настојало се да се живот људских заједница средњег Полимља и Потарја освијетли у њиховим разноврсним манифестијама. Зато ова књига на извјестан начин представља монографију подручја, историју области дату у пресјеку, али је доста пажње посвећено и збивањима у сусједним регионима, некад и удаљенијим областима, свemu што је јаче утицало на друштвена збивања у Потарју и средњем Полимљу.

У раду је дат скуп историјских и етнографских података који се односе на подручје средњег Полимља и Потарја, добрым дијелом раније саопштених у литератури и разноврсној грађи, али често фрагментарно и без намјере освјетљавања друштвених збивања тога региона. Јер, у досадашњој литератури, етнолошкој и историјској, само је дјелимично и само за одређене периоде бачено нешто више научног свијетла на ток догађаја, на развој друштвеног живота на овом и сусједним регионима. Међутим, археолошка неистраженост краја, недостатак извора за одре-

ћене историјске периоде, недовољно познатих за период турске владавине отежавали су да се дође до егзактнијих закључака. Због тога покушаји да се привредно-друштвени односи, манифестовани кроз историјска забивања, прате у развојном процесу нијесу за све периоде дали жељене резултате.

Етнографска слика средњег Полимља и Потарја за одређене историјске периоде је изостала или је дата фрагментарно због недостатка извора, посебно турских. Та слика, дата за уже подручје Потарја и дио међуречја Таре и Лима за период XVI—XVII вијек, а реконструисана је углавном на основу података из старих рукописних књига манастира Никољац у Бијелом Пољу, народних предања и опсежнијих теренских истраживања, уз, где је то било могућно, поређења са подацима из других извора. Али, покушало се да се за све историјске периоде саопшти што је могућно више етнографских података, укаже на најзначајнија имиграциони и миграциони кретања, као и на друге разноврсне процесе који су битније утицали на етнолошке прилике области. Тешкоће у том погледу настају баш због многих и честих миграција. Уз то, због посебног историјског значаја Колашине и колашинске области, питање постанка имена Колашин је посебан предмет расправљања, јер општеприхаћена објашњења, чини се, не задовољавају.

Дио овог рада писан је на основу изворне архивске грађе (претежно поглавља која се односе на другу половину XIX и прву деценију XX вијека) из више домаћих архива, затим на основу података из новина и савремених публикација различитог поријекла. Јначе, тежило се да се што више пажње посвети оним историјским раздобљима која у досадашњој историјској и етнолошкој литератури, која се односи на ово подручје, нијесу научно освјетљавана или су само узгрядно додирнута. Због тога је неједнака пажња посвећена и појединим регијама области. Да-кле, овом књигом чини се покушај да се настала празнина у постојећој литератури колико-толико попуни.

Методолошка полазна основа аутора била је да се историја ове области — живот људских заједница и развитак друштвене мисли на овом подручју — може успјешно приказати једино у контексту поједињих историјских периода или важнијих историјских догађаја, посебно оних који су имали знатнији утицај на подручје средњег Полимља и Потарја. То је условило хронолошки начин излагања и дату подјелу на поглавља, уз напомену да се ради о подјели релативне вриједности.

I

ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Средње Полимље и Потарје је област са веома развијеним рељефом и честим морфолошким промјенама: релативно ниским планинама (изузвиши Сињавину), ниско-брдовитим предјелима, површима, пашњацима и шумама са честим изворима, рјечицама и ријекама, те плодним долинама, тувалама и низом мањих проширења.

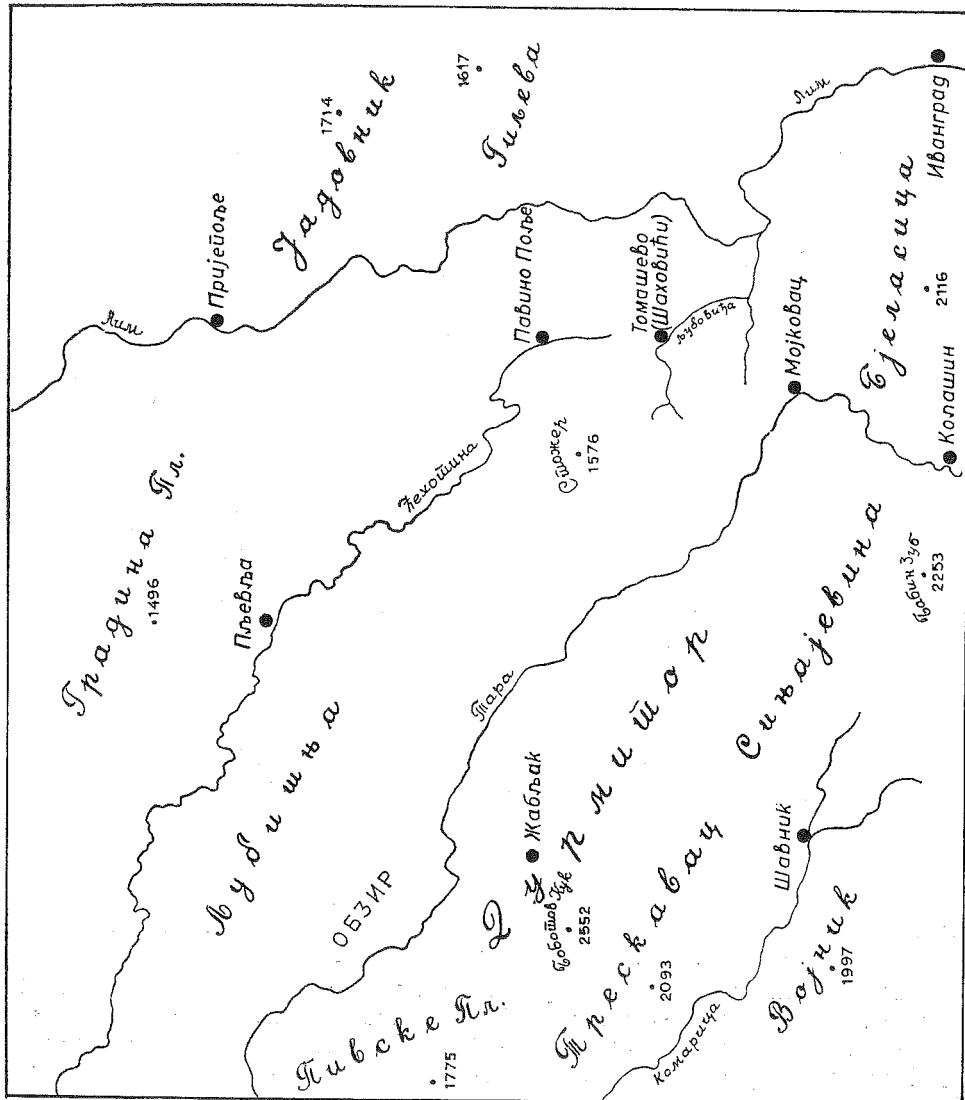
С обзиром на разуђеност терена, висинске разлике и околност да су средње Полимље и Потарје метеоролошки и климатски релативно слабо испитани, тешко је приказати климу овог краја. Тако, долина Таре „лежи у граничној зони између суптропског и умереног појаса”, па због дјејства „суптропских утицаја лето се карактерише главним минимумом падавина и у основи је сушно”. Међутим, запажено је да у подручје Потарја, и током лета могу проријети климатски утицаји из умјереног појаса са сјевера, који претежно доносе падавине, често врло нагле, што има за последицу осјетан пад температуре. Те промјене у временском стању на подручју Потарја у остала годишња доба могу бити још израженије, али је тада утицај јужних вјетрова доминантан; а вјетар с југа најчешће доноси кишу или снијег.

Знатна разуђеност терена условљава видне температурне разлике између долина, површи и планинских висова. Мјерења средње годишње температуре показују да се те разлике на ужем подручју Потарја крећу у распону од +10 до —4°, а у вези с тим и годишња количина падавина, која у долини износи 1000 — 1200 mm, на површима 2000 — 2500 mm, а на висовима 2500 — 3000 mm. Међутим, за дио области ближе Лиму индикативни су подаци о средњој годишњој количини падавина у Бијелом Пољу (располажемо подацима за период 1930 — 1940. годину, са просјеком 795 mm атмосферског талога, чија количина на оближњој планини Бјеласици достиже висину од 3000 mm).¹

Док је уже подручје Потарја у климатском погледу колико-толико проучено, дотле међуречје Таре и Лима, површи и планинска села Потарја метеоролошки нијесу испитивана. Прикупљени подаци за у же подручје Потарја и Бијело Поље само су индикативни, па за шире подручје области и релативног карактера, јер у том погледу могло би се говорити и

¹ Боривоје Милојевић, *Долина Таре, Пиве и Мораче-географска посматрана*, Научно друштво НР Црне Горе, Цетиње 1955, 21-2; Милисав В. Лутовац, *Бихор и Корита-антропогеографска истраживања*, Српска академија наука и уметности, Српски етнографски зборник LXXXI, Одељење друштвених наука, Насеља и порекло становништва, књ. 40, Београд 1967, 6—8.

о дјије области: посебно о средњем Полимљу а посебно о Потарју. Наime, дио области ближе Лиму и долина његове притоке Љубовиће, чијим се обалама благо нагнuto спуштају села, чије су граничне међе претежно оивичене буковим, грабовим и понегда храстовим шумама или љесковим шумарцима, има осјетно блажу климу него површи Потарја. Заклоњена

од јаких вјетрова, ова долина је подесна за гајење озимих жита, кукуруза и скоро свих врста поврћа, а посебно је подесна за узгој воћа (шљива по жејача, разне врсте јабука, крушке, дивље и питоме трешње — „аршлама”, или свуда је присутна и дивља крушка — „дивљака” и дивља јабука —

,,зуква''). Истина, исте културе успијевају и у неким селима ужег подручја Потарја (Поља, Бистрица, дио села Прошћења, Лепенац и др.), што није случај са висинским селима изнад долина Таре и Љубовиће (Црвена Локва, Барице, Стожар, Писана Јела и др.), као и са већином села плевалског краја, гдје преовлађује четинарска шума, а претежно се гаји јечам, кромпир и раж са мање (у неким селима и нимало) пшенице, кукуруза и воћа.

Пролећа су у овим долинама и њиховим приобалним селима кишовита, љета доста врела, а зиме релативно кратке и благе. Снијег почиње да пада у децембру, а копни у првој половини марта, мада дјејством различитих вјетрова та граница може бити помјерена. Од вјетрова су најпознатији у току зиме „сјевер”, с пролећа „југ” а није риједак ни вјетар са сјеверозапада, који се у народу назива „кривац”. С пролећа „југ” може бити тако јак да у налету обара веома дебела стабла букава, скида кровове с кућа, а у воћњацима оставља пустош. Међутим, у селима у зони јечма, односно четинара, зиме су прилично дуге и хладне, а љета краћа. Снијег најчешће напада у новембру, а копни крајем марта. Овде је јачина вјетра израженија; тако на Црвеној Локви, Барицама, Стожеру и др. сјеверац може да нанесе такве сметове снијега који могу да прекину сваки саобраћај у селу. Овде су у живом сјећању „сњегопадне” зиме, које се дugo памте као изузетан доживљај, нпр. 1929. године. Ове разлике су уочљиве и на примјеру „нотњика”, вечерњег љетњег повјетарца са сјевериоистока, који се на приобалним селима Љубовиће и ближе Лиму најчешће осјећа као благо ћарлијање, а у планинским селима као врло свеж, па и студен.

Висинске разлике насељених мјеста области су велике. Тако, док је, на примјер, надморска висина Крушева, села у непосредној близини Бијелог Поља, 573 m, дотле надморска висина села Црвена Локва (од првог свјетског рата само катун села Прошћења) достиже 1691 m. Због тога су на ту ове области настале разноврсне биљне заједнице. Истина, и сам кањон Таре, изванредно дјело природе, својеврстан је резерват разноликих заједница биљног свијета, гдје се напоредо налазе: муника, тиса, црни бор, црнограф, црни јасен, бријест, храст китњак, липа и др.

Све ријеке ове области припадају црноморском сливу. Од њих су највеће Тара и Лим. Обје су дијелом свога тока и граничне ријеке области. Намис, Лим је дијелом свога тока гранична међа према Бихору, а Тара, иако углавном ријека колашинске области, дијелом свога тока представља граничну линiju области према Језерима и Шаранцима.

Иако је Тара изразито брза планинска ријека и читавим својим током дубока и стрмих обала, њена долина је знатним својим дијелом широка и лако проходна, па су њоме водили важни путеви. Тако, на прилазу Мојковцу, па низводно око 20 km, Тара има знатно проширење, гдје се, с лијеве стране њеног тока, налазе плодна равничарска села Горња и Доња Поља, а наспрам њих, на десној страни Таре, на брежуљцима — група нанизаних села, односно заселака великог села Прошћења, која су благо нагнута Тари. Затим, од села Бистрице, Тара улази у свој надалеко чувених кањон, а њене стрме стране се уздижу изнад ријечног нивоа од 600 до више од 1300 m.²

² За радија Бешић, *Геоморфолошки развитак Црне Горе*, Историја Црне Горе, књ. I, Титоград 1967, 20.

Тара има неколико притока, међу којима је с десне стране Биоградска ријека, са својим по природним љепотама познатим глечерским Биоградским језером (одакле се и ријека, као одвирак Језера назива Језераштица), оивиченим Биоградском гором, која је због своје изузетне љепоте проглашена националним парком Црне Горе.

За дио области (подручје Доњег Колашине) посебно је значајан слив ријеке Љубовиће, лијеве притоке Лима, која правцем сјеверозапад — југонисток пресијеца ово подручје. Иначе, читав тај међупростор — Тара — Лим, односно подручје слива Љубовиће, богат је изворима, потоцима и рјечицама, што са релативно довољном количином атмосферског талога омогућава да је у овом дијелу области прилично развијена аграрна промисл, а, осим тога, терен је врло богат паšnjацима и шумама. Овим дијелом области противче и ријека Бехотина (изворишним и горњим дијелом свога тока), која извире испод села Стожера (на картама кота 1576), а затим тече котлином Коврене, заједничким развођем ове и Љубовиће, да би потом наставила ток преко Врујско-Љутићке и Матарушке котлине и ушла у плјеваљску раван.

Долину Лима карактеришу знатна проширења, каква је на подручју области Бјелопољска котлина, изузетно подесна за људске насеобине, пољопривреду, воћарство и ливаде, на шта повољно утиче умјерена континентална клима. Таква два овећа проширења има и његова притока Љубовића: плодну увалу Вранеш, са више села, од којих је најпознатије Павино Поље, и љевкасто проширење при њеном ушћу, Равну Ријеку.

ПРОШАОСТ ОБЛАСТИ

1. ПРЕДСЛОВЕНСКА ЕПОХА

О почецима људских заједница у поречју Таре и Лима се мало зна, јер је подручје археолошки неистражено. Међутим, може се претпоставити да су се почеци људског живота на овом подручју давно зачели. Долине ријека Лима, Љубовиће и дијелом Таре биле су врло подесне за ране људске насеобине. Данашња налазишта из ближе околине области потврђују претпоставку да је тих насеобина било и унутар области. Тако локалитет Кремештица (село Петњик, код Иванграда) из неолита (старчевачка група) и неолитско налазиште (винчанске групе) Беран-Крш³ упућују на закључак да ће евентуална будућа проучавања, односно археолошка истраживања, овдје открити врло старе људске насеобине.

Археолошки налази из раног бронзаног доба у околини Иванграда и у селу Готовуши, код Пљеваља, индикатор су за претпоставку да је људских насеобина у том периоду било и на више мјеста у области. Ово, утолико прије што из периода развијеног бронзаног доба, које се у Европи датује између 1500. и 1200. године прије н. е. постоји налазиште Биједићи, код Бијелог Поља, и Берен-Крш, код Иванграда. Овом периоду припадају и налази из околине Колашина и из села Остреља (бјелопољски крај), гдје су нађене двије сјекире албанско-јадранског типа са још једном бронзаном сјекиром непознатог облика. Даље, налази код Колашина и налази из Будимље, код Иванграда, период прелаза бронзаног у гвоздено доба (временски период од 1200. до 800. године прије н. е.) допуштају могућност да се констатује да се живот на том терену одвијао континуирано, а налазишта се везују за још увијек неиздиференциране групације.⁴

Гвоздено доба (старије халштатско, од VIII до IV вијека и даље млађе латенско) означава период стабилизације домаћег становништва на Балканском полуострву уопште, па већ од VI вијека долази „до интензивнијег јачања појединих племенских групација”. Тада, сматра се, стабилизација домаћег становништва на подручју данашње Црне Горе, па и на подручју средњег Полимља и Потарја, условљава „јасно издвајање појединих илирских племена, познатих касније и по писаним изворима”. Долази до јаснијег разграничења одређених подручја, везаних за одређена племена, што се манифестије њиховим „груписањем око преисторијских утврђења — градина”. Налази из ближе околине Иванграда и Пљеваља упућују на хипотезу да је и у долини Таре и њених притока, на обалама

³ Драга и Милутин Гарашанин, Црна Гора у праисториско доба, Историја Црне Горе I, 50—52.

⁴ Исто, 63—7, 76—9.

Љубовиће, а напосе ближе Лиму, морало бити халштатских насеобина. Овде је важно истаћи да се локалитети из околине Пљеваља (Готовуша и Калушићи) уклапају у културне творевине илирског подручја периода VIII до VII вијека.⁵

Познато је да Илири нијесу оставили трагове посједовања властитог писма. Нема ни илирских текстова писаних грчким или латинским језиком, односно писмом илирских сусједа Грка и Римљана. Због тога се јавља потреба да се подаци о њима траже у записима њихових сусједа, а пошто су оне врло оскудне, као најважнији извори преостају остаци материјалне културе. Али, још увијек нијесу ни приближно егзактно одређене ни просторне ни временске границе илирског супстрата на Балканском полуострву, па ни у региону Потарја и Полимља. Дакле, за ово подручје немамо јаснијих знања о илирском етничком стратуму.

И поред приличне необавијештености о Илирима, чини се да се са сигурношћу може тврдити да је поречје Таре и Лима још у праисторијско доба било насељено Илирима, односно да је илирско племе Аутаријати заузимало сав простор између Таре и Лима. Јер, сматра се да је Аутаријатима у вријеме највеће експанзије њихова имена, и у вријеме које претходи тој експанзији, „могао припадати дио Црне Горе и југозападна Србија у ужем смислу“.⁶

Име Аутаријата лингвисти везују са именом ријеке Таре, односно изводе га из хидронима Тара, па би у том случају и име планине Таре могло бити истог поријекла. Пошто лингвисти тврде да хидроними претходе топонимима, требало би да значи да је хидроним Тара настао још у предилирском периоду, па би етником Аутаријати био изведен по ријечи Тари. Не улазећи у те структуралне односе и питање полазне семантичке оријентације, чини се оправданим да се име Аутаријати веже за ријеку и планину Тару. У том случају ту би требало тражити постојбину Аутаријата, одакле су даље ширили и име и територију.⁷ Ово и у случају да прихватимо и могућност да етноним наметне име топониму, што чини се, није неосновано.

У вези са изложеним намеће се закључак да је у доба илирске спрематије на западном дијелу Балканског полуострва поречје Таре и Лима, односно средње Полимље и Потарје било насељено илирским племеном Аутаријатима. Малобројни до сад познати извори пружају мало индикација како о могућности егзактног утврђивања њихових граница тако и о њиховом начину живота. Већина тих вијести се односе на вријеме прије kraja IV вијека и пружају податке о њиховој бројности, њиховом сукобу с Ардијејима око граничних сланих извора који извиру у пролеће,

⁵ Исто, 80—83.

⁶ Франула Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба*, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Дјела књ. 30, Центар за балканолошка испитивања, књ. 1, Сарајево 1969, 83; Д. и М. Гарашанин, *Црна Гора у освиг писане историје*, Историја Црне Горе I, 98; Боривој Човић, *О изворима за историју Аутаријата*, Годишњак АНУ БиХ књ. 5, Центар за балканолошка испитивања, књ. 3, Сарајево 1967, 105, 111.

⁷ Мате Суић, *О границама Аутаријата*, Историски записци, књ. XIII св. 1—2, Јетиње 1957, 115; Б. Човић, н.д., 106; Миливој Павловић, *Теренска ситуација и етномиске перспективе у Илирикуму*, Јужнословенски филолог, књ. XXX св. 1—2, Београд 1973, 492—3; Асим Пепо, *Називи долина уз реке у српскохрватском језику*, Ј. Ф. XXX св. 1—2, стр. 509.

одакле су Аутаријати добијали со, чија је несташница изазивала бројни помор скоке.⁸

Недовољна повезаност Аутаријата са грчко-македонским свијетом, као резултат њихова смјештаја на у оно вријеме беспутном терену, има за последицу мало вијести о њима. О Аутаријатима знамо нешто више из доба њихове сеобе. Њих је, према неким вијестима, у задњим деценијама IV вијека снашло зло; на постојбину Аутаријата сручило се мноштво жаба и мишева, услед чега су се они раселили тражећи ново станиште. Међутим, према другим вијестима, Аутаријате су најприје напали и унишитили Скордисци (једно келтско племе), а затим Римљани. Најезде жаба и мишева и епидемије до којих је тада дошло, описаны су у изворима са пуно појединости,⁹ или тешко да је могућно дати било какав суд о оновременим приликама у Полимљу и Потарју, јер су подаци о Аутаријатима веома оскудни. Но, вероватно је да су Аутаријати и као бројна групација, послије 310. године прије н. е. нестали из Потарја. У то вријеме долази и до јаче провале Келта на Балканско полуострво, што изазива помјерање балканских племена,¹⁰ а у вези са тим могућно је да су у поречју Таре и Лима настале и извјесне етничке промјене. Ипак, укупно uezvши, утицај Келта на илирско становништво настањено у брдским предјелима Потарја морао је бити прилично незнatan. Најјероватније је да су Илири и даље оваје представљали доминантну етничку масу, што ће се показати касније, за вријеме римско-илирских ратова,¹¹ а могућно је да ће поједина илирска племена силазити са овдашње позорнице (случај Аутаријата уколико и тај назив није означавао скупину племена¹²) и ступати у нове, до чега је морало долазити дјејством процеса прожимања и симбиозом, да најзад, у другој половини III вијека прије н.е., дође до стварања савеза илирских племена, израженом у такозваној илирској држави. Није посве искључено да је ова захватала и регион Потарја.

Да би се посредним путем дошло до иоле прихватљивијих закључака о животу најстаријег становништва у поречју Таре и Лима, потребно је констатовати да нам археолошке ископине, теренски почевши од Гласинца, па преко Пљеваља, до ужиčkог краја, за период од VI до IV вијека па и за старије епохе, дају материјали из ког се, према мишљењу археолога, запажа извјесна култура, па, вјероватно, и етничка сродност прастановника са оним налазима што се касније приписују Аутаријатима. Сматра се да је на основу тога материјала могућно пратити и одређене друштвене процесе (у касније бронзано доба процес друштвеног раслојавања и у вези са тим појаву аристократије, те економски полет у старијим фазама гвозденог доба и сл.), који воде све већој културној унификацији, утолико јачој уколико се приближавао крај VI вијека. Тада долази и до учвршћивања политичких заједница — племена. Слиједећи период (последње деценије VI до првих деценија IV вијека) карактерише даљи успон у економском, политичком и демографском смислу. Тада се, вјероватно, Аутаријати формирају као племе, а од средине III вијека настаје прецид тог континуитета.¹³

⁸ А. Суић, н.д., 121.

⁹ Ф. Папазоглу, н.д., 87—90; А. Суић, н.д., 106.

¹⁰ Ф. Папазоглу, н.д., 9; А. Суић, н.д., 123. и нап. 29.

¹¹ А. и М. Гарашанин, *Црна гора у освите писане историје*, 104—5.

¹² Ф. Папазоглу, н.д., 97.

Период илирско-римских ратова последица је ступања илирске државе на позорницу. Наиме, раније створене грчке колоније — градови на јадранској обали, угрожени илирским акцијама, обрате се за помоћ Римљанима, што овима послужи као повод за продор на Балканско полуострво. Ратови Римљана против илирских племена отпочели су 229. године прије н.е. сукобом са илирском краљицом Теутом да би последњи јачи отпор илирских племена био окончан Батоновим устанком (*bellum Batonianum*) од 6. до 9. године.¹⁴ Постоје неке индиције да је овај устанак потресао и дио Потарја и Полимља. Штавише, неки историчари град *Splonum*, који је од Илира освојио један од вођа римске војне експедиције Германик, идентификују „са римским *Minicriptum S...* код данашњих Пљеваља (Комини) или код Пријепоља (Коловрат).”¹⁵

Продори Римљана нијесу битније измијенили етничку структуру становништва у региону Полимља и Потарја. Илирски етникон је и даље преовлађујући, што се, поред осталог, потврђује и налазима из једног тумула у Горњој Врбици, на локалитету Турјак код Иванграда, гдје се на предметима домаће израде запажају грчки утицаји. Римска власт је, послије свог утемељења, морала, зависно од географских услова краја, водити рачуна о домородачком становништву. То је било подручје са веома развијеним локалним племенским уређењем. Ово подручје је вјероватно припадало римском *conventus-i* (судско-административној јединици, обласној управи) у Нарони, у близини ушћа Неретве. Даље, према Плинiju, племена су била организована у „жупе (*civitates*)”, које су биле састављене од мањег или већег броја декурија, вјероватно родовских јединица”. На покореној територији провинције Илирик, коју 10. године н.е. дижеле на Панонију и Далмацију.¹⁶ (Потарје и Полимље је ушло у састав Далмације), Римљани организују своје муниципије, градове са одређеном самоуправом. Овим градовима је била намијењена улога фактора романизације. Међутим, у муниципијама претеже аутохтоно илирско становништво, са добијеним правом римског грађанства или без њега. Основе економије чине сточарство и земљорадња, заснована, вјероватно, на ситном слободном посједу; јер, изгледа, ропство је било слабо развијено, а, можда, као привредну границу не би требало искључити ни рударство.

Процес интензивнијег продирања римске политике урбанизације био је, према М. Гарашанину, постепен. Тада процес захватио је забачене крајеве сјеверне Црне Горе и западне Србије у периоду династије Севера

¹³ Б. Човић, н.д., 112—16.

¹⁴ Д. и М. Гарашанин, *Црна Гора у освите писане историје*, 104—117; Никола Вулић, *Први илирски рат*, Глас Српске краљевске академије 160, Београд 1934, 40. и д.

¹⁵ Никола Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик САН 98, Београд 1941—1948, 130; Д. и М. Гарашанин, *Црна Гора у освите писане историје*, 117; Милутин В. Гарашанин, *Разматрања о некрополама типа Мала Копашица-Саса*, Ка етничком разграничењу Илира и Дачана у римско доба, Год. АНУ БиХ, књ. 6. Центар за балканолошка испитивања, књ. 4, Сарајево 1968, 9.

¹⁶ О географском подручју римске провинције Далмација — Конститијин Јосип Јиречек, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку* (превео Борђе Пејановић), Сарајево 1951, 8; види и: *Византijски извори за историју народа Југославије*, књ. II (обрадио Божидар Ферјанчић), Посебна издања САН, књ. 323, Византолошки институт књ. 7, Београд 1959, 9. и нап. 1.

(од 161. до почетка III вијека н.е.). Појава Municipiјuma S..., чија је територија обухватала „област Пљеваља, као и југозападне Србије око Пријепоља” (непознато је да ли је сједиште Municipiјuma било у Коминима, код Пљеваља, или на Коловврату, код Пријепоља) припада последњој етапи, око 150. године н.е. римске политике урбанизације. Један други муниципијум налазио се у Полимљу, негдаје у данашњем андијевачко-иванградском крају.¹⁷

Остављајући по страни питање Municipiјuma S... и евентуално градско насеље из Полимља, чини се да није без основа закључак да ће и послије побједе Римљана, односно слома илирске државе и илирских устанака, главну масу становништва поречја Таре и Лима чинити домородачко илирско становништво. Рим, изгледа, није ишао за тим да разбије друштвеноекономску организацију аутохтоног становништва, што је скоро било и немогућно. Потреба благе политike Римљана према становништву овог краја условила је да је процес романизације овде био нешто интензивнији тек од друге половине II вијека. Протекао је знатан период послије утемељења римске власти а романизација није ухватила дубљег коријена; она је била доста површна како код основне масе становништва тако и код оних појединача који су вршили значајније дужности у римској управи, што се закључује на основу имена са надгробних споменика из околине Пљеваља, Пријепоља, Андијевице и Иванграда. Затим, на основу археолошких и епиграфских споменика са тих подручја може се закључити да се основна маса становништва бавила сточарством, земљорадњом, дјелимично воћарством и, понегдаје, примитивним гајењем винове лозе, а највјероватније није било непознато. Није искључено да је у доба Римљана експлоатисана руда и на мјесту где ће се касније развити средњовјековно Брсково, а могућно да је тада био активан и рудник гвожђа на Козици, и још који рудник у Потарју. Јер, и иначе, постоји мишљење да је околину Пљеваља насељавало илирско племе Пирусти, вично рударству и да је Шупља стијена експлоатисана у то vrijeme.

Успостављање римске владавине на подручју Илирика означава почетак периода који доноси нове услове и тековине које уноси у живот домаћег становништва. Римљани доносе двопољни систем обраде, уводе се нове културе, што означава нови напредак у полојопривреди.

У погледу социјалне структуре становништва вала и истаћи да је највјероватније да су и овде већину становништва чинили слободни домаћи сељаци (*incolae*) и закупници, за земљу везани колони, јер, колонат је, на основу прописа важећих за цијелу земљу, морао крајем IV и у V вијеку захватити и регион Полимља, док су површи Потарја, највјероватније, крстарили слободни сточари. Један напис из околине Пријепоља указује на могућност постојања једног фундуса у Полимљу. Раствурена села и катуни, као насеља аутохтоног становништва, мора да су највише били заступљени, јер сточари су чинили основну масу становништва. Сточарство је имало истакнуто мјесто као привредна грана (мора да је преовлађивала ситна стока), а на епиграфским споменицима из шире око-

¹⁷ Историја Црне Горе I, 135—52; Александрина Цермановић, *Римски написи из Комина*, Старијар, књ. XVIII за 1967, Археолошки институт САНУ, Београд 1968, 203—4; А. Цермановић, *Municipiјum S...* Старијар XIX за 1968, Београд 1969, 101—2. Мисли да је основан за vrijeme Марка Аурелија (161—180) и да је прије Римљана ту била илирска градина.

лине области присутан је и култ коња, што је карактеристично за Илире уопште. Непознато је у којој мјери је било развијено ропство. На основу неких натписа из околине Пљеваља и Пријепоља могло би се закључити да је робова било као кућне послуге, а било је и ослобођеника.¹⁸

Једна важна комуникација, вјероватно је везивала Андвербу (Никшић) са Коминама, преко Левер Таре, па је дијелом своје трасе пресијешала подручје Потарја. Од Комина један крак тога пута одвајао се ка Коловрату. Други пут је, по свој прилици, водио лимском долином, низводно поред самог тока ријеке,¹⁹ а могућно да је било и других путева.

Култних светилишта из предримског доба на подручју средњег Полимља и Потарја није нађено. Међутим, на основу епиграфских споменика из периода римске управе могло би се закључити да су овде допирали разни утицаји. Тако, у граничним предјелима области налазимо три врсте култова: домаће — илирске, римске и блискоисточне. У области је откријено Митрино светилиште под ведрим небом, а у Бијелом Пољу пронађен је натпис Хераклу, а у Затону — Јунони.²⁰ У Коминама налазимо изузетно интересантну појаву из II вијека прије н.е. (потиче из Municipiјuma S...) — култ египатског поријекла, посвећен Сепарису и Изиди, свакако импортирован посредством лица које је војна служба одводила у разне муниципије.²¹

У позноримском периоду, односно послије Диоклецијанових реформи Римског Царства 297. године, одвојен је јужни дио провинције Далмације као засебна провинција Превалис, па је поречје Таре и Лима било гранично подручје Превалитане према провинцији Горњој Мезији, тј. сви су изгледи да је ово подручје улазило у састав Превалиса.²² Ни из овог периода нема налазишта са уже територије области, па су непознате ближе етничке и друге прилике у поречју Таре и Лима из тог периода. Али, на основу података са околних терена (Комини, Коловрат, Будимља) рекло би се да су и тада основну масу становништва чинили Илири, на магистралним путевима, па и окоје дјелимично романизовани, што је стимулисано добијањем римског грађанског права, а у вези са тим и значајних социјалних предности. То, опет, указује да је у IV вијеку дошло до хришћанизације, а један налаз из Коловрата (друга половина IV вијека) „показује у верском смислу синкretističke елементе између хришћанства и паганства у појединим породицама”, а у језику „примјеђује се појава вулгарног далматинског латинитета“.²³ Тај процес романизације, подомајао поред прометнијих комуникација, у забаченим крајевима је морао дјеловати само површински. Међутим, успон на плану духовне кул-

¹⁸ Д. и М. Гараšанин, *Црна Гора у доба Римског Царства*, Историја Црне Горе I, 152—68; Есад Пашалић, *Проблеми економског развијатка у унутрашњости римске провинције Далмација*, Симпозијум о Илирима у античко доба одржан од 10. до 12. маја 1966. године, Посебна издања АНУ БиХ, књ. V. Центар за балканолошка испитивања, књ. 2, Сарајево 1967, 118—120.

¹⁹ Историја Црне Горе I, 169—180.

²⁰ Исто, 180—239.

²¹ Петар Селем, *Египатски богови у римском Илирику*, Год. АНУ БиХ, књ. IX. Центар за балканолошка испитивања, књ. 7, Сарајево 1972, 26.

²² Византијски извори II, 9—10. нап. и 5; Јован Ковачевић, *Проповиџија Превалис*, Историја Црне Горе I, 242; в. Јован Ковачевић, *Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века* (II), Зборник Филозофског факултета у Београду, књ. VIII, Београд 1964, 114.

²³ Н. Вулић, н.д., Ј. Ковачевић, *Маргиналије...*, 113—14; Историја Црне Горе I, 256, 267; П. Селем, н.д., 6.

туре је евидентан, што је поспјешено стицањем најзначајнијег културног аквизита, усвајањем писма освајача. Али, необразоване и конзервативне сточаре Потарја тешко да је знатније преобразила романизацију, па се чини да је прихватљиво мишљење да романизацију не треба схватити као губитак свих атрибута једног народа, у овом случају илирског. Овде је процес романизације, вјероватно, представљао процес негирања неких битнијих феномена духовне културе, па је тај процес више имао друштвено-културни него етнички аспект.²⁴ Зато су и стара илирска божанства наставила да живе у новој интерпретацији.

На основу изложеног могло би се закључити да је поречје Таре и Лима од давнина било насељено, да се овде живот људских заједница одвијао у прилично затвореном кругу и далеко од јачих утицаја све до момента експанзије на ово подручје државне организације Рима. Благодарећи тој околности, на овој територији се развио илирски етнос, који није успјела да уништи ни римска војна и државна организација. Ситни посјед је, највјероватније, дуго задржан, а великих латифундија, вјероватно, било је само поред прометнијих комуникација. Ропство, изгледа, ни у овом периоду није могло ухватити дубљег коријена у овој области. У Потарју су и надаље основну масу становништва сачињавали слободни сточари, јер, напоменуто је, сточарство је било основна грана привређивања. Међутим, нађена вотивна блискоисточна светилишта и неки други налази из Комина указују на то да је у граничним предјелима области било и недомородачког становништва. Странци су, углавном, досељеници из средњодалматинских градова, има и Италика и особа са грчким име-имима, али супрематија домородца је евидентна.²⁵

Касније, за вријеме цара Теодосија I (379 — 395), римска држава је била подијељена на Источно и Западно Римско Царство. У састав Источног Римског Царства ушле су провинције Превалис и Горња Мезија, па се поречје Таре и Лима нашло у саставу источне државе, касније Византије.²⁶

Од самог свог настанка Источно Римско Царство је било изложено упадима разних варварских племена. Тако 400. године Западни Готи избијају на границу Превалиса, а 459. на границама Превалиса се појављују и Источни Готи, гдје су упали са подручја Епира и из околине Скадра. Потом, пошто су у Италији уништили државу германског вође најамничких трупа Одоакара, овладали Далмацијом и у своју државу укључили „западне области Превалиса око Никшића”, на чију присуност подсећа *castrum Anagastum* (Оногашт). Владавина Источних Гота западним дијелом Балканског полуострва у периоду између 493—535, одакле су протјерани за вријеме војних подухвата Јустинијана I, оставила је трага у називу овог града тврђаве.²⁷ Али, непознато је, јер о томе нема видљивих трагова,

²⁴ Дује Рендић-Миочевић, *Проблеми романизације Илира с особитим обзором на култove и ономастику*, Симпозијум о Илирима..., 140—42.

²⁵ Старинар XVIII, 203—204. и Старинар XIX, 102—7; Александрина Цермановић Кузмановић, *Неколико необјављених натписа из Комина*, Зборник Филозофског факултета XI — Споменица Јорја Тадића, Београд 1970, 76—80.

²⁶ Види нап. 22.

²⁷ Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I (превео Јован Радонић), Београд 1952, 28—30; Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 73.

да ли је њихова управа захватила и подручје око Таре, и Лима, као што је непознато да ли су у неком од својих налета Атилине хунске чете потресле ово подручје, после чије је најезде, 40-тих година V вијека, провинција Горња Мезија остала пуста.²⁸

У питање колико су ови покрети германских племена и Хуна утицали на измјену етничке структуре становништва средњег Полимља и Потарја тешко да је, засад, могуће залазити. Ипак, чини се да је овдје, а посебно на површинама Потарја, преовлађивало илирско-романско становништво све до продора Словена.

2. ОД ДОСЕЉАВАЊА СЛОВЕНА ДО КРАЈА XII ВИЈЕКА

Доласком Словена, њиховим сталним упадима од почетка VI и трајним насељавањем крајем тога вијека и првих деценија VII етнички лик Балканског полуострва се из основа промијенио, па, у вези са тим, и на подручју Полимља и Потарја дошло је до потпуног етничког преокрета. Јер, према Џвијићу, „данашњи Јужни Словени щиром су се по Полуострву поглавито лаганом и непримтеном инфильтрацијом или најездом, асимилирајући и потискујући аутохтоно становништво, то јест многобројна трачка племена на истоку, илирска а јамачно и заостала келтска у западном и централном делу Полуострва”. Заједно са Словенима на Балканско полуострво су упадали и Авари, које су Словени називали Обрима. Можда, и топоним Обров, брдо изнад Бијелог Поља, указује на ту обарско-словенску сарадњу.

Аварско-словенским нападима на тло Византије, започетим с јачим интензитетом крајем VI вијека, отпочело је неодоливо ширење Словена по Балканском полуострву, чија је даљна судбина била ријешена, јер колонизацију Полуострва од стране Словена није више било могуће омести. И док је, по свој прилици, „територија римских провинција Далмације и Превалиса била углавном поштећена од аварских и словенских пустошња током VI вијека”, почетком наредног „одиграле су се значајне, корјените историјске промјене на Балканском полуострву (...) како у државним односима тако и у економској, друштвеној, етничкој и културној структури”. Јер, тада „јужнословенске области Балкана престају да буду, са изузетком неколико приморских градова, подручје касноантичког живота у свим његовим сложеним манифестацијама римског робовласничког поретка и хришћанства, већ постају области у којима се насељавају јужнословенска племена”. Добијена је сасвим другачија етнографска слика — „Балканко полуострво се претворило у низ Склавинија”, области насељених Словена и ван домаћаја византијске власти, али и још увијек без сопствене државне организације.²⁹ Некој од тих Склавинија припадао је и регион Полимља и Потарја. Па, иако VII вијек означава доба великих промјена у Византији — реорганизација државне управе, увођење нове административне подјеле на теме, чији намјесници (стратези) имају у својим рукама војну и цивилну власт. Но, те промјене немају значајнијег утицаја на прилике у предјелу Таре и Лима. Јер, тематска организација

²⁸ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 28; Г. Острогорски, н.д., 77.

²⁹ Јован Џвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, 104—5; Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, Београд 1970, 9—10.

није захватила Полимље и Потарје; она ће знатно касније захватити и саму Далмацију. Ангажована у ратовима са Персијом, Византија је била немоћна да се умијеша у прилике на Балканском полуострву. Иначе, насељавање Словена, односно њихова колонизација овог подручја, било је, сва је прилика завршено до половине VII вијека, док ће касније бити само мањих помјерања,³⁰ што, могући је, неће бити посве заустављено ни у наредном вијеку, па ни касније.

Седми вијек представља и почетак процеса привикавања досељених словенских племена новом поднебљу и саживљавања са затеченим илирско-романским становништвом, што је морало бити праћено сукобима и потискивањем старинаца од стране придошлица. Тај процес саживљавања, односно међусобних прожимања и културних утицаја недовољно је испитан и засад непознат у појединостима и онда када су у питању шире пространства, а камоли када је ријеч о подручју Полимља и Потарја. Уосталом, непознато је ни да ли је ово подручје насељено одједанпут или је насељавање обављено у више миграционих валова. Наиме, на основу података које о Србима даје византијски цар Константин VII Порфирогенит (905—959, цар од 913) могло би се закључити да су ово подручје најприје преплавили Авари, са којима је, свакако, било и Словена и да су се потом, у посебном селидбеном валу, доселили Срби. Срби су се доселили наводно, по одобрењу цара Ираклија (610 — 641), којему се, пошто су неко вријеме живјели у теми Солун, па се одатле вратили на Дунав, покајнички, преко стратега који је управљао Београдом, обрате „да им додели другу земљу за насеље. И пошто садашња Србија и Паганија и земље Захумља и Травунија и земље Конављана беху под влашћу цара Ромеја, а те земље опусте од Аvara (јер из тамоњих земаља они изагнаше Романе који сада остану у Далмацији и Драчу) то цар у овим земљама насељи исте Србе (...), прича Порфирогенит.³¹ Дакле, на основу тога произлази да су ови Срби из времена Ираклија, односно евентуална групација племена под тим називом, тамо већ затекли раније досељене Словене. У немогућности да се да суд да ли су предјели око Таре и Лима насељени у једном или више селидбених валова, чини се да је ван спора да су ови крајеви били насељени Србима а и представљали средишњи дио њихове територије, нуклеус прве српске државе, која је настала половином IX вијека.

Унутар области се задржао и дио старог становништва, јер регион Потарја са обронцима Ђеласице, Сињајевине и Љубишње и др. могао је послужити као погодно уточиште за старинце покренуте са прометнијих подручја, а уточиште се, вјероватно, тражило код својих саплеменика, сточара са површи Потарја. Карактеристично је у том погледу причање попа Дуکљанина: „Многи су кршћани из приморских и загорских крајева (Дукаљанин је, посматрано из Приморја под загорским крајевима подразумијевао српске крајеве, па свакако и Полимље и Потарје — Ж. Ш.), да се не би опоганили њиховим гадним обичајима, даномице бежали и посвуда се придржivalи онима, који су живјели по планинама и природним утврђењима”.³² Рефлексе сјећања на то становништво налазимо и у народној традицији, у којој су предања о старом становништву у области Потарја и околну, тако рећи, донедавно била веома жива. За ово становништво

³⁰ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 57; Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, 11.

³¹ *Византijски извори II*, 46—9.

³² *Љетопис попа Дукаљанина* (приредио Владимир Мошин), Загреб 1950, 47.

везује се и више топонима са овог подручја. Овде вала напоменути да је могућно да се дио старица задржао и у равници, прилагодио новим усlovима и отпочео заједнички живот са досељеницима, или измијешан са њима или у посебним оазама.

Расељена по унутрашњости Балканског полуострва, а обједињена рововском, племенском и жупском организацијом, словенска племена су живјела слободно и без потчињености Византији. Порфирогенит о томе прича: „Племена Хрвати и Срби и Захумљани и Травуњани и Конављани и Дукљани и Пагани, одвојивши се од царства Ромеја, постадоше самостални независни, непокоравајући се никоме.” И у вези са њима додаје да ова племена „немају архонте (тј. кнезове), већ само старце жупане”. На основу овога податка, који се потврђује и другим изворима, рекло би се да регион Полимља и Потарја није био захваћен тематском организацијом, а „где нема тема нема ни стварне византинске власти”. Истина, почетком IX вијека, нарочито за краткотрајне владавине Нићифора I (802 — 811) постепено се консолидује византиска власт у извјесним областима Балканског полуострва, односно настаје реокупација поједињих области и стварају се нове тематске јединице, али ни ова реокупација није захватаила Полимље и Потарје. Но, завршавала се и епоха склавинија, јер су били сазрели услови за формирање првих јужнословенских држава.³³

Познато је да је основа за формирање прве државе Срба била област која је обухватила „крајеве на Лиму и на горњој Дрини, заједно са Пивом и Таром, долину и горњи ток Западне Мораве”,³⁴ дакле, и подручје Потарја и средњег Полимља у целини. Иначе област Полимља и Потарја, заклоњена масивима високих планина и због тешке проходности терена, мало је била подложна страним утицајима, а у погледу етничког састава становништва у то ранофеудално доба може се са сигурношћу рећи да је поречје Таре и Лима, поред нешто старијаца, било насељено Србима. Потврду за ово налазимо и код Дукљанина, према којему, ако му је вјеровати, легендарни краљ Сватоплук (IX вијек) — обиљежавајући границе своје државе, односно границе предјела које треба да јој припадају, наводно, на основу стarih повеља, које прибави из папске канцеларије и са цариградског двора — означи граничне међе „по току ријека, које теку са планина и утјечу у море према југу, назва Приморје, ријеке које теку са планина у правцу сјевера и утјечу у велику ријеку Дунав, назва Србијом”. Осим тога, и Порфирогенитов град у Србији Међуречје, можда, може се идентификовати са Шћепанградом (Сокол) из каснијег периода, који се налазио на саставу Пиве и Таре, мада га неки лоцирају између Горажда и Устипраче.³⁵

³³ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 198—9; Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Посебна издања САН књ. 291, Византолошки институт, књ. 6, Београд 1957, 68; Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, 13. 23; Виз. извори II, 14—5. До осамостаљења склавинија, према Порфирогениту, долази нарочито за вријеме Михајла II (820—829).

³⁴ Јиречек, *Историја Срба* I, 67.

³⁵ Љетопис попа Дукљанина, 50—4. — Границе српске земље у то вријеме ишли су знатно јужније од ових граница које означи Дукљанин; в. *Византиски извори* II, 49, 58; Стојан Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник Српског ученог друштва, књ. 48, Београд 1880, 1—150; Јиречек, *Трговачки друмови..., 54—6*; Исти, *Историја Срба* I, 67; Ревла Новаковић, *О границама Србије у X веку*, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII, Београд 1964, 153—180; Исти, *Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века*, Зборник Филозофског факултета у Београду, књ. XI, Београд 141—180.

Сматра се да су Словени у вријеме насељавања ових предјела били организовани у оквиру племена, гдје је основна организациона јединица била породица, род већа а племе највећа. Организациона структура ових племена је непозната. Наиме, недостатак извора, некад и њихова прстиву-рјечност условљава немогућност реконструкције друштвено-политичких организација Јужних Словена тога раног периода и у случају када се ради и о ширим регионима,³⁶ што је знатно отежано када су у питању мање регије.

У вези са тим, интересантни су наводи Порфирогенита да они не мају архонте (кнезове) већ „само старце жупане”, што истиче више византијских писаца.³⁷ Према томе, основна територијална јединица код оновремених Срба била је жупа, која је у то вријеме представљала економско-територијалну и административну јединицу једног племена. На челу жупе налазили су се жупани, којима су били потчињени сатници, а сматра се да је постојао и жупски збор, институција коју су ови пре-нијели из старе постојбине, гдје се у оквиру жупских и племенских вијећа договарало и доносиле одлуке.³⁸ Жупа ће и даље, и онда када се развију веће територијалне јединице, постојати као мања територијална јединица, када је посве изгубила нека од својих ранијих обиљежја. За рано доба нема података о територијалним, односно родовско-племенским јединицама Полимља и Потарја, док је из периода Немањића познато неколико жупа. Међутим, иако се тај рани период морао одликовати територијалним расијепканошћу и затвореношћу унутар родова и племенских група, не чини се неоснованим претпоставити да су се на неким подручјима (у долини Лима, Љубовиће и сл.) били стекли услови за формирање чвршће повезаних територијалних јединица, гдје гентилни фактор није био одлучујући. Насупрот томе, горовитим предјелима Потарја, највјероватније, крстарило је сточарско становништво и напасало своја стада, крећући се у оквиру области и даље, ван ње, на међупростору данашње територије Црногорска Брда — Мостар — Дрина, јер, сви су изгледи, тада на том простору није било јасно омеђених граница, тј. сматра се да „није било ни градова ни уређених села”³⁹.

Потреба за размјеном добра условила је приближавање и међусобно упознавање, као и узајамне утицаје словенских досељеника и катунских заједница старијаца. Трагове те словенско-романске симбиозе нази-ремо и неким називима с подручја Потарја и околине (Тара, Матаруге, Каштељ, Дурмитор и др.). Истина, показатеља те симбиозе на подручју Потарја нема, као, на пример, ближе Приморју, али она је и овде оста-

³⁶ Никола Радојчић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку према Барском родослову*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XV—XVI, Скопље 1936, 1—28; Н. Радојчић, *О најтамнијем одељку Барског родослова*, Цетиње 1951, 48. и д.

³⁷ Византијски извори..., 14—16; види и: Фрањо Баришић и др., *Византијски извори за историју народа Југославије*, књ. I, Посебна издања САНК, књ. 241. Византолошки институт, књ. 3, Београд 1955, 5, 25—6. и нап. 24, те стр. 134, 138.

³⁸ Јиречек, *Историја Срба* I, 71—3; Исти, *Историја Срба* II, 5.; Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Посебна издања Српске краљевске академије, књ. 130, Друштвени и историски списи, књ. 54, Београд 1940; 35—7; в. и.: Драгољуб Драгојловић, *La župa les Slaves balkaniques au Moyen Age*, Balcanica II, Beograd 1971, 85—117.

³⁹ С. Новаковић, н.д., 59—60.

вила извјесног трага, па, поред осталог, и у неким презименима: Фуртула, Балтић, Брено, као и у презимену некадашњих житеља Потарја Кулизе и др. Разумљиво, овде је знатно преовлађивала словенска маса, а то је водило релативно брзом словенизацији, односно србизацији старица.

Последица узајамних веза досељеника и старица били су јаки узајамни утицаји на начин живота и једних и других. Посредством старица досељеници су вјероватно упознали и нове сорте жита, нове врсте домаћих животиња, научили се друкчијем начину прераде сточарских производа, и др.

Везано за сједелачки начин живота и нова занимања, досељеничко становништво је подизало и куће и друге неопходне зграде. Куће су, вјероватно грађене само од дрвета, јер, према неким подацима, предио је још и у XII вијеку био обрастао густим и непроходним шумама, а томе су погодовала и честа ратна разарања (кућу је изнова било лакше подићи од дрвета иако је лакше и страдала).

У новој постојбини Словени су око два вијека живјели старим племенским начином живота. Несумњиво, ново поднебље, нови утицаји, дојдири и мијешања са старицима уносили су у тај начин живота одређене коректуре, постепено су се напуштале стваре навике и живот у духу традиције. При промијењеним условима морао је наступити и процес имовинског раслојавања и заснивања нових имовинских односа, па и стварања већих друштвених заједница.

Значајнија прекретница у унутрашњим друштвеним односима и организационим облицима удрживања настаје током IX вијека, па се у средишту тих збијавања нашло и средње Полимље и Потарје. Девети вијек, иначе, означава почетак формирања прве српске државе, чиме је правно санкционисан достигнути ступањ друштвеног развоја код Срба. Новонастала феудална класа је у држави тражила средство принуде, начин да осигура новостечене економске позиције; уз то, од државе се тражила и самозаштита од туђинских упада. У састав те прве државе ушло је и средње Полимље и Потарје.

У даљем развоју друштвених односа посебно је значајна била хришћанизација — идеологија која је требало да оправда нове друштвене односе. Хришћанизација зато представља један од најзначајнијих догађаја IX вијека за Србе уопште, па, свакако, и за подручје Полимља и Потарја. Она је означила почетак коначног раскида са дотадашњим начином живота,⁴⁰ или је убрзала и зближавање старијег становништва са словенским, што убрзава процес словенизације, односно србизације старица. Зближавањем ових етничких групација створен је један од значајнијих предуслова за економски и друштвени просперитет крајева гдје су живјели измијешани.⁴¹

Хришћанизација Срба непозната је у појединостима. Порфирогенит зна за њихово двоструко крштавање — једанпут за вријеме Ираклија и други пут за вријеме Василија I Македонца (867—886), којему ови „пошаљу посланике тражећи и молећи да некрштене међу њима покрсти“, јер, према Порфирогениту, за вријеме свог самосталног живота у склавинијама,

⁴⁰ Историја народа Југославије, књ. I, Београд 1953, 228—33; Историја Црне Горе I, 347, 352.

⁴¹ Летотпис попа Дукљанина, 49—50.

бијаху се вратили паганству, па им цар „посла царског представника са свештеницима и покрсти све оне који се (...) затекоше некрштени (...).“ Интересантни су, у вези са тим, и подаци које наводи наследник Василија I, писац историчар цар Лав VI (886—912): „Наш по божјој вољи отац и самодржац Василије учинио је да они напусте старе обичаје (...) подвргавши их управницима на ромејски начин, и подаривши им крштење.“ Али, према њему, произлази да ни за вријеме Василија I није остварена потпуна хришћанизација. Наиме, причајући да су Словени „задржали сопствени начин живота“ каже да то чине и „они који су примили светиљу сопственог крштења (...)"⁴², што би значило да је у његово доба било и оних који нијесу били примили крштење.

На основу наведених података могло би се закључити да хришћанизацију српских области, па, у том случају, и Полимља и Потарја треба схватити као процес који је дуже трајао, мада, чини се, никако не треба искључити ни могућност да је мјестимично било и масовног покрштавања, на шта, видјели смо, указују византијски историјски писци. До тога је могло доћи дјејством евентуалних мисионара, послije неког споразума са представницима византијских власти, нарочито током IX вијека, посебно послije формирања, односно подизања далматинске архонтије на ранг теме и формирања теме у Драчу. Но, могућност за масовно крштење постојала је и раније с обзиром на родовско-племенску организацију тога становништва.

У погледу хришћанизације средњег Полимља и Потарја тешко да се може извести егзактан закључак како о времену тако и о начину покрштавања. Међутим, сва је прилика да је хришћанство овде продирало углавном са запада, што се потврђује једним натписом из IX вијека набеним код Пријепоља („Te Ciste auctore pontifex“), затим остатака цркве Св. Јована код Бијелог Поља, чији се постанак везује за период између IX и XI вијека и на којој стручњаци виде утицаје приморског неимарства. Јер, према њима, „споменик јасно вуче поријекло из касноантичких црквица VI вијека“, па индицира прије на крај VIII или IX него на X вијек. Сви су изгледи да су из тог периода и остаци цркве у селу Сутивану код Бијелог Поља и др.⁴³

Сазрели друштвени услови, сталне борбе са Византијом, а од почетка IX вијека и са Бугарском имали су за последицу јачање ратничких друžина, успон новог војничког и слабљење старог родовског племства, што заједно са хришћанизацијом маса поспјешује процес учвршћивања новостворене државе. Средње Полимље и Потарје takoђе је било захваћено тим процесом, јер је област у целини била уткана у ткиво прве српске државе, а пошто је била релативно удаљена од, у оно вријеме несигурних граница, колико-толико заштићена од упада непријатеља, мора да је била један од најразвијенијих региона прве српске државе.

Црквени живот средњег Полимља и Потарја, као и црквени живот ондашње српске државе, био је у то вријеме подређен некој епископији зависној од архиепископије у Драчу, односно Цариграда. Касније је основана епископија у Расу, коју је, послije слома Македонског Царства, Василије II Македонац 1020. године прикључио охридској архиепископији, по-

⁴² Византијски извори I, 259—61; Византијски извори II, 16—17, 79.

⁴³ Александар Дероко, *На светим водама Лима*, Гл. СНД, књ. XI, Скопље 1932; 132; Војислав Јовановић, *Св. Јован у Затону*, Археолошки преглед, св. 3, Београд 1961, 130—31; *Историја Црне Горе* I, 367.

што је претходно 1019. подредио све епископије са територије коју је захватала македонска Самуилова држава.⁴⁴ Такво стање се задржало све док је српска црква стекла аутокефalan положај. Али, у прво вријеме на подручје средњег Полимља и Потарја допирали су и утицаји са запада, а одатле и на остала подручја српске државе. Тако, 873. године папа Јован VIII позива кнеза Мутимира да своју државу преко панонске архиепископије веже за Рим, што свједочи о заинтересованости Рима за утицаје у српској држави.

Од почетка IX вијека осјећа се јачање бугарске државе, да би од половине тога вијека дошло до чешћих упада Бугара на тло српске државе, што омета срећивање прилика у њој, где се осјећа знатно дјејство центрифугалних друштвених снага. Жестину међусобних сукоба није умањило ни то што им, према Порфирогениту, Василије I постави „архонте, које су хтели и изабрали и од рода кога су они желели и волели“. Али, претендентата на престо било је више, па подршку траже на страни Бугарске или Византије. И тако, док Византија није битније утицала на живот Словена у склавинијама, већ од друге половине IX вијека, нарочито од владавине Василија I, тај утицај је сталан и систематичан. Упоредо са тим, нашавши се на правцу ширења бугарске државе ка западу, Срби су се половином IX вијека уплели у сукобе са Бугарима, чији је продор на Балканско полуострво означио почетак краја живота Словена у склавинијама и убрзao процес територијализације јужнословенских племена, што је, опет, убрзalo процес друштвеног раслојавања, разарања старе родовско-племенске организације, јачање улоге ратничких дружина, израстање једног новог друштвеног слоја-покретачке снаге даљег развитка, што је водило стварању државе, која, поред осталог, представља и негацију родовско-племенског уређења.

Политичка историја средњег Полимља и Потарја неодвојива је од политичке историје прве српске државе тога времена, уплетене у сукобе са Бугарима. Штавише, и први јаснији подаци о српској држави и њеним кнезовима везани су за ратовање кнеза Властимира и сина му кнеза Мутимира са Бугарима. Од тада па све до доласка Часлава Клонимирића за владара Рашке (927/8 — око 950) историја српске државе карактерише се сталним смјењивањем кнежева (бугарских и византијских претендентата), истина увијек из истог владајућег рода. Наслеђивање још увијек није текло од оца на сина, што указује на присуство друштвених норми старог родовско-племенског уређења, али је евидентан и зачетак династије. Све те промјене праћене су упадима војски, па и већим војним походима држава заштитница појединих претендентата. Од тих похода најтеже последице је оставио поход цара Симеона 924. године, када је Рашка потчињена нагло оснаженој Бугарској да би послије Симеонове смрти, 1927. године и, такође, наглог слабљења Бугарске, на чело Рашке дошао кнез Часлав.⁴⁵

Часлављева владавина представља период осамостаљења Рашке, период њеног релативно мирног развитка, без пустошења и разарања еко-

⁴⁴ Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века* (Хри-
совуље цара Василија II од 1019 и 1020 год.), Глас СКА 76, Београд, 1908, 54, 56.

⁴⁵ Византијски извори I, 259—60; Византијски извори II; 16; Рад М. Гру-
јић, *Православна српска црква*, Београд 1921, 7—10; Историја народа Југосла-
вије I, 233—36; Јадран Ферлуга, *Византија и постанак најранијих јужно-
словенских држава*, Зборник радова Византолошког института, књ. X, Београд
1968, 56—61.

номику, па, вјероватно, и период одређеног смиравања миграционих кретања — неминовног пратиоца свих војних похода. Тај период је прекинут средином X вијека због чешћих упада мађарских пљачкашких хорди, а дошло је и до краткотрајног полета византијског царства за вријеме Јована Цимискија (969—976), када је Бугарска, а вјероватно и Рашка, потчињена Византији.

Подручје Таре и Лима, интегрални дио српске државе, за вријеме владавине Василија II (976, самостална влада 985 — 1025) преживљавало је судбину осталих дјелова Рашке, византијске вазалне кнежевине или теме Србије. (Изгледа да за вријеме краткотрајног Македонског Царства подручје средњег Полимља и Потарја није ушло у састав Самуилове државе.⁴⁶ Стављена у положај зависан од Византије, Рашка ће сада бити изложена њеном јачем уплитању у унутрашњи живот Срба, а резултат тога је и њихово чврше везивање за аутокефалну охридску архиепископију, одакле су ширене идеје византијског вјерског живота и улазак Срба у византијску екумену и културну заједницу.⁴⁷ И поречје Таре и Лима тада потпада под византијску сферу утицаја да би касније, добивши обиљежје православља, у немањићком периоду израсло у један од најистакнутијих вјерских и културних пунктоva Србије, иако и надаље, нарочито у прво вријеме, неће изостајати ни утицаји и са Запада.

У другој половини XI вијека Рашка ће се наћи у саставу Војислављевића Зете. Рефлексе тих борби о превласти и утицају налазимо и код Дукљанина, који зна и за неку битку на Лиму, неповољно ријешену за рашког жупана. Али, и за вријеме превласти Зете Рашка као да је имала посебан положај; Рашком су, према Дукљанину, за вријеме краља Бодина управљали двојица Жупана — Белкан, тј. Вукан и Марко.⁴⁸ (Дукљанин у Рашкој зна само за жупане). Међутим, Рашка ће се осамосталити тек послиje Бодинове смрти (1101 године), али то неће бити потпуно осамостаљење, већ почетак отпора Византији, што ће представљати процес од више деценија, јер борбе Рашке, започете сукобима жупана Вукана са Византијом 80-тих и 90-тих година XI вијека, наставиће се и током читавог XII вијека, све до Немањина доба. Из података које о тим борбама с краја XI вијека даје Ана Комнина произлази да су упади и с једне и с друге стране били чести. Јер, Комнина прича да је византијски војсковођа Јован Дука, у време од 1085 до 1090. године „преотео многе тврђаве које су биле под Вуканом”, да је заробио много Срба (код Комнине Далмата — Ж. Ш.) и послao их цару, али за вријеме борби 1093 — 1094. године и Вукан је пљачкао византијске „суседне градове и земље домогавши се и самог Липљана”, правдајући се цару да то чини што су Византијци „вршили разне упаде и нанели не малу штету Србији”. Даље, на основу једног податка могло би се закључити да извјесни црквени кругови ни-

⁴⁶ Стојан Новаковић, *Охридска архиепископија...*, 53.

⁴⁷ Јиречек, *Историја Срба I*, 115—120; Ј. Ферлуга, *Драч и Драчка област пред крај X и почетком XI века*, Зборник радова Византолошког института, књ. VIII, Београд 1964, 118; Ј. Ферлуга, *Византијско царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века*, Зборник радова Византолошког института, књ. XIII, Београд 1971, 77—8, 81, 100.

⁴⁸ *Летопис попа Дукљанина*, 71, 96; *Историја народа Југославије I*, 240—42; Ј. Ферлуга и др., *Византијски извори за историју народа Југославије III*, Византолошки институт, књ. X, Београд 1966, 384, 386—9.

јесу подржали Вукана у овим борбама, затим да је велики жупан био окружен својим рођацима и изабраним жупанима, које, пошто с царем Алексијем I Комином закључи мир, предаде овом као таоце, међу којима и „своје синовце по имениу Уроша и Стефана Вукана”.⁴⁹

Ове борбе су се у првој половини XII вијека наставиле, мада је било и привремених прекида, а Србија је у заједничкој борби против византијског утицаја нашла савезника у Мађарима. По свој прилици, поречје Таре и Лима у прво вријеме било је поштеђено од ратних разарања, све до половине XII вијека, када је походима Манојла I Комнина (1143 — 1180), нарочито за вријеме похода од 1150. године, и подручје средњег Поморавља и Потарја било изложено ратним разарањима и пустошењима. Штавише, и одлучујућа битка између Срба и савезничког одреда Мађара, с једне стране и византијске војне експедиције, с царем на челу с друге стране, одиграла се на ријеци Тари. Наиме, пошто је у првом походу 1149. године разорио тврђаву Рас, заузев Галич, те у области Раса и Ибра направио пустош и „мноштво варвара, који су делом били ратници, а делом сточари” одатле преселио у област Софије и тиме постигао само дјелимичан успјех, цар наредне године предузе нов поход против великог жупана Уроша II. У оновременим изворима (Јован Кинам, Никита Хонијат, пјесник Теодор Продром млађи и др.) битка на Тари је доста детаљно описана и сви се слажу у једном: да је жупан Урош, са помоћним савезничким одредом Мађара, био поражен, али да је и даље остао на власти пошто је положио заклетву на вјерност и дао вазалску обавезу да ће „ако би цар војевао на западу, учествовати са две хиљаде војника, а ако се води војна у Азији, да ће поред три стотине, које је раније слАО, слати још две стотине”.⁵⁰

Последице овога похода Манојла Комнина за Србију, а посебно за подручје Потарја, иако са пуно пјесничких хипербола, слика пјесник хвалоспјевац и савременик догађаја: „Тара се узбурка, замути и прозбори: Ти узнемири мој ток, испуни ме лешевима (...). И Сава (...) преклиње доста ми је палих Срба и Угара, токови моји реком крви се пребојише (...) и Србија цела језом се задрма (...)” па упозорава и пријети: „Видете Комнина, видесте цара Срби, чустви рику царску жупани”.⁵¹ Пјесников множински начин „жупани” — поређен са другим подацима и оним код Ане Комнине, који се односе на Вукана да овај „одмах смело приђе (цару — Ж. Ш.) водећи собом рођаке и изабране жупане”, које предаде

⁴⁹ Византијски извори III, 386—9.

⁵⁰ Византијски извори за историју народа Југославије IV (обрада Ј. Калић превод Н. Н. Радошевић-Максимовић), Византолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 12, Београд 1971, 22. и д.; Јиречек, *Историја Срба I*, 142—3. дат опис догађаја, а о Урошу II искрпно — Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византијског института XII, Београд, 1970, 21—41; в. и: Гавров Шкринић, *Битка на Тари (1150)*, Весник Војног музеја ЈНА, бр. 6—7, Београд 1967, који сматра да се битка одиграла „негде, у близини данашњег села Пренћана или Прошићења”, али, чини се неосновано, допушта и могућност сукоба „негде на данашњој реци Бехотини” — стр. 355. Иначе, литература о овим походима Манојла Комнина веома је обимна. Види и: Милош Благојевић, *Сеченица, Стимон и Тара у делу Јована Кинама*, Зборник радова Византолошког института, књ. XVII, Београд 1976, 65—76. и Рада Новаковић: — Милош Благојевић, *Сеченица, Стимон и Тара у делу Јована Кинама* (Дискусија), Историјски часопис, књ. XXIV, Београд 1977, 229—321.

⁵¹ Византијски извори IV, 179—80; Јиречек, *Историја Срба I*, 143.

као таоце — указује да је Рашка, па, разумљиво, и подручје Полимља и Потарја, крајем XI и у првој половини XII вијека били увек издијењени на мање административне јединице (жупе) и, вјероватно, жупани су за вријеме ратних сукоба били заповједници поједињих војних одреда, свакако оних које је давала жупа на челу које су стајали. И податак код Кинама -- који битку на Тари описује са много појединости, а истиче „безбројно мноштво добро наоружаних Далмата“ (Срба — Ж. Ш.), од којих је царева претходница била обузета „ужасом и страхом“⁵² — чини се да је значајан за доношење закључака о насељености ширег подручја Полимља и Потарја. Јер, битка се водила далеко од српско-византијских граница, па је тешко вјеровати да су се у саставу војске Уроша II у већем броју налазили одреди из жупа које је царска војска била прегазила. Истина, бројно стање Урошеве војске увећао је савезнички одред Мађара а и евентуални одреди из области Подгорја (шире подручје Оногашта) и Задумља (познато је и учешће жупана Грдеше, који је и заробљен на Тари), а било је можда и учесника из Дукље, али, у сваком случају, одреди са те стране нијесу били тако бројни. Даље, на основу Кинамовог податка да је цар у претходној години ратовања у околини Раса затекао „мноштво варвара, који су делом били ратници, а делом сточари“ добија се какав-такав увид у социјалну структуру становништва Рашке средином XII вијека, па мора да је слично стање било и у поречју Таре и Лима. Индикативно је у том погледу и причање попа Дукљанина да Часлав, супротно дотадашњој традицији, па и поступцима свога оца, заробљенике не пушта на слободу; неке заробљене у једној бици „преда војницима као робље“, чиме је стекао подришку ратника из чијих је редова овим поступком увећао број својих присталица. Дакле, ако је вјеровати Дукљанину, ропство узима маха почевши од времена Часлава Клонимироваћа, што је сасвим могућно, јер релативно дуже вријеме мира стварало је услове за бољу обраду стеченог фонда а за то је требало обезбиједити радну снагу, јер процес укмећивања сељака, вјероватно, није био далеко одмакао; традиционални начин живљења унутар рода и племена још увијек је био присутан. А „послије тога“, прича даље Дукљанин „остаде земља без краља, и банови су почели да господаре својом земљом, сватко својом облашћу и окружјем, и подвргнуше себи жупане, од којих узимају данак као што је обично примао крал“.⁵³ Поред доста вјерно дате слике цијепања Часлављеве државе, што је у историјској науци запажено, рељефно је оцртана и слика државне структуре у X вијеку, назирије се улога жупана и њихове дужности у односу на владара и управљаче већих области, евидентно је присуство у друштвеном животу крупне властеле. Тај процес био је поодмакао, половином XII вијека, када ће крупна властела, послије борбе на Тари, незадовољна вазалним односима Рашке према Византији, повести страначке борбе за великородански престо, истичући, наспрот Урошу II, брата му Десу, што је представљало сукоб византијске и мађарске странке. Али Византија је од краја XI вијека па све до 1180. године (смрти Манојла Ко-

⁵² Византијски извори IV, 30—32.

⁵³ Љетопис попа Дукљанина, 62, 67—8; Б. С. Радојчић, Киманов Грдеша, Зборник Византологског института, књ. VIII, Београд 1963, 255-60.

⁵⁴ Византијски извори IV, 63, 138—9, 189—91; Историја Срба I, 144—6.

мнина) била у сталном успону, па се Рашка није могла осамосталити, а казнени походи византијске војске понављали су се из године у годину.⁵⁴

Иако су борбе Уроша II и Десе против Византије завршene неуспјехом, оне ће касније послужити Немањи као солидна полазна основа у његовој борби за осамостаљење српске државе. Наиме, у тежњи да у Рашкој учврсти византијски утицај, Манојло Комнин (негде од 1166. до 1168) управу у њој повјери четворици браће (Тихомиру, Немањи, Страга-миру и Мирославу), додијеливши сваком од њих на управу одређену обlast, а најстаријем Тихомиру и великојупански престо, који ће му убрзо преотети Немања.⁵⁵

Раније започета борба за осамостаљење Рашке сада ће се наставити са више успјеха, нарочито послиje смрти Манојла Комнина, умногоме захваљујући личности Немање, личности изузетних државничких способности, у којој су биле отјелотоврене тежње младе и полестне феудалне класе Рашке његова доба. Немањин период владавине означава период обједињења српског народа у његовим оновременим етничким границама (изузетак је представљала Босна), крај историје мале и стијешњене Рашке и ступања на историјску позорницу средњовјековне Србије, а и зачетак једне династије чији је утемељивач био Немања, династије која ће Србијом владати два вијека, чије ће се присуство, нарочито у народној традицији Срба, осјећати вјековима послиje њеног силаска са престоничког трона.

Не задржавајући се даље на излагању политичке историје Србије, уколико та политичка и културна збивања нијесу имала непосредног одраза на регион средњег Полимља и Потарја, чини се да је неопходно констатовати да са периодом Немањића започиње епоха свестраног просперитета овог подручја, мада се може вјеровати да је и на почетку ове епохе средње Полимље било један од најразвијених дјелова државе у успону. Пошто Немања у прво вријеме није владао сам већ са својом браћом (један од њих, Тихомир, изгубио је и живот у борби за великојупански престо), дио Полимља и Потарја држао је брат му „велики кнез“ Мирослав, управљач и Захумља, којим ће вјероватно, кратко вријеме управљати и Немањин син Растко.⁵⁶

За вријеме своје управе хумском земљом, дијелом средњег Полимља и Потарјем, Мирослав је на Лиму подигао цркву посвећену св. апостолу Петру (сачуван је дедикациони натпис), највјероватније прије 1190. године.

⁵⁵ Јиречек, *Историја Срба I*, 147—50; *Историја народа Југославије I*, 328—9; Острогорски, *Историја Византије*, 364—5; Божидар Ферјанчић, *Византија и Јужни Словени*, Београд 1966, 69. О доласку Немање на великојупански престо и његовој владавини постоји веома обимна литература, почевши од описа његова живота од стране његових синова Стефана Првојенчаног и архиепископа Саве. У историјским изворима први пут је поменут код Хонијата, везано за српско-византијски сукоб из 1168. године, кад цар „беше... дознао да сатрап Срба тада то беше Стефан Немања“. — Виз. извори IV, 144; Р. Новаковић, *Кад се родио и кад је почео да влада Стеван Немања*, Историјски гласник бр. 3—4, Београд 1958, 165—93. — сматра да је „Немања преузео великојупанску власт не касније од августа 1166“ стр. 187.

⁵⁶ М. Динић, *Три повеље из списка Ивана Дучића*, Зборник Филозофског факултета у Београду, књ. III/1955, 76—8. и нап. 7.

дине,⁵⁷ обдаривши је посједима. Истина, Мирослављева донаторска повеља није сачувана, али се посредним путем може закључити да је првобитни црквени посјед, углавном, обухватао села у близини цркве. Наиме, поређењем Стонске и Лимске повеље (прва се датује од 1243 до 1253, а друга од 1254. до 1264) закључује се да су села, засеоци и др. која су унесена у млађу, Лимску повељу, а нема их у старијој од ње Стонској повељи, припадала првобитном властелинству цркве, док су села унесена у Стонску повељу била метоси апархијског властелинства Св. Богородице на Стону, односно хумског епархијског властелинства да би потом, заједно са селима властелинства цркве Св. Петра, а послије преношења епископског сједишта са Стона у цркву Св. apostola на Лиму, чинила посјед увећаног хумског епархијског властелинства. Полазећи од те претпоставке, као врло могућне, првобитни црквени посјед Мирослављеве задужбине, према Р. Љубинковићу, обухватао је четири села, 2 засеока и један мост, односно приходе од мостарине, све у близини цркве и нешто удаљеније село Растварине; а у брсковском крају 3 засеока и једну планину (Јасеново, Плавковина, Селца и планина Кон) и два винограда и кнежев врт у Приморју.⁵⁸

Подизана као култна грађевина за источни обред, са јасним утицајима романске архитектуре, црква Св. apostola Петра конструисана је „по шеми византијског поријекла”, а касније доградње „по систему који је настао у рашкој архитектури”, па као целина припада рашкој градитељској концепцији. Иначе, из читавог комплекса цркве насталог доградњом у различито вријеме, па и за владавине Турака, када је претворена у цамију, реконструирањем појединих дјелова, измијењених током времена, установљено је да је Мирослављева црква била „једнобродна засвођена грађевина”⁵⁹.

За потребе своје задужбине, цркве Св. Петра, Мирослав је наручио да се у некој од скрипторија Котора или Дубровника испише јеванђеље, о чему сазнајемо захваљујући запису једног од преписивача — дијака Григорија, који, истина, остави само запис о имену наручиоца књиге и запиша своје име. Мирослављево јеванђеље — рад двојице писара са различи-

⁵⁷ М. Динић, *Три повеље...*, 69—88; Радивоје Љубинковић, *Хумско епархијско властелинство и црква Светога Петра у Бијелом Пољу*, Старијар, IX—X/1958—1959, 98. оспорава Динићеву горњу границу (*terminus ante quem*), који, полазећи од претпоставке да се Мирослав, кога је Немања прогнао 1190. године није се више враћао у своју земљу, те на основу односа Немања — Мирослав долази до горње границе. Међутим, Љубинковић сматра да је до Мирослављева повратка дошло послије Немањина силаска са престола, па као доњу границу настанка цркве треба прихватити 1195. годину. У Историју Црне Горе, књ. II, Титоград 1970, стр. 143. и нап. 37. унесено је Динићево одређивање времена поstanка цркве. Аутентичност дедикacionог натписа да је црква посвећена св. apostolu Петру и да ју је сазидао Стјепан, кнез хумски и син Завидин, установио је Владимира Ђоровић, *Питање о хронологији у делима светога Саве*, Годишњица Николе Чупића, књ. 49, Београд 1940, 23. и нап. 1.

⁵⁸ М. Динић, *Три повеље...*, 79—80; Р. Љубинковић, н.д., 101; види и: Рајослав М. Груjić, *Епархијска властелинства у средњовјековној Србији*, Богословље VII св. 2, Београд 1932, 107—113; В. Ђоровић, *Питање о хронологији...*, 18; пореди: Стонску (објављена само у изводима — Стојан Новаковић *Законски споменици*, Београд 1912, 600—601.) и Лимску повељу (Љуб. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи...*, Споменик СКА III, Београд 1890, 8—11.).

⁵⁹ Р. Љубинковић, н.д., 104. и д.; Војислав Корадић, *Црна Гора у доба Немањића*, Архитектура, Историја Црне Горе II 142—4.

ним правописом, по свом склопу је еванђелистар, тј. представља избор текстова из јеванђеља Метеје, Марка, Луке и Јована, а представља и најстарију српску књигу, драгоцену како због стварије тако и због њене умјетничке вриједности. Мирослављево јеванђеље пружа затим и слику језичког помјерања и утицаја, коегзистенцију зетско-хумског и рашког правописа, што се означава као „прва фаза у стварању и даљем развоју српске рецензије старословенског језика”. Јеванђеље затим представља и симбиозу разних утицаја, производ је друштвених и културних прилика у Хуму крајем XII вијека, наговјештава прекид са Западом и улазак Србије у културну сферу Истока.⁶⁰ Дакле, јасније се оцртава процес започет раније, од кога није било имуно није поречје Таре и Лима.

Крајем XII и првих деценија XIII вијека средње Полимље постаје истакнути пункт православља, један од културно развијенијих крајева оновремене Србије. Средишта тих нових струјања у Полимљу су: Мирослављева задужбина, Немањина црква Св. Богородице у Бистрици на Лиму, позната и под називом Вольавац (заснована, можда, на рушевинама неке старије или само обновљена нека из преднемањићког периода) и вић с краја друге деценије XIII вијека и Бурђеви Ступови у Будимљи, задужбина жупана Првослава, сина Немањина брата, великог жупана Тихомира,⁶¹ где ће бити смјештено сједиште једне од првих епископија српске аутокефалне цркве из времена Саве Немањића.

Међуречје Таре и Лима, па, свакако, и шири регион Потарја, већ крајем XII вијека били су изложени јаким културним и вјерским утицајима црквених центара с подручја средњег Полимља, јер је поречје Таре и Лима у цјелosti било интегрални дио старе Рашке. Овдје је и хумска епархија, са сједиштем у цркви Св. Богородице на Стону, имала своје посједе, мада ово подручје није улазило у састав такозване хумске земље. Овом не противурјечи ни чињеница што је „Мирослав кнез хумски” и што је касније сједиште епископије пренесено у Полимље, када ће епископија и даље задржати посједе на објема странама. Јер вјероватно гранична линија хумске земље на овој страни завршала се негде код Сутјеске и Тјентишта, негде око састава Пиве и Таре.⁶²

Подручје средњег Полимља је на извјестан начин представљало по-родичне посједе крупних велможа из породице Немањића — неколико њих током XIII вијека били су на челу средњовјековних жупа, формираних на подручју. Иначе, на основу више историјских извора, са сигурношћу се може тврдити да су граничне линије Рашке у то вријеме допирале до састава Пиве и Таре у Дрину, гдје су се додиривале са граничним ли-

⁶⁰ Изложено према: Димитрије Богдановић, Црна Гора у доба Немањића, Књижевност, Историја Црне Горе II, 99.

⁶¹ Александар Дероко, Немањина црква св. Богородице у Бистрици, Гл. СНД V, Скопље 1929, 307. сматра да је црква у Бистрици била преднемањићког типа, а Р. Љубинковић, Оснивање манастира Вольаче и властелинства манастира Бурђевих ступова код Новог Пазара, Старијар, XV—XVI/ 1964—1965, 111—13, на основу традиције о Вольавчи на Руднику, помишила да је традиција пренета, те да се можда ради о Вольавцу, закључује да је из доба „дукљанског краља Михаила”, или овдје се ради о исувише смјелој конструкцији. О китору Бурђевих ступова у Будимљи; Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. I, Београд 1902, бр. 10; О свим овим црквама: Владимира Р. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Посебна издања САН, Београд 1950.

⁶² Вељан Триковић, Хумска земља, Зборник Филозофског факултета у Београду, књ. VII, 253.

нијама хумске земље, да би одатле ишли Дрином до њеног доњег тока. Тако је граница према Србији био само њен горњи и средњи ток, док је доњи ток Дрине у XII вијеку био под влашћу Мађара. Уосталом, и спомињани Кипам зна да Дрина „одвоја Босну од остале Србије” и да „Босна није потчињена архијупану Срба”. И мађарски краљ Бела, одређујући средином 1244. године, међе дијецеза Босанске бискупије, као крајну југоисточну жупу означи „comitatau Berez Pracha (тј. Прачу на Дрини — Ж. Ш.) Byscirina vocata”.⁶³ А, и иначе, познато је да је сједиште једне од првих српских епископија било смештено у Дабру, а она је морала имати својих посједа у средњем Подрињу. Експанзија рашког имена у другој половини XII вијека па надаље била је веома интензивна, а продори дубоки, што се потврђује и топонимима сјевероисточно од Коњица — Рашка страна и Рашки дол.⁶⁴

На основу изложеног, чини се да се може закључити да је крајем вијека шире подручје Потарја, све до данашњих Плевала и Фоче, било потчињено Рашкој, вјероватно насељено сточарским становништвом, које је било обједињено катунском организацијом, и преко ове потчињено крупној свјетовној властели или манастирима, а могући да је на том пространству било и дјелимично слободних сточара. Подручје је у то вријeme, највјероватније, највећим дијелом било настањено старицима, односно остатцима старог предсловенског становништва. Но, и код ових старица сточара процес србизације био је знатно поодмакао, да би средином XIII вијека, углавном, био окончан.

Подручје средњег Полимља и Потарја, прилично удаљено од попришта борби које је водио Немања за територијално проширење земље ка југу, у правцу Ниша, као и за освајање Зете и приморских градова, имало је крајем XII вијека све потребне услове за несметан економски и културни развој. Процес феудализације, највјероватније, био је овде, углавном, окончан; жупан је био претворен у дворјанина или управљача области, а овај слободног ратара претвара у кмета одузимајући му баштину, а, истина са мање успјеха, посеже и за слободним катуном. Дакле, процес укмећивања слободних баштиника мора да је био завршен, а отпочело је и колективно потчињавање сточара владаоцу, манастирима и крупној властели. Почела је интензивнија изградња цркава и манастира, њихова унутрашња опрема и укращавање, што је резултат значајног замаха културног стваралаштва, још увијек неоригиналног и подложног византијском утицају, а дјелимично и утицајима са Запада. Немања овде подиже цркву Св. Богородице на Бистрици и „дарова јој села и људи, и калогере сбра иже свршаху хвалу пресветој и својими христовули и повеленијами утврди (...).”⁶⁵ Тај примјер ће слиједити крупна властела, чији се развој, према Јиречеку, у Србији може пратити „тек од краја XII вијека”, а тај стаљеж су чинили „потомци стarih владаљачких и жупанијских лоза, споредне гране владајуће куће и највиши земаљски чиновници различитог по-

⁶³ Владимира Боровића, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167, Београд 1935, 10; Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik, Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slovenije*, sv. IV, Zagreb 1906, 240; *Византијски извори* IV, 28, в. Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине* ГНЧ I, Београд 1877, 180.

⁶⁴ В. Боровић, *Територијални развој босанске државе ...*, 11.

⁶⁵ Споменик СКА III, 6 (према Повељи краља Владислава Богородици Бистричкој, датира се 1234.) — Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права од краја XII до краја XV века*, Београд 1926, 27—8.

рекла”, повезани женидбама с владајућом династијом, али и унутар тога сталежа долазило је до раслојавања, да би се „мало по мало образовала (...) два реда, високо племство и витешки ред”, слично као у Византији.⁶⁶ Јер, и овде „благородни велмуж” преотима дједину или баштину свога саплеменника — властеличића.

Зидањем цркава и манастира Немања је својој браћи и својим наследницима дао примјер у стицању популарности код монаха и свештенства, у којима ће имати ослонац у борби противу властеле, а чији ће дио једном прихватити богумилство и иступити против феудалних институција које је овај стварао.⁶⁷ У којој је мјери тај покрет — који, чини се, треба видјети као опозицију Немањиној политици даљег јачања централне власти а посебно економском снажењу цркава и манастира — био захватио Полимље и околна подручја тешко да се може било шта рећи. Јер, размјештај првих српских епископија и подизање више манастира у средњем Полимљу не би се могло објаснити „само јачањем богумилског покрета на Стону”,⁶⁸ што би значило да је регион Полимља био угрожен од јереси са те стране и са стране Босне. Истина, неки топоними с подручја Потарја као да указују на некадашње присуство богумила — Дједино поље (једна од међа хумског епархијског властелинства из средине XIII вијека) и село Гостиловина, које је и до данас задржало овоје неизмијењено име. Међутим, то још није и доказ да је богумила у Потарју и било, односно да је јерес овде била узела већег маха.

Средње Полимље је већ од Немањина доба један од најистакнутијих пунктора православља, али је у извјесном смислу представљало и неку врсту породичног посједа Немањића. Још од Немањина доба удаљено од државних граница, а климатски и теренски погодно за све оновремене облике привређивања (изузетак, можда, чини виноградарство), било је изузетно подесно за заснивање феудалних посједа појединих великаша. Отуда и бројне цркве и манастири, немањићке задужбине: Немањина Богородица Бистричка, Мирослављева задужбина на Лиму, задужбина жупана Првослава у Будимљу, Давидовица у Бродареву — задужбина сина Вукана Немањића, жупана Димитрија (у монаштву старца Давида) и др.⁶⁹ Уосталом, Мирослав је, поред Захумља којим је управљао, имао и посједе у средњем Полимљу где је и подигао своју задужбину; Првослав је, вјероватно, управљао Будимљом; ту ће, прије него што је постао краљ, имати као посјед један дио те жупе и Стефан Дечански. Прије њега, брат Урош I, каснији архиепископ Сава II, претходно је као епископ хумски столовао на Лиму, а Немањин унук Димитрије управљао је жупом Љубобићом, па зато и њихове задужбине у Полимљу. Последица овога било је његовање немањићке традиције, овде врло јаке за вријеме робовања под Турцима, а због тога и данашње везивање, често и неосновано, скоро свих црквишта за тај период.

⁶⁶ Јиречек, *Историја Срба*, II, 58—9.

⁶⁷ Старе српске биографије (приредио Миливоје Башић), Српска књижевна задруга књ. 180, Београд 1924, 38—40; о богумилској јереси постоји позамашна литература-преглед дат: А. Соловјев, *Svjedočanstva pravoslavnih izvora bogumilstva na Balkani*, Godišnjak Istoriskog društva BiH, knj. V, Сарајево 1953, 1—103. Соловјев податке Првовјенчаног узима као вјерodostojnje.

⁶⁸ А. Соловјев, *Svjedočanstva...*, 75, мада би се могло посветити и питање да ли је богумила на Стону уопште било.

⁶⁹ О размјештају тих манастира — в. А. Дареко, *На светим водама Лима*, 141—6.

3. ОД КРАЈА XII ДО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIV ВИЈЕКА

а) УЧРВШКИВАЊЕ ФЕУДАЛНИХ ОДНОСА И СТВАРАЊЕ КРУПНИХ ВЛАСТЕЛИНСТВА

Познато је да се Немања са великојупанског престола повукао 1196. године⁷⁰ оставивши за наследника сина Стефана, прекршивши на тај начин средњовјековни принцип примогенитуре, по којем је престо припадао старијем Вукану. Ово ће убрзо, услијед дипломатске игре сусједа, послужити као јабука раздора међу браћом да умало послије Немањине смрти (1200. године) није доведена у питање читава Немањина творевина. Мађарска, до тада углавном савезник Србије у борби против Византије, заузима Хум и тако долази у непосредну везу са Вуканом, који је управљао Зетом и Требињем. Уз то, 1198. на папску столицу долази Иноћентије III, један од најенергичнијих поглавара католичке цркве свих времена. Византија — под чијим је утицајем Немања Стефану, као византиском зету и оставио престо — у то вријеме слаби, док је крсташи у IV крсташком рату нијесу посве разбили и у Цариграду 1204. створили Латинско Царство. Прилике су ишли на руку Вукану, који се, уз помоћ Иноћентија III и угарског краља Емерика, за извјесно вријеме дочепао великојупанског престола, па се краљ Угарске назива rex Serbiae. У ове борбе су се даље упали Бугари, јер њихов цар Калојан стаје на страну Стефана и, као његов заштитник, средином 1203. године враћа овог на великојупански престо.⁷¹

Последњег грађанског рата у Србији, у који су били уплетени Мађари и Бугари, била су страховита разарања земље. Тако, према Дементијану, Вукан „изведе иноплеменике на отачество своје“ који (тј. иноплеменик) „својим свирепством и гордошћу опусте све отачество светога (Немањино — Ж. Ш.). И „оскрвни се земља (...) безакоњима, и постаде убијена крвљу, и упадосмо у ропство иноплеменика (...). Јер када иноплеменици дођоше, вајстину опустоше отачество светога, и сабрано преподобним са свију страна разграбише, једни падоше од оружја, други беше одведені у ропство, други изгубише сво имење и телосној ништоти предадоше се“. А потом „дође други иноплеменик, звани глад, гори од оних који су прешли (...) стрељајући без стреле и бодући без копља, и секући без мача (...) земља беше пуна мртвача, и двори пуни и куће пуне, и путеви пуни, и распушћа пуна (...) не могаху их ни гробари погрепсти, само их једва смештаху у житне рупе“.⁷² Подручје средњег Полимља и Потарја није могло бити поштеђено од ових потреса, али није ни страдало у оној мјери као Поморавље, где је дошло до угарско-бугарских сукоба и стражовитог разарања области.⁷³

⁷⁰ У науци је мањом прихваћена 1196. као година одржавања сабора о ком прича син му Сава (в. *Старе српске биографије*, стр. 7), мада има мишљења да је то било 1195. За литературу о том питању, в. нап. овог рада 55; в и Византиске изворе IV, стр. 165. и нап. 196.

⁷¹ Ст. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, Глас СКА 153, Београд 1933, 93—101; Ст. Станојевић, *Стеван Првовенчани*, Год. НЧ књ. 43, Београд 1934, 1—19.

⁷² Доментијан, *Животи св. Саве и св. Симеона* (превео Лазар Мирковић), СКЗ књ. 282, Београд 1938, 300—303.

⁷³ Ст. Станојевић, *Стеван Првовенчани*, 17—9.

Послије Стефанова повратка на великојупански престо и измирења са Вуканом, у Србији, па и на подручју средњег Полимља и Потарја, настала ју релативно повољне прилике, нарочито послије Савина повратка из Свете Горе, мада опасности нијесу биле посве отклоњене, па од дипломатских заплета и оружаних сукоба Србија и надаље није била поштећена. Али, унутрашњи мир осигуравао је даљи напредак земље, нарочито послије великих дипломатских успјеха на страни — добијања краљевске круне од папске курије (1217) и стицања самосталности српске цркве (1219), коју је Сава издејствовао од никејског цара и никејског патријарха (наследника византијских царева и васељенског патријарха), што је значило међународно признавање државне и црквене независности. Стефан и Сава ће се посветити унутрашњем уређењу Србије. Као први српски архиепископ, Сава је утемељио организацију српске цркве: за архиепископско сједиште одређен је тек довршени манастир Жича; држава, односно архиепископија је издјељена на епископије, а ове на протопопијате и парохије. Од тих седам нових српских епископија (уз двије дотадашње) сједишта двије њих била су смештена на Лиму (Будимља и Дабар),⁷⁴ а Хумска, са сједиштем на Стону, имала је своје посједе у поречју Таре и Лима.

У средњем Полимљу имало је своје посједе и Жичко епархијско властелинство (осам села и заселака), сва на десној страни Лима и у области Бихор, док се село Треболе у Зети не би могло идентификовати као село Требаљево на Тари, јер границе Зете нијесу допирале до Таре.⁷⁵ Иначе, жичко епархијско властелинство било је обдарено са 57 села и заселака и 217 влашских (пастирских) породица, али се у очуваном изводу оснивачке повеље не помињу влашки катуни, који су свакако постојали. На целу влаху био је Грд кнез, имали су и два свештеника, а имена влаха су већином словенска, незнатај број је црквених и двадесетак несловенских.⁷⁶

Најстарије баштинске повеље средњеполимских манастира нијесу сачуване. Није нам позната Немањина баштинска повеља цркви Св. Богородице на Бистрици, а непозната је и њена потврда од стране Стефана Првовјенчаног, јер „небриженjem же човек државших цркв сију, погубили беху сии хрисовуљ”, па њихов наследник краљ Владислав на основу исказа свједока („всех јепископ и игумен и старих бољар и всех калогер”) око 1234. године издаје нову повељу, у коју унесе „прводанаја села” из ближе и даље околине цркве, с обје стране Лима.

Владислављева повеља Богородици Бистричкој садржи важне податке о друштвеним односима и сталешкој структури становништва средњег Полимља тридесетих година XIII вијека. Она даље представља један од најстаријих законодавних аката немањићке Србије — одлуку о работама сокалника и меропаха. Затим, с обзиром на то што дужности црквених људи нијесу биле свуда одређене једнако него су варирале од краја до краја, односно од газдинства до газдинства појединих цркава и манастира, ова повеља пружа податке посебно значајне за регионалну историју сред-

⁷⁴ О приликама у Србији и међународним успјесима српске државне политike тога доба и Ст. Станојевић, *Стефан Првовенчани*, 19—56; в. и: Рад. М. Грујић, *Православна српска црква*, 17—9.

⁷⁵ Solovjev, *Odabrani spomenici...*, 18; Грујић, *Епархијска властелинства...*, 104-да је „Треболе, можда данашње Требаљево на Тари под Сињавином у Колашину”, што, оправдано, оспорава Гавро Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, *Историјски часопис* књ. IV/1954, 162.

⁷⁶ Solovjev, *Odabrani spomenici*, 17—23.

њег Полимља. Она у вези са тим представља историјско-правни извор првог реда, на основу ког се колико-толико могу реконструисати друштвено-економски односи из 30-тих година XIII вијека у поречју Таре и Лима, мада је црквено властелинство Богородице Бистричке било дosta скромних димензија, па и пошто је десетак година касније овом властелинству приодата црквица кичавска, са својим релативно малим посједом у међуречју Таре и Лима. Пошто је, међутим, Владисављева повеља реконструкција раније издатих, а и сама је касније потврђена, она представља законодавни акт важећи за један релативно дужи период, читаву прву половину XIII вијека, а можда и за дуже вријеме. Иначе, и Владисављевом повељом црквени људи су били ослобођени „да не војују војску”, затим службе око властелинских коња и паса, изузев службе у случају задржавања краља на црквеном властелинству („разве седенија краљевства ми”) и били су ослобођени свих других обавеза изузев обавеза према цркви.

Из текста Владислављеве повеље видимо да се подвлашћено становништво (сељаци) овог црквеног властелинства дијелило на сокалнике и меропхе. Истина, забиљежена су имена само четворице сокалника (Блажуј, Градихна, Наљешко и Драги), који су на посјед били дошли са неком калуђерицом, највјероватније замонашеном властелинком, па пошто су добили земљу имали су обавезу „докле земљу држе, да радотају што им веле кто је стареј у цркве”, тј. што им нареди игуман и на добијеној земљи да „радотају сокалничку работу”. А сокалничка работа била је повељом прецизирана — „сокалник да оре пол друге (једа и по — Ж. Ш) мати всаке друге ралије”, односно по један и по мат сваке културе која се на газдинству гајила. Ако се пође од претпоставке да су се гајиле три културе (пшеница, просо, овас), сокалник је био дужан да обради четири и по мата, односно површину од 900 квадратних хвати манастирске земље, тј. да засије 230 kg жита по мату, а то је било знатно мање од меропашке работе. Јер, према повељи, меропах је био дужан „да оре пол осме мати”, тј. да пооре седам и по матова, дакле површину од 1500 квадратних хвати земљишта. Али сокалник је даље имао обавезу „сене да коси с меропхом једнако”, да ради као послуга око манастира и манастирске трпезе и да иде с коњем на пут (ради транспорта манастирске robe) „колико вели стареј”, а уз то био је у обавези „каји приходи краљ или властелин или гост, да приплака у оброк како и меропах”. Дакле, у погледу плаћања — повремене натуналне или новчане дажбине за издржавање краља, властеле, краљевског посланика или страног емисара, у случају њихова боравка на властелинству — сокалници су у обавези били изједначени са меропсима.

Меропах је, поред обавезе да пооре седам и по матова манастирске земље, да их засије, обави жетву и вршићубу, као и поред рада на косидби и спремању сијена, био оптерећен и радним обавезама на дијелу земље коју је манастир обраћивао у својој режији, радом сељака. Наиме, у овом случају меропах је изван обраде означене површине земље с које је ужишао дио плодова, односно над којом је био добио право својине уживања био дужан „три дни да жне и три дни плеве” на оном дијелу о чијој се об ради непосредно старала управа цркве. Меропси властелинства Богородице Бистричке били су поред овог, оптерећени и другим натуналним и радним обавезама: о Божићу да даје по уборак (око 200 kg) хмела, по толико истиријебљеног жита и по бреме луча, а за манастирски празник, тј.

о „Госпожину дневи јагњетине да дају на всако годиште“. Осим тога, меропах је био дужан да празником лови рибу краљу и архиепископу, колико му се нареди. Иначе, манастирско газдинство је имало и своје мрестилиште на ријеци Бистрици.⁷⁷

Ако се непосредно пође од података које пружа Владисављева повеља, тешко је закључити шта се све сијало на манастирском властелинству, јер у повељи се не наводе врсте житарица. Међутим, на основу обавеза сокалника у погледу обраде одређене површине земљишта, односно сразмјере тих обавеза према обавезама меропаха, највјероватније је да су се сијале три врсте житарица и то: пшеница (озима и јара), овас и просо.⁷⁸ Истина, у повељи постоји подatak да је на властелинству гајен и хмель, од кога је спровођено пиво, па је меропах био дужан да манастиру даје по уборак хмеља, а пошто је за спровођање пива био потребан слад (добијан је цијећењем из скоро свих врста житарица), то је сипање овог у хмель било прецизирano као једна од меропашких обавеза.⁷⁹

Радне обавезе подвлашћеног становништва на властелинству Богородице Бистричке биле су велике. Меропах је морао да узоре и обради површину од 6 922 m² оранице, док је површина оранице коју је морао да обради сокалник 4 153 m², или, друкчије изражено, 1 500, односно 900 квадратних хвати. Ове обавезе, поређене са обавезама сељака из каснијих повеља, представљале су осјетно мање оптерећења, што је, свакако, било условљено друштвено-економским развојем, односно ступњем развитка феудалних односа. Овде се полазило „од просечне величине радних способности човека и његове сточне затрпеге, док је у свим другим случајевима за основицу узета горња граница радних способности земљорадника и сточне затрпеге коју чине два вола“.⁸⁰ Затим, вјероватно да радне обавезе сокалника, без обзира на знатне разлике у површини обавезне обраде оранице, у свеукупном оптерећењу нијесу биле осјетно мање од меропашких. Јер, сокалници су у обавезама услужног карактера били знатно оптерећенији, што је најчешће зависило од потреба манастира („пут да тера с коном колико вели стареј“), а и у погледу неких натуналних дажбина били су изједначенi са меропсима.⁸¹

⁷⁷ Споменик III, 6—7; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 589—91; А. Соловјев, *Odarbani spomenici...*, 27—31. Ову повељу су проучавали (с неких аспекта) ови истраживачи: Рад. М. Грујић, *Једна доцнија интерполација у хрисовули краља Владислава (1233—1242)* за манастир Бистрицу у Полимљу, Гласник СНД XXI, Скопље 1940, 21—32 (детаљно је извршена формална анализа); Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и златне буле краља Уроша, Гласник СНД XXI, Скопље 1940, 21—32 (детаљно је извршена формална анализа); Сима Сирковић, *Srednjevjekovna srpska država — Izabrani izvori*, „Школска књига“, Загреб 1959, 18—9, 22. На повељу се осврће и Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, део I, Београд 1931, 57, 103. и 105., а и други писци о српском средњевјековном праву. Детаљну анализу меропашких и сокалничких обавеза на основу повеље; Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовјековној Србији*, Београд 1973, 49. и д.

⁷⁸ М. Благојевић, н.д. 192—3, 221.

⁷⁹ Споменик III, 7; Соловјев, *Odarbani spomenici...*, 29. čl. 5.

⁸⁰ М. Благојевић, н.д., 364—5, 370—71, 387—91.

⁸¹ О сокалницима: А. Соловјев, *Сокалници и отроци у упоредно-историјској светlosti*, Глас, СНД XIX, Скопље 1938, 103—131, и тамо наведена литература в. и М. Динић, *Сокалници*, Прилоги за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 28 св. 3—4 за 1962, 149—57; М. Благојевић, н.д., 365.

Владислављева повеља, односно, према Мошину, њена копија, састављена „да се испод ње смести одлука краља Уроша“, донесена десетак година послије Владислављеве смрти показује како су манастирска властелинства средњег Полимља увећавала своје посједе. Интересантан је у том погледу подatak који се односи на малу цркву кичавску. Наime, краљу Урошу I дошао је игуман Богородице Бистричке Јевстатије и испричао му да црквица кичавска (Кичава, село и сада под истоименим називом у предјелу Павина Поља — Ж.Ш.) нема попа, па краљ одлучи да је, заједно са њеним посједом, приложи Богородици Бистричкој, чији ће попови одлазити тамо и вршити службу, а цркве да су заједно и да „једна с другом радоју всаку работу црковну и краљевства.⁶² У одлуци су наведене и међе посједа цркве кичавске са тачном назнаком топонима, од којих су се многи до данас задржали у истом или нешто измијењеном облику.

Из текста повеље није јасно зашто је црква кичавска била остала без попа, јер, колико је данас могућно судити о величини посједа (на основу топонима који су се задржали у старом облику), он није био тако мали да се зато напусти, док је црква морала бити сасвим мала — у повељи се назива црквицом. Иначе, на властелинству Богородице Бистричке поп је био обавезан да даје оброк у плаћању приселице, а изгледа, да је имао и већу слободу кретања, тј. преласка с властелинства на властелинство, него меропах.⁶³ Интересантно је напоменути да ни у Владислављевој баштинској повељи ни у одлуци краља Уроша нема помена о власима.

За регионалну историју средњег Полимља и Потарја посебно су значајне повеље Хумског епархијског властелинства, јер прва повеља цркве Св. apostola Петра није сачувана, мада се, као што је напоменуто, посредно може приближно реконструисати слика манастирског посједа. Јер, вјероватно да је прва повеља која се тицала посједа манастирског властелинства, односно манастирских имања с поречја Таре и Лима, била баштинска повеља коју је Стефан Првојеачани издао кнезу Мирославу за његову задужбину на Лиму. Слиједећа, временски млађа од ове, била је повеља коју је исти владалац, заједно са својим братом архиепископом Савом издао Хумском епархијском властелинству, односно посједу епископије чије је сједиште било у Богородичној цркви на Стону, којој су, поред осталих посједа, додијељена и нека имања у средњем Полимљу и Потарју, али ни она није сачувана. Краљ Урош I је затим, највјероватније на почетку своје владавине, вјероватно „када је нови владар, потврђивао и исправљао затечена права стариим властелинствима“, издао своју повељу хумском епархијском властелинству, још увијек са сједиштем на Стону. Међутим, за временски период дужи од 50 година (од заснивања властелинства манастира Св. Петра до почетка друге половине XIII вијека) десиле су се знатне промјене. Наступили су нови моменти, па је властелинство манастира на Лиму укинуто, а његова имања, заједно са стариим посједима хумског епархијског властелинства, спојена, јер је сједиште епископије 50-тих година XIII вијека пренесено у Полимље. На-

⁶² Споменик III, 7; исправке: Р. Грујић, *Једна дооцнија интерполација*, 203; Рад. Ивановић, *Средњовековни баштински посједи Хумског епархијског властелинства*. Историјски часопис, књ. IX—X/1959, Београд 1960, 92.

⁶³ А. Соловјев, *Odabrani споменици...*, 29; Т. Тарановски, н.д., 64, 103,

име, у току 1253. и 1254. године десили су се важни догађаји, који су потресли и средње Полимље и Потарје, што се посебно одразило на друштвене прилике на подручју ове епископије. Мађари су освојили Босну и покорили Хум, па се Мирослављев унук, хумски кнез Радослав, 1254. назива вјерним клетвеником господина краља угарскога, чију је врховну власт, уз вазалске обавезе, признавао и његов господар краљ Урош. Осим тога, Урош је тада дошао и у сукоб са Дубровником, који је против њега склопио савез са бугарским царем Михаилом Асеном, у који је био увучен и Радослав. Бугари су продрли до Лима, поплијенили манастир и собом понијели „кристовул златопечатни“ што га је био дао Стефан Првовјенчани „својему стрицу великому кнезу хумском Мирославу“. Међутим, признавши врховну власт Мађара, краљ Урош је успио, можда и мађарском помоћи, да сузбије Бугаре, са којима је склопио мир. Оставши без бугарског савезијштва, мир су затражили и Дубровчани, а жупан Радослав је, сматра се, изгубио наслеђена ктиторска права. Због тога краљ Урош издаје нову повељу Хумском епархијском властелинству, чије је сједиште, због несрћених прилика на Стону, пренесено у манастир Св. Петра на Лиму.⁸⁴

Од свих тих даровница, издатих манастиру или епархији, сачуване су само Урошева Стонска и Лимска повеља, донесене у временском размаку од 10 до 20 година. Према старијој, Стонској повељи (објављена у изводима) властелинство хумске епархије имало је у Полимљу, међуречју Таре и Лима и у брскоском крају, односно на ужем подручју Потарја, па између осталих: „У Брскоске Простјеније, Стричиња, Гостиловина, Бистрица и залије му Добрихнина и Бјелојевина. На Лиму село Џерова и Мочила, а на дјелу Срђева Брда Сјенокос црковни.“ Уз то, у посјед властелинства је улазила и „уљаревина Љубовићева Лука и планина Смрјечник“, а имало је још посједа у Полимљу, непосредној и ближој околини данашњег Бијелог Поља. Осим тога, властелинство је имало, као своје посједе, села и засеке расуте по Хуму и Хвосну, а забиљежена су и имена старјешина 39 влашких породица. Сва имена, изузимајући једно и један надимак, јесу српска,⁸⁵ што свједочи да је процес србизације углавном био завршен.

Села с поречја Таре и Лима која су наведена у Стонској повељи и до сада су задржала скоро неизмијењена имена, што је одраније и запажено.⁸⁶ Брсково је у овој повељи означено као крај или предио („у Брскове“) у коме су се налазила села: Простеније, данашње велико село Прошћење, у општини Мојковац, на десној обали Таре; Стричиња, данас заселак села Прошћења (у периоду турске владавине називано и Муштвића Стричињом); Гостиловина, и данас село неизмијењеног назива, сјеверозападно низ Тару, припада прошћенској групи села; Бистрица, и сада село истог имена на лијевој обали Таре и наспрам Гостиловине, која се налази на Тариној десној обали. За Бистрицу је уobičajen и назив Пољска

⁸⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици, 600—01; Споменик СКА III, 8—11;* Ст. Станојевић, *Догађаји 1253. и 1254. године,* Глас СКА 164, 1935, 191—98; А. Соловјев, *Odabrani споменици..., 37—44, 45—7;* Боровић, *Питање о хронологији..., 24—34;* М. Динић, *Три повеље..., 78—82;* Сима Кирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* Београд 1964, 72.

⁸⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици, 600—01.*

⁸⁶ Р. Грујић, *Епархијско властелинство..., 110—12;* Р. Ивановић, н.д., 86—93; Р. Љубинковић, н.д., 101.

Бистрица, за разлику од Бистрице у Полимљу и Бистрице изнад ријеке Љубовиће, под планином Ејласицом. Бистрица из Стонске повеље имала је засеоке Бјелојевину — данас заселак Прошћења, који се граничи Гостиловићом, али, што је интересантно, налази се наспрам Бистрице, на другој обали Таре. Као заселак Бистрице означена је могућно једино зато што су ондашњи житељи овог засеока били повезани сродничком или неком другом везом са ондашњим житељима села Бистрице. Други заселак Бистрице била је Добрихнина, коју, по свој прилици, треба идентификовати са данашњим селом Добриловитом, са истоименим манастиром, који је посвећен св. Борђу. Налази се низводно на лијевој обали Таре, прилично удаљена од Бистрице, од које је одваја стотинама боровима обрасло узвишење Црних пода.

Стонком повељом епархијском властелинству су била додијељена „на Лиму село Церово и Мочила“ Церово је и данас овеће село југозападно од Бијелог Поља, а топоним Мочила у данашњој Бијелој гори (изнад села Церова) указује гдје је било то средњовјековно село, те да то није данашњи Модри До, како се често мисли, утолико прије што остаци „кућишта“ у дијелу Бијеле горе упућују на трагове некадашњег насеља. Властелинство је даље „а на дјелу Срђева Брда“ имало Сјенокос црквени, који се у Лимској повељи назива „Сјенокос Савин“. Срђево брдо је свакако данашњи Срђевец, међа села Јабучна и Тошевина, засеока села Бојишта, у ствари једна овећа протегнута коса са подножјем на Љубовићи, чији крајњи успон представљају Бијеле воде (данас сјенокос и пашијак од неколико хектара), граниче се непосредно са Бијелом гором, односно Мочилима и Церовом.

Епархијско власништво „уларевина Љубовићева Лука“ мора да се својим дијелом налазило гдје и данашња Пољска Лука, па је уљаник вјероватно био изнад ње, у Тошевинама, а Локва, која се у Лимској повељи спомиње је као међа уларевине, била би, у том случају, данашња Пукова Локва, док се „друга уларевина на Бистрици под планином“ не би могла убицирати као „насеље властеотских пчелара (...) негде с десне стране Лима на Бистрици (...) североисточно од Бијелог Поља“,⁸⁷ јер је тај предио спадао у атар црквеног властелинства Богородице Бистричке, које је Хумском епархијском властелинству приклучено при крају владавине краља Милутина. Према томе, ова друга уларевина се налазила на ријеци Бистрици, под Ејласицом, негде у близини међа Смрјечник планине, које, истина, под тим називом данас нема, али с обзиром на њене мешавине, јасно је да се ради о обронцима Ејласице.

Приликом доношења Лимске повеље краљ Урош је, као што и сам у повељи наводи, позвао архиепископа Арсенија и епископа хумског (свог брата Саву) и саслушао људе који су знали међе поједињих села цркве Св. Петра и тако, најприје, реконструисао слику старог манастирског властелинства, чији су посједи, заједно са оним из Стонске повеље, чинили проширењо хумско епархијско властелинство.

Сва мјеста која су забиљежена у Стонској повељи унесена су и у младу, Лимску повељу, а, према Боровићу, који је у цјелости сравнио ове дваје повеље, углавном су поновљена и влашка имена. Наиме, он је

⁸⁷ Р. Грујић, Исто, 111; Р. Ивановић, н.д., 88. Ивановић углавном усваја Грујићеву убијацију, па и неке погрешке, на шта, узгредно, указује Љубинковић, мада се није бавио питањем убицирања посједа овог властелинства.

„наишао на две трећине истих имена, и то са прилично истим редом”, или било је и промјена које су неминовне (Негослав је у Стонској с братом, а у Лимској с дјецом, а исто тако и Братослав Добрихнић; затим „у Стонској се помиње Грдоман Драгославић, а у Лимској можда његов син (по реду навођења) Добрихња Грдоманчић“).⁸⁸ Напоменуто је да је у Лимску повељу унесен већи број села којих нema у Стонској повељи, села која су чинила првобитни баштински посјед цркве.

Пошто је Лимска повеља издата у цјелости, познате су и међе појединих села, а иста се одликује богатством топонима, тј. именима села, заселака и других природних објеката. Било је ту села која су захватала знатно пространства, а међе села нијесу увијек биле природне. Тако оновремено село Растветине, које би се, можда, могло идентификовати као данашње село Папе (подручје варошице Томашево, донедавно Шаховићи), чини се да је имало знатно друкчије међе. Није искључено да је својим дијелом захватало дио данашњег села Церова, јер топоним Растветине (баш тако) као назив за овеће ливаде, околни пашњак и нешто шуме и данас постоји у међама данашњег села Церова, мада топоними Скочигорина и Кипреник иницирају и на друкчији закључак. У сваком случају, ово село је захватало доста велики простор, а међе овог села нијесу биле са свих страна природне,⁸⁹ што је случај и са селом Љетине, уколико се прихвати претпоставка да га треба идентификовати са Љетинама изнад Припчића, високо изнад Лима, на његовој десној обали. У том случају би и граничне међе и овог села прелазиле ријеку и дијелом захватале и земљиште и са лијеве стране Лима („все по дјелу у Црнилну Стјену“, ваљда данашња Црнионица). Истина, изгледа да је ту био и мост који је поставио кнез Мирослав, на ком је властелинство убирадо мостарину.⁹⁰ Интересантно је да су се сва села овог властелинства налазила на лијевој обали Лима, изузимајући дио села Љетина, уколико се ово лоцира изнад Припчића.

Поређењем података које пружају Стонска и Лимска повеља уочавају се извјесне промјене: настало је прерастање појединих заселака у села, неки засеоци су се одвојили од села којима су раније припадали и прикључени су неком другом селу. Лимска повеља региструје те промјене.⁹¹ Даље је уочљиво да се у Стонској повељи Љубовића садржи у појму „уљаревина Љубовићева Лука“, а у Лимској сретамо називе „уљаревина на Љубов“ и „Љубовидски дјел“, што, свакако, означава неке промјене; изгледа да нови назив означава неки шири предио, можда неку територијално-административну јединицу, али још увијек нема помена о жупама Љубовићи и Брскову. Појмови су још увијек непрецизни („у Брскове“, „Љубовидски дјел“). Разумљиво, одређене промјене представљају

⁸⁸ В. Коровић, *Питање хронологије...*, 29—30.

⁸⁹ Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 112; Р. Ивановић, н.д., 87; В. Коровић, *Питање о хронологији...*, 29. — „да се село Растветине налази код данашњих Шаховића и да се тако и сад зове“, што не одговара стању на терену.

⁹⁰ Р. Љубинковић, н.д., 101. и нап. 34. да и данас постоји село Љетине на десној страни Лима, док Грујић и Р. Ивановић сматрају да је Мирослављев мост био на Љубовићи (данас Слијепач Мост), а Љетине да су данашње село Бојишта.

⁹¹ Ујниче је у Стонској повељи заселак Недакуса, а у Лимској — заселак села Љепшице. Даље, Мочила у Лимској повељи нијесу означена као село, а Црквени сјенокос из Стонске повеље у Лимској повељи назива Савин сјенокос;

историјску нужност, али се уочавају и неке које су прилично скоковите. Даље ваља напоменути да су та села ријетко до сада задржала старе међе, што је сасвим схватљиво када се ради о тако дугом временском периоду. Изузетак су међе села Џерова, које, истина, у повељи нијесу означене са свих страна, па Чрнила Стјена (ваљда данашња Црнионица), Борошевине, Крст — данас Крстац, Локва, Срђево брдо — сада Срђевац и данас су гранична села, засеоци и топоними према селу Џерову, осим што се назив Савин сјенокос сасвим изгубио.⁹² Слично стање уочљиво је код још неколико села.

За подручје Брскова Лимска повеља пружа занимљиве податке, на основу којих се може колико-толико реконструисати територија брсковског краја из половине XIII вијека. И у њој се као посјед властелинства наводи село Прошћење и остала села и засеоци Стонске повеље, а додата су и три нова засеока (Плавковина, Селца, Јасеново) и мала планина Коњ. Занимљиво је, међутим, да су у овој повељи сва наведена села означена као засеоци Прошћења, што није случај са Стонском повељом, гдје је Бистрица именована као село са Добрихном као својим засеоком.

У Лимској повељи су одређене међе села Прошћења, гдје се као позициона тачка узима Тара (судећи по тексту повеље — нешто низводно од данашњег Мојковца), одакле је међа ишла у неку стијену у Пјаловину (сада нема трага томе топониму), па даље у Градац (сада Градац на дну села Прошћења), од Градца у Студенац у Бурен (брдо, тачније данас онижа планина изнад села Лепенца са неизмијењеним називом), одакле је до Велике горе и Писане Јеле међу чинила нека цеста, а вјероватно се радило о неком путу из доба Римљана који је одржаван и половином XIII вијека. Иначе, Писана Јела, од које је граница ишла на Угарач и иза Јелине главе па силазила на Бјелојевину и поново на Тару, и данас постоји као село. Налази се изнад Томашева, а граничи са Барицама, Стожером и Сокоцем; припада групи планинских села Потарја. Од Бјелојевине, односно са Таре, граница је водила обронцима данашње планине Сињавине („право уз брдо у планину, по дјелу у Кричан“) па затим у Столац, па у Колјенку, у планину у Уборак, а од Уборка у неки други Градац и од тога Градца, посред Каменице, у Тару у Пјаловину.⁹³ То би значило да су међе Прошћења досезале до тачака прилично удаљених с једне и друге стране Таре, па је највјероватније да се радило о међама брсковског предјела. Вјероватно да то нијесу биле међе села Прошћења, већ се радило о међама укупног властелинског посједа у брсковском крају, односно о међама дијела брсковског подручја. Можда се радило о неком управњом подручју, јер село Прошћење није могло захватити толико пространство. Извјесна непрецизност мора да је условљена не-прецизном стилизацијом, којом се одликује и уводни дио ове повеље, на шта је у литератури већ указано.⁹⁴ Потребно је, затим, истаћи да Кричан, једна од граничних међа овог властелинства, није идентична са данашњим Кричком, једном од површи Потарја на десној страни Таре, већ је, изгледа, реч о Кричком пољу на Сињавини. Јер, Лимском повељом означена граница посједа, полазећи уназад ка Тари, почиње од Пи-

⁹² Споменик III, 8. и наше рекогносцирање терена.

⁹³ Споменик III, 9.

⁹⁴ В. Боровић, *Питање о хронологији...*, 33; М. Динић, *Три повеље...*, 84.

сане Јеле, код Ђедина поља (можда данашње Камено поље), па као западна иде на Угорач и Јелину главу (и данас Угарач и Јелин врх), сила зила је на Бјелојевину и Тару, остављајући подалеко на сјеверозападу подручје данашњег Кричка. Истина, и у повељи Кричак је означен као једна од међа овог епархијског посједа, наспрот Бјелојевини и на другој (лијевој) страни Таре. Према томе, неприхватљиво је уобичајено схватање да је у питању Кричак данашњег пљевальског краја, већ се радило о Кричком пољу на Сињавини, које је представљало једну од међа овог властелинства у брсковском крају, можда и управног подручја — касније жупе Брсково.

Занимљиво је затим истаћи да Писана Јела није означена као насеље, а нема помена о неком насељу на једном релативно ширем пространству куда су се протезала међе овог епархијског посједа. Изгледа да је, почевши од Бурена, териториј данашњих планинских села Барица, Стожера, Сокоца, Писане Јеле и даље ка пљевальском крају био териториј без сталних насеља, мјестимично обрастао шумом, а можда и прошаран катунима покретљивих влаха. Иначе, планина Прошћења била је Коњ, данашњи Коњиц на западној страни прошћенске групе села, док је већина села и заселака била груписана око Таре.

Друга планина епархијског посједа била је Смрјечник, а чинили су је обронци данашње Бјеласице, јер под средњовјековним појмом планине подразумијевале су се „травне пјовршине које се не косе, нити су предвиђене за оранице“, што је у једној повељи дефинисано овако: „Куда се не оре ни коси този все планине Смрјечник (Чрни врх, Влчје уши, Вострљеско брдо, ријека Бистрица, Равна Ријека и др.) јасно је да је реч о источним и сјевероисточним обронцима Бјеласице, брдима над водопадом с његове лијеве стране. У тој планини, изнад ријеке Бистрице, негде око њеног извора, налазиле су се двије црквене пећине, што свједочи да је испосништва, односно вјерског мистицизма који се изражавао на тај начин, у то вријеме било и на подручју међуречја Таре и Лима.⁹⁵

Преношењем епископске столице са Стона у манастир на Лиму, Мирослављева задужбина (дограђивана током XIII и на почетку XIV вијека да задовољи нове потребе) постаје један од најистакнутијих вјерских и културних центара средњег Полимља и Потарја, па и предмет сталне бриге српских владалаца. Тако на почетку XIV вијека, односно у временском размаку од 1318. до 1821. године, када више нијесу притицали приходи са Хума, на епископској столици се налазио епископ Данило, касније познати Архиепископ Данило II, па се пожали краљу Милутину да је „јепископија његова запустјела, ни врховине не има, ни бири, ни једина дохodka нијоткудер“. Због тога краљ кад виђе „обништаније и запустеније црков светих апостолов“ (Петра и Павла), приклучи епархијском властелинству цркву Св. Николе у Сиротину (могућно данашњи Никољац), цркву Богородице Бистричке и Богородичину цркву у Кутињској (подручје данашњих Кања, близу бродаревског краја), са свим

⁹⁵ Милош Благојевић, *Планине и пашијаци у средњоевропској Србији (XIII и XIV век)*, Ист. гласник, бр. 1—2 за 1966, 12 Милоје Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД књ. XII, Београд 1880, 43.

⁹⁶ Споменик III, 9; в. Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 112.

њиховим добрима — селима, засецима, планинама и црквеним људима (зависним сељацима и власима). Даровницу краља Милутина потврдио је одмах на почетку своје владавине, највероватније 1324. или 1325. године, његов наследник Стефан Дечански, а тада је епископ хумски (епископија је и даље задржала старо име) био Стефан. Властелинство је овим даровницама добило своје посједе и на десној страни Лима, посједе Богородице Бистричке и цркве у Сиротину, а у састав властелинства ушли су и посједи цркве у Кићави, који су се налазили у међуречју Таре и Лима.

Карактеристично је да се ни у даровници краља Милутина ни у даровници Стефана Дечанског, у дијелу који се односи на посјед Богородице Бистричке, не помињу власи — црква се прилаже са свим селима, људима, засецима и свим међама, али помена о власима нема. Међутим, у одредбама које се односе на Св. Богородицу Кутинску и Св. Николу у Сиротину, власи су изричito поменути у обје даровнице, док су планине као посјед поменуте само при набрајању посједа Св. Николе у Сиротину. Последња даровница овом властелинству потиче из канцеларије краља, касније цара Душана, који епархијском властелинству приложи „село Ћрнче и Велије Поље“ (Полимље, на путу данашње Бијело Поље — Иванград), са два засеока, људима, планинама и млиновима.⁹⁷

У односу на социјалну структуру становништва овога краја с почетка XIV вијека, занимљив је податак који пружа једна интерполяција из баштинске повеље Богородице Бистричке. Наиме, игуман цркве Андоније на Владислављевој повељи, која сечувала у манастиру, записа да је он, игуман краљев и епископа Данила, затражио краљеву милост за двојицу бољара (Братосина и Ивана), који су били побјегли у туђу земљу, и да му је краљ услышио молбу и „да им руку и душу и отрочко име“, што је, према Рад. Грујићу, значило да се „они, милошћу краљевом, на интервенцију игуманову враћају на своја огњишта у властелинство манистира Св. Богородице у Бистрици не као слободни црквени бољари, него деградирани на најнижи степен властеоских поданика, неслободних манастирских отрока“.⁹⁸ Овај податак значајан за правну историју средњовјековне Србије, чини се, указује да су манастирска властелинства средњег Полим-

⁹⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици...*, 597—99; Р. Грујић, *Епархијска властелинства...*, 113—15.

⁹⁸ Р. Грујић, *Једна доцнија интерполяција...*, 200—201.

Комплетне студије о средњовјековном Брскову још увијек нема. Штавише, дуго се није знало ни гдје се Брсково налазило, иако су се тим питањем бавили врло познати историчари (Стојан Новаковић, Јиречек, Шафарик, Чедомир Мијатовић и др.). Убицирање средњовјековног Брскова извршио је познати српски историчар Љубомир Ковачевић у свом раду *Трг Брсково и жупе Брско-вска и Љубовијска* (Глас СКА XXX, Београд 1891). Други познати рад о Брскову је историјско-географска студија Владимира Боровића, *Брсково* (Гласник Географског друштва, св. XX, Београд 1934). Доста података о Брскову има и код Јиречка (*Историја Срба*, књ. I и II; *Трговачки друмови Србије и Босне у средњем вијеку*). Међутим, најпотпунију слику привредног живота старог Брскова даје Грегор Чремошник: *Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283.*, Споменик СКА, Земун 1925, 61—69; Исти, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Посебна издања СКА, књ. 101. Друштвени и историски списи, књ. 43, Београд 1933. Уз то, Чремошник је припремио и једну збирку канцеларских и нотарских списка, где има доста података о привредном и друштвеном животу старог Брскова (*Историски споменици Дубровачког архива* св. I, *Канцелариски и нотарски списи 1278—1301*, Београд 1932). Даље, нешто података о Брскову налазимо у свим историјама средњовјековне Србије, историјама рударства, и др.

ља почетком XIV вијека, а вјероватно и раније, имала неслободних људи отрока. Јер, кад је било могућно властелина свести на положај отрока, иако је била у питању издаја, мора да је поступак, кад је био у питању припадник нижег сталежа, био једноставнији.

б) ПРИВРЕДНИ ПРОСПЕРИТЕТ ОБЛАСТИ — РАЗВОЈ БРСКОВА НА ТАРИ

Подручје средњег Полимља и Потарја половином XIII вијека доживјело је дотад неслуђени економски просперитет; на десној обали Таре, у подножју планине Бјеласице, отворен је рудник Брскове, највјероватније 40-тих година XIII вијека. Брсково се потом релативно брзо развило у значајан рударски центар, врло жив трг — град и прометно стјециште дубровачке караванске трговине у овом крају. Ово је, опет условило повећање производње на манастирским и евентуалним личним властелинством, стимулативно је дјеловало на развитак сточарства, а свакако, и на побољшање процеса прераде сточарских производа. Појава трга — града изазвала је и, макар и сразмјерно мала, етничка струјања; у Потарју су се развиле колоније рудара Саса, чији је први помен у нашим земљама и везан за Брсково, и трговаца Дубровчана и Которана, а било је и других насељеника. Дошло је до додира са затеченим српским становништвом, до међусобних прожимања и културних утицаја.

Први поуздан помен Брскова налази се у Стонској повељи краља Уроша I („село у Брскове Простјеније“), гдје није посве јасно шта се под овом „у Брскове“ подразумијева. Највјероватније и овде, и касније у Лимској повељи, Брсково је споменуто као ознака ширег предјела, односно краја. Ни једна ни друга повеља не пружају било каквак податак који би указивао на постојање трга Брсково. Међутим, трг Брсково са заснованом царинарницом у вријеме издавања Лимске повеље већ је постојао. Јер, у једној повељи, коју је краљ издао 23. августа 1254. године и којом је Дубровчанима тврдио разне повластице добијене за владе Стефана Првовјенчаног, стоји: „Тргници ваши да греду на Брсково, и даваше десетак од соли, и по тола да си греду (...) свободно“.⁹⁹ Брсково је овде означено као већ познат трг (нема неодређености „који иду на Тару“, Лим или сл.), па мора да је бар коју годину раније постојало.

О односима Котор — Брсково постоји нешто података у збирци — А н т у н М а ј е р , *Которски споменици*, ЈАЗУ, Загреб 1951. и у радовима Р. Ковијанића и И. Стјепчевића, који се овде често цитирају.

Најновија истраживања, која су извршили Игнац Воје и Милан Васић, бацају нову светлост на историјску прошлост Брскова, условљавају изједину устаљених историјских стандарда о Брскову. (I g n a c V o j e *Brskovo in vrednost srebra i srednjem veku*, Zgodovinski časopis X—XI, Ljubljana 1956, 285—295; И. В о ј е, *Домаћи трговци Србије у XIV и XV веку* — рад у књизи *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867*, САНУ, Београд 1970, 87—102; и М и л а н В а с и ћ, *Градови под турском влашћу*, Историја Црне Горе III, Титоград 1975, саопштава да је рудник неко вријеме радио и под турском управом.)

Наше поглавље изложено овде представља скуп података из литературе и објављене историјске грађе, чија је нешто шира верзија саопштена на другом мјесту (Ж. Ђ ћ е п а н о в и ћ, *Средњовјековно Брсково на Тари*, часопис Озиви, бр. 2. и 3. за 1972, Бијело Поље 1972, 91—100, и 79—91).

⁹⁹ Љуб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, Београд—Ср. Карловци, 1929, 19.

У односу на вријеме отварања рудника, у науци је углавном прихваћено да је рудник отворен 40-тих година XIII вијека, онда када су испред Татара из Мађарске (из рудоносног Ердеља или одакле друго, јер, према Јиречеку, постојбину им треба тражити у сјеверној Угарској у Ципсу) добјежали у Србију вјешти рудари Саси. Али, изражено је мишљење да није ријеч о изbjеглицама, већ о смишљеном позиву рудара и да то нијесу били Њемци из племена Саса, већ прави Швабе из Брајгауа, па отуда назив Брскову, а да је Сасин код Њемаца уобичајени назив за рудара, па Сас у том случају не би означавао етничку припадност.¹⁰⁰

Отварању рудника у Потарју погодовало је више околности. Једном покренути рудари Саси, уколико није била реч о њиховом смишљеном довођењу, бежали су што даље у унутрашњост Србије, јер Татари су, гонећи краља Балу IV преко Угарске и Хрватске, допали до утврђеног Трогира, па одатле, преко Босне и Хума, до Дубровника, затим напали и попалили каторску варош и, пљачкајући и пустошећи Босну и Србију, вратили се у јужну Русију. Могућно је, међутим, да подручје средњег Полимља, а посебно Потарје, њиховом најездом није било потресено. Краљу Урошу је такође одговарало да радник отвори што даље од државних, у оно вријеме доста несигурних граница. Близина густо насељеног и привредно и културно развијеног Полимља пружила је значају погодност за отварање рудника у Потарју, неким је допринјела и релативна близина Дубровника и Котора, као и природна усмјереност Урошеве државе на тржишта приморских градова, а преко ових — и на богате градове Италије. Јер, из Брскова је било лакше него из неког другог рудоносног краја Србије транспортувати сребро и олово у Приморје, куда ће бити често и одвожено. Србија је тада била тек у напону привредног успона, вјероватно још увијек са неразвијеном мрежом путева, а до Полимља, као важне саобраћајне артерије, још одраније је допирало неколико путева, а неки од њих су пролазили и кроз Потарје.¹⁰¹ Уосталом, иако за то нема доказа, није сасвим искључено да је негде на подручју Потарја и прије доласка Саса вађена руда (непозната је историја рудника гвожђа на Козици и др.). Занимљиво је у вези с тим истаћи да Лимска повеља региструје неку цесту која се са правца Брскова кретала преко планинских површи Бурена, Писане Јеле и, вјероватно, даље ка данашњем пљевальском крају.

Њемци, становници Брскова имали су своју градску самоуправу — са кнезом на челу, и своју цркву — са католичким свештеницима; касније ће, осим жупске, добити још једну цркву о којој је требало да се старају доминиканци. Познато је и име једног брсковског кнеза Фрајбергера (у нашим споменицима Пребегар), испод чије су судско-управне власти били искључени Дубровчани („пребегар да не влада над њими”).¹⁰² Сматра се да је „Брсково добило уређење које су Саси донели из своје отаџбине” и отуда извјестан удио грађана у управљању градом.¹⁰³

¹⁰⁰ G. Čemotnik, *Razvoj srpskog novčarstva...*, 10; Закључцима Чрмошника супроставио је Коровић мишљење да досељеници не би могли дати име жупи, а навео је и више топонима са основом на „Брск” — в. В. Боровић, *Брсково*, 43.

¹⁰¹ Јиречек, *Trgovачки друмови...*, 106—8; Историја Црне Горе I, 23—32.

¹⁰² Љуб. Стојановић, *Повеље и писма I*, 3.

¹⁰³ Михаило Ј. Динић, *За историју рударства у средњовјековној Србији и Босни*, I, Посебно издање САН књ. 211. Одељење друштвених наука књ. 14, Београд 1955, 13.

Дубровчани, Которани и други трговци из Приморја (било је и Млечића) догонили су у Брсково со, вино, разне тканине, најчешће чоху, сашивену одјећу и другу робу, потребну како за ово подручје тако и за унутрашњост Србије. Јер, Брсково је „у другој половини 13. и у првим деценијама 14. столећа било главно упориште приморских трговаца у Рашкој (...) Оно је тада несумњиво било и најважнија полазна тачка за караване који су преносили робу из Приморја”.¹⁰⁴

Брсково је релативно брзо напредовало, па већ посљедњих деценија XIII вијека оно постаје важна трговачка транзитна станица, познато тржиште где се продаје сребро, мед, восак, кожа, сушено месо и други производи које одатле извозе Дубровчани и Которани. Овдје раде трговци, кројачи, златари и други занатлије — житељи дубровачке колоније и са њима понеки, у трговини уортачени, становник италијанских приморских градова, а ту је жупна католичка црква. У Брскову живе чланови најистакнутијих дубровачких породица, а 80-тих година XIII (од 1278. до 1282) и почетком наредног вијека (у 1311. и 1312.) било је сједиште дубровачког генералног конзула за Србију.¹⁰⁵

Пошто средњовјековна Србија није имала своје сталне престонице, већ је ова, углавном, била покренута, дужи боравак владара у једном мјесту изискивало је потребу да мјесто добије двор. Ту би, поред владара, боравила пратња, савјетници и други дворјани, канцеларијско особље, послуга и остали, а боравак владара у једном мјесту, у доба мира, био је, поред осталог, условљен годишњим добом а, у вези са тим, и климатским погодностима мјеста, евентуалним ловиштима и сл. Јиречек сматра да су, поред осталих, Оногошт и Брсково с времена на вријеме били сједишта двора.¹⁰⁶ Хипотезу о постојању краљевског двора у Брскову (највјероватније љетњег и у доба просперитета Брскова) можда потврђује и један топоним, тачније овећа равна ливада над самом Таром и испод, по природним љепотама познатог, Биоградског језера, која се назива Краљево коло. Наиме, према легенди, у Брскову је живио неки краљ, не зна се чији, који је ради лова ишао на Биоградско језеро и ту, на тој ливади, увијек се одмарao послиje лова и млађим заповиједао да заметну коло, па отуда назив.¹⁰⁷

Према досадашњим, истини непotpуним, истраживањима рекло би се да је град Брсково био доста мали (налазио се на једном ћувику), а сам „град није имао ни много дебеле ни јаке зидове”. На десној страни од града, на једној коси званој Доганица, истраживачи налазе трагове трговачког насеља, груписаног око царинарнице и жупске цркве, али трагови зграда запажају се на више мјеста у ближој и даљој околини, чије остатке народ назива заједничким називом Кулина. Нешто подаље одатле, на дну села Прошћења, налази се Градац, који В. Ђоровић назива другим градом и који је, према њему, „имао да штити улазак у долину Таре испред Брскова”. Међутим, потребно је напоменути да је Градац тако називан и у вријеме издавања Лимске повеље, означен је као једна од граничних међа епархијског посједа у Брскову, гдје као граничну међу посједа налазимо још један Градац: један — изнад Љубовиће, као међу села Рас-

¹⁰⁴ Михаило Ј. Динић, *Дубровачка средњовјековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис св. 1—4, Београд 1937, 122.

¹⁰⁵ Јиречек, *Трговачки друмови...*, 110; Јиречек, *Историја Срба II*, 179—80. нап. 11.

¹⁰⁶ Јиречек, *Историја Срба II*, 7—8.

¹⁰⁷ „Глас Црногорца” бр. 41, Цетиње 1886, 10—11.

тетине; вјероватно је ријеч о данашњој Градини изнад села Јабучна и Папа, што би значило да се ради о утврђењима из неког ранијег периода. То не значи да Градац испод Прошћења није могао бити обновљен и утврђен да заједно са брсковским градом штити рударско мјесто и његов трг. Коровић затим наводи да је „брсковско насеље било спојено (...) с једне стране с Врхбрзнициом, с друге с Бијелим Пољем, а с треће преко Бјелојевића”, где се „још памти велики стари хан у којем су, пред Брсковом коначили кириџијски каравани”, пут је водио за Дубровник.¹⁰⁸

Напоменуто је да су Дубровчани и Которани, поред рударских прeraђевина, из Брскова извозили сточарске и ратарске производе, али дешавало се да у неродним годинама Дубровчани у Брскову продају жито, које су и сами набављали у јужној Италији. Тако је 1280. године Michael Gerdusii исплатио осморици Дубровчана износ од 329 перпера и 6 гроша на рачун превоза жита које је Voyhna de Scoroacio отјерао у Брсково. На основу овог, мада непотпуног податка, рекло би се да је тада из Дубровника у Брсково извезена знатна количина жита, да је превоз био знатно поскупио, што је цијену жита осјетно повећало, што би значило да је те године у Потарју и Полимљу, а можда и даље, харала глад, иако је основна привредна грана средњовјековне Србије била пољопривреда.¹⁰⁹ Иначе, кад је ријеч о кирији, потребно је напоменути да је 1278. године, кирија за једног товарног коња од Дубровника до Брскова износила 28 гроша, а већ 1285. Površko de Grana тражи тужбом од Bogdana Gregorij de Pre-millo дуг од 9 перпера на име кирије за 4 товарна коња од Дубровника до Брскова. Сама цијена коња у Дубровнику, међу којима брсковски враћац бијаше веома цијењен, износила је око 15 или 16, а највише до 20 перпера, док је у околини Брскова и даље, у Рацкој, коњ био јевтинији.¹¹⁰

На основу дубровачких канцеларијско-нотарских списка за период од 1278. до 1301, тј. за временски период од 23 године, могућно је стећи бар приближну слику о Брскову тога времена. То је период када је Брсково достигло врхунац свога успона. Каравани из Дубровника често одлазе за Брсково, иако им је на том путу често пријетила опасност од пљачкаша и разбојника, а од напада на караван није се уздржавала ни властела.¹¹¹

О напретку Брскова рјечито свједочи и један документ од 3. јула 1280. године, а односи се на кријумчарење брсковског сребра у тежини од 8 товара, које је, изгледа, требало извести у Италију. Продукција сребра, вјероватно, није била мала кад су се од њега ковали новчићи у самом Брскову, извозило се и било га да се кријумчари товарима.¹¹²

¹⁰⁸ В. Коровић, *Брсково*, 42.

¹⁰⁹ Г. Чемошник, *Канцеларијски и нотарски списи...*, 29. док. бр. 24, в. и стр. 28. док. бр. 23. и стр. 83. док. бр. 211; пореди: Аушанка Динић-Кнежевић, *Промет житарица између Дубровника и ближег zaleđa у средњем веку*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду књ. XII/1969, 79.

¹¹⁰ Јиречек, *Историја Срба* II, 152; Чемошник, *Канцеларијски и нотарски списи...*, 156. док. бр. 396. и стр. 169. док. бр. 419; Миодраг А. Пурковић, *О ценама у средњовековним српским земљама*, Народна старина XII, Загреб 1933, 261, 264.

¹¹¹ Јиречек, *Историја Срба* I, 187; Чемошник, *Канцеларијски и нотарски списи...*, 163—4. док. бр. 406. и 407; М. Пурковић, *Краће и разбојништво у средњовековним српским земљама*, Гласник Југословенског професорског друштва, књ. XIII св. 5, Београд 1933, 406—14.

¹¹² Чемошник, *Развој новчарства...*, 13.

Велика продукција сребра пружала је могућност за богаћење појединачних житеља Брскова, о чему се може судити на основу неких података. Тако, 10. септембра 1280. фратар Јоханес де Валоре, опуномоћеник Св. Марије Тевтонске у Палестини, подиже из оставе у Дубровнику (од Дамјана и Паска Вукшева) 20 унчи злата (према Г. Чремошнику 218—238 перпер). То злато бијаше раније оставило на чување код Паскова и Дамјанова оца тада већ покојни Клојбл из Брскова. Да би монах де Валоре добио тестаментарни поклад, показа писмо жупника из Брскова, жупникова помоћника, Клојблове кћерке Болицле, зета му Паулуса и брсковског кнеза Фрајбергера, који обавјештава да је Клојбл на самрти своју оставшичу од тих 20 унчи злата завјетао дому блажене Марије Тевтонске. Као свједоци уручења поклада, поред судије Цријевића, наводе са фратар Теодорус и фратар Агманус Теотоникус de ordine predicatorum и Henricus de Brescoa. У документу даље стоји да су фратри Арманус и Хенрих били у Брскову у часу Клојблове смрти и завјештања, а и фратар де Валоре морао је привремено боравити у Брскову.¹¹³ Ово иницира на закључак да је њемачка колонија у Брскову била и бројна и економски јака.

О економској снази ове колоније и појединачним припадницима свједочи и чињеница да је неки Хајнц де Биберанис или Бибанис (презиме се у документима јавља у оба облика) 1285. године у Брскову саградио цркву посвећену Марији Дјевици, па пошто изрази жељу да је дарује дубровачким, тј. реду проповједника, обрати се каторском бискупу да ову даровницу потврди, што овај одмах и учини. Међутим, папски легат даровницу потврдио је тек у 1288. години, а тада се између каторског бискупа и барског надбискупа водила и формална парница око власти над брсковском црквом. Да би се у то вријеме у Брскову подигла црква и опремила свим потребним реликвијама, било је потребно потрошити читаво богатство. Но најинтересантније је да је Хајнц своју задужбину намијенио реду проповједника, изузетно нетolerантном реду, пропагаторима „ecclesiae militantis”, реду који се већ био истакао у сужбијању богумилства и других јереси, нарочито у Босни 30-тих година XIII вијека, у ствари претечама језуита. Могућно да је реду проповједника ове цркве у Брскову, чија нам је даља судбина непозната, била намијењена мисионарска улога католичанства, црква би била мисионарска станица. Иначе, доминиканци у то вријеме нијесу били омиљени ни у приморским градовима — у Дубровнику им се завјештењима увијек остављало мање него фрањевцима, а десетак година прије него је ова црква саграђена (2. II 1274) надбискуп сплитски Иван изда заповијест свим својим супримима да из бискупске протјерјују доминиканце.¹¹⁴

Кад су овакво богатство стицали поједини чланови њемачке колоније у Брскову, може се претпоставити какве су добити одатле извлачили Дубровчани, Которани и Млечићи — вјешти мајстори брсковске ковнице, њени закупници, закупници царине, разни посредници у увозној и извозној трговини, и др.

На основу неколико података из дубровачког архива за 1282/83. годину Чремошник је реконструисао дијо трговине Дубровник — Брсково.

¹¹³ Чремошник, *Канцеларијски нотарски списи...*, 36. док. бр. 37; М. Динић, *За историју рударства...* I, 3.

¹¹⁴ T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik VI*, Zagreb 1908, 358. док. бр. 457, стр. 615. док. бр. 522. в. и стр. 67. док. бр. 60. и стр. 538. док. бр. 458; Чремошник, *Развој новчарства...*, 14—17.

Ради се само о дијелу кредитиране трговине, о дијелу робе узете на кредит и продаване у Брскову; само о задужењима оних трговаца — корисника кредита који нијесу на вријеме измирили своје обавезе према кредитору, па су ови ради прикупљања наплате слали свога опуномоћеника у Брсково. Из тих задужења — опомена види се да је само у 1282. било ненаплаћене робе у вриједности од 13 206 солди, што је, према тржишним цијенама у околини Брскова или даље у Србији, одговарало вриједности од 1 300 коња. Кад се томе дода роба узета за готовину и евентуална кредитирана роба за коју су обавезе измирене у одређеном року, те није требало интервенисати у питању наплате, може се закључити да је промет робе на релацији Дубровник — Брсково био веома завидан, јер увоз је условљавао извоз.¹¹⁵

Економски успон Брскова, започет половином XIII вијека, настављен је несмањеним интензитетом до почетка наредног да би у првој половини XIV вијека Брсково било врло прометан трг, а затим почело да постепено опада, што тежиште дубровачке каравањске трговине помјера у долину Лима.¹¹⁶ Међутим, док се у XIII вијеку, у вријеме привредног просперитета трга, трговином у Брскову баве Дубровчани, Которани, затим трговци из других приморских градова, из Венеције и других италијанских градова, стално или повремено настањени у Брскову, дотле од друге половине XIV вијека отпочиње процес стварања домаћих трговаца до чега долази и у Пријепољу, Призрену, Трепчи и другим трговима Србије, што је представљало наговјештај зачетка српског грађанства. Истина, улога Дубровчана, Которана и понеког странца у привредном животу Брскова је значајна и током XIV вијека.

Иако је Которана у Брскову и у XIII вијеку морало бити у приличном броју, чини се да је њихова улога овде у XIV вијеку значајнија него улога Дубровчана; на основу података који су познати, стиче се утисак да су они — заједно са домаћим брсковским трговцима, који се, истина, јављају тек од 50-тих година — били носиоци цјелокупног привредног живота Брскова. Тада се тамо из такозваног гламског сребра (*argentum glame*) добијало злато или је као сребро транспортувано за Котор, а њиме тргују познате которске породице Глашави и Буће. Породица Бућа, међу којима и будући протовестијар цара Душана Никола Бућа, била је главни закупник брсковске руде, било да се радило о сребру, бакру или олову. Привилеговани положај Котора у држави, као и везе поједињих которских породица на двору биле су пресудне — Бућа, почевши од Милутина, омогућавао је Котору велико учешће у трговини Србије, па и Брскова. Многи Которани су не само становали у Брскову већ тамо имали и своје куће и имања, бавили се тамо трговином и занатством, а неки су имали куће и у Брскову и у Котору. Тако, кад су Богунови из Котора 1327. дијелили некретнине, у уговору о подјели наведена су и имања у Брскову („*domum de Vranna de Brescoa . . .*“). Један од сувласника држао је половину тога имања и 1332. године, када га на краћи рок даде у залог за 60 перпера.

Везе Котора и Брскова су врло живе скоро током читавог XIV вијека. Колонија Которана у Брскову у првој половини XIV вијека веома је бројна. Тада је у Брскову постојала и которска дијецезна црква, која се

¹¹⁵ Чрмошник, *Увозна трговина . . .*, 61—9.

¹¹⁶ В. биљ. 104.

помиње и 1346. године. Помиње се више Которана као златари у Брскову, заправо, стиче се утисак да су се тада златарско-филигранским занатом тамо бавили скоро искључиво Которани. Затим, поједини Которани су своје куће у Брскову издавали под кирију својим земљацима који су тамо становали. Карактеристично је да се ни властелинске каторске породице нијесу устручавале да од својих дужника приме у залог имања у Брскову. Међутим, крајем тога вијека прилике у Потарју се мијењају, па се у Котору осјећа прилив досељеника из Брскова.¹¹⁷

Напоменуто је да се, почевши од друге половине XIV вијека, у трговини Дубровник — Брсково јављају домаћи трговци, чију појаву региструју дубровачке трговачке књиге из 50-тих година тога вијека, о чему је арагоцјене податке саопштио Игнац Воје. Наиме, трговци из Брскова, као и из неких других мјеста Србије, тада су у Дубровнику узимали робу на кредит, као што су то раније чинили становници дубровачке колоније у Брскову и други брсковски трговци из ХІІІ вијека. Истина, у Брскову се и у то вријеме налази понеки странац који у Дубровнику подиже робу на кредит, као што је то урадио неки Тани из Фиренце „habitator Brescoe”. Јер, и у другој половини XIV вијека транспорт робе из Дубровника у Брсково одвија се без прекида, а роба која се транспортује је разноврсна. Једном (1372) тамо су изvezени гвоздени раоници, од којих је десет украдено, због чега је у Дубровнику поднесена тужба против Јурка Петровића, житеља Брскова. Трг је био на путу да стекне властито грађанство, јер имена 11 брсковских трговаца, који у то вријеме узимају робу на кредит, указују да је ријеч о домаћим људима с тога подручја — имена су српска.¹¹⁸ Дакле, без оозира на евидентно опадање Брскова у то вријеме, постојала је могућност његовог поновног развоја. Али, метежи у Србији послије Душанове смрти убрзаје, поред других чинилаца, привредну пропаст Брскова, мада је рудник неко вријеме (у XVI вијеку) радио и под Турцима, вјероватно пошто је прије тога у њему био прекинут рад, или о овом касније.

Најчешће се сматра да је Брсково пало под Турке 1398. године, али чини се да не би требало искључити ни могућност да су Турци њиме овладали и годину-две раније, онда када је сломљен последњи отпор Вука Бранковића (1396), који је, по свој прилици, овај и давао негде у предјелу средњег Полимља и Потарја, а у 1398. години Турци су већ били утврђени на Тари.

в) Средњовјековне жупе Брсково и Љубовића

Раније је констатовано да први помен Брскова у значењу ширег предјела, односно краја („у Брскове“) датира из времена доношења Стонске повеље (1243 — 1254), када је поменута и Љубовића („уљаревина Љубо-

¹¹⁷ Јиречек, *Историја Срба* II, 149; Smičiklas, *Diplomatski zbornik XI*, Zagreb 1913, стр. 179, 264. док. бр. 134. и 201; А. Мајер, *Kotorski spomenici* 175, 309, 333, 338, 339. док. бр. 496, 918, 1330. и 1331; М. Пурковић, *Авијонске пане и српске земље*, Пожаревац 1934, 47—9; Стјепчевић — Ковијанић, *Злато и бакар старога Брскова*, Историјски записки књ. IX/1953, 271—6; Р. Ковијанић — И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора* I, Цетиње 1957, 28, 112; И. Воје, *Brskovo in vrednosti...*, 288.

¹¹⁸ И. Воје, *Brskovo...*, 287—8; Исти, *Домаћи трговци...*, 91; в. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовјековној Србији*, Београд 1973, 57—8.

вићева Лука"). Други помен оба предјела („на Љубов”, „у Љубовидскијед” и „у Брсковје”) налазимо у Лимској повељи, која датира између 1254 — 1264. године. Међутим, у оба случаја, иако је јасно да је ријеч о ширем предјелу, нема помена с жупи, мада су оне као административно-територијалне јединице у Србији већ постојале.

Први помен жупе са подручја средњег Полимља и Потарја познат је из једног документа — уговора из 1281. године. Натиме, 30. августа те године Старац Давид, бивши жупан Димитрије, унук Немањин и син Вука-на Немањића, закључио је уговор са Дубровчанином Десином де Риса о подизању цркве у Бродареву, у жупи Љубовића, а радило се о подизању цркве Давидовице.¹¹⁹ У уговору је било прецизизирано да цркву треба изградити за годину дана, уз накнаду од 150 солида, а радове су имали да изведу сајговарач Десина де Риса са својим сином Блажком.¹²⁰

Из уговора Старца Давида (прије замонашења жупана Димитрија) и дубровачког мајстора Десине де Риса јасно се види да је жупа Љубовића постојала и прије закључења овог уговора, јер је Старац Давид, односно Димитрије, био њен жупан, те да је овој жупи припадало Бродарево, насеље између Бијелог Поља и Пријепоља. На основу тога може се закључити да је ова жупа захватала знатно шире подручје од подручја приобалних села ријеке Љубовиће. У овој жупи је краљ Стефан Дечански 1330. године својој задужбини, манастиру Дечанима, Хрисовуљом, коју је касније потврдио и његов син Душан, поклонио неког Марку Костића са дјецом, селом Јабучном, засеком Црним Врхом и сјенокосима у Комштици, док је у сусједној жупи Брсково истом Хрисовуљом Дечанима приложио Прокопија Богдановића с браћом и селом Палежи. („И приложи краљевство ми Мар'ка Костића и с дјетију и селом Јаблч'ним... А Чрни му врх заселије у Комштици сенокоси а мегје му како пут греде од Гјев'чине уз гору у Кошту у Савни сенокос... И да краљевство ми Прокопија Богдановића и с' братијом и селом Палжи у брсковској жупе.”)¹²¹

Село Јабучно Дечанске хрисовуље у ствари је данашње Јабучно, приобално село ријеке Љубовиће с њене лијеве стране, на пола пута Томашево (раније Шаховићи) — Слијепач Мост, док га од села Џерова Стонске повеље раздваја једна коса обрасла шумом. Тако, западна међа села је ријека Љубовића, са истока поменута коса као природна међа према Џерову, дотле је са сјевера гранична међа села овећи комплекс шуме (Ретковине), а на сјевероистоку је дугачка коса Градина, у ствари Градац Лимске повеље и једна од граничних међа ондашњег села Растетине, на којој се налази и локалитет звани „Кулина”. Међа села Јабучна из Дечанске хрисовуље са његове јужне стране полазила је од Бевчине (на Љубовићи) и линијом запад — исток ишла уз гору у Кошту и Савин сјенокос, који је, како је напоменуто, био и међа средњовјековног села Џерова, што одговара и данашњем стању на терену, мада неким ондашњим топонимима данас нема трага. Међутим, топоним Гјев'чина (Бевчина), сада Гевчина, једна травна лука, односно овећа ливада и данас постоји, а пут од ње се морао кретати уз Срђево брдо, а оно је тада, пошто се у овој повељи не помиње, вјероватно, дјелимично било обрасло шумом. У доста

¹¹⁹ М. Ђоровић, *Црква у Бродареву*, Старијар VII, Београд 1932, 77—80; А. Дероко, *Давидовица*, Гласник СНД XI, Скопље 1932, 131.

¹²⁰ Г. Чремошник, *Канцеларијски ногарски списи...*, стр. 65—6. док. бр. 143.

¹²¹ М. Милојевић, н.д., 58, 128—9.

нестабилном средњем вијеку период од 80 година, тј. временски размак од издавања Лимске повеље, био је довољан за промјене ове врсте, утолико прије кад су неке промјене на том терену евидентне и за вријеме између Стојинске и Лимске повеље. Да се овде радило о селу Јабучну из жупе Љубовиће, а не неком другом Јабучну, види се јер је у Хрисовуљи одмах иза њега наведено село Палеж Прокопија Богдановића у жупи Брсково, које је Стефан Дечански, такође, поклонио властелинству своје задужбине.

С обзиром на изложеног, чини се да је средњовјековна жупа Љубовића захватала знатно пространство, што је и разумљиво, јер жупом је једно вријеме управљао један од чланова династичке лозе, унук Немањин.

Одређујући међе жупе Љубовиће, Љ. Ковачевић, који је први и убицирао ову жупу, а уз то и жупу и трг Брсково, пошто му није био познат ни уговор Старца Давида са Дубровчанином Десином де Риса и више других докумената, сматраје да се жупа Љубовића с југа граничила жупом Будимља. Даље, Ковачевић је, користећи у своје вријеме мали број познатих докумената, у основи тачно лоцирао средњовјековна села Јабучно и Палеж да би потом закључио да је „Љубовићска жупа била у поречју Љубовиће између Брсковске и Будимљанске жупе, Бијелог Поља и Лима”.¹²¹ Међутим, документи који су пронађени касније пружају могућност да се ови закључци употпуње и дјелимично исправе, јер је средњовјековна жупа Љубовића захватала већи простор него што је то простор поречја Љубовиће, мада је и то поречје улазило у њен састав. У том погледу чини се да је сасвим исправно мишљење Петра Влаховића, који у вези са међом ове жупе на подручју Бродарева сматра да су њене границе морале прелазити и на десну обалу Лима, јер се тамо налазила црква Давидовица.¹²²

Стара жупа Љубовића наћи ће се 1477. године у саставу херцеговачког санџака, односно кадилука Милешево (касније кадилук Пријепоље) под старим именом, што је код Турака, углавном, било уобичајено, као нахија, која је „претстављала влашку нахију у којој је било више цемата влаха”,¹²³ са кнезом Хераком на челу.¹²⁴ Као нахија Љубовића се помиње и крајем XV вијека, опет у саставу кадилука Пријепоље, али она тада није захватала у цјелисти стару територију жупе Љубовиће, због одвајања неких цемата (катуна) влаха, који су „образовали посебну нахију Вранеш”.¹²⁵ У домаћим изворима почетка и током XVII вијека Вранеш се назива жупом,¹²⁶ док га турски извори током истог вијека биљеже као нахију.¹²⁷ Овако двојако биљежње, односно одређена конзервативност до-

¹²² Љ. Ковачевић, *Трг Брсково..., 1–6; в. Ж. Шћепановић, Средњовјековна села Јабучно и Палеж и граничне међе жупе Љубовиће, Историјски записи*, књ. XXVII/1970, 399–404.

¹²³ Петар Влаховић, *Бродарево и његова околина* (Етнолошка расправа), Београд 1968, 74.

¹²⁴ Хазим Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево 1959, 164, 166.

¹²⁵ Бранислав Ђурђев, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, ЈЗ, књ. XVII св. 1 за 1960, 6.

¹²⁶ Х. Шабановић, *Босански пашалук*, 166, 230.

¹²⁷ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 270, бр. 956; Ст. Новаковић, *Стари српски поменици XV–XVIII века*, Гл. СУД, књ. 42, Београд 1875, 128.

¹²⁸ Глиша Елезовић, *Турски споменици I*, Београд 1940, 864–67; Фејхим Барјактаревић, *Турски документи манастира св. Тројице код Пљевља*, Споменик СКА 79, Сарајево 1935, стр. 37, 39. бр. 25, 35. и 36.

маћих извора, уноси извјесну збрку, па је изражено и мишљење да су у долини ријеке Љубовиће постојале двије средњовјековне жупе, Љубовића и Вранеш.¹²⁹ Међутим, вјероватно да су у међуречју Таре и Лима у доба средњовјековне Србије постојале само дviјe жупе, Брскво и Љубовића, којој је припадало и Бродарево са околином.

Вранеш, као административно-територијална јединица средњовјековне Србије, тј. као жупа Вранеш, највјероватније, није постојала, што никако не значи да територију нахије Вранеш турског периода треба идентификовати са територијом старе жупе Љубовића. Турске нахије Вранеш и Љубовића настале су цијепањем територије средњовјековне жупе Љубовића, која је своју територију, па и име, задржала у прво вријеме турске власти, као нахија Љубовића. Јер, Турци су нерадо мијењали како територију тако и називе средњовјековних жупа за своје административне јединице — нахије. Жупа, у већини случајева, постаје нахија задржавајући како име тако и територију старе административне јединице. Штавише, запажено је да су Турци једном освојени дио жупе приклучивали новоосвојеном дијелу и тако задржавали територијалну цјеловитост стваре административне јединице.¹³⁰ Али, током времена долазио је и до промјена, што је био случај и са првобитном турском нахијом Љубовића, из чијег су се састава издвојили неки катуни и образовали посебну нахију Вранеш. Даље, на основу неких индиција, могло би се закључити да је и само име Вранеш као ознака за територију у овом крају настало тек у турском периоду. Према томе, помени жупе Вранеш у нашим домаћим изворима из времена турске власти нису и доказ да је жупа Вранеш у нашем средњем вијеку и постојала. Помени неких жупа у нашим изворима из XVI и XVII вијека могу бити индикатор за закључке друге врсте. Под тим „жупама“ наши стари писци, вјероватно, подразумијевали су турске нахије или неке друге територијалне јединице, некад напрости одређену насељену територију. Немањићка традиција, односно традиција о српској држави, посредством цркве, имала је и оваје свога утицаја — наши стари писци су се тешко мирили са промјенама које је туђин донио. Они турску нахију најчешће називају жупом, па макар се радило о новоствореној нахији или о нахији која је својом територијом покривала територију старе жупе.

Изгледа да је територија старе жупе Љубовића углавном захватала ону територију коју ће касније захватати нахије турског доба Вранеш и фубовића, мада је данас скоро немогућно утврдити тачне границе како ове тако и жупе Брсково. Али, на основу даровница српских владара, осталих домаћих извора, тursких катастарских пописа из XV вијека па надаље и других турских извора (на жалост, још увијек су недовољно познати), могућно је доћи до колико-толико прихватљивих закључака, релативно приближних граница, нешто поузданijih за жупу Брсково.

Границе међе средњовјековне жупе Љубовића, почевши од горњег тока ријеке по којој је и добила име, допирале су према пљевальском кра-

¹²⁹ Љ. Ковачевић, *Трг Брсково...*, 8—9. с позивом на поменик ман. Крушева сматрао је „да се предео Колашин пре половине XVII века делio на неколико мање жупе“, те да су постојале жупе Вранеш и Тара. Јевто Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 286—87. да су постојале ове жупе; набраја све жупе средњег Полимља, али им не одређује међе.

¹³⁰ Назим Шабановић, *Krajište Isa-bega Ishakovića-Zbirni katastarski popis iz 1455*, Monumenta turcica II, Sarajevo 1964, 13. и нап. 84. и 85.

ју негде до иза данашњег села Коврена и тако се приближавале данашњем селу Вруљи. Можда је кањон Тјешањ био граница на тој страни. На овакав закључак упућује једна жалба Дубровчана из 1455. године у којој се жале да им је Стјепан Косача завео нову царину на стоку која пролази испод Козице у Маоче („sotto Cosica a Maogo“). Очито је да је М. Динић био у праву кад у вези са тим каже да је ту „стока коју су трговци гонили из српског Полимља улазила у Херцегову земљу“, а испод „Херцеговог Козника, граничне тврђаве за деспотово Полимље“.¹³¹ И иначе, кад знамо да је нахија Вранеш настала од издвојених дјелова нахије, односно средњовјековне жупе Љубовића, онда је међе на овој страни лакше одредити; јер села Блишково, Водно, Вруља и дјелови села Крупице током XVII вијека припадали су нахији Вранеш.¹³² Истина, овде треба напоменути да није сасвим сигурно да су ова села постојала и у доба средњовјековне Србије (што није сигурно ни за село Коврен), јер запажено је да насељавање висоравни у овом крају отпочиње тек од XVI и XVII вијека, када се на висинама формирају стална насеља — села.¹³³ Даље, на основу једног записа из 1607. године („от земље Херцеговине, от монастира Вранштице, близ жупе Вранешт“)¹³⁴ може се са сигурношћу закључити да данашње Томашево (Шаховићи) није улазило у састав нахије Вранеш. Према томе, околина данашњег Томашева, са оближњим и током XVI, XVII и XVIII вијека врло познатим манастиром Вранштицом,¹³⁵ морала је припадати данашњој нахији Љубовићи, свакако, тада мањој од некадашње истоимене жупе. Даље, на основу овог записа рекло би се да је међа између ове двије нахије била негде у близини манастира Вранштице, што одговара данашњој ситуацији на терену (Вранштица не улази у подручје Вранеша), а из записа је уочљиво да је нахија Вранеш тада била познатаја од нахије Љубовиће.

Претпоствка Љ. Ковачевића да се жупа Љубовића граничила са жупом Будимља биће да је неодржива; Будимља је захватала углавном села горњег Полимља, па тешко да је њена територија допирала до ушћа ријеке Љубовиће у Лим, гдје би њихова међусобна граница једино била могућна. Ту, на саставу Љубовиће и Лима, жупа Љубовића се могла граничити једино са жупом Бихор, о којој, истина, нема никаквих података, али је та жупа у подручју града Бихора, вјероватно, постојала.¹³⁶ Даље, почев од ушћа Љубовиће Лим је, највјероватније, представљао граничну међу жупе Љубовиће и Бихор, све до надомак бродаревског краја, што се потврђује и чињеницом да је манастир Заступ 1537. године обнављао кнез Бурађ Вранеш,¹³⁷ а вјероватно то не би чинио да се Заступ није налазио у нахији Вранеш, раније у жупи Љубовића.

¹³¹ Михаило Ј. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, Глас СКА 172, Београд 1940, 228.

¹³² Ст. Новаковић, *Српски поменици...*, 128—9; Ф. Барјактаревић, н.д., стр. 37, 39, бр. 25, 35. и 36.

¹³³ Петар Мркоњић (алиас Атанасије Пејатовић), *Средње Полимље и Потарје*, СЕЗБ ІV. Насеља, књ. I, Београд 1902, 259—60.

¹³⁴ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, стр. 270.

¹³⁵ Влад. Р. Петковић, *Манастир Вранштица*, Братство XX, Београд 1926, 59.

¹³⁶ М. Лутовац, *Бихор и Корита...*, 4, 14—15. и д.

¹³⁷ Влад. Р. Петковић, *Записи из манастира Никольца у Бијелом Пољу*, Богословље VI, Београд 1931, 164; Бранко А. Цвијетић, *Записи у цркви се. Николе у Никольцу код Бијelog Poљa*, Зборник за историју јужне Србије и суседних области I, Скопље 1936, 243.

Село Пали (средњовјековни Палеж Прокопија Богдановића) налазило се у брсковској жупи, како је то у Дечанској хрисовуљи изричito записано. Оно се помиње и у домаћим изворима XVII вијека. Тако, на приједор, 1658. године игуман манастира Равне Ријеке, тј. Мајсторовине („Макарие игуман от манастира Равне Рјеке“) донио је у манастир Добривину 12 минаја и типик и продаде их игуману овог манастира Максиму, који их за своју душу приложи Добривини. Као свједоци ове погодбе и прилога наводе се, поред осталих, и „Раде и Хвилотие Алексић и Лазо Стојановић с пали“.¹³⁸ Село Пали, заједно са околним селима, помиње се и у поменику манастира Шудикове, а тај поменик је из XVII вијека.¹³⁹ Међутим, село Јабучно не налазимо у домаћим изворима тога периода. Али, оно се помиње у једном дефтеру за овчарину и торовину са 1585. годину и, што је интересантно, у саставу кадилука и казе Бихор, где су као обавезници плаћања овчарине из села Јабучна уписаны Херак Вучета на 300 и Вук Вукашин на 298 оваца.¹⁴⁰

Вјероватно да је ријека Љубовића једним дијелом свога тока била граница брсковске и Љубовијске жупе, па док се село Јабучно налазило у жупи Љубовића, дотле је Палеж било село брсковске жупе. Иначе, то село и данас постоји под савременим називом Пали, а налази се с лијеве стране данашњег пута Бијело Поље — Пљевља, почиње одмах изнад Слијепач-Моста и пружа се скоро до наспрам села Јабучна, приобално је село ријеке Љубовиће с десне стране њеног тока. Данашње село Пали има око 20, а Јабучно око 40 домаћинстава,¹⁴¹ док је средњовјековно село Јабучно 1330. године имало 22 куће (имало је и попа) са 154 житеља.¹⁴²

На основу изложеног чини се да се са прилично сигурности може закључити да је стара жупа Љубовића захватала сва ондашња села данашње вранешке котлине (околину Павина Поља), околину данашњег Томашева (Шаховића), дио села подручја Равне Ријеке, вјероватно сва ондашња села данашње околине Бијелог Поља с лијеве стране Лима и тада постојећа села на међупростору данашње Бијело Поље — Бродарево, с тим што међа ове жупе на том међупростору, вјероватно није прелазила на десну обалу Лима, што, како је напоменуто, није био случај у предјелу Бродарева, где су у састав ове жупе улазила и нека села са десне стране Лима. Тако се територија ове жупе простирадала до пријепољског краја. Потребно је, међутим, напоменути да једном установљене границе нијесу могле остати неизмијењене — нека села су нестајала и настајала нова, нарочито послије распада Душанове државе и сукоба великаша који су затим услиједили, као и у вријеме успостављања турске власти, а могло је бити и промјена друге врсте. Касније, сви су изгледи, жупа Љубовића је једним својим дијелом била гранична жупа Деспотовине према посједима Сандаља Хранића, односно према држави Херцега Стјепана.

Пошто се средњовјековно село Палеж налазило у брсковској жупи, ван сумње је да је ријека Љубовића једним дијелом свога тока представљала међу између брсковске и Љубовијске жупе. Даље је познато да

¹³⁸ Записи и натписи I, стр. 386. бр. 1559.

¹³⁹ Љуб. Стојановић, Поменик манастира Шудикове, Прилози КЛИФ, књ. VIII, Београд 1929, 180, 182.

¹⁴⁰ Хамид Хаџибегић, Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585. године. Историјски записи, књ. XXV/1969, 611.

¹⁴¹ Лично сазнање аутора.

¹⁴² Ст. Новаковић, Село, Београд 1965, 172.

је Писана Јела (данас село у подручју Томашева) била једна од граничних међа брсковског краја, те на основу тога изгледа да је брсковска жупа захватала доста велики простор. Она је, сви су изгледи, захватала данашњу територију општине Мојковац, атаре неких данашњих села са подручја Томашева и неких села која данас гравитирају Равној Ријеци, затим обронке Бјеласице са њене сјеверне и сјеверозападне стране. У сваком случају, граничне међе брсковске жупе биле су прилично удаљене од Таре, са њене и једне и друге стране, што је исправно истакао Љ. Ковачевић, мада брсковску жупу идентификује са подручјем Колашином.¹⁴³ Ово се не би могло посве прихватити, па у вези с тим чини се да је поједностављен и закључак да се брсковска жупа „најпре распала на мање жупе“ и да се „у другој половини XVII века цела почела звати Колашином“,¹⁴⁴ или о томе ће бити ријечи касније. Истина, у Ковачевићево вријеме ово подручје је било у саставу казе, односно предјела Доњи Колашин, где је припадало и поречје Љубовиће.

У питање евентуалног постојања жупе Тара (на подручју села Пренћана и даље низводно низ Тару) тешко да се може уопште залазити, јер нема помена о тој жупи из времена средњовјековне Србије, Село Приемти из поменика манастира Крушева (данас село Пренћани, на картама и Премћани, што је, чини се, изворније) за које стоји да је у жупи Тари, није из прве четвртине XVII вијека, а, осим тога, Тара је у том поменику, и то на истој страни, једном уписана као село, а једном као жупа,¹⁴⁵ па се и овим, чини се, потврђује претпоставка да помени жупа у ово вријеме нијесу и сигуран доказ о њиховом постојању у доба нашег средњовјековља.

4. ОД ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIV ДО КРАЈА XV ВИЈЕКА

Опште расуло које је захватило Србију послије Душанове смрти морало се одразити и на друштвено-политичке прилике на подручју средњег Полимља и Потарја. Тада на историјску позорницу ступају мобни великаши, чији ће међусобни сукоби потресати и средње Полимље и Потарје. Истина, још увијек ће ове крајеве везивати за остале дјелове државе личност цара Уроша, мада су поједине велможе водиле самосталну политику — у дијелу Полимља и Потарја мобни Војиновићи, синови војводе Војина, једног од најистакнутијих велможа из времена Стефана Дечанског. Истина, двојица од њих (Милош и Алтоман) силазе са историјске сцене, по свој прилици, за Душанова живота.

Трећи Војинов син, у не тако високом дворском звању за вријеме Душана, за владе Уроша постаје један од најмоћнијих великаша царевине. Пошто је Алтоманова жена Витослава, кћерка војводе Младена — родоначелника Бранковића, сахрањена у Бањи код Прибоја, сасвим је основана претпоставка да је послије Алтоманове смрти његов брат Волислав „добио на управу област од горње Арине до Јадранског мора“.¹⁴⁶

¹⁴³ Љ. Ковачевић, *Трг Брсково...*, 11, 14—15.

¹⁴⁴ Исто, 15.

¹⁴⁵ Љ. Ковачевић, *Трг Брсково...*, стр. 8. и нап. 7. и 8.; Ст. Новаковић, *Српски поменици...*, 148.

¹⁴⁶ Мих. Јов. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Посебна издања СКА, књ. 90. Друштвени и историски списи, књ. 40, Београд 1932, 1—6; *Записи и натписи I*, str. 45 бр. 136.

Но, у сваком случају у посједе кнеза Војислава морала је улазити око-
лина данашњег Прибоја и Пријепоља. Даље је познато да је Војислав
1363. године, уз сагласност цара Уроша, са челником Мусом замијенио
град Брвеник, са његовим подручјем за град Звечан са подручном жу-
пом.¹⁴⁷ Према томе, кнез Војислав је морао држати и Сјеницу са око-
лином,¹⁴⁸ а познато је да је био и господар Онокошта, одакле је цар Урош
1362. године, дјелујући више као посредник него као цар, утицао да кнез
Војислав и град Котор окончају ратно стање и закључе мир са Дубров-
ником.¹⁴⁹ С обзиром на овакав распоред посједа кнеза Војислава Воји-
новића није неоснована претпоставка да је и околина данашњег Бије-
лог Поља и Мојковца улазила у састав његових посједа.

Пошто је кнеза Војислава послије смрти наслиједила његова жена
Гојислава,¹⁵⁰ може се вјеровати да су средње Полимље и Потарје ушли
у састав њених посједа. Међутим, од 1366. године на историјску позор-
ницу ступа њен синовац, млади жупан Никола Алтомановић, господар
Рудника. Између њих убрзо долази до сукоба. Гојислава је савладана и
од новембра 1368. Никола је сусјед Дубровчана, загосподаривши тако
територијом од Рудника до Дубровника.¹⁵¹ У Прибојској Бањи жупан
Никола је подигао надгробни споменик својој мајци Витосави („в дни
цара Уроша“),¹⁵² што значи да је подручје Прибоја улазило у састав ње-
гових посједа.

На основу једног податка из Дубровачког архива може се са сигур-
ношћу закључити да је и Будимља улазила у састав посједа Николе Ал-
томановића. Наиме, 8. јула 1374. године (послије Алтомановићева слома)
четири робиње изјавише пред дубровачким судом да су из Будимље,
бивше области жупана Николе, и да су их заробили и продали Болеслав
и Болко, Радивојеви људи из Босне.¹⁵³ Дакле, по Будимљи, која је била
Алтомановићев посјед, харала је босанска војска. Опкољено тако са свих
страни посједима жупана Николе међурјечје Таре и Лима несумњиво
налазило се у оквиру ових посједа, па, могућно, поднијело и ратна раза-
рања као и сусједна Будимља.

Познато је да је Алтомановић због своје експанзионистичке поли-
тике дошао у сукоб са свим својим сусједима, што је ове изазвало на
стварање међусобних савеза против њега, од којих је савез кнеза Лазара
и бана Твртка довео до Алтомановићева пада.

Силазак жупана Николе са историјске позорнице изазвао је крупне
промјене у Полимљу и у старој Рашкој уопште. Сјеверно Полимље са
Пријепољем и Милешевом нашло се у Твртковим рукама. Он ће се, као
што је познато, четири године касније крунисати у Милешеви за краља.

¹⁴⁷ Solovjev, *Odabrani spomenici...*, 166—67; Јиречек, *Историја Срба* I, 250; Мих. Ј. Динић, *Област Бранковића*, Прилози КЈИФ, књ. XXVI св. 1—2/1960, 7.

¹⁴⁸ М. Динић, *Област Бранковића*, 7.

¹⁴⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, 99—101, бр. 99.

¹⁵⁰ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 7.

¹⁵¹ Исто, 7—10.

¹⁵²Записи и натписи I, стр. 45 бр. 136.

¹⁵³ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, књ. III, Зборник за историју, језик
и књижевност српског народа-III одељење књ. XXII, Београд 1967, стр. 31 бр.
76; Vuk Vinačev, *Trgovina bosanskim robjem tokom XIV veka u Dubrovniku*,
Analji Historijskog instituta u Dubrovniku II/1953, 128, 139.

Раније је напоменуто да дубровачке кредитне књиге из 50-тих година XIV вијека региструју појаву брсковских домаћих трговаца, што је било привремена и краткотрајна појава, јер њих послије 1359. године нема.¹⁵⁴ То је, свакако, била пратећа појава несребрених прилика у овом крају, резултат сукоба феудалаца, што је праћено разарањем економске овог подручја и почетком свестраног привредног опадања. То је, опет, имало за последицу помјерање тежишта дубровачке караванске трговине у долину Лима — Пријеполje преузима улогу Брскова и постаје значајна транзитна станица дубровачких трговаца који тргују са Србијом.¹⁵⁵ Међутим, већ од 70-их година укупна дубровачка трговина са Србијом је њава због рђавих тамошњих прилика, да би послије 1380. српски трговци посве ишчезли из дубровачких кредитних задужници,¹⁵⁶ што не значи да су трговачке везе сасвим прекинуте; кредити се нерадо дају јер је наплата несигурна. Ни промет преко Брскова није онако жив као раније, јер каравани се углавном крећу преко данашњег плевальског краја.

Једна од значајнијих караванских станица с краја XIV вијека била је у Комарану, у бродаревском крају, где су пристајали каравани од 1392. до 1406. године. У Комарану се 1392. помиње кућа Прибила Кућинића, ваљда неког властелина Вука Бранковића („Pribilli Cuchnich, dominis domini Volchi“). Касније ће за Комаран и околна села стајати да су на територији Бурђа Бранковића, и то прије него што је постао деспот, тако 1421. („locum dictum Comarane, sub territorio domini Georgii Volcovich“), док је у 1430. означендо да се налази на деспотовој територији („super territorio d. Georgii despoti“).¹⁵⁷ Из ових података јасно произлази да је послије Алтомановићева слома, Комаран са околином био у сставу посједа Вука Бранковића, касније његових наследника. У близини Комарана у време од 1422. до 1437. године била је још једна крањанска станица Бреза, једна од граничних међа територијалних посједа Сандаља Хранића и Деспотовине („ad Bresam ad confina de Bosna et Sclavonia; ad primam villam domini Georgii, que est traseundo Brexam“). Аруга, од 1401. до 1413. године, изгледа доста прометна дубровачка караванска станица налазила се код манастира Св. Петра на Лиму.¹⁵⁸ Ван сумње је да су се неки од ових, прилично великих, каравана кретали и преко Брскова, јер туда је водио најкраћи пут за средње Полимље, гдје је било више караванских станица.

Пошто је Бродарево са околином (ајелови некадашње жупе Љубовића) крајем XIV вијека било у посједу Вука Бранковића, а касније његових наследника, и пошто постоје неке индиције да је послије слабљења моћи Балшића, у вријеме њихова сукоба са Млечићима и Турцима око посједа у Албанији, и Пећ постала Вуков посјед, логично је претпоставити да је он загосподарио и читавим Полимљем јужно од Пријепоља. У том случају у састав територијалних посједа Вука Бранковића улазиле би средњовјековне жупе Љубовића (у сваком случају бар њен већи дијо), Бихор, Будимља и Брсково, којима је он током времена овла-

¹⁵⁴ И. Вое, *Brskovo in vrednost srebra...*, 287—8, Исти, *Домаћи трговци...*, 90—1.

¹⁵⁵ М. Динић, *Дубровачка средњовјековна караванска трговина...*, 122.

¹⁵⁶ Иван Божић, *Економски и друштвени разитак Дубровника у XIV—XV веку*, Историјски гласник, бр. 1/1949, 43; И. Вое. *Домаћи трговци...*, 92.

¹⁵⁷ М. Динић, *Дубровачка средњовјековна караванска трговина*, 123. и нап. 16, 18 и 19.

¹⁵⁸ Исто, стр 123—124. и нап. 14.

дао.¹⁵⁹ У вези са тим интересантан је један податак из Которског архива. Наиме, 4. августа 1396. године, у канцеларији которског суда, деветорица влаха дали су писмену обавезу познатом кторском трговцу Марку Драго да ће за рачун овог претјерати до Лима („usque ad Limo“) 33 товара соли, а тамо је требало набавити „50 товара доброг и чистог жита од којих ће 50 товара десет припасти њима за превоз од Лима до Котора 40 товара жита и 10 товара ражи коју су они такође дужни набавити за поменутог Марка; ако, пак не би било (...) толико ражи, за остатак до укупно 50 товара узеће сланог граха и проса“. Власи су се даље обавезали да ће прегон robe извршити на свој ризик, уз надокнаду евентуалне штете, осим у случају да им исту одузму Турци или људи Вука Бранковића.¹⁶⁰ Из документа се види да је тада у Полимљу било Турака и да су на том подручју угрожавали безбједност трговине, а упућује и на закључак да је Полимље улазило у састав посједа Вука Бранковића, што се, видјели смо, потврђује и другим изворима. Стога је могућно да је те године, када је и дошло до Вукова слома, Полимље било поприште борби између Вука и Турака. А пошто је највјероватније да се овај караван кретао преко Брскова (природни правац кретања кторских трговачких каравана у правцу Полимља), могућно да се евентуални напад на караван очекивао на правцу Лим — Брсково, познатом правцу турских продирања, да су борбе између Вука и Турака потрајале нешто дуже, те, могућно, да је и последњи отпор Турцима Вук давао негде у планинским предјелима средњег Полимља и Потарја.

На основу обавезе влаха да у Полимљу купе жита закључује се да су у долини Лима гајени пшеница, раж, просо и грах, који је, да би се дуже одржао, мијешан са солју.

Послије Вукова слома Турци су посјели главне саобраћајнице у његовој области, а, изгледа, добар дио Вукових посједа добио је Стеван Лазаревић, по свој прилици и дио Полимља и Брсково.¹⁶¹ У ствари, овдје је тада успостављено извјесно двовлашће, па је уступљеним прејелима Лазаревић владао само номинално. Јер, Турци су задржали најважније саобраћајнице, могућно и нека утврђења, што је значило и стварну власт¹⁶² — освојену територију Турци нијесу напуштали. Тако, 6. августа 1398. Дубровчани захваљују књегињи Милици (тада схимници Јевгенији) и кнезу Стефану што су се заузели да их Турци не ометају у трговини у земљи „господства ви“, а почетком октобра исте године жале се на Турке да су им неке трговце одвели, трговину (5 хиљада овнова и др.) одузели, па њихови трговци не смију да се крећу слободно. Моле је да се лично заузме да се заробљени трговци ослободе и заплијењено поврати.

Преписка око ових овнова потрајала је дуже времена како са „кир Евгенијом“ тако и са турским војним заповједницима, па из једног писма које су Дубровчани 28. јула 1399. упутили турском војводи Сархану

¹⁵⁹ М. Динић, *Област Бранковића...*, 10; М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета у Београду XI, 239.

¹⁶⁰ С. Мижушковић, *Један помен Вука Бранковића у старом Которском архиву*, Ист. записи, књ. X/1954, 227; М. Динић, *Област Бранковића...*, 15.

¹⁶¹ М. Динић, *Област Бранковића*, 10—11.

¹⁶² Милан Васић, *Градови под турском влашћу*, Историја Црне Горе, књ. III, Титоград 1975, 503, наводи да су Турци Никоље (Никоље Црква, Нијколј-Трг, Никољ-Пазар — Ж. Ш.), Брсково, Будимљу и Бихор заузели 1455. Међутим, Турке утемељене на Тари налазимо већ од 1398. године.

(кефалији Звечана) сазнајемо да су Турци и шесторица влаха овнове заплијенили на Тари, да су трговци били пошли „на царску вјеру“, да су о овоме Дубровчани више пута писали и Пашајиту (турском војном заповједнику и намјеснику скопског крајишта), али да то није користило и поред датих обећања. Из писма се сазнаје да је трговцима отето на Тари 4067 овнова и 15 коња натоварених воском и робом (очито, радило се о извозу из Србије), те да су, том приликом, убијени 2 трговца и 3 пратиоца. Пошто је евидентно да је у оба писма — оном упућеном књегињи Милици и овом војводи Сархану — ријеч о истим овновима, биће да се тада Брско налазило под номиналном влашћу Стефана Лазаревића. Због тога Дубровчани и воде обимну преписку са двором Лазаревића на једној страни, а с Турцима на другој страни, с циљем да обезбедиједе слободу кретања на том правцу. У вези са тим интересантно је и једно писмо од 30. новембра 1398. године, у ком Дубровчани моле бившу књегињу да се заузме за њихове трговце, међу којима и за оне које Турци „узеше на Лиму з добитци“, док у писму из наредне године (писано између 30. марта и 5. априла) захваљују Пашајиту што им даје своју вјеру и вјеру „господина великога Пајазита“ (тј. Бајазита) да слободно шаљу „своје трговце у Србље на Морачу и на Лим да греду“ и што им даје обећање да им, осим праведне царине, друге неправде неће бити, а „кто им забави гдје ако је Турчин да му се глава усјече ако ли је Србин да му се глава усјече“, што значи да су стварну власт овдје аржали Турци. Из писма се даље види да им је Пашајит, у случају да га не вјерију, нудио посреднике („ви нам реците да ви дамо од Србаљ кога ви вјерујете по ком кјете ходит слободно...“). Као посредник, вјероватно, могао је бити неко од старих феудалаца, који, с обзиром на двовлашће на том подручју, још увијек нијесу били посве потиснути, старјешина неке сточарске групације или неки домаћи трговац. Међутим, и поред свих гаранција, питање дубровачког каравана заплијењеног на Тари није било ријешено до пред крај те године.

Током те 1399. године Дубровчани су развили веома живу активност да регулишу наплаћивање царине и надокнаде штету причинујену њиховим трговцима на Тари. Тако, у писму од 10. децембра моле Пашајита да за њихове трговце који иду преко Брскова не буде друге царине јоsim једне, која је, колико се из те преписке види, и наплаћивана на Брскову („ако је војвода рекал за трговце наше кои иду на Брскољ“).¹⁶³ У току те године у Дубровник је два пута долазио и Пашајитов изасланик — једном (19. јуна) његов „склав“ Вукослав Никшић.¹⁶⁴ Најзад, изгледа да су крајем те или одмах почетком наредне године Дубровчани са Пашајитом склопили, односно потврдили раније договорени прилично повољан трговинско-царински споразум, те се сада трговина преко Брскова могла одвијати колико-толико неометано, мада би се из преписке Дубровник — турски заповједници могло закључити да Турци нијесу увијек поштовали договор и да су царину наплаћивали и ван Брскова.

У 1411. години, истина у нешто измијењеним приликама на овом подручју, једна Пашајитова царинарница налазила се на Лиму, а закуп-

¹⁶³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, II, бр. 193, 194, 195, 800, 801, 802, 805, 807; Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку.. Посебно издање САН*, Београд 1952, 18—20; М. Динић, *Област Бранковића*, 16.

¹⁶⁴ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l' histoire des croisades au XVe siecle*, Seconde serie, Paris 1899, 75; Божић, *Дубровник и Турска...*, 20.

ници царине су Дубровчани.¹⁶⁵ Иначе, ближе је непознато гдје се та царинарница налазила, па могућно да је била постављена код цркве Св. Николе, што ће послужити као основа за развој Никољ-Трга, или код манастира Св. Петра на Лиму, где су, као што је напоменуто, у то vrijeme пристајали многи дубровачки каравани. Дакле, и у том случају, у непосредној близини гдје ће се развити Никољ Трг, односно Никољ Пазар, мада се, и тих година па и касније, на Лиму помиње више дубровачких караванских станица.¹⁶⁶ Но, највјероватније је да се Пашајитова царинарница налазила негде око данашњег Бијелог Поља, заснована, могућно је, помјерањем царинарнице са Брскова. Јер, мало је вјероватно да се ова царинарница из 1411. налазила у Будимљи или у Бродареву, тада стешњеном међу босанским посједима, а могућно да га нијесу ни држали Турци, док је Пријепоље, зна се, било босанско.

Познато је да је побједом Турака на Косову (1389) држава кнеза Лазара стављена у вазални положај, док је област Вука Бранковића, с обзиром на њен изванредан стратегијски положај за даља турска проријања и пошто се Вук опредјељује за курс отпора, представљала објект сталних турских напада. А 1396., када је дошло до Вукова слома, Турци су посјели и дјелове средњег Полимља и Поттарја. Наиме, тада је у овим предјелима успостављено извјесно двољашће, које ће овде потрајати пуних 6 деценија; јер Турци су око посједнутих тврђава и саобраћајница на релацији Звечан — Глухавица на Рогозници и Лим — Брсково на Тари држали и нека села, која ће потом, и прије коначног пада ових крајева под Турке, ући у посједе турског војног заповједника, крајишника Иса-бега, с подручја Поттарја Прошиће са Стричином и Рујковином (сва села у непосредној близини Брскова), која су 1455. ушла у царске републике.¹⁶⁷ Истина, није посве јасно шта су овде држали Турци (највјероватније само мање оазе око својих упоришта), шта су задржали Вукови наследници и поједини стари феудалци, нити шта су од тих посједа добили Лазаревићи. Уз то, за подручје Поттарја тешко да је могућно прецизно одредити гдашњу границу према посједима Сандаља Хранића, односно Стјепана Вукчића Косаче. Познато је само, што је и напоменуто, да су гранична мјеста Деспотовине према Сандаљевим посједима били Бреза и Комаран код Бродарева, да је Комаран 1421. био у посједу Бурђа Бранковића. Даље, на основу жалбе Дубровчана из 1445. године сазнајemo да је Косача био завео царину на стоку која је из Полимља пролазила испод Козице за Маоче („sotto Cosica a Maozo”), тј. испод његова утврђеног Козника, доминантне тачке изнад Бродарева (данас остаци под називом Јеринин град, изнад села Козице), те би, у том случају, у састав Косачиних посједа улазило и подручје Матаруга и Кричка. Нешто теже би било прецизније одредити граничне међе на Тари.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Јиречек, *Трговачки друмови...*, 111. и нап. 234; Милан Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик САН, књ. 97, Београд 1948, 23—4.

¹⁶⁶ М. Динић, *Дубровачка караванска трговина...*, 122—24.

¹⁶⁷ Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега...* Увод, стр. LIV—LVI, и стр. 26. и нап. 177.

¹⁶⁸ М. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, Глас СКА 182, Београд 1940, 228, 237—43; Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, Београд 1968. Коментари Симе Бирковића, стр. 361; Сима Бирковић, *Доба Балишића, Историја Црне Горе II* 188—89.

Дјелови средњег Полимља и Потарја, који су послије Вукова слома ушли у састав Лазаревића посједа, касније су, вјероватно, враћени Вуковим синовима, а највјероватније у вријеме припрема за ангorskу битку.¹⁶⁹ Али непознато је у појединостима колико су међусобни сукоби Лазаревића и Бранковића и стање у турским редовима послије ангorskе битке условили територијалне и друге промјене на подручју средњег Полимља и Потарја. Сви су изгледи, међутим, да се статус подручја није битније мијењао све до краја периода дровлашћа. Политика компромиса, заснована на обостраним привременим интересима, одржавала је успостављено стање дровлашћа, што је, може се претпоставити, разарало постојећу економику средњег Полимља и Потарја. Штавише, на основу једног упутства које Дубровник даје својим посланицима 1433. године, у ком се излажу прилике на тржиштима Србије, произлази да је тада и Брсково било запустјело,¹⁷⁰ а знатно је смањен и број становника региона.

У вријеме привременог пада Деспотовине (1439—1444) Бранковића посједи, па и дјелови Полимља и Потарја, били су, изгледа, стављени под директну управу Порте, док је послије 1444. године Бураћ за ове крајеве имао посебан уговор са Турцима; отуда је био и ограничен извоз поједињих врста робе.¹⁷¹ Једном ријечју, једном успостављено дровлашће на бившим посједима Вука Бранковића није укидано, тако и на подручју средњег Полимља и Потарја. Тара је представљала истакнуту линију турских предстража, а општи просперитет који је у доба Деспотовине захватио моравску Србију није захватио и регион Таре и Лима. Дровлашће не само да је успорило цјелокупни привредни и друштвени развитак ових

¹⁶⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, бр. 155; Борђе Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гл. СНД ХХI, Скопље 1940, 70—1. и нап. 63; М. Динић, *Област Бранковића*, 18, 20, 24; Иван Божић, *О улози Вука Бранковића*, Летопис Матице српске књ. 415 св. 5, Нови Сад 1975, 479.

¹⁷⁰ Јиречек, *Трговачки друмови...*, 92. и нап. 186; У овдје већ цитираној Историји Црне Горе (књ. III том I, стр. 519) М. Васић саопштава: „У неким турским документима из XVI вијека говори се и о руднику Брсково као насељеном мјесту. Један документ из 60-их година тога вијека односи се на постављање и потврђивање из наследне кнежевске породице у Брскову, а други говоре о еминују тога рудника. Очигледно да је у Брскову тада вршена експлоатација руде, али се из документа не види колики је био обим производње ни докле је трајала експлоатација тога рудника. Нема у њима детаљних података ни о развоју Брскова као насеља. По свему судећи, рудник је био у опадању, јер је касније сасвим замро”. У вези са тим, чини се да би се на основу једног документа из 1597. године могло закључити да рудник Брсково тада није радио, те године изасланици војводе Грдана Никшића, калуђери Дамјан Љубибратић и неки Павле, подијење папи Клименту VIII план за дизање устанка против Турака, гдје је дат детаљан опис српских предјела, рудоносних посебно, али о Брскову нема ни помена, мада су у опису наведена сва сусједна насеља, односно племена: Плана, Колапиновићи, Никшићи из Потарја, Вранеши, Никољац, Комарани и др. те необавијештеност није у питању, (v. Karlo Horvat, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*, Glasnik zemaljskog muzeja i Sarajevu ХХI/1909, 56—58). Но, у сваком случају, подаци које наводи Васић уловљавају измјену стандардних научних закључака о Брскову, па шта је претходно упозорио и Скендер Ризај у раду *Управљање мајданима на Косову и Метохији и сусједним крајевима за време турске владавине*, (Годишњак Покрајинског државног архива Приштина, књ. I за 1965, стр. 89 и нап. 2).

¹⁷¹ Јиречек, *Историја Срба II*, 329. и нап. 2 и стр. 332; И. Божић, *Дубровник и Турска...*, 27, 75, 108; М. Динић, *Област Бранковића*, 27—8; Хамид Хаџибегић, *Адем Ханцић и Емиреф Ковачевић*, *Област Бранковића-Ониширни катастарски попис из 1455. године*, књ. I, Сарајево 1972 — Увод XIII.

раније привредно развијених и релативно добро насељених крајева већ их је и усмјерило у правцу општег регреса.

Посебан положај Бранковића земаља у Деспотовини, послије њихова сједињења са земљама Лазаревића, како за владе деспота Стефана тако и за управе деспота Бурђа, имао је за последицу да овде није дошло до административних и других реформи које су изведене у другим ајеловима Деспотовине. Тако, поред осталог, у Србији је умногоме измијењена организација управе: изгубили су се називи жупа и жупана, скоро аутономних управљача, уколико и раније, у доба царства, нијесу били потиснути од царских управника тврђава, кефалија. Извршена је подјела државе на „власти“ са војводама на челу, и сл. Међутим, на посједима Бранковића ова реорганизација није извршена — Трепчом, Звечаном, Приштином и др. мјестима крајем XIV и у првој половини XV вијека управљају кефалије, јер су турски заповједници тврђава преузели то звање.¹⁷²

На подручју средњег Полимља и Потарја није било услова за извођење било каквих реформи, па могућно да су жупе постојале све до дојлaska Турака у ове крајеве и успоставе њихове власти, јер традиција о жупама дugo се одржавала и под турском влашћу. Уосталом, и Никола Алтомановић, у саставу чијих су посједа били и ови крајеви, носилац је титуле жупана. Непознато је, међутим, да ли је у доба царства било и кефалија на овом подручју. Истина, ни познатих тврђава којима би управљале кефалије, колико је познато, на овом подручју није било; Брсково је трг-колонија са посебним положајем у држави, а уз то у доба царства и са испољеним знацима опадања, док о Бихору из тог времена нема никаквих података.

Аруштвено-политичке прилике с крај XIV и у првој половини XV вијека на подручју средњег Полимља и Потарја карактеришу се стањем да док Турци држе важне комуникације, дотле поједини стари феудалци имају извјесна упоришта у својим рукама. Случај града Бихора, који се налазио у непосредној близини Лима и на правцу турских продирања ка Тари и Морачи, то рељефно потврђује. Стари град Бихор пао је под Турке 21. јуна 1455. године,¹⁷³ а Тури су, изгледа, и прије његова пада већ били извршили катастарски попис у том крају, попис такозваног вилајета Лимски Никшићи (Лим Никшиклијер), који је захватао села са међупростора данашњи Колашин — Бијело Поље. Јер, сматра се да је овај попис извршен у времену „од маја 1453. до маја 1455. године, а највероватније у марту или априлу 1455. године“, а постоје неке индиције да је један попис обављен и раније.¹⁷⁴ Те прилике сличковито карактерише и један стари запис невеликог обима и лаконског стила из ког пулсира проблематика краја и времена — неки „многогрешни Роман“ 1442. године написа један праксис „храму светих апостола Петра и Павла, митрополије Лимске повеленијем преосвештеног митрополита Лимскаго кир Филотеја“ и констатова да је тада било „многометежно време“.¹⁷⁵ Али, овде је много чега непознатог. И о самом Бихору до пада под Турке нема скоро никаквих података и толико да су једном (1450) дубро-

¹⁷² Михаило Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета у Београду X1 1968, 237—43.

¹⁷³ Љуб. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд-Ср. Карловци 1927, 238.

¹⁷⁴ Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега...* Увод, XXVII.

¹⁷⁵ Записи и натписи I, стр. 89 бр. 278.

вачки трговци у граду остављали своју робу, од када и датира први познати помен Бихора.¹⁷⁶

Продори Турака у регион средњег Полимља и Потарја условили су изменјену дијела становништва тога подручја. Турци су оваје разбили ствару жупску организацију, а ови релативно густо насељени крајеви, на шта указују Дечанске хрисовуље, прилично су запустјели; старо земљорадничко становништво знатно је проријеђено, било да је у метежима уништено, побјегло испред Турака или одведено у ролство. Истина, ови крајеви су пустошени и раније у међусобним обрачунима феудалних династа.

Сточарско становништво (власи), обједињено чврстом организацијом, у основи војном, на челу са харамбашама и војводама као вршиоцима војне власти и кнезевима, примићурима, катунарима и теклићима — као представницима грађанске власти, сврстани у своје родовско-катунске групације, преплавиће ове крајеве и успоставити сарадњу са Турцима. Самоуправно организовани, они ће се колективно везати за турски феудални систем, као што су раније, преко своје катунске организације, колективно били потчињени владарима, манастирима или крупој властели. Веома покретљиво, ово сточарско становништво, иселивши се из зетско-херцеговачких брда у последњој деценији XIV или првих деценија XV вијека, а дијелом и касније, насељиће дио запустјелог Потарја и средњег Полимља, мада је на површина Потарја било и старинског сточарског становништва чији ће катуни, такође овдје поплавити запустјеле жупске предајеле и дјелимично насељити опустошена села мјесног жупског становништва. Потарје и средње Полимље, већ од тада, постаје честа мета зетско-хеџеговачких брдских групација сточара, било као станиште или као транзитна станица за даља продирања ка Србији другадје.

Колективним потчињавањем Турцима сточарско становништво је добијало повлашћен положај од стране турске власти, по свој прилици повољнији него за вријеме нашег средњовјековља — власти из рода Никшићи, односно њихове поглавище добили су тимаре. Турска власт, у то вријеме спремна на компромисе, у поређењу са општим метежима и сталним међусобним сукобима старих феудалних господара, гарантовала је какав-такав ред. Сточари су од Турака, поред осталог, очекивали и заштиту од сталних ратних разарања, па није случајно да је до масовног иселавања ових на подручје Потарја и даље дошло са подручја старог Оноготша -- полигона војних сукоба зетских и херцеговачких великаша.

Дио Потарја и средњег Полимља насељили су власи Никшићи, Вранеши и други — преплавили су жупске предјеле овог региона, па је због тога, што за Турке углавном представља одступање од уobičajene праксе, стара жупа Брсково назvana вилајетом, касније нахијом Никшићи, а дио жупе Љубовића — Вранешом,¹⁷⁷ што, чини се, поред осталог, илуструје и односе придошлица са турском влашћу. У вези са тим интересантно је и једно предање о постанку имена Вранеш. Наиме, према предању, Вранеш се у преткосовском периоду називао Златеш (због житородних поља и цвјетних ливада), али, наводно, житељи Златаша се не одазвају позиву да пођу на Косово, па на њих паде проклетство и мјесто доби име Вранеш (вран, црн). Ако бисмо овом предању тражили историјску основу, онда

¹⁷⁶ М. Лутовац, *Бихор и Корита...*, 18, 62.

¹⁷⁷ Х. Шабановић, *Босански пашалук*, 166; Исти, *Крајиште Иса-бега...*, 13—14, 22.

би је, можда, требало тражити у сарадњи влаха Вранеши са Турцима, врло присној у то прво вријеме турске власти. Могућно да је захваљујући томе и дошло до издавања неких цемата влаха из нахије Љубовића и образовање посебне нахије Вранеш да касније Љубовића по свој прилици, и нестане, што би, вјероватно, требало да значи стицање неке бенефиције од стране влаха Вранеши.

На основу фрагментарно саопштених турских извора (претежно у литератури) познато је да је прва организована административно-територијална јединица у предјелу Полимља и Потарја била вилајет Лимски Никшићи, у чији су састав 1455. године ушла нека села са међупростора данашњи Колашин — Бијело Поље. Ту се посједовали омање тимаре припадници влаха Никшићи — ситне спахије (епкинције), повлашћени слој повлашћеног влашког становништва.¹⁷⁸

Власи Никшићи Полимља и Потарја огранак су влаха (сточара) Никшића од којих ће се у околини Оногашта формирати познато племе Никшићи,¹⁷⁹ по ком ће овај град добити ново име. Међутим, први познати помен Никшића у Потарју датира из 1447. године. Наиме, 1. IX те године дубровачки курир Миљан Радмиловић поднесе дубровачком суду тужбу против двојице Никшића с Таре („supra Radognam et Bositchum Nichsichi de Tara . . .“) да су га, када је ишао за Србију, ухватили и продали Турцима, код којих је у ропству остао двије године.¹⁸⁰ Из овог податка се види да су Никшићи тада, бар дјелимично, били запосјели подручје Потарја, да су представљали опасност за дубровачке путнике и да је њихова сарадња са Турцима већ била успостављена. Иначе, видјели смо, Турци се на Тари налазе од краја XIV вијека, па је могућно да се дио влаха Никшића доселио у Потарје тих година, те, чини се, није неосновано претпоставити да су и шесторица влаха који су 1398. год. заједно са Турцима побили дубровачке трговце и заплијенили им трговину припадници групације влаха Никшићи из Потарја. Јер, интересантно је да 19. јуна 1399. године као Пашајитов изасланик (овај је тада био утемељен на Тари) долази у Дубровник његов „склав“ Вукослав Никшић, највјероватније и сам Никшић из Потарја. Посебно је питање да ли су се Никшићи доселили у Потарје с подручја Оногашта или Мораче, где се касније формирало племе Ровца, поријеклом такође Никшићи. У предањима поједињих стајац-росједачких породица у Затарју, за које би се могло претпоставити да потичу од старих Никшића из Потарја, тј. из касније формираног племена Тарски Никшићи, подједнако фигурира и Морача и Оногашт, а присутна су и Ровца и, у вези с њима, и традиција о Вуксану Булатову.¹⁸¹ Али, та предања, која се јављају у више варијанти, нијесу ни изблизу жива и рељефна као на примјер у Ровцима, Морачи и другим црногорским племенима. Тамо је све испреметано и замршено, хронолошки ред догађаја поремећен, негде има и измишљених конструкција, намјерно модифико-

¹⁷⁸ Крајиште Иса-бега . . . , 13—4; Босански пашалук, 159; Бранислав Бурђев, *Територијализација катунске организације до краја XV века. Симпозијум о средњовјековном катуну*, Посебна издања Научног друштва БиХ, Сарајево 1963, 148—9, 161; Недим Филиповић, *Власи и успостава тимарског система у Херцеговини*, Годишњак АНУ БиХ књ. XII, Центар за балканолошка истраживања књ. 10, Сарајево 1974, 131—32, 135.

¹⁷⁹ Жарко Шепа новић, *Никшићи у Потарју*-Прилог историји племена Никшићи, ЈИЧ бр. 1—2/1972, 17—32.

¹⁸⁰ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, књ. III, стр. 113—14, бр. 231.

¹⁸¹ В. нап. 179.

ваних током XIX и почетком XX вијека. Но, у свим верзијама тих предања присутна је и тежња, заједничка у предањима свих Никшића и неких брдских племена, везивања за Немањиће и њихову задужбину манастир Морачу, па немањићка традиција постаје озбиљна сметња да се из ових предања извуче које зрине историјске истине. Осим тога, у њима се осјећа иjak утицај каснијих придошлица са подручја Роваца, из времена када је тамо било формирano племе.

Дио влаха Никшићи који су се крајем XIV или одмах на почетку XV вијека доселили у Потарје и средње Полимље (у дјелове некадашњих жупа Брсково и Љубовића) убрзо су се „сасвим везали за села и повезали са турским феудалним системом.”¹⁸² Они су 1455. године пописани у Потарју, а дио њих у селима ближе Лиму, када су пописани хасови турског крајишника Иса-бега Исхаковића, у његове је посједе улазио и вилајет Лимски Никшићи, односно његови људи, гдје је уписано неколико села, са укупним приходом 3 277 акчи, док је вилајетски нијабет (феудални приход од новчаних казни житеља) износио 1000 акчи. На истом међупростору (Колашин — Бијело Поље) уписано је 8 тимара (у 6 села) ешкениција вилајета Никшићи, чији су приходи износили од 100 до 1 620 акчи. То су махом слабо насељена села, па мора да су прије пописа доживјела велика разарања, што је посебно уочљиво када се пореде ови подаци са подацима Дечанских хрисовуља из 1330. године.

Приликом пописа, из Иса-бегових хасова су замјеном изузета два села у брсковском крају (Стричине и Рујковина) и пренесена у царске регалије, јер је, наводно, у истима „откривен рудник под називом Простенје (Прошћење) у Лимским Никшићима (Лим Никшиклер).¹⁸³ Највећи роватније да је била ријеч о старом руднику Брсково — (можда и о проширењу копова), који је, према М. Васићу, неко вријеме радио и под Турцима.¹⁸⁴ Затим, на основу података које пружају резултати овога пописа може се закључити да бивши посједи хумског епархијског властелинства, тада лимске митрополије, нијесу остављени манастиру Св. Петра (епархијском, односно митрополитском сједишту). По свој прилици, овде су и Дечани изгубили своје посједе, као и другаје, задржавши „нешто својих поседа у оквиру зеамета којем је припадао” манастир.¹⁸⁵

Последица стабилизације турске власти на подручју средњег Полимља и Потарја била је права експанзија сточарског становништва на ово подручје. Илустративни су у том погледу неки подаци сумарног дефтера Босанског санџака из 1468/69. године. Тада је у нахији Никшићи (раније вилајет Лим Никшиклер), иначе „заведена као зеамет Пашајитбега”, уписано 23 села (напуштених кућа и села нема), са 307 домаћинстава и 96 бећарских кућа, док је 1455. овде убиљежено 4 насељена и једно ненасељено село са 35 домаћинстава, 3 удовице и 6 неожењених, са рентним приходом од 6 796 акчи, односно укупно села тимара и села влаха Никшићи: 10 насељених и једно ненасељено, са укупно 103 домаћинства, 5 удовичких кућа и 7 неожењених са укупним приходом од 11 073 акче.

¹⁸² Бранислав Бурђев, *Значај података о власима у попису крајишта Иса-бега Исхаковића из 1455.*, Год. друштва историчара БиХ XV, Сарајево 1966, 76.

¹⁸³ Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега...*, 13, 22, 58—9.

¹⁸⁴ В. нап. 170.

¹⁸⁵ Бранислав Бурђев, *Улога цркве у старијој историји српског народа*, Сарајево 1964, 110.

Али, према Н. Филиповићу, сразмјерно броју становника „производност тежачког рада је не само стагнирала већ и знатно опала”. Јер, 1468/69. цјелокупни рентни приход износио је само 22 292 акче.¹⁸⁶

Вилајет, односно нахија Лимски Никшићи представљала је у то прво вријеме једну мању, на извјестан начин полуовојну административну јединицу, самоуправно организовану, али подвргнуту турском феудалном систему са војно-полицијским надзорником (субашом) на челу (субаша Ахмед уписан је у дефтер из 1468/69, и то накнадно, а према једној напомени из дефтера Скадарског санџака из 1485. држао је у посједу и опустјело село Никоља Цркве Споче, које се друкчије називало Ракоње).¹⁸⁷ Иначе, ова нахија Никшићи се под тим именом помиње до краја XVII вијека.¹⁸⁸

Послиje пада Босне под Турке, подручје Лимских Никшића нашло се у саставу Босанског санџака, у вријеме када је овај (1463 — 1470) привремено био издијељен на велике вилајете; Никшићи су се тада нашли у саставу вилајета и кадилука Јелеч, где су остали и надаље, када је од освојене источне и дјелова централне Херцеговине образован вилајет Херсек, као засебна војно-територијална јединица босанског санџака, па и послиje 1470. године, када је образован засебан херцеговачки санџак. Најприје као нахија вилајета и кадилука Јелеч, Лимски Никшићи су послиje пренешења судско-административног сједишта у Нови Пазар (1485) ушли као нахија у састав новопазарског вилајета и кадилука.

У најстарије доба турске владавине дјелови подручја средњег Поплімља и Потарја, област између доњег и средњег Лима и Таре, нашли су се у домену вилајета и кадилука Милешево, односно Пријепоље са изузетком Лимских Никшића који су се нашли под турском влашћу прије него што су Турци и овладали Милешевом и Пријепољем. Јер, тврђавом Милешевом, тргом Пријепоље и подручјем Пљеваља Турци су коначно затисподарили 1465. године. Тих година Турци су и образовали кадилук и вилајет Милешево, могућно још 1463, када су привремено били овладали овим подручјем-тада полигоном жестоких Херцега и његових синова, с једне стране, и Турака, с друге стране. Сједиште кадилука је најприје било у Милешеву, а затим Пријепољу. Иначе, кадилук и вилајет Пријепоље, који је припадао херцеговачком санџаку, имао је у свом саставу ове нахије: Милешево, Кукањ, Будимља (ова 1477, а 1485. у домену Скадра и подручна кази Бихор, потом призренског санџака, једно вријеме и сама сједиште истоименог кадилука, 1685. поново у домену Пријепоља и сл.) Аћубовића, Матаруге, Поблаће и нахија Кричак.¹⁸⁹ Занимљиво је везивање Лимских Никшића за Јелеч и Нови Пазар, док је Будимља била у домену кадилука Пријепоље, а уз то и „Бихор је, саопштава М. Васић, неко вријеме припадао херцеговачком, а затим призренском санџаку.”¹⁹⁰ Даље је интересантно да је ова административно-територијална јединица

¹⁸⁶ Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега, 13—14, 58—9*; Б. Бурњев, *Значај података о власима..., 76*; Н. Филиповић, *Власи и успостава тимарског система..., стр. 132*.

¹⁸⁷ Б. Бурњев, *Значај података о власима..., 76*; Selami Pulaха, *Defteri i regjistratit te sanxhakut te Shkodres i viti 1485 I*, Tirane 1974, 72.

¹⁸⁸ Г. Елезовић, *Турски споменици I*, 865—66.

¹⁸⁹ Х. Шабановић, *Босански пашалук, 136—37, 145, 156—07, 159, 163—66*; Pulaха, *Defteri..., 73*; Г. Елезовић, *Турски споменици I*, 867-да је Будимља 1685. године била у саставу Херцеговине, односно у домену Пријепоља.

¹⁹⁰ М. Васић, н.д., 504.

У то најраније доба називала Лимски Никшићи. Касније, домаћи извори, као и извори млетачке провенијенције биљеже их као Тарске Никшиће, Никшиће с Таре; једном су уписаны као Затарски Никшић, а најчешће једноставно Никшићи.

На подручју средњег Полимља, односно у поречју ријеке Љубовиђе, релативно рано налазимо и бројну групацију сточара Вранеши, територијализовану на подручју старе жупе Љубовића. Намје, турски пописни дефтери, из времена стабилизације турске власти на овом подручју, биљеже овде влашку нахију кнеза Херака „заједницу сродних катуна на одговарајућем ступњу прерастања у кнежину“. Радило се о кнезу Хераку Вранешу, поглавици групације влаха Вранеши, сврстану у 7 катуна, која је „укључујући домаћинства старјешина цемата бројала 220 кућа и 28 неожењених“.¹⁹¹ Доста бројна ова сточарска групација дала је предјелу који је насељавала ново име: издвајањем неких цемата из сastава нахије (старе жупе) Љубовића настала је нова нахија Вранеш, да касније нахија Љубовића као административно-територијална јединица сасвим нестане,¹⁹² што је имало за последицу потискивање старог предионог назива да га затим, у смислу ознаке предјела, и нестане, док је дио те територије добио ново родовско име Вранеш.

Херака Вранеша, поглавицу сточарске групације Вранеши, налазимо и у дубровачким изворима, гдје се помињу и други Вранеши (Хераков синовац Вук и исламизирани син Ибрахим, чији је син Скендер 1519. држао тимар који му је доносио приход од 12 000 акчи). Међутим, донедавно о поријеклу влаха Вранеши, односно о њиховом ондашњем становишту, и поред тога што је Херак Вранеш у своје вријеме био доста позната личност, знало се веома мало.¹⁹³ Али, подаци које о Хераку Вранешу и осталим његовим сродницима, старјешинама цемата из нахије Љубовића и другим из групације влаха Херака Вранеша доста опширно саопштава проф. Н. Филиповић разјашњавају проблем, представљају допринос освјетљавању друштвених процеса на подручју средњег Полимља у другој половини XV вијека.

На основу до сада познатих података о Хераку Вранешу и осталим истакнутим старјешинама овог рода јасно је да је ријеч о прилично бројној групацији сточара, територијализованих на подручју нахије Љубовића, те да је кнез Херак „већ од успоставе османске власти у Херцеговини постао лојалан сарадник Турака (...)\”, као и остали његови сродници, да је нахија Љубовића у дефтер из 1477. године уписана као влашку нахија, а ближе су позната и мјеста зимовања и љетишта 7 катуна влаха Вранеши (сви катуни зимују у Љубовићи, док су љетишта, судећи по очуваним топонимима, захватала и шире подручје Потарја, па и подручје Никшића из Потарја, Кричка и др.).¹⁹⁴ Дакле, љетишта ове групације сточара била су разасута на једном ширем пространству. Уз то, кнез Херак и

¹⁹¹ Н. Филиповић, *Власи и успостава тимарског система...*, 122, 150.

¹⁹² Босански пашалук, 166.

¹⁹³ О Хераку Вранешу и његовим сродницима и прије појаве рада Н. Филиповића саопштено је доста података: Киро Трухелка, *Турско-словјански споменици*, ГЗМ XXIII, Сарајево 1911, 338, 442. и другаје. Најиспрније о томе: Богумил Храбак, *Херак Вранеш*, Год. Ист. друштва БиХ VII, Сарајево, 1956, 53—66. Међутим, тек послије Филиповићева рада постаје сасвим јасно да се ради о поглавици влашке скupине с подручја Љубовиће.

¹⁹⁴ Н. Филиповић, *Власи...*, 145—9.

неки његови сродници имали су и тимаре и приватне посједе; један син кнеза Херака је исламизиран и у служби Турака, а други је поглавица дosta бројног цемата. Повјерење код турских власти кнез Херак је стицао својим односом према тој власти (једном губи тимар, али зато уччи пописа Херцеговине 1477. једно вријеме је управљач Требиња и Попова). И остали поглавице влаха Вранеши (Херакови синови кнез Бурђе, Ибрахим, синовац Вук и др.), такође су лојални сарадници Турака.¹⁹⁵ Отуда, вјероватно, и сагласност турских власти за издавање неких катунा из нахије Љубовића и образовање посебне нахије Вранеш, док је од потомака Скендерових (сина Ибрахимова), сматра се, настала позната муслиманска породица Љубовићи,¹⁹⁶ која је, према предању, изводила своје поријекло „од неког Љуба дворјанина Херцега Стјепана“¹⁹⁷ па би се у том Вранешом и с чеди еговеми јеромонах кир игумен Матеј с братијом него што је прешао на ислам звао Љубо, мада је вјероватније да је презиме добијено по крају одакле су потицали, тј. по Љубовићи.

Повлашћени слој сточарских старјешина влашке групације Вранеши који „своју снагу и водећу улогу изграђује на родовско-катунским односима“,¹⁹⁸ и сарадњи са Турцима представљају значајан чинилац код турских локалних власти, па и на двору херцеговачког санџака. О томе утицају речито свједочи и један стари запис из 1537. године са једног мињеја манастира Заступ. Аутор записа, неки јеромонах Никифор, очито задовољан повољним условима за преписивачки рад у Заступу, записа: „И еште глагољу и сказају чтуштим си миње (...) прежде бјеше сија црков простоздена и мањша и едина келија порушена и худа (...) и не би пишиштих потом (...) потруди се благочестивим господаром кнезом Гјургом Вранешом и с чеди еговеми јеромонах кир игуман Матер с братијом поновише сие место црков с двјема трули и око град с келијами великими и малими (...). У запису даље стоји да се послије обнове цркве и подизања ћелија приступило изради црквеног живописа и писању богослужбених књига.¹⁹⁹ Неизвјесно је само о ком се кнезу Бурђу ради, сину Херакову или о неком његовом истоименом потомку. Интересантно је и то што тих година кнез Бурђе не само обнавља већ и проширије манастир Заступ, иако је тада свако проширивање цркава и манастира било забрањено законским прописима и изричитим наредбама с Порте.

Вранеши нахије Љубовића везали су се релативно брзо за турски феудални систем, што је условило да процес исламизације прилично рано захвати овај род. Истина, исламизација не захватала је у цјелини; прихватљење нове вјере још увијек је било ствар појединца, а можда и тактички потез рода или поједине породице да се једном стечене привилегије очувају. Јер, користећи се сарадњом са Турцима, поједини припадници овог рода, посебно исламизирани, стицали су нове тимаре и посједе друге врсте на ширем подручју Потарја и другдје.²⁰⁰

Родовско име влашке групације Вранеш, дosta бројне крајем XV вијека, судећи према нашим старим записима (претежно из XVIII v.),

¹⁹⁵ Исто, 150—52; Б. Храбак, *Херак-Вранеш*, 53—4.

¹⁹⁶ Х. Шабановић, *Бос. пашалук*, 166. и нап. 54.

¹⁹⁷ Јевто Дедијер, *Херцеговина-антрополошка студија*, Насеља VI, Београд 1909, 271.

¹⁹⁸ Н. Филиповић, *Власи...*, 129.

¹⁹⁹ Богословље VI, 163—5; Б. Џвијетић, н.д., 243.

²⁰⁰ Н. Филиповић, *Власи...*, 145. и д.

прилично се распрострло и ван територије нахије Љубовића и Потарја, посебно на подручје Старог Влаха.²⁰¹

На основу до сада познатих података о Вранешима, које у другој половини XV вијека налазимо територијализоване на међурјечју Таре и Лима, тешко да се може залазити у питање даље етногенезе овог рода, јер евентуални закључци кретали би се у смjerу претпоставки, па би се могло претпоставити да су припадали некој групацији сточара која се прије ове територијализације кретала ширим подручјем Потарја. Томе, међутим, противурјечи предање Вранеша пљевальског краја, који своје поријекло изводе „са Мљетичка од никшићког краја”, на основу чијег би се крсног имена (славе) могло закључити да су неки огранак влаха, односно племена Никшићи, јер већина њих славе Лучин-дан. Али, неке затарске породице (Јоксимовићи у Вранешу и др.), које су се рођакале са Вранешима пљевальског краја, иначе, доста бројним родом тога презимена, своје поријекло изводе од Вучитрна, одакле изводе поријекло и неке породице за које се сматра да су Никшићи поријеклом (Војиновићи у Равној Ријеци код Бијелог Поља), иако се рођакају са Ровчанима и осталим Никшићима.²⁰²

Раније је констатовано да су Вранеши нахије Љубовиће по свом социјално-класном поријеклу сточарска групација. Међутим, питање друштвеног положаја старјешинског слоја ове групације, чини се, није посве једноставно. Наиме, запажено је да су још и догађаји који су пратили распад српске државе изазвали одређене промјене у структури друштва поједињих крајева немањићке државне творевине. Тако, послије марићке и косовске битке читава подручја старе српске државе била су ван домаћаја државне власти, потом и ван јачег утицаја обласних господара. Српски деспоти, на примјер, на подручју средњег Полимља и Потарја нијесу могли извести реорганизацију државне управе као и у осталим дјеловима Деспотовине, а стара жупска организација била је разбијена. Последица тог стања, нарочито за период двовлашћа, јесу промјене у локалној управи, пропадање манастирских и личних властелинства и појава новог локалног племства.²⁰³ Стални међусобни сукоби регионалних династа условили су појаву ратничких дружина о чије се савезништво ови отимају. У вези са тим морало је доћи до појаве ситног ратничког племства, регрутованог, првјенствено, из реда старјешина и старјешинских породица сточарских групација, који су и до тада имали неприкосновени ауторитет у својој катунској заједници. Морало је затим, ради самозаштите и др. доћи и до стварања каквих-таквих заједница катуна, као што је морало долазити и до њихових међусобних обрачуна око паšњака, водопоја, посједања неког жупског земљишта и сл., што народна традиција илуструје бројним предањима. У таквим приликама потреба за новим самоуправно организованим друштвеним заједницама постаје нужност, потреба свакодневног живота. Али, ти нови облици удруживања постају и

²⁰¹ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, Београд 1903, бр. 3044, 3335. и др.

²⁰² П. Мркоњић, н.д., 317—319; усмено саопштење Радивоја Војиновића из села Раките, код Бијелог Поља, старог 102 године (23. X 1973).

²⁰³ Иван Божић, *Промене у друштвеној структури српских западних области уочи турског освајања ЈИЧ* св. 1/1964, св. 4. и д.; Б. Храбак, *Херак Вранеш*, стр. 61. сматра да се привремени управљач Требиња и Попова „друштвено може уврстити у круг ситне властеле”.

погодно тло из ког израста један нови друштвени слој — старјешине по-лувојничких катунских заједница, а ови попримају све основне карактеристике ситног ратничког племства.

Класно-социјалну слику друштва Херцеговине у праскозорје успоставе турске власти, пластично дату налазимо код Н. Филиповића: „Ту сељаштво чине двије громаде: жупско сељаштво и власи сточари”, а „таква подјела сељаштва садржавала је важну унутар класну раздјелницу: жупско сељаштво представљало је подређено, зависно сељаштво, док су власи сточари били слободни сељаци, неовисни од господара феудалних баштина”. И даље: „Као корелат уз такву подјelu сељаштва, односно као продукат родовско-катунске организације влаха као слободних сељака јавља се влашки старјешински слој катунара, кнезова, војвода, као и ратнички слој војника”. Стога, према Филиповићу, тада су „у домаћем феудалном друштву у Херцеговини фигурираle двије снаге које су, свака на свој начин, играле руководећу улогу у односу на двије поменуте громаде сељаштва”. У питању је „хијерархија класичних феудалаца, са господарем области Херцеговине на челу, као доминантна класа цијеле друштвене заједнице, која своју економску, друштвену и војно-политичку снагу заснива на феудалним баштинама, чију економску производњу покрећу и одржавају подвргнути сељаци. На другој страни, то је повлашћен слој влашких старјешина и ратника који своју снагу и водећу улогу изграђују на родовско-катунским односима. Тада слој није интегриран у феудалну класу, али се на релацији руковођења сељаштвом у извјесном смислу јавља као пандан феудалној класи...”²⁰⁴

Равнодушно према судбини старе државе, а егзистенцијално угрожено на свом старом територију и принуђено да чешће мијења станицата, влашко становништво првом згодом ступа у везе са Турцима и ставља се у њихову службу, за шта добија одређене бенефиције, њихов старјешински слој — својеврсно ратничко племство ситније или веће тимаре. Тако је са тубинском влашћу изнађен обострано користан modus vivendi, као у случају Вранеша, Лимских Никшића и др. Вранеши, преко својих старјешина, успостављају чврсту сарадњу са Турцима од првих дана етаблирања турске власти на подручју средњег Полимља, а Никшићи, су, сви су изгледи, пошли у сусрет Турцима чим су ови продрли до Таре, напустивши свој стари крај у предјелу Оногашта или Мораче. Карактеристични су у вези са тим неки подаци дефтера из 1477. за подручје старог Оногашта, што би, према проф. Б. Бурђеву, требало да значи да је ово подручје између 1468. и 1477. године пустошио Иван Црнојевић,²⁰⁵ па зато отуда и бројнија исељавања. Могућно је зато и већи прилив влаха придошлица у Потарје између 1455. и 1468. године, а влаха Никшића 1476. има и на подручју Смедерева,²⁰⁶ мада је могућно да је ријеч о Никшићима из Потарја. Таквих пустошења мора да је било чешће, па је можда неки обрачун об-

²⁰⁴ Н. Филиповић, Власи..., 128—9.

²⁰⁵ Б. Бурђев, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, стр. 6; Б. Бурђев, *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића*, св. I, Посебна издања АНУ БиХ, Сарајево 1968, 23; Од истог писца — *О границама између Херцеговине и Црне Горе 1477. и 1481.*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву, књ. VI/1970—1971, 235.

²⁰⁶ Branislav Đurđev — Milan Vasić, *Jugoslovenske zemlje pod tur-skom vlašću — Izabrani izvori*, Školska knjiga”, Zagreb 1962, 80—81.

ласних династа покренуо и оне Никшиће који су се крајем XIV или на самом почетку XV вијека нашли на подручју Потарја и средњег Полимља, да би затим неке групације продужиле и даље. Међутим, док је првобитно станиште влаха Никшића прије него што су се нашли у Потарју ко-лико-толико познато, о даљем поријеклу влаха Вранеши (прије него што су пописани на подручју старе жупе Љубовића), тешко да је могућно било шта казати .Напоменимо само да је област сјевероалбанских, зетских и херцеговачких брда, па и шири регион Полимља и Потарја, за вријеме од читавих сто година била захваћена општим метежима, па је услова за интензивну покретљивост сточарског становништва, посебно послије маричке и косовске битке, било и превише.

О друштвеном положају старјешинске групе из сточарског рода Вранеши нахије Љубовића рјечито говори и чињеница да је 1477. године у влашкој нахији Милешево уписано 22 катуна, са 414 кућа и 107 неожењених, али тамо нема ни кнезева ни војвода, док је Херак у нахији Љубовићи уписан као кнез.²⁰⁷ Поникао у таквој средини, Хераков потомак Бурђе обнавља манастир Заступ, проширује цркву и окупља фрескописце и преписиваче. Тај „благочестиви господар кнез“ (титула је очито наслијеђена) то чини по угледу на стару феудалну властелу, при чему мора да се користио крвним сродством и другим везама код турских власти, великом угледом унутар своје заједнице, а могућно и нагомиланим богатством. Тако је старјешински слој Вранеша чинио не само социјалну већ и културну елиту своје групације.

Вранеши Херак, Бурђе и остали не представљају изузетак коришћења сарадње са Турцима у стицању посједа. Они су, вјероватно, иза себе имали доста компактну групацију о којој су локалне турске власти морале водити рачуна, што је руководећи слој Вранеша иtekako користио. Али, карактеристичан је у том погледу и случај војводе Радосава Стјепанова из Горње Мораче. Он је, користећи сарадњу са турском влашћу, стекао посједе на више страна, а према подацима пописа из 1477, и Прибилов виноград у нахији Љубовићи,²⁰⁸ прилично удаљеној од Мораче. Дефтер из 1477. региструје више оваквих примјера. Тако је из реда старјешина влашских групација израстао један нови друштвени слој — феудалних и полуфеудалних елемената поробљеног народа, тада чврсто везаних за тursки феудални систем, а припадност старој вјери још увијек није била сметња за добијање тимара, мада се исламизацијом и у то вријеме стицала чвршћа позиција у односу на његово задржавање, и сл.

Напоменуто је да Турци нијесу истовремено овладали читавим подручјем средњег Полимља и Потарја. Сви су изгледи да су они најприје овладали саобраћајницама на правцу Сјеница — Лим — Брково и даље Таром до надомак Мораче, тако да су се они на Тари налазили одмах послиje сламања отпора Вука Бранковића. Али, град Бихор, иако на правцу турских продирања, пао је под Турке тек 1455, а тада су, вјероватно, овладали ћи Будимљом, када је окончано и двовлашће на овом подручју како је заведено шест деценија раније. Међутим, Милешево, Пријепоље и Пљевља све до 1465. налазили су се у рукама Херцега Стјепана (зна се да је 1454. имао у посједу Козник), а није посве искључено да је у врије-

²⁰⁷ Бурђев, *Нови подаци...*, 9; Н. Филиповић, *Власи...*, 158.

²⁰⁸ Б. Бурђев, *Нови подаци...*, 6.

ме пада Деспотовине био овладао и Бродаревом,²⁰⁹ или бар неким дјеловима жупе Љубовиће. Јер, индикативно је да у попис из 1455. није унесено ниједно приобално село горњег и средњег тока Љубовиће (села која ће касније ући у састав херцеговачког сандака), док су нека приобална села доњег Љубовићина тока, могућни дјелови некадашње жупе Љубовиће, уписаны као тимари ештинција Никшића, а у састав посједа Исабега Ишаковића. Тако је стара административна јединица (некадашња жупа Љубовића) била разбијена. Можда, у вези са тим није без значаја ни поменуто предање Љубовића, који су поријеклом одатле, да потичу „од неког Љуба, дворјанина Херцега Стјепана“.

Продори Турака у предио средњег Полимља и Потарја условили су веће измене становништва, што је, понегдје, довело до потискивања предионих имена села или већих ретија од стране родовских. Али, настале колонизације и демографске промјене нијесу посве прекинуле одређени континуитет становништва, па су овде многа насеља, па и шире подручја, задржала стара предиона имена. Турски извори последњих деценија XV вијека биљеже нахије средњег Полимља и ширег подручја Потарја које су задржале имена стarih жупа, насеља или утврђења (Љубовића, Будимља, Бихор, Милешево, Кукањ), док су неке добиле нове називе према имени рода новопридошлог или старијег (Никшићи, Вранеши, Кричак, Матаруге). Тако, старог предионог назива Брсково, као ознаке ширег подручја, сасвим је нестало, што је било условљено опадањем и замирањем некадашњег рударског и привредног центра Брсково, али и због насталих демографских промјена — доласка придошлица — па је предео назван вилајет, касније нахија Никшићи. Истина, вјероватно да нека села ове нахије раније нијесу ни била у саставу жупе Брсково. Територијална рас прострањеност рода била је одлучујући чинилац како при замјени предионог назива тако и на његово ширење, које ће, истина знатно касније, изгледа, бити сведено на ужи регион Потарја. Сличну појаву налазимо касније на подручју жупе, односно нахије Љубовиће, али овде је потискивање предионог назива од стране родовског текло постепено — појаву је могућно пратити у развојном процесу.

Успостављање турске власти на подручју Полимља и Потарја имало је за последицу и појаву прве, још увијек спорадичне исламизације. До те прве појединачне исламизације, најприје из реда кнежевских и спахијских породица а и из реда других катунара (познати извори не пружају доволно података о судбини старог племства са овог подручја), дошло је релативно рано, одмах послије успостављања турске власти. Тако је, видјели смо, исламизирани Ибрахим Вранеш син кнеза Херака, а у цемату Херакова сина Бурђа исламизиран је један кућни старјешина, Хасан, син Божидара. (Да се овде не ради о родоначелнику познате мјесне беговске породице Хасанбеговић, која се рођакала са поменутим Јоксимовићима?) Мотив преласка на ислам је јасан: „исламизација једне породице учвршићује њене позиције у османском уређењу“ (Филиповић). Крајем XV вијека један цемат у нахији Љубовићи „која припада Полимљу и кадилуку

²⁰⁹ М. Динић, *Земље Херцега Светога Саве...*, 228, 235, 242, 247; Сима Бирковић, *Херцег Стефан Вукчевић Косача*, Посебна издања САНУ, Београд 1964, 257; М. Орбанић, *Краљевство Словена...*, 361 — Коментари С. Бирковића, који Брезу, Комаран и Бродарево сматра граничним мјестима према Херцеговим посједима.

Препоље” припадао је кнезу Бурђу, а други Скендеру, сину Ибрахимову, брата кнеза Бурђа. Скендер је 1519. држао и један тимар у тимарској нахији Поблатје (Поблаће), која је 1469. и 1477. имала статус влашке нахије. Појава те ране, истине врло ријетке исламизације запажа се и у другим нахијама овог региона, изузимајући нахију Никшићи, а према подацима из 1485, нема је ни на подручју казе и кадилука Бихор. Међутим, у нахији Кричак на челу катуна, чији је поглавица 1477. године био неки кнез Јарослав или Бранислав (име је различито транскрибовано), касније се налазио Алија Кричак. Рана спородична исламизација јавља се у сусједним нахијама, у Комарници (стари предиони и жупски назив Дробњака) забиљежена је у дефтеру из 1477, а у нахији Милешево 1468/69. године тимарник Радун са 3 своја исламизираних сина држао је позамашан тимар; уз то, било је и оних исламизираних са овог подручја који су добијали тимаре и на страни — Бихорац Хусеин (могућно неки неофит с подручја Бихора — Ж. Ш.) држао је тимар у нахији Тобевац на подручју кадилука Благај.²¹⁰

Када је ријеч о етничком, односно конфесионалном саставу становништва средњег Полимља и Потарја с краја XV вијека, мора се напоменути да се на подручју нахија Љубовића, Кричак и још неких исламизација дохватила и катуна, дијела сточара територијализованих у жупи, претежно старјешинског слоја, посједника тимара и др. Интересантно је да се овај процес није ни дотакао подручја нахије Никшићи, а према подацима из 1485, ни казе, односно кадилука Бихор, изузевши Будимљу, где су тада у овом насељу уписане 4 муслиманске куће. Радило се о кућама башескија (ислужених војника) и, судећи према именима (Ширмерд, Рамазан, Курт), били су у питању странци, који су овде, с обзиром на тада развијен трг у Будимљу, можда вршили и неку чиновничку дужност или се бавили трговином. Тада је трг Будимља имао, осим ове 4 муслиманске, и 29 хришћанских, 7 удовичких и 10 самачких домаћинстава. Касније, 1582. године, када је насеље имало 55 домаћинстава, муслиманских кућа у Будимљи нијело било.²¹¹

Каза Бихор је тада (1485) била у домену скадарског санџака, у чијем су саставу биле и казе Скадар, Подгорица и Пећ. Иначе, каза Бихор је захватала дио подручја средњег и горње Полимља, а у свом домену имала 4 нахије (Комнин, Коморани, Плав и Зла ријека). Централна нахија ове казе била је нахија Комнин (хас санџакбега), која је имала један пазар (Будимља), 28 насељених и једно ненасељено село, са укупно: 4 муслиманске, 619 хришћанских, 179 бећарских и 57 удовичких кућа и укупним приходом од 62 088 акче, од чега 8 863 од саме Будимље.²¹²

Нахија Коморани, у домену казе Бихор и у склопу хасова санџакбега, била је 1485. године једна од нахија Полимља. Ни на подручју ове нахије нема исламизираних као што их није било ни на подручју нахија Плав и Зла ријека. Према дефтеру, хришћани нахије Коморани су власи,

²¹⁰ Х. Шабановић, *Босански пашалук*, 166; Б. Бурђев, *Нови подаци...*, стр. 4. и нап. 8; Бранислав Бурђев и Лимија Хациосмановић, *Подаци о Дробњацима у дефтеру за херцеговачки санџак из 1477. године*, Историјски записци, књ. XXIX, 1972, 151—152; Н. Филиповић, *Власи...*, 148, 209, 213, 215.

²¹¹ Б. Бурђев, *Деподоген — Подгорица*, ИЗ, књ. XIX, 1962, 61; Pulaha, *Defteri...*, 73—4, 91.

²¹² Pulaha, *Defteri...*, 73—4, 91.

задужени одговарајућим дажбинама, те за испенцу и друге намете није извршен попис, односно њима нијесу ни задужени. На подручју ове нахије уписано је 15 села, 1 манастир (Петрова Црква са 2 куће — Мирака, сина Радичева, и баштина Стјепанова), са укупно 171 домаћинством и 13 удовичких кућа. Већина уписаних села релативно је слабо насељена, а укупан приход износио је свега 12 512 акчи. И у неколико мало боље насељених села становници су задужени само влашким порезом. Иначе, на подручју ове нахије уписано је више баштина (вјероватно рајинских, наследних), најчешће на име власника, али понегдје и са назнаком власника баштине и лица у чијим је рукама. Осим тога, у неким селима с подручја Бихора и Будимље уписан је приличан број припадника посебног војничког реда — војника и њихових помоћника јамака — регрутованих из редова становника ових села.²¹³ Уосталом, подаци дефтера скадарског санджака из 1485. године пружају веома интересантну и разноврсну грађу за политичку, економску и правну, односно регионалну историју Бихора и дијела Полимља, а уз то представљају и занимљив етнографски материјал. Међутим, пошто је предмет нашег интересовања средње Полимље и Потарје, потребно је, у вези са друштвеним и етничким приликама тога региона, истаћи да крајем XV вијека ни тргови тога подручја и околни нијесу имали мусулманских кућа. Тако, трг Пријепоље је 1477. године имао 155 кућа (домаћинских) 38 неожењених и 2 удовице, а „трг Пљевља или Таслица у нахији Кукањ“ имаше тада 101 кућу (домаћинство) и 12 неожењених. Исламизација није била захватила ни мања тржишта са ужег подручја средњег Полимља. Село Бродарево (означено као мали пазар) имало је крајем XV вијека 28 кућа, 7 самачких домаћинстава и удовичка, док је Никоља Црква имала 51 хришћанско домаћинство, 15 неожењених и 3 удовице.²¹⁴ Тако је за то прво вријеме становништво тога подручја живјело доста самостално и без јачег утицаја Турака, што значи да је тај утицај био посве искључен, јер Турци и домаћи конвертити на враћали су на та тржишта, некад и сами ради трговине.

За цјелокупан развитак народног живота на подручју средњег Полимља и Потарја посебно је значајна појава и даљи развитак Никољ-Трга, односно Никољ-Пазара заједно са манастиром Св. Николе, где ће током времена калуђери развити значајан преписивачки рад, што ће бити посебно значајно за очување народне свијести и представљати јаку препреку исламизацији, јер старе Немањића задужбине са овог подручја, послије губитка својих посједа, биле су запустјеле или су одбрајале своје последње дане. Изузетак представља Милешево, али од дијела подручја прилично удаљено, док ће Будимља (сједишта митрополије, односно епископије) бити активнија од средине XVI, вијека а посебно у XVII вијеку,²¹⁵ када ће значајну културну и политичку дјелатност развити и неке цркве и манастири Потарја.

²¹³ Исто, 96—6, 411—13.

²¹⁴ Недим Филиповић, *Поглед на османски феудализам* (са нарочитим освртом на аграрне односе), Годишњак Историјског друштва БиХ, књ. IV, 1952, 131, 134, 143; М. Васић, *Градови...*, 517, 527. — наводи да су Пљевља 1468. имала 72 куће и 23 инокосна мушкарца; 1516 — 150; 1570 — 195, а 1585 — 175 домаћинстава, мада су подаци за 1570. и 1585. непотпуни, јер „пописима нису обухваћени сандакбегов двор и домаћинства неких других виших турских функционера“.

²¹⁵ М. Васић, *Исто*, 602—03.

Први познати нам помен Николь-Пазара налази се у књизи прихода и задужења дубровачког трговца и закупника царине Живана Припчанића, где се, у забиљешкама за 1456—1458. годину, помиње и Николь Пазар.²¹⁶ Пошто је у документу мјесто означено као пазар, мора да је то већ био колико-толико развијен трг, па ће бити да је и настао нешто раније. Највјероватније је да је Пашајитова царинарница на Лиму из 1411, послужила као основа за развој трга, мада не би посве требало искључити ни могућност да је ту и раније постојало неко насеље. Али, томе не налази-мо никаквог промена, као што није ближе познато ни када је саграђена црква, јер чини се да није доказано да је црква св. Николе у Сиротину, коју је краљ Милутин даровао хумској епископији, идентична са овом.

Други пут мјесто је поменуто као Николь Трг, а помен је везан за трговину робљем. Наиме, из жалбе Радоја Божидаревића из Млина, од 4. септембра 1467. године, сазнаје се да га је авије године раније у том мјесту („in locum dictum Nicoli Terg“) неки Дробњак продао Турчину Хамзи из Скопља за 30 дуката да потом постане предмет препродаје у Пловдиву и Цариграду, а ропства се ослободи бјектвом.²¹⁷ Случај Радоја Божидаревића, свакако, није усамљен, па је могућно да је и поменути Миљен Радмиловић, дубровачки курир из 1447, кога Никшићи с Таре тада про-даше Турцима, продат у Николь-Пазару, који је раздавајо само Лим од посједа никшићких ешканица. Иначе, трговина „људском робом“, некад развијена и код нас, затим спријечена законским одредбама српских вла-далаца, поново је оживјела доласком Турака. Општим метежима користе се домаћи људи, а ова трговина од турских власти тада није ни спречавана, па поред свих зала „ропци“ су представљали велику опасност за мирно становништво. Хватали су мирне људе и продавали их Турцима, што је увећало број оних који су напустили ове крајеве. Пртијешњени би-једом, људи су понекад продавали и своје најближе, а робље је било јефтино: жена — робиња могла се купити за једног коња. У куповини роб-ља ни Дубровчани у то вријеме нијесу заостајали иза Турака.

Када се турска власт колико-толико стабилизовала, у Николь-Пазару се почела развијати и трговина друге врсте. Једном започети процес стварања домаћих трговаца у овом крају био је прекинут општим метежима, што је изазвало и привредну пропаст Брокова. Али, већ од 1470. године Николь Пазар се скоро из године у годину помиње у дубровачким трго-вачким књигама; трговци из овог мјеста долазе у Дубровник и тамо узимају робу на кредит, при чему их слиједе и поједини пословни људи из оближњих мјеста: Бистрице, Црнче, Бродарева и Пештери. Ова кредити-рана трговина, започета 1470, наставила се с мањим или јачим интензите-том све до 1526. године, мада су појединци у Дубровнику кредитирани и касније. Тако, према Б. Храбаку (дао исцрпан преглед ове трговине и са-општио имена кредитираних трговаца), неки Раја Брахочевић, 1561. године, примио је у Дубровнику од познатог трговца Кирјака Гвалтеручија из Анконе робе у вриједности од 1000 акчи, с роком исплате за 4 мјесеца.

²¹⁶ И. Божић, *Дубровник и Турска...*, стр. 316. нап. 7а; О Николь-Пазару види: Стојан Новаковић, *Николь Пазар и Бихор Град*, ГНЧ IV, Београд 1882, 323—47; М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 14—20, 62—3; М. Васић, *Гра-дово...* 505. и д.; Богумил Храбак, *Пословни људи Полимља (1350—1700)*, Симпозијум — Сеоски дани Сретења Вукосављевића III, Пријепоље 1976, 246—50. — саопштио низ драгоценних података о пословним везама Николь-Пазара и Дуб-ровника.

²¹⁷ М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, 142—43. бр. 283.

Али, према Храбаку, „није искључено да су ту биле у питању српске црквене књиге које је Гвалтеручи доносио из Италије и у Дубровнику продавао српским трговцима”.

Из саопштених података евидентно је да су трговци из Николь-Пазара (у документима често и као Николь Трг) највише уговора закључили у годинама 1470 — 1474. и 1519 — 1521. Даље је занимљиво, што Храбак и истиче, „да су у Николь-Пазару била у моди трговачка друштва и да су их највише практиковали чланови јаче трговачке куће Бојмиловића (Богмиловића), која се са неколико представника афирмисала на локалном тржишту”. Али, у Николь-Пазару је „присутан и утицај Турака и домаћих конвертита” — случај неког Мехмеда Хасановића, који се овде бавио трговином као и други домаћи пословни људи, што свакако не представља изузетак. Штавише, поједини хришћански трговци из Николь-Пазара ступају у ортаклук са појединим муслиманима, што чини и истакнута трговачка кућа Бојмиловића (у дубровачким књигама уписанана и као Биомиловић). Наиме, интересантно је да се 1497. године јављају уортачени Јован Биомиловић и неки Турчин Хасан, који у Дубровнику подигоше робу на кредит — „*Gassan celepi turcho emino imperatoris Turchorum et Johannes Biomirovich de amaldario de Novi*“). Ријеч је, dakле, о ортаклуку Јована Биомиловића из Николь-Пазара, цариника у турском Херцег-Новом, и неког турског повјереника — закупника неког државног добра, челиби Хасана. Напоменимо узгред да можда није неосновано претпоставити да је Мехмед Хасановић, који у 1526. години послује уортачен са Радуном Вуковићем и Радојем Влатковићем, у ствари син челиби Хасана.

Пошто довоље из Дубровника үнеколико претпоставља извоз домаћих производа, мора да су тамо извозене житарице, стока и разни производи сточарства и пчеларства (коже, вуна, вунени покривачи, суво месо, восак и др.). Међутим, као извозни артикли из Николь-Пазара у Дубровник изричito се помињу само црвац (сматра се да је то руда — прнобарид, али постоји и мишљење да су у питању инсектки храстове коре, иначе сировина за бојење тканина — Ж. Ш.), „грана“ (храстова кора са инсектима прнолубичасте боје, као и црвац, средство за бојење тканина изразитим бојама) и восак. Тако, 1485. Јован Златарић из Николь-Пазара средио је рачуне са Франом Киселичићем за раније излиферовани восак.²¹⁸

Крајем XV вијека Николь Пазар се помиње и у каторским списима. Заправо, септембра 1497. године Јован Бонуловић, цариник у Рисну (сматрамо га идентичним са поменутим Јованом, цариником из Новог само што је презиме искривљено, што у документима оног времена није ријетка појава) у име свога брата Браја, свакако дубровачког вјеровника и раније (у дубровачким књигама помиње се више пута), изврши обрачун са једним трговцем из Пераста, ортаком свога брата, а у вези са свим потраживањима посебно у вези са неким брашном које су Брајо и брат овога Пераштанина продали у Млецима.²¹⁹ Изгледа да су браћа Јован и Брајо, а могуће да је и Дејан (дубровачки вјеровник из 1482. и 1483.) био њихов брат, били врло предузимљиви: Јован је био закупник турских царина и у Новоме и у Рисну, док Брајо, уортачен са трговцима из Примор-

²¹⁸ И. Божић, *Дубровник и Турска...*, 287. и нап. 91; М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 62; И. Вое, *Домаћи трговци...*, стр. 96—7. и нап. 54. и 65; Б. Храбак, *Пословни људи Полимља*, 246—52.

²¹⁹ И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Први помен Николь Пазара и Бијелог Поља*, ИЗ, књ. X, 1954, 610.

ја, производе свога краја транспортује и до Венеције. Ово свједочи и о томе да су прилике у Полимљу 70-тих и 80-тих година биле прилично консолидоване. Јер, стабилизација турске власти поспјешила је развој трговине, односно омогућила да се општим метежима прекинути процес обнови и даље развије. Уосталом, и Пљевља тек од пада под Турке постају значајан трговачки центар. Пријепоље је, истина, још од раније преузело трговачку улогу Брскова, али и послије пада под Турке кроз варош тече врло жив трговачки промет, док Бродарево, одраније позната караванска станица, тај статус задржава и првих деценија турске владавине.

5. ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У XVI И XVII ВИЈЕКУ

1

Територијализовано сточарско становништво средњег Полимља и Потарја настојало је да једном стечене повластице очува. Међутим, ако се Турци нијесу мијешали у живот сточара раштрканих по брдским и неплодним предјелима, одакле нијесу очекивали веће приходе, они су другчије поступали са становништвом које је населило жупске и плодније крајеве. Турци су им и овде дозволили да задрже извјесне самоуправне заједнице, али прелазак сточара полунонада на сједелачки, односно ратарски начин живота означава и почетак новог односа Турака према овом становништву. Са даљим турским освајањима, средње Полимље и Потарје, већ од 70-тих година XV вијека, биће знатно удаљено од турских граница, неће представљати истурену тачку крајишта, па се и третман подручја мијења. Новодосељени или одраније овде затечени сточари и друго становништво овог региона постепено је губило повластице, а крајњи циљ турских власти биће свођење ових на статус земљорадника, обичне раје.

Турци ће и даље настојати да локалне заједнице овог становништва ставе у службу својих интереса. Насртaji Турака на те самоуправне заједнице биће стални и упорни, па поједине породице траже излаз у исламизацији, најчешће власници посједа, односно феудални елементи поробљеног становништва. Исламизација се, међутим, дотиче и других слојева друштва; у прво вријеме прихватату је само поједини мушки чланови, док је породица остајала у старој вјери — случај Вранеша и, према подацима пописа из 1477. године, Дробњака. Но још увијек су овде читава подручја остала нетакнута овом спорадичном исламизацијом — подручје нахије Никшићи из Потарја и свих нахија казе Бихор.

При покушају да се колико-томико освијетле друштвено-политичке прилике Полимља и Потарја у XVI и XVII вијеку, потребно је размотрити улогу кнежева тога региона и њихов отпор Турцима при њиховом насртaju на кнежинску и сеоску самоуправу. Међутим, доступних извора за ово подручје има мало, а литература је оскудна и фрагментарно саопштава податке. Затим, у вези са овим потребно је одредити положај мањастира и њихову друштвену улогу у првим вјековима турске владавине овим подручјем. Јер, опште врење и завјереничке акције, изазване, поред осталог, заоштравањем сукоба врхови српске цркве — турска власт, процес који је крајем XVI вијека захватио више региона на Балкану, није мимоишао ни Потарје. А појединци су се овде и од раније одавали хај-

дучији. Потарје никад није било без хајдука одметника и других очајника да би се најзад разјашњење потражило у бунама и устанцима.

Остављајући по страни институцију кнеза у нашем средњовјековљу, када су, поред других, носиоци те титуле могли бити и старјешине влашким групација, познато је да се лица са том титулом јављају већ у првим деценијама турске владавине нашим земљама, те да су начин стицања кнежевске титуле, права и обавезе кнеза биле прецизиране законским прописима.²²⁰ И у средњем Полимљу и Потарју кнажева је било и у најраније доба турске управе. Штавише, и Брсково је у XVI вијеку имало свога кнеза. Наиме, према Васићу „један документ из 60-тих година тога вијека односи се на постављање и потврђивање кнеза из наследне кнежевске породице у Брскову (...).” А наследну кнежевску породицу имало је у то вријеме и село Колашин, у нахији Никшићи из Потарја, што се потврђује једним султановим бератом из 1565. године, којим се на мјесто преми-нулог кнеза Милоша, сина Радине, поставља за кнеза Милошев син Тодор.²²¹ Иначе, на подручју Потарја у XVI и XVII вијеку било је више кнажева и кнежевских породица чији помен налазимо у нашим оновременим записима и другим споменицима, а посебно у катастичу манастира Добриловине.

Када је ријеч о кнежевима с подручја средњег Полимља и Потарја из XVI и XVII вијека, потребно је напоменути да о многима од тих нахијских и сеоских кнажева знамо само за њихово име, док других података (бар засад) нема. Један од познатијих је, свакако, поменути ктитор манастира Заступ. Јасно је да је реч о нахијском кнезу великог угледа, који се у запису назива „благочестивим господаром кнезом”. Интересантна су у том погледу и два написа који се тичу манастира Довоље из Потарја.²²² У првом случају ријеч је о запису који 1513. својеручно записа херцеговачки митрополит Јован, „кога бог изволи и сабор да будет архијереј Херцеговој земљи”, па те године посјети манастир и видје „братију на трудану мјесту”, ослободи цркву а „да не плака ни митрополиту ни кому друго-

²²⁰ О кнезу из доба ропства нашега народа под Турцима први је у нас писао Вук Карадић у *Рјечнику* и „Даници“ за 1827. годину. Потом, Глиша Елезовић иницијирал тиме да се неки кнез Херак, син Приболов, јавља као свједок на једном увјерењу, које је кадија пријепољски 1514. године издао неком дубровачком трговцу, дао је у својим *Турским споменицима*, књ. I, стр. 843—66. шира објашњења о дужностима кнеза под Турцима. Извјесна неслагања са схватањима Глише Елезовића подстакла су Бранислава Бурђева да на основу турских и до маћих извора напише расправу *О кнезовима под турском управом* (Историски часопис 1—2/1948, Београд 1949, 132—66.) у којој је документовано дао испрена објашњења институције кнеза за вријеме Турака. Види о овом и: Б. Бурђев, *Нешто о влашким старјешинама под турском управом* (ГЗМ у Сарајеву LII/1940, 49—67); Исти, *Историја народа Југославије* II, Београд, 1960, 80, 87—8, а законски прописи су објављени и у преводу (*Кануни и канун-наме*, Monumenta turcica I, Сарајево 1957. и другаје).

²²¹ М. Васић, н.д.; 519, 521. Податак о наименовању кнеза у селу Колашину проф. Васић ми је саопштио и прије него што га је објавио, што ми је на другом мјесту корисно послужило, на чему му срдачно захваљујем.

²²² О манастиру Довољи је релативно дosta писано, а најиспрније Владимира Ђоровића, *Манастир Довоља*, ГСНД књ. XIII/1934, 41—47. и констатовао „да је манастир постојао пре 1513...” Међутим, изворне податке, значајниче за манастир, пружају: Атанасије Пејатовић, *Списак фермана, бурунтија, хуџета (...)* у архиви манастира свете Тројице код Пљевала, Споменик СКА, књ. XXXIX, Београд 1903. и Фехим Бајрактаревић, *Турски документи манастира св. Тројице код Пљевала*, Споменик СКА, књ. LXXIX, Сарајево 1935.

му". Уз то, на крају своје одлуке митрополит додаде: „Написах и предах Хоташу и ђакону Марку да су они цркви огледатељи”. Мора да је овај Оташ био неко свјетовно лице, нека истакнута личност из околине манастира. Други запис, опет о Довољи, 1544. године забиљежи митрополит херцеговачки Никанор, који виђе „писање прежде бившаго митрополита кир Јована” како је црква „слободна била од дуга царева, и ми благословисмо да буде тако, и да е от поповине свободна, да ма не нитко врховине не узима”. Прије тога, на почетку записа, митрополит је својеручно нотирао свој долазак у Довољу, па се у запису обрати „благочестивим хришћаном прием'каном (Пренћана, села у близини — Ж. Ш.) властелом великим и малим”,²²³ које на уобичајени начин поздрави.

Овде се намеће питање на коју је то властелу „велику и малу” мислио митрополит Никанор. Нема сумње да је ријеч о некој властели; митрополит је морао бити обавијештен о приликама у околини манастира. Јер, ако је митрополит хтио да се обрати околном сточарском, сада територијализованом становништву, могао је једноставно записати „благочестивим хришћаном” Пренћана и сл., како се то најчешће и чинило. Међутим, чини се да је у то вријеме у Потарју био израстао један нови друштвени слој, који су сачињавали кнезеви, старјешине катуна и катунских организација, старјешине села, а у случају овдашњих Никшића назишу се и зачеки племенске организације, Крича такође, па њихови старјешине имају велики углед; напросто, било је држалаца већих земљишних посједа, старјешина већих породичних задруга, у питању су носиоци власти унутар тих локалних заједница. Радило се о друштвеном слоју који је, користећи се сарадњом са Турцима, био стекао знатне имовинске погодности, а у вези са тим и, друштвене привилегије, утицај и углед како код турских власти тако и унутар мјесних самоуправно организованих заједница. Није случајно да митрополит херцеговачки 1513. бригу о Довољи препушта неком Оташу, свакако свјетовном лицу. Уосталом, и за себе записа да „бог изволи и сабор да будет архијереј Херцеговој земљи”; радило се о Црквено-асличком сабору, што је резултирало из нових друштвених односа и међусобног односа нових друштвених снага.

Напоменуто је да овим новим, да се условно каже властеличићима поријекло, чини се, треба тражити у оним бројним поглавицама ратних дружина, односно међу старјешинама оних бројних сточарских скупина које су у другој половини XIV и првој половини XV вијека крстариле зетско-херцеговачким брдима па, може се претпоставити и ширим подручјем Полимља и Потарја, нудећи своје војничке услуге како старим феудалцима тако и Турцима. Али, не би требало искључити ни могућност да је у Потарју било и потомака старе властеле, поготову властеличића. Пре-ма томе, „властела” о којој говори митрополит Никанор могла би бити неки амалгам старих властеличића и поглавица сточарских дружина, јер стару законску сталешку одредбу „Србин да се не жени у Власех” одавно нико није поштовао. Нови друштвено-економски услови нијесу оправдавали њен даљи опстанак; у катун који територијализацијом постаје исто што и село настоје да уђу и ратари и племићи. Испољену бригу, још с почетка XVI вијека, о обнављању старих и одизању нових цркава, њего-вању Немањића култа, можда, дијелом треба приписати и утицају старих властеличића. Јер, тешко је вјеровати да би новопечена властела из ре-

²²³ А. Пејатовић, *Списак фермана...*, 93, 95.

дова поглавица сточарских дружина различитог ступња развитка томе поклањала толику пажњу. Она није имала разлога да буде вјерна тој врсти традиције; нејасно је откуда у њиховој свијести присуство средњовјековне компоненте у толикој мјери. Међутим, стари властеличић — иако његов друштвени положај у старој држави није био изузетно завидан а сада, ако се стави у службу Турака, у могућности је да добије тимар или посјед — био је интимно много више везан за прошлост него необразовани сточарски поглавица. Истина, ваља истаћи, дио влашких поглавица и са овог подручја испољава велику предузимљивост и способност у прилагођавању Турцима, у одржавању веза са Дубровником (најчешће као турски поклисари), покаткад одлазе и у Цариград и другадје, те је утицаја могло бити с разних страна. Но, ипак није посве јасно откуда појава да сурови сточар-ратник отрубјеле нарави, а у то вријеме и бенефициран од турских власти, тражи духовни азил у прошлости, постаје нека врста духовног емигранта из сvakодневног живота, који за њега тешко да је икад био повољнији. Истина, колико се може судити на основу два записа из Тројице Пљевалjsке из 1537. и 1538. године, имовинска и лична сигурност хришћана била је тада на том подручју озбиљно угрожена. Јер, „в та љута и прискрбна времена устремили се беху тогда Исмаилтени немилостиво на стадо Христово јакоже лви (тј. лавови сви-репи (...))”.²²⁴ У таквим приликама морало је доћи до одређене несигурности, страха од неизвјесне будућности. Уз то, код Турака се морало стално доказивати: тимар и утицај код власти се губе ако се не одазове позиву на војни поход. То се 1473. додогоило и истакнутом сараднику Турака Хераку Вранешу, јер се није одазвао позиву да пође на поход у источну Анадолију против Узун Хасана. Неколико година касније (1476) то се десило и Херакову сроднику Страхињи Вранешу, и то у вријеме Херакова поновног и највећег успона, онда када је у име Турака управљао Требињем и Поповом.²²⁵

У вези са изложеним потребно је истаћи познату чињеницу да многа братства, а негде и племе као цјелина или бар његово основно језгро, своје генеалошко стабло везују за средњовјековне династе, а своју постојбину за Призрен, Вучитрн и друга тамошња мјеста иако се за њих са сигурношћу може тврдити да су влашког поријекла. Истина, било је и случајева да су са тог правца долазили и покренути сточари, који су, бежећи испред Турака, са попришта сталних борби и разарања, тражили склоништа у брдским и опасностима мање изложеним предјелима, мада им је у већини случајева природни правац кретања био ка сјеверу, у правцу моравске Србије. Чини се, у вези са тим, да је тешко прихватити објашњење да ове легенде представљају успомену на тежње црногорских и сјеверноалбанских племена да се укључе у ситну властелу, односно да је то успомена на XV вијек, када су „планински сточари, организовани у катунима и ратничким дружинама у северној Албанији и Црној Гори тежили да се убаце у малу властелу”.²²⁶ Неостварена тежња тешко да се могла тако дубоко укоријенити у свијест генерација које су услиједиле.

²²⁴ Записи и написи I, стр. 158—9. и 492.

²²⁵ Н. Филиповић, Власи..., 150.

²²⁶ Васа Чубриловић, *Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори, Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. године, у Београду. Посебна издања Балканолошког института САНУ, Београд 1974, 59—60.

Ова предања могла су настали и касније, под утицајем цркве. Али, занимљиво је и питање шта је било са оном бројном ситном властелом средњовјековне Србије, које је на подручју Полимља морало бити у значном броју. Није јасна ни појава, евидентна на овом подручју, да се манастирима и у првој половини XVI вијека остављају позамашна завјештања. Иначе, у Потарју није била ријетка појава, посебно у XVII вијеку, да временски људи одлазе у манастир да би последње дане провели у монаштву. То чине, закључило би се на основу катастиха манастира Добриловине, и жене из угледних кнезовских породица Потарја, слиједећи пријмјер старих властелинки. Није јасно, макар се радило и о неуједатим ајвојкама, откуда та појава да се напушта задружна породица, гдје је женска рука иtekako потребна у домаћинству, које је морало да организује такву производњу да се са газдинства, углавном, задовоље све потребе чланова породице.

Утицај цркве на новопридошло становништво Потарја и средњег Полимља крајем XV и на самом почетку XVI вијека није могао бити особито јак. Црква је овде у то прво вријеме и сама била прилично дезорганизована. То стање најбоље карактерише поменути јеромонах манастира Заступ Никифор ријечима да „прежде не бе пишуштих“. До ренесансне српске цркве доћи ће тек око половине XVI вијека, нарочито послије обнове Пећке патријаршије. Према томе, чини се да је овакав однос новопридошлог становништва Потарја према цркви, које, судећи према подацима из турских пописа, ни у својим редовима није имало много попова, настало под утицајем старог племства, тј. ситних властеличића, инкорпорираних унутар новонасталих друштвених заједница. Уосталом, запажено је да „подаци које даје Херцеговачки дефтер указују да је било случајева да се међу рајом која даје десетак наће по који ситни племићи“.²²⁷ На основу неких показатела чини се да је ових било и на дијелу подручја средњег Полимља, бар оног дијела које је 1485. било у домену Скадра. Но, можда, није неосновано и помислити да је дио влашких старјешина успио да се убаци у феудалну класу нешто раније, прије него што су успоставили сарадњу са Турцима, а потом унеколико прихватили идеологију старе класе. Јер, зна се како се у том погледу понашају династи Зете Балшићи, који су се својевремено и сами издигли из реда влашких поглавица. Напоменимо узгред да ни све ове сточарске групације нијесу биле на истом ступњу друштвеног развитка. Но, на овакву културну оријентацију сточарског становништва овог региона морали су утицати и трговци из овог краја који су ради трговине одлазили у Дубровник и друге крајеве.

Дезорганизована у прво вријеме, а затим потпомогнута од стране кнезева и других истакнутијих хришћана, црква ће овде током XVI вијека настојати да стекне што више посједа. Напуштене земље било је прилично, а Турци заинтересовани да се ова насељи. Тако, 1569. године у на-

²²⁷ Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам*, 38; в. И. Божић, *Промене у друштвеној структури српских западних области...* 8—9; А. Пејатовић, *Списак фермана...* 94; За однос према цркви и духовној сфере интересовања становништва Потарја индикативан је катастух манастира Добриловине — према В. Коровићу — „рукопис папирни са записима из разних времена, почиње од XVII века“, у шта смо се увјерили увидом у овај поменик, који се од 1833. чува у манастиру Св. Николе код Бијелог Поља.

хији Кричак у „селу Селац у цемату кнеза Бура“ било је „напуштних и необраћених баштина на које нико не плаћа порезе, а по наређењу чим се ко за овакве земље пријави и затражи тапију, треба му је дати“. Једну од ових, баштину Ивка сина Марића, затражи калуђер Павле из манастира Дубочице, обавеза се да ће плаћати влашке порезе, уплати 100 акчи за мирију и тако стече услове за добијање баштине у посјед манастира, што пријепољски кадија, пошто саслуша изјаву пописивача Ђејван Емина (дату у присуству калуђера Павла), својим рјешењем потврди.²²⁸ Овде је важно напоменути да вјерске заједнице у то vrijeme нијесу могле у својству правног лица куповати или продавати непокретну имовину, већ су то чиниле преко неког члана заједнице.²²⁹ како је то у овом случају и учињено. Иначе, попис нахије Кричак извршио је Ђејван Емин, пописивач херцеговачког санџака, који се 1574. јавља и у дубровачким документима као личност на двору херцеговачког санџак-бега у Фочи, одакле је двије године касније (средином 1576) столица санџака пренесена у Пљевља, гдје ће остати све до 1830. године.²³⁰

На основу неких познатих података о промету земљом на ширем подручју Потарја, могло би се закључити да је овај промет овде у другој половини XVI вијека био прилично жив. Тај промет ће се са несмањеним интензитетом наставити и првих деценија XVII вијека. Земљу су куповали поједини житељи Потарја, често кнажеви и манастири, од којих Довоља највише. Означен почетком XVI вијека као сиромашан и на „худом мјесту“, манастир Довоља ће у наредном вијеку представљати крупног земљишног посједника, јер су посједи манастира у протеклом периоду из деценије у деценију увећавани: куповином, завјештањима или, једноставно, плаћањем таксе за пренос у своје власништво напуштених баштина, уз преузимање одговарајућих пореских обавеза. Интересантна је у том погледу једна исправа пљевљског кадије из 1629. године, када купопродајном уговору Доброслава, сина Драгићева из села Пренћана и калуђера Довоље присуствова више свједока обје конфесије. Тада, манастир купи сву земљу именованог, удио у воденици и један гај за износ од 1200 акчи, а калуђери се обавезаше да ће плаћати филурију,²³¹ тј. влашки порез, јер очито, ранији сопственик је био задужен том врстом пореза.

На примјеру Заступа видјели смо да су кнажеви били покретачи рада на обнављању старих манастира. Међутим, током XVI вијека подигнута су и три нова: Дубочица, Доброловина и Соколац, сва три са ужет и ширег подручја Потарја, а тамо бијају доста погодни услови за оживљавање вјерског и културног живота. Изгледа да су тада и у мање приступачним предјелима Полимља подизане мање цркве и црквице — једна храм св. Николе у Подврху, очувана и до наших дана, подигнута је, вјероватно, почетком XVII вијека. Њене очуване књиге, међу којима и познато Диво-

²²⁸ Ф. Барјактаревић, н.д., 33. бр. 5.

²²⁹ Мирко Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу*, Београд 1965, 71, 187. и нап. 324.

²³⁰ Владислав Скарин, *Подаци за историју Херцеговине од 1566. до средине 17. вијека*, ГЗМ XLIII, Сарајево 1931, 58; Хазим Шабановић, Управна подјела југословенских земаља до Карловачког мира 1699. године; Годишњак Историјског друштва БиХ IV, 183; Тома Поповић, *Кад је седиште херцеговачког санџака премештено из Фоче у Пљевља*, Прилози за оријенталну филозофију (дале ПОФ), књ. X—XI, Сарајево 1961, 267—73.

²³¹ А. Пејатовић, *Списак фермана...* стр. 34. бр. 9, 11; стр. 37—8. бр. 28, 30, 31. и д.

шево јеванђеље, затим фреско-рад зоографа Страхиње из Будимље и поznati иконостас у дуборезу са позлатом чини да се црква убраја у ред значајнијих споменика средњег Полимља.²³²

Цркве су подизане супротно одредбама турских централних власти, јер у босанској канун-нами из 1516. стоји: „Подигнуте су цркве у неким мјестима у којима оне нијесу постојале од старог невјерничког времена. Нека се такве новоподигнуте цркве даду порушити“. Иста нетолерантност је испољена и у канун-нами из 1539. год. за Зворнички, Босански и Херцеговачки санџак, гдје је, поред осталог, записано: „На оним мјестима гдје није било старе цркве, касније саграђене цркве нека се поруше и разоре“. За кадију који се не би придржавао ових одредби било је предвиђено отпуштање из службе. И при издавању дозвола за оправку цркава и манастира водило се рачуна да не дође до проширења ових. Тако, 1592. неки војвода Шабан издаде дозволу за оправку манастира у Добриловини; у дозволи би констатовано да је дужина цркве 13, а ширина 9 аршина (грађевински аршин, дужина 75,8 см — Ж. Ш.). И једним ферманом султана Мехмеда III (1595 — 1603) би наређено пријепољском кадији да дозволи оправку Дубочице „према првобитном стању (...) али да не даш да се под изговором оправке гради више него што је било од старине“.²²³ Међутим, засад нема података да је нека новоподигнута црква са тог подручја порушена.

Од половине XVI вијека црква је на овом подручју сасвим консолидована. Некадашње мање црквице, метоси старих манастира, или новоподигнуте, смјештене у мање приступачним предјелима Потарја, постају значајни вјерски и друштвени центри око којих ће се током XVI и XVII вијека одвијати друштвени живот хришћанског становништва Потарја. Они постају средишта окупљања народа, будилници народне свијести, а у датом историјском тренутку и организатори отпора против турских феудалних окова. Истина, и даље, послије извјесног застоја, неће бити безначаја улога оних старих манастира смјештених у долини Лима, Никољца напосе, а да се не говори о улози Милешева у XVI вијеку и Тројице Пљевальске; постаје све интензивнија и ајелатност Равне Ријеке (Мајстровина), Вранштице, ајелимично Блишкова и Сокоца, а надасве, за ужи регион Потарја — Добриловине, Довоље и Св. Архангела; сва три смјештена у најнеприступачнијем кањону Таре.²³⁴

За манастир Равна Ријека, посвећен св. Тројици и познат у народу под називом Мајстровина, претпоставља се да је настао у XIV вијеку, мада га неки помјерају и у XVI вијек, с краја кога и имамо први помен о њему. Чешће се спомиње током XVII вијека, па према подацима из друге половине тога вијека рекло би се да је имао знатан број књига и других црквених реликвија. Није посве искључено да је у манастиру било и калуђера — преписивача књига. Запустио је, вјероватно, крајем XVII вијека, а књиге су привремено склоњене у Добриловину и касније прејдате Никољцу, док се један равноречки псалтир, интересантан са неколико записа који карактеришу прилике у Полимљу у 1686. и 1687. години,

²³² Аника Сковран, *Црква св. Николе у Подврху код Бијелог Поља, Старинар IX—X*, 355—56.

²³³ Mon. turcica I, 31, 56; Ф. Бајрактаревић, н.д., 33—4. бр. 12. и 15.

²³⁴ Ж. Шћепановић, *Манастири средњег Полимља и Потарја*, Просјетни рад бр. 9, Титоград 1971, 6.

нашао у манастиру Пакри,²³⁵ понесен тамо ваљда за вријеме велике сеобе. У вези са запустјелошћу манастира, у народу постоји предање да је ка-
луђере растјерала, неке и побила, а манастирске новце опљачкала једна
равноречка српска породица, која опет има своју верзију предања да су
се калуђери били одали пијанчењу и неморалу, па су их наводно због тога
и растјерили.

О манастиру Враншици, који се налазио на једном платоу у близини данашњег Томашева (раније Шаховићи) а испод планинског села Соколац, постоје подаци да је у другој половини XVI и почетком XVII вијека био организовао доста живу преписивачку службу. Одржавао је и везе са манастирима ван овог подручја — један монах овог манастира налазио се почетком XVII вијека у далеком Јерусалиму и тамо преписао један псалтир, док је за себе забиљежио да је „от земље Херцеговине, от манастира Враншица, близ жупе Вранешт”, што иницира на одређене закључке о тадашњој административној подјели старе жупе Љубовића. Иначе, овде су као преписивачи радили и монаси из оближњег Никољца.²³⁶

Потребе цркава и манастира са овог подручја за књигама подмири-
ване су у то вријеме и куповином на страни. У вези са тим посебно је
интересантан један подatak из Которског архива из 1543. године. Тада, Димитрије Андронијевић из Никољ-Пазара за 61 дукат купи у Котору 33
књиге „stampatis in litteris sclavis”, тј. штампане ћирилицом. Ове књиге је
купио од Лазара Брајановића. А овог Брајановића је двије године кас-
није (1545) овластио један млетачки грађанин да у његово име „наплати
сва потраживања од Радосава Поповића из Никољ-Пазара, турског пода-
ника и калуђера св. Саве из Милешева”, а у вези са неким задржава-
њем овог Млечића пет година прије тога у Пријепољу. Очito, Брајановић
је био развио живе везе са Никољ-Пазаром, чији су трговци, поред оста-
лог, снабдијевали и манастире књигама. Касније ће ту улогу преузети тр-
говци из Бијелог Поља, које се, колико је познато, први пут помиње у јед-
ном документу од 28. VI 1589. године, који потиче из котарских судско-
нотарских књига, а помен је садржан у пуномоћју Радула Раославчева
Красовића из Бијелог Поља у вези са одређивањем свога заступника (јед-
ног Млечића), који је имао „да га заступа у свим пословима”.²³⁷

За манастир Блишково (1622. означен да припада нахији Вранеш, а и
иначе), на основу неких података из знатно каснијег периода, могло би
се закључити да је имао доста књига. Јер, 1870. манастир је, тада у ру-
шевинама, посјетио познати тадашњи национални радник Сава Косано-
вић и запазио мноштво иструнулих србуља, а у вези са тим помиње га (по
чувењу) 1858. и руски слависта и дипломата Гильфердинг. Иначе, сматра-
се, што није сигурно, да је, као и Враништица, из XIII — XIV вијека. Ко-
сановић је у Блишкову запазио и „многе разваљене ћелије”, манастирску

²³⁵ В. Петковић, *Преглед црквених споменика...* 275—76; Љуб. Сто-
јановић, *Записи и натписи књ. I, бр. 1559. и књ. II, бр. 4581;* Владимира
Мошин, *Библијски рукописи Повијесног музеја Хрватске и Копитарева збир-
ка* Београд 1971, 44—5.

²³⁶ Влад. Петковић, *Манастир Враништица*, 58—60; Исти, *Преглед
црквених споменика...* 35; *Записи и натписи I*, стр. 269—70 — запис је из 1607.
године.

²³⁷ И. Стјепчевић-Р. Ковијанић, *Први помени Никољ-Пазара и
Бијелог Поља*, ИЗ, св. 2/1954, 610—11; Исти, *Књижевни рад у Боки у средњем
вијеку, Стварање*, часопис за књижевност и културу св. 1, Цетиње 1954, 67.

воденицу и доста неодређене манастирске земље. И на основу поменутог документа из 1622 (из турских извора) могло би се закључити да је тада имао више калуђера, што се потврђује и записом еклесијара манастира Лонгина из 1615. године, који тада „при игумену кир Антонију“ у манастиру преписа празнични миње за октобар.²³⁸

Манастир Соколац, познато је, био је као и Враншица и Блишково посвећен Ваведењу Богородичином, што је интересантно, јер сва три су се налазила на размаку од неколико километара. Изгледа да је био подигнут 1516. године, када је и живописан. Косановић га је посјетио истовремено када и Блишково и запазио је мноштво гробова за олтаром, порушене ћелије око манастира такође у рушевинама и ненасељеност мјеста.²³⁹ Интересантно је овај напоменути да је у народу овога краја још увијек жива једна легенда која овај манастир, односно мјесто Соколац везује за манастир Враншицу. Наиме, прича се да су калуђери манастира Враншица држали много стоке на Сокоцу, коју су чобани тамо музли а млијеко проводним цијевима слали у Враншицу.

Раније наведени податак из Которског архива из 1543. године указује да је тада потражња Ћириличних књига у средњем Полимљу и Потарју била велика; овдашње потребе за књигом нијесу могле задовољити ондашње штампарије из Горажда (1519—1523) и Милешева (1544—1557),²⁴⁰ па су књиге и даље преписиване и увозене са стране. Иначе, у манастиру св. Николе у Никољ-Пазару била је организована прва преписивачка школа, па у вези са преписивањем једне књиге и потиче први помен Никољ-Пазара у нашим старим записима. Ријеч је о једном запису из 1524. године са једног пролога манастира Никољац, који преписа презвитер Радосав „повеленијем Цветка Вуковића и Јеле“.²⁴¹

Преписивачи из Никољаца ће током XVI вијека одиграти значајну улогу у снабдијевању манастира средњег Полимља и Потарја књигама. Велика је њихова заслуга у обучавању овом послу калуђера околних манастира, а допирали су и у удаљеније предјеле.

У XVI и XVII вијеку у средњем Полимљу и Потарју се јављају поклоници књига, који себе називају књигољупцима, било да се радило о оним који су књигу преписали или је само повезали или, напросто, купили и поклонили манастиру. А књига је била и врло тражена и цијењена, што упућује на закључак да је писменост код нашег народа на том подручју била распространењија него што се то често мисли. Чини се да писменост тада није била само привилегија калуђера, јер, сви су изгледи да је било и других истакнутијих људи, а у првом реду сеоских и нахијских кнезјева, који су били писмени. На такав закључак, поред осталог, као да указује њихова стална брига о прибављању и поклањању доста скупих књига црквама и манастирима. Није посве искључено да се при манастирима Потарја у другим зимским ноћима, а у вријеме опште доколице,

²³⁸ Сава Косановић, *Српске старине у Босни*, Гл. СУД књ. XXIX, Београд 1971, 180; Влад. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 31—2; Александар Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (с руског превео Бранко Чулић), Сарајево 1972, 285; Ф. Бајрактаревић, н.д., стр. 37. бр. 25.

²³⁹ С. Косановић, н. д., 181.

²⁴⁰ Владимира Коровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 312.

²⁴¹ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи књ. III*, Београд 1905, 152. бр. 5592.

обучавао елементарној писмености већи број младића него што се често сматра.

У вези са писменошћу нашег народа у XVI и XVII вијеку интересантни су резултати истраживања Р. Самарџића, који је на примјерима помињања хајдучких писама у нашим народним пјесмама, те поређењем ових података са подацима из Архива у Дубровнику, доказао да су многи хајдучки харамбаше, назначени у народним пјесмама као пошиљаоци писама, заиста били и писмени.²⁴² Чини се да се аналогијом исти закључак може извести и за остале истакнутије народне прваке. Уз то, и неки подаци са старих манастирских књига и других реликвија наводе на помицао да је у XVI и XVII вијеку на подручју Потарја било писмених људи и изван манастирских зидова. Стицање те елементарне писмености није био резултат неког систематског учења. Могућно да је то претежно био рад на дохват, често самоучки, изазван природном тежњом горштака да се продре у сфере тајанственог и непознатог, можда и врста забаве да се скрати доколица. Оште назадовање које ће захватити села Потарја крајем XVII и у првој половини XVIII вијека, условљено општом немирима, а у вези с тим и миграционим кретањима, водиће регресу и у том погледу што ће имати за последицу општу неписменост немусиманског становништва овог региона у XVIII вијеку, имајући свештена лица и неке хришћанске трговце Бијелог Поља, Пљевља и Пријепоља. Уосталом, тада су и развијенија подручја европске Турске тонула у totalни мрак.

2

Аруштвени положај становништва средњег Полимља и Потарја до пред сам крај XVI вијека није био изузетно неповољан, док се живот дјела становништва са подручја Потарја одвијао релативно самостално, све до подизања и утврђивања града Колашина. Истина, двовлашће које је овде окончано тек у шестој деценији XV вијека, а дио подручја Турици су освојили деценију касније, оставило је тешке последице — проријеђено старо становништво, разорену економику региона. Међутим, новопридошли сточарске групације добиле су одређене повластице, претежан дио статус влашког становништва, што је стимулативно дјеловало на појачано насељавање овог региона и обнову економије, чemu је допринио и настанак и развитак неколико тргова, Пљевља посебно.

Повластице, односно дужности сточарског становништва биле су прецизиране законским прописима. Тако, у кануну о власима Херцеговачког сандака из 1477. године записано је: „На дан који је по имену познат као дан Хизр-Ил'јаса (Бурђев-дан) дају они сваке године с куће на кућу 1 филурију (златник), 1 овцу са јагњетом или као вриједност тога 12 акчи, и једног овна или као његову вриједност 15 акчи. На сваких 50 кућа они дају 2 овна... и на сваких 50 кућа 1 чергу (шатор) Осим свега овога, кад буде поход, из сваких 10 кућа излази 1 коњаник под оружјем и на кону учествује у походу. Пошто све поменуто буде извршено, они су oslobođeni и опроштени од осталих намета“²⁴³. Истина, дио овог подручја тада, а дио и касније, није улазио у састав херцеговачког сандака. Тако

²⁴² Радован Самарџић, *Хајдучка писма*, Зборник Филозофског факултета у Београду III/1955, 172—195.

²⁴³ Mon. turcica I, 12.

вилајет Никшићи, подређен Новом Пазару, и у XVI вијеку налазио се у саставу санџака Босна,²⁴⁴ а подручје Бихора 1485. било је у домуену Скадара. Положај влашког становништва у нашим крајевима, био је, међутим, скоро свуда исти.

Дио повлашћеног становништва Потарја и средњег Полимља ужишао је дуже времена стечене повластице, али морале су се извршавати и обавезе учествовања у турским походима, јер, у противном, повластица се губила а намети су увећавани. О томе недвосмислено свједочи једна сачувана потврда, издата у Бањој Луци 1596. године, која гласи: „Штићеник (dimmi) Доброслав син Драгићев из села Премћана („Премете“) ослобођен је свих дажбина (salgun) ове године, пошто се обавезао да ће под пушком доћи на царску заповијест. Док буде овако долазио с пушком, нека буде ослобођен на означени начин“.²⁴⁵ Дио становништва овог подручја, међутим, није имао статус влаха, па је његов положај, с обзиром на пореска задужења, био осјетно тежи, јер је то становништво било укључено у тимаре, потчињено тимарницима и у пуном износу плаћало све државне и друге феудалне дажбине, намете и доприносе, редовне и изванредне. У суштини, ријеч је о многим обавезама којима су биле задужене рајинске куће. Штавише, ако би рајинска земља запустјела, па би је населили они који су имали статус влаха, били су обавезни да пошто филурији плате филурију, на посједнуту земљу дају рајинску десетину.²⁴⁶

Повлашћени третман становништва овог региона, прилично развијена нахијска и сеоска самоуправа и релативно мали број исламизираних, као и привремени интереси турских локалних власти, условили су приличну слободу хришћанског становништва на овом подручју, која је релативно дуже потрајала. Тако, иако су одредбе законских прописа биле искључиве и нетолерантне, у Потарју је у то вријеме ипак подигнуто неколико манастира. Истина, већ крајем XIV вијека и на подручју Потарја долази до настатаја Турака на сеоску самоуправу и на дотадашњи колико-толико неометани рад манастира, што не значи да тих настатаја па и тежих изгреда није било и раније. Јер, наши стари хроничари локалних збивања (калуђери) жаљаху се и 1538. „на љута и прискрбна времена“ и на свирепе поступке Турака. Али, што се више ближио крај XVI вијека, жалбе на „тешко време и усилано“, на „љута и прискрбна времена“, на „насиљование љуто и погуба от Измаилћан“ све су чешће, а 1575. године Пахомије из Тројице Пљевальске забиљежи да „в то времја и лета бе крепка глад“.²⁴⁷ Због тога Потарје од тада постаје погодно тло, а становништво овог краја пријемчиво за завјереничке акције патријарха Јована, војводе Грдана Никшића и других. Тако, у једном царском ферману из 1040. године (по турском рачунању), односно 1631, за манастир Довољу се каже да је „приликом познатог устанка постао хараб и рушевина“.²⁴⁸

Случајеви појединачне исламизације на ширем подручју Потарја и средњег Полимља јављају се релативно рано. Надаље, тај процес је овде био постепен или сталан, без већих скокова да узме јачи замах у другој

²⁴⁴ Х. Шабановић, *Босански пашалук*, 117, 145, 159. и прилог карта.

²⁴⁵ Ф. Бајрактаревић, н.д., 34, бр. 13.

²⁴⁶ Mon. turcica I (Канун-нама за Херцеговину из 1637—1638. године), стр. 150.

²⁴⁷ Записи и натписи I, бр. 718, 847, 854, 865, 875, 876, 941.

²⁴⁸ Марко Кажић, *Турски фермани и наши културно-историјски споменици*, Старине Црне Горе V, Цетиње 1975, 155.

половини XVII вијека. За је подручје Потарја пресудна је у том погледу била улога турског града — тврђаве Колашина, заснованог средином XVII вијека. Иначе, чини се да је до тада исламизација овде текла доста споро, а изгледа да је такво стање било и на околним подручјима, нарочито код сеоског становништва. Индикативни су у том погледу подаци о сумарном прегледу становништва поједињих санџаката у првој половини XVI вијека, изведени на основу пописа тога периода у Турској. На основу тих података, истина релативне вриједности, могло би се закључити да подручје средњег Полимља и Потарја тада углавном није било захваћено процесом исламизације, већ да је она више била спорадична појава, а тако је било и на сусједним регионима. Тако санџак Призрен, у чији је састав улазила каза Бихор, имао је 18 741 домаћинство, од чега свега 359 муслиманских. Међутим, конфесионална слика становништва у санџацима Босна и Херцеговина била је знатно дружица. У санџаку Босна, од укупно 36 554 домаћинства, 16 935 била су муслиманска, а у Херцеговини, за коју су подаци без 3 среза па непотпуни, било је 9 588 хришћанских према 7 077 муслиманских домаћинстава. То стање, представљено на етнографској карти, односно на карти о конфесионалном прегледу становништва за ово и околна подручја, изгледа тако да је читава област Бихора, средњег Полимља и Потарја, те све до Пљевала, изузев околину Пријепоља, углавном било насељено хришћанским становништвом.²⁴⁹ Подручје кадилука Пријепоља и Пљевала тада је било у домену Херцеговине.

Каза и кадилук Бихор, 1485. у домену Скадра, у 1488/9. години улазио је у састав санџака Призрен, док је почетком XVI вијека (заједно са Призrenom) поново подређен Скадру, да би већ у наредној деценији Призрен био поново засебан санџак у чијем домену је 1530. год. била и каза Бихор, који је у саставу санџака Призрен био и првих деценија друге половине тога вијека. Потом, 1850. године послије формирања ејалета Босна, санџак Призрен ће за извјесно вријеме ући у састав овог ејалета, да би затим био поново враћен у домен ејалета Румелија. Даље, на основу података које пружа Хали Калфа и турски путописци Евлија Челебија, познато је да је каза Бихор средином па и у другој половини XVII вијека и даље била у саставу санџака Призрен. Иначе, кадилук Бихор је према подацима сумарног прегледа становништва из 1530/31. године имао укупно: 181 село, 7 мезри (ненасељених мјеста), са 3 785 аварискних домаћинстава (тј. подложних ванредним државним наметима и низу феудалних обавеза), од чега 19 муслиманских и 3 766 хришћанских; уз то, било је 506 самачких (неожењених) и 142 удовичке куће, док су мустахфизи (посада) тврђаве Бихор држали 17 села, са укупним приходом од 33 333 акче. Јер, Турци су

²⁴⁹ Атанасије Урошевић, *Становништво Балканског полуострва у првој половини XVI века*, Зборник радова Етнографског института књ. 4, Београд 1962, 130—31, 133, 135. в. и копију карте у прилогу (резултира из података пописа прве половине XVI вијека, урадио је Омер Лутфи Баркан, професор Универзитета у Истанбулу); М. Васић, *Градови под Турцима*, 533—35, 538.

²⁵⁰ Скендер Ризај, *Рударство Косова и суседних крајева*, Приштина 1968, 21—3; Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459—1683*, Београд 1974, 94; в. и: Стојан Новаковић, *Хали-Калфа или Батиб-Челебија турски географ XVII века с Балканском полуострвом*, Споменик СКА XVIII, Београд 1974, 94; в. и: Стојан Новаковић, *Хали-Калфа или Батиб-челебија* (превод и коментар Х. Шабановић), Сарајево 1973, 409; Хазим Шабановић, *Попис кадилука у Европској Турској од Мостарца Абдуллаха Хурремовића*, Гл. хрватских земаљских музеја у Сарајеву, књ. LIV/1943, 341.

у граду тврђави Бихор држали своју посаду, коју су, поред диздара, ћехаје, топције и имама мјесне цамије, у другој половини XVI вијека чинили 21 мустахфиз да би та посада 30-так година касније имала 226 људи са 4 топа и више другог разног оружја. Током тога вијека тврђава Бихор је стекла статус касабе, што је свакако утицало да се Бихор развија као мусиманско насеље, односно да се његов развитак продужи у том смјеру, а то је дјеловало да процес исламизације захвати и околна села.²⁵¹

Бројна премоћ хришћанског становништва на подручју средњег Полимља у XVI вијеку евидентна је и из званичних података о сточном фонду за подручје Новог Пазара, Трговишта и Бихора за пореску 1585. годину. Наиме, у уписаних 90 села, која тада уведе у пописни дефтер за подручје кадилука Бихор Адали Мустафа, кадија у Бихору, као обавезници плаћања овчарине и торовине за ту годину уписана су свега 4 мусиманска домаћинства. Истина, ови подаци имају само релативан карактер, јер „неки цивилни и војни функционери и припадници војничких и полувојничких редова нијесу давали овај порез до одређеног броја стоке, него само за вишак изнад те границе. Спахије нијесу давале тај порез до 300, а војници до 100 брава. Кнезови и примићури били су потпуно ослобођени тога пореза. За влахе сточаре важио је посебан статус“²⁵². Отуда, ваљда, и мали број обавезника у појединим селима. Но, ови подаци, и поред свога релативног значаја, јасно указују да је бројна премоћ хришћанског становништва у средњем Полимљу и Потарју задржана до краја XVI вијека, а највјероватније све до велике сеобе 1690. године, која је у великој мјери захватила и ове крајеве, понегдаје и до знатно касније.

Кад је ријеч о етничком односно конфесионалном саставу становништва средњег Полимља и Потарја у XVI и XVII вијеку, потребно је осврнути се на етничке прилике у трговима и варошима овог подручја и околнине. Познато је да је процес исламизације најприје и захватио вароши и овде, што је имало великог утицаја на цјелокупан даљи развитак друштвеног живота становништва овог региона. Односи село — град карактерисаће се сплетом многих супротности, па отуда и затварање сеоских заједница у се, те, у вези с тим и начин организације цјелокупне производње сеоских домаћинстава. Уз то, због ниске производности рада, вишак производа које сељак износи на пијаци релативно је мален, али количински размјена добара на релацији село — град је обављана, па су и утицаји неизbjежни.

Градови најближи овом подручју били су Пријепоље, Пљевља и, нешто удаљенија Фоча. Ту је био и Бихор, у одређеном периоду административни, а донекле и привредни центар дијела средњег Полимља. Али, Бихор је био релативно неразвијен, више град — тврђава и ван саобраћајница, мада се у документима из XVI вијека назива касабом, што би значило да је напредовао и као привредно средиште једног подручја. Бихор ће, међутим, углавном остати средиште само за подручје области Бихора, Корита и дијела Пештери. Иначе, од друге половине XV вијека привредни

²⁵¹ Олга Зиројевић, *Вучитрнски и призренски санџак у време владавине Сuleјмана Величанственог*, ИЧ XIX/1972, 272—73; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 118; М. Васић, *Градови...* 516, 538, 545.

²⁵² Хамид Хаџибегић, *Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585.* ИЗ, књ. XXVI/1969, 585—86, 611—16. — Није посве сигурно да је обрађивач дефтара Хаџибегић исправно убицирао нека села, јер тешко да су Журен и Пола били у домену кадилука Бихор.

и културни центар средњег Полимља и дијела Потарја био је малени трг Николь-Пазар, који се развио око српске цркве. Касније ће привредне и културне функције Николь-Пазара преузети Бијело Поље, које ће представљати и привредно средиште великог дијела области Бихор. Даље, дио села средњег Полимља био је административно па и економски усмјерен ка Пријепољу, а знатан дио Потарја — Пљевљима. Но, иако је подручје Потарја и средњег Полимља административно било везано за Пријепоље, Пљевља и Бихор, мора да је, ради размјене добара, било упућено и на Фочу, где се налазио и санџакбегов двор, а дио области био је у домуену овог санџака. Уосталом, тамо је, док су ова остала мјеста била неразвијена, могућност продаје стоке или набавке меке робе била већа, мада је, највјероватније је, највећи дио размјене добара обављан на овим мањим тржиштима, што ће и поспјешити њихови даљи развитак.

Сви ови градови као тржишта за промет добара углавном су се и развили под Турцима. Занимљиви су у том погледу подаци француског путописца из 1547. године Жан Шеноа, који за Фочу каже да је то „турски град са доста развијеном трговином“, док су Пљевља за њега „хришћанско село“ а Пријепоље „лијепо село“.²⁵³ Интересантно је ове податке Жан Шеноа поредити са подацима турског пописа из 1477. године, према којима „трг Фоча (Хоча) у нахији Сокол има 227 кућа (домаћинстава), 33 неожењених, 5 удовица, 3 муслимана...“ Међутим, око седамдесет година касније Фоча је „турски град“. Јер, још за вријеме пописа била је дата наредба са Порте да се у Фочи „путем замјене земљишта осигура и расподијели муслиманима земљиште погодно за градњу кућа“, а замјена је тражена и у случају Пљеваља „да би се изградио град“.²⁵⁴

Податак Жан Шеноа, који Пљевља назива „хришћанским селом“ има релативну вриједност, указује на тадашњу бројну премоћ хришћанских домаћинстава у Пљевљима. Подаци из турских извора (саопштио их М. Васић) рељефно оправтавају процес исламизације Пљеваља. Тако, према њему: „У пописима се муслимани ту први пут јављају 1516. године“, када их је било 20 кућа према 130 хришћанских домаћинстава, док попис из 1570. показује да су „муслимани тада представљали већину пљеваљског становништва“, а „године 1585. било их је 119 кућа, напрама 56 кућа хришћана“ и уз то „стварна разлика у корист муслимана била је већа, јер санџакбегов двор, кадија и неки функционери нису пописани.“²⁵⁵ Уосталом, и на основу података из других извора потврђује се претпоставка о релативној вриједности Жан Шеноовог обавјештења. Наиме, 20. јуна 1536. неки хришћанин Барбил приведе пљеваљском кадији као свједоке 2 муслимана (Тајфура, сина Касимова, и Хасана, сина Алијина) који потврдише да је „црква Довоља (килиса) имала од старија камене зидове“, па Барбил потом поднесе дозволу за оправку цркве. Пошто му дозволу бијаше раније издао пријепољски кадија, сада одобрење затражи и од пљеваљског кадије, које му овај и изда. Тај исти Барбил, син Вукосављев из села Пренћана, и 1545. године поново „долази пред пљеваљског кадију и изјављује да је црква Довоља склона паду и да хоће да је оправи“. Истинитост навода потврдише исти свједоци, па је оправка цркве „дозвољена по шери-

²⁵³ Мидхат Шамић, *Француски путници у Босни на прагу XIX столећа*, Сарајево 1966, 18; сравни: Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVIII века*, Београд 1962, 112.

²⁵⁴ Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам...* 131, 134.

²⁵⁵ М. Васић, *Градови...* 538.

јату”.²⁵⁶ Не улазећи у разлоге поновног тражења дозволе и напомињући узгред да ниједан од митрополита који посјетише цркву не записаше ништа о њеној трошности, потребно је констатовати да су и очеви ових Барболових свједока већ били мусимани и рекло би се да им је поријекло било са села, ако и сами нијесу тамо живјели. Да је исламизованих тада било у вароши свједочи и италијански путописац из тих година Бенедето Рамберти, који је преноћио у Пљевљима у кући неке удовице чији је најстарији син био прешао на ислам.²⁵⁷ Интересантни су и наводи овог путописца за манастир Милешево (назива га манастиром св. Саве) да га Турци „поштују и удељују му милостињу”, што истиче више оновременских путописаца.

И један други Француз, путник из исте или с почетка наредне (1548) године, Жан Гасо, прошао је истим путем куда и његов супародник Шено, па за околину Пљеваља записа да су „шуме врло опасне, пуне разбојника“, да „у њима увијек има сељака који су ослобођени свих намета“, а у замјену за то „морају цио дан да стражу чувају и обилазе шуму“. Истиче да Турци манастиру Милешеву „чине многу милостињу“.²⁵⁸

Нешто иссрпније податке о Пљевљима остави Француз Пјер Лесколапје, који, идући из Фоче „града турског изгледа, без зидова и капија“ и са „више цамија“, 19. марта 1574. приспје у Пљевља. Интересантна су његова запажања са тог пута: „Прешли смо преко разних планина три турске страже и стигли смо на конак у Пљевље (Pleuvie) велико село, добро насељено Србима, хришћанима. 20. марта прешли смо преко пљевальске планине. То је једна опасна шума, пуне разбојника. Срби хришћани из Пљеваља ослобођени су данка под условом да у њој чувају стражу (...) Ноћили смо у Пријепољу, великој вароши Срба хришћана у којој је Селим, отац Сулејманов наметну велики намет звани телос (telotz) који и сад плаћају (ријеч је о Селиму I Суровом од 1512. до 1520. оцу Сулејмана Законодавца 1520 — 1566. Ж. Ш.). Био је обећао да ће ослободити од овог данка оне који буду дали једно мушки дијете, што је већина и учинила али није одржала обећање, него је од тада узиман и један и други телос, сваке седме године од три мушки дјетета из једне куће Турци узимају оно које је најбоље и од њих постају снажни и окретни јаничари“. И Лесколапје је запазио да у Милешеву и Турци и Јевреји љубе руку свеца „с истим поштовањем као и хришћани, а калуђерима дају и већу милостињу“, да „калуђери плаћају великим султану данак“ и записа да им је у манастиру послужена вечера — „чорба на уљу са празилуком, мало рибе и црног хљеба“.²⁵⁹

На основу података Пјера Лесколапјеа види се да је хајдучија у околини Пљеваља, посебно око караванског пута Пљевља — Пријепоље, била узела великог маха, а она је за становништво Пљеваља и околине представљала велики терет, али и повољнији третман од стране турских власти, знатно повољнији у односу на становништво Пријепоља. Затим, он остави савремено свједочанство о прикупљању данка у крви у Полимљу.

²⁵⁶ Ф. Бајрактаревић, н. а., стр. 32—3, док. бр. 2, 3, 4.

²⁵⁷ Јован Томић, *Данак у крви*, Београд 1898, стр. 10. нап. 22.

²⁵⁸ Р. Самарџић, *Београд и Србија...* 114. и нап. 1; М. Шамић, *Француски путници...* 20.

²⁵⁹ Михајл Шамић, *Опис путовања Пјера Лесколапјеа кроз наше земље 1574. године*, Гласник архива и Друштва архивиста Босне и Херцеговине, књ. III, Сарајево 1963, 353.

Уосталом, ту је, у непосредној близини Пријепоља, у манастиру Милешеву, тих година када је заведен овај намет, као дјечак Бајо, учио школу један од најистакнутијих турских аржавника свих времена, Мехмед-паша Соколовић, који је, вјероватно, одатле и поведен у царски сарај.²⁶⁰

Наводима Лесколапјеа потврђена су запажања других путописаца о положају манастира Милешева и др. Занимљиви су и подаци о исхрани у манастиру, мада је, вјероватно, ријеч о неком дану поста. Јер, познато је из других извора да је газдинство манастира тих година економски било доста јако, што је годину дана раније (1573) запазио Француз Филип Ди Френ Кане, који у „Таслици, лијепој варошици између планина“, крај цамије виђе лијепу и умјетнички израђену чесму. Иначе, просперитет Милешева запазио још један француски путописац из 1626. године, који ће Ди Френ Канеову напомену да се прича да „манастир има око 20 000 шкуда прихода“ употребнити податком да манастир „поседује многа имања у земљи“ и да је тада „у манастиру било осамдесет калуђера“, што, истина, противује подацима које за 1611. остави Француз Лефевр. Јер, овај је запазио сиротињски живот калуђера у манастиру, гдје их је, према њему, било „двадесетак на броју“. Међутим, у односу на конфесионални састав Пљевља, њихови подаци се потпуно слажу. За Лефевра, Таслица је варош са „четири стотине огњишта“, са три цамије, два караван-сераја доста пространа и покривена оловом, а за путописца из 1626. то је варошица у којој станују Турци.²⁶¹ Тако су Пљевља постепено израстала у привредно средиште ширег региона (1626. нахија Вранеш је улазила у састав кадилука Пљевља), али, упоредо са тим, у вароши је постепено повећаван број исламизираних, што је, свакако, утицало и на развој друштвених прилика у Потарју.

Тежња становништва села за животом у граду била је, поред осталог, један од узрока релативно ране и „добровољне“ исламизације. То 1573. запази и Ди Френ Кане, па Фочу назва „пријатним турским градом“, у ком су „сви хришћани из овог мјеста прешли на турску вјеру“. Очito, још и у прво вријеме турске управе у граду је као трговац или занатлија радије био виђен муслиманин. Вјероватно због тога, тако рећи тек засновани Нови Пазар имао је 1489. године 162 мусиманска наспрам 53 хришћанске љуће.²⁶²

Кад се разматра питање ране „добровољне“ исламизације на подручју Потарја и средњег Полимља, имајући градове још увијек спорадичне, чини се посве неприхватљивом теза да принуде у том погледу, како оне економским средствима тако и оне путем репресивних мјера, није било. Истина, хришћана-спахија у Потарју и средњем Полимљу било је дуго пошто су овим предјелима загосподарили Турци. Са тог подручја је и познати спахија Војин Под blađанин, ктитор притрате манастира Св. Тројице у 1592. години, који је, вјероватно, присуствовао и једном скупу у Морачи 1608. године, гдје бијаше више војвода, кнежева и спахија, међу којима и војвода Раич из Потарја.²⁶³ Но, постојање хришћана спахија у то вријеме није и доказ да принуде није било, коју, чини се, треба флексibilније схватити а не само употребу грубе сile. Уосталом, свака влада-

²⁶⁰ Гадован Самарџић, Мехмед Соколовић, Београд 1971, 14—17.

²⁶¹ Р. Самарџић, Београд и Србија... 128, 157—59.

²⁶² М. Таууіб Gokbilgin, Ajaleet Rumeliјa (Попис санџака и градова на почетку владавине Сuleјмана Величанственог) превод Х. Шабановић, ПОФ XVI—XVII/1966—67, Сарајево 1970, стр. 342. и нап. 191.

јућа идеологија, а посебно ауторитарна, има могућности за примјену низа „нерепресивних“ мјера да увећа број својих присташа.

Добровољне исламизације је свакако било. И Михаиловић из Острвице (друга половина XV вијека) указује да „није мали број оних који се сваке године потурче“. Али, он указује и на то да се исламизација, и не тако незнатна, јавља због тога што многи, служећи у турској војсци, прихвате обичаје већине, па и нову вјеру.²⁶⁴ Свакако положај спахије хришћанина или хришћанина припадника неких других војних формација није био исти као положај припадника владајуће религије. Чини се да и наведени примјери поштовања Милешева речито говоре да се није одако и без јаких разлога раскидало са прошлочију. Међутим, требало је очувати имање, а „пошто се свако феудално имање враћа султану по смрти онога који га је уживао, његови наследници могу га задржати цело или делимично само путем милости; а ту милост имају највише изгледа да задобију ако се одрекну своје вере и народности“.²⁶⁵ Зато прелажење на ислам уживалаца посједа и баштина, а отуда и мухамеданство sui generis на нашем тлу. Јер, исламизација је захватила све друштвене слојеве, који су у нову вјеру уносили елементе старе, што је, опет, доказ да је прелажење на ислам било мотивисано жељом да се побољша властити положај, положај своје породице или рода било у економском или другом погледу. У вези са тим интересантни су резултати истраживања до којих је дошао Адем Ханцић, који је, бавећи се проблемом ране исламизације у сјевероисточној Босни, закључио да ни у турским ни у западним изворима нема „ниједан поуздан подatak о било каквом присиљавању од стране османске државне власти у питање вјере њених поданика“, те да „ма-совност прелажења на ислам у Босни и градског и сеоског становништва, за разлику од других сусједних покрајина, није била резултат никаквих у том смислу репресивних мјера (...“). Ове своје закључке, поред осталог, потврђује наводима Михаиловића из Острвице, запажањима Бенедикта Курипешића, као и са два наша стара записа с почетка XVI вијека, мада један од њих, чини се, само констатује „велико умножење агарјанских чед“ у Босни. Али, и сам Ханцић је указао на „више елемената који су дјеловали у правцу исламизације кршћанских спахија“: Турци од почетка пуно повјерење поклањају мусиманском елементу, као и утицај средине, примјетно уситњавање тимара хришћанских спахија већ од почетка XVI вијека, и сл. Ханцић затим указује да је дошло до докидања пореских и других повластица повлашћеним редовима, те отуда исламизација ових редова, што дјелује и на сиромашног сељака, који исламизацијом стиче повољнији економски положај с обзиром на то да бива ослобођен од плаћања харача. И, најзад, та масовна исламизација пада у вријеме када се у свим слојевима губила нада у поновно ослобођење, а „прихвататањем ислама, постајањем припадником владајуће вјере, долазило се до повољнијег друштвеног положаја“.²⁶⁶

²⁶³ Записи и написи I, стр. 245—46, бр. 835. и 839; Јов. Н. Томић, *Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1592—1614*, Земун 1903, 115.

²⁶⁴ Константин Михаиловић из Острвице, *Јањичареве успомене или турска хроника* (превод Борђе Живановић), Београд 1966, 183.

²⁶⁵ Емил Оман, *Тurski јарам и прелажење на ислам*, Прилози КЈИФ, књ. X, св. 2, Београд 1930, 167.

²⁶⁶ Адем Ханцић, *О исламизацији у сјевероисточној Босни у XV и XVI вијеку*, ПОФ XVI—XVII, 7, 10—13.

Пошто појаву ране исламизације запажамо и у поједињим дјеловима Потарја и на подручју средњег Полимља, интензивно у варошима које су окружавале ово подручје, чини се да је потребно указати на оне чиниоце који су поспјешујуће дјеловали на процес исламизације. Порески систем представљао је једну од тих „нерепресивних“ мјера. Тако, једна од пореских обавеза био је, на примјер, порез звани цизја, или главарина, који је плаћало само хришћанско становништво. Истина, овог пореза су били ослобођени поједини војни и полувојни редови, затим свештена лица, влашке скупине(но, чини се, не све), кнезеви и примићури. Ова врста пореза није била незнатна, а и сама чињеница да су је давали само немуслимани, истина само пунолетни мушкарци, с тим што је удовичко домаћинство давало мањи износ, подстицајно је дјеловала на процес исламизације, поготову код сиромашних слојева. Овај порез је прикупљен од најстаријих времена турске владавине, па и на овом подручју. Тако, на основу обрачунског дефтера о прикупљању цизје за хиџарску 894, односно за 1488/89. годину, види се да су за обрачунско подручје Бихор ову обавезу те године измирила 1 432 домаћинства, која су дала 64 738 акчи у просјеку 45,9 на домаћинство, а 1836 акчи прикупљено је од 108 удовичких кућа, односно по 17 акчи по удовичком домаћинству. Тада је на подручју Кукањ, Подблаже, Милешево (недостају подаци за удовичке и самачке куће) прикупљено 95 459 акчи од 2 270 домаћинстава, или 42 акче по домаћинству. Никшићи Полимља и Потарја били су унесени са подручјем Јелеча, а на том подручју наплаћено је 95 863 акче од 1 965 домаћинстава (у просјеку 48,8 акче) и 2 557 акчи од 146 удовичких кућа, односно у просјеку по 17 акчи, а број обавезника на подручју Јелеч — Лимски Никшићи бијаше неизмијењен у односу на претходну годину. Пратећи даље ове податке, запажа се да су у дефтеру писаном између 1551. и 1553. године били заједно уписаны власи Новог и Пријепоља и задужени са по 33 акче, које је требало прикупити од 7 774 цизијске куће, односно у оквиру прописане филурије.

У току кандијског рата једном је затражено (хиџарска 1073, тј. 1662/63. година) да се за подручје Пљевала и Пријепоља од 2 947 цизијских домаћинстава, умјесто новца прикупи одговарајућа количина јечма и брашна, што је, свакако, представљало олакшицу. Иначе, почетком XVII вијека цизја је повећана, јер је било укинуто засебно купљење пореза на ситну стоку од немусиманске раје, па „умјесто тога на цизју је донето 30 акчи као еквивалент за овчарину“. Затим, у једној обрачунској години, из периода морејског рата, прикупљено је са подручја Пљевала и Пријепоља 36 633 акче, а тада је (деведесетих година XVII вијека), због ратних разарања, износ цизје био знатно смањен, да би послије велике сеобе био смањен и број становника²⁶⁷ Овај и многи други намети којима су били оптерећени само немусимани представљали су чиниоце који су подстицали исламиzacију, често и мимо воље турских власти. Јер, оптерећеност немусиманске раје порезима није била тако мала, а економска моћ становништва, у условима ниске продуктивности рада не баш велика, док је круг повлашћених стално сужаван.

Постојало је више мјера економске природе које су уводиле турске власти, које су поспјешујуће дјеловале да се пређе на ислам, посебно на градско становништво. Карактеристичан је у том погледу случај Фоче.

²⁶⁷ Хамид Хаџибегић, Главарина у османској држави, Оријентални институт — Посебна издања књ. IV, Сарајево 1966, 13—17, 24—25, 49—51, 54, 59, 61, 69, 80—81, 84, 89—93.

Овај град је, од тренутка свога израстања у трговачко и привредно средиште, развио веома живу трговину са Дубровником, Пљевља и Пријепоље такође. Али, положај хришћанина извозника у трговини није био исти као трговца муслимана, јер, према једној уредби с Порте с почетка 1505. године, царина на извоз робе у копненој и поморској трговини одређена је за странце (тако и Дубровчане) у износу од 5%, немуслиманима — турским поданицима 4%, а муслиманима само 2%, због чега су Дубровчани на Порти водили веома живу дипломатску акцију да за своје трговце испостављују повољнији третман. Уосталом, запажено је да баш тих година у залеђу Дубровника замирују сва мјешовита трговачка друштва у којима није био уортачен муслимани.²⁶⁷

Агитација Турака одиграла је, свакако, важну улогу у процесу ислаамизације. Становништво се придобијало разним обећањима, нарочито у току припрема за освајање неке области. Дио ситног племства, у тежњи да задржи старе баштине и евентуално да их прошири, подлегао је тој агитацији. Томе је подлегао и дио влашких старјешинских породица, истина на подручју средњег Полимља и Потарја прилично незнатан број. Даље, број ислаамизираних дјелимично је увећан и из редова ратних заробљеника, који, најчешће, нијесу имали алтернативе. Касније, дио ислаамизираних могао је бити регрутован и из редова хајдука, који су послије учвршћења турске власти видјели сву безнадежност даљег отпора.

Проучавајући проблем учвршћења турске власти на Балканском полуострву, као и сметње у вези са учвршћењем централних органа управе, Недим Филиповић, узгрядно, указује на више чинилаца који су убрзали процес ислаамизације. Наведени овде у прилично слободној интерпретацији, они би се, према Филиповићу, могли свести на слиједеће: усјечни и готово стални ратови, који су доносили велики ратни плијен, дјеловали су као стимуланс за укључивање хришћанских феудалаца у османски тимарски систем. Затим, у том правцу дјелује сазнање о безизгледности отпора, што истиче и Ханџић, као и могућност добијања привилегија; изузетна пажња према породицама чија су дјеца и остали чланови почели да се ислаамирају; процес деградирања старих спахија, уочљив на подручју Рас — Сјеница (према Ханџићу и у сјевероисточној Босни); изгледи за стицање војно-феудалне каријере, јер Турци су систематски вршили припреме нових екипа спахија који је требало да послуже успостављању и учвршћивању тимарског система и османске власти у новозаузетим крајевима. Крајиште Иса-бега Исхаковића, према Филиповићу, било је осматрачница за даље продирање, гдје су се путем ислаамизације припремале нове спахије, а сви кључни положаји и сви важнији тимари остајали су у рукама мусиманских феудалаца. Индикативан је у том погледу податак (наводи га Филиповић) из једног необјављеног дефтера за Херцеговину из XVI вијека да „један високи функционер даје својим сродницима поприличне тимаре, уз услов да они промијене вјеру“. Познато је да током тога вијека долази до потискивања хришћана спахија, што се у наредном појачава, јер томе процесу „нису никакву препреку представљали раније стечена права и углед и утицај хришћанских посједника тимара“.²⁶⁸ У вези са овим мора се истаћи да је одвођењем дјеце и њиховом припремом за јањичарску службу извршена насиљна ислаамизација знат-

²⁶⁸ Тома Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1970, 80.

²⁶⁹ Недим Филиповић, *Принц Муса и шејх Бедреддин*, Сарајево 1971, 191—92, 212, 235 — нап. 258, 277, 278, 285, 286.

ног дијела подмлатка, а то није остало без утицаја и на остале чланове њихових породица, посебно ако су одведенни дошли до већих части. Карактеристичан је у том погледу случај породице Соколовић, која је Турској на тај начин дала више државних великомодостојника.²⁷⁰

Када је ријеч о такозваној девширми и начину прикупљања овог намета, интересантни су наводи Варвари Али-паше, босанског везира у 1644. и 1645. години, који је рођен у селу Варвари, у нахији Прозор, и за владе Мехмеда III (1595 — 1603) одведен из свог родног краја. Вративши се у Босну послије 43 године, у својој стихованој аутобиографији, поред осталог, он прича и ово: „Док је седео на престолу султан Мехмед хан/ Наредио је једнога дана да се сакупе деца /Царска војска стиже у босански вилајет /Која саопшти да се скупља „данак у крви“/ И мене уплаканог и беспомоћног узеше /Нисам знао шта ће бити самном/ Одведоше ме у Галата Сарај /Не знам како доспех тамо/ Тамо сам служио са платом од два акче /И живех тамо без икога четири године (...).”²⁷¹

Данак у крви је приморавао појединце да излаз траже у исламизацији; дијете је у том случају остајало у свом селу и у својој породици, јер је познато да обрезана дјеца нијесу узимана у девширму сем у Босни и Албанији. Не бар у прво вријеме док исламизација није била захватила шире пространства, мада су прописи и у том погледу мијењани, а често се и одступало од прописа, на шта указују и упозорења са Порте, односно захтјеви да се прописи поштују. Но, ван сумње је у прво вријеме турске владавине овом намету највише било изложено племство и попови. Да би се изbjегло слање дјетета у неизвјесност, приbjегавало се разним средствима да се оно сачувва уза се. Склапани су рани бракови, вршено је корумпирање скupљача девширме, а страни путописци су забиљежили да су мајке соком отровних трава урезивале својој дјеци крст на челу или руци, те случајеве сакаћења дјеце, и сл. Тражила се и заштита свог спахије муслимана, који су је често и пружали, а долазило је до отвореног супротстављања оружјем, какав је случај забиљежен и у околини Пријепоља. Исламизација породице или најстаријег члана било је једно од средстава самозаштите од тог намета, јер, свакако, незнатан је био број оних, поготову сељака, који су своју дјецу добровољно давали у аџами-оглан. Поменути италијански путописац Раберти забиљежио је случај удовица из Пљеваља, мајке 7 синова, чији најстарији син бијаше прешао на ислам како би задруга изbjегла плаћање телоса, чије се завођење у том крају, видјели смо, везивало за владавину Селима. И тај исти путописац спомиње и једно село на путу Пљеваља — Пријепоље које је било ослобођено тога и низ других намета, јер на том путу осигуравало неометан промет дубровачких и других каравана и осталих путника.²⁷² А каравани су овим путем ишли свакодневно. Пљевља и Пријепоље били су постали веома прометни тргови, јер туда се кретала дубровачка транзитна трговина, али одатле се и извозило. Тако, постоје подаци да су дубровачки

²⁷⁰ Рад. Самарџић, Мехмед Соколовић, 15, 20, 32—35.

²⁷¹ Марија Букановић, Римована аутобиографија Варвари Али-паше, Филодошки факултет Београдског универзитета, Београд 1967, 7, 12, 76—77.

²⁷² Чедомир Мијатовић, Пре триста година, Гл. СУД, књ. XXXVI, Београд 1872, 190, 192, 196; Ј. Томић, Данак у крви, 4, 8—10 Александар Матковски, Прилог питању девширме, ПОФ XIV—XV за 1964—65, Сарајево 1969, 273—287; Р. Самарџић, Мехмед Соколовић, 19; Ешреф Ковачевић, Један докуменат о девширми, ПОФ XXII—XXIII, Сарајево 1976, 204—208.

каравани из прве половине XVII вијека који су ишли преко Пљеваља ка Новом Пазару и даље, као и они у обратном смјеру, бројали по 600, а то, некад по 900, 1000 и више коња, док су они најмањи, који су се у XVII вијеку кретали тим правцем, имали око 100 коња.²⁷³

Стечене повластице су се често губиле, што се, вјероватно, десило и са повластицама овог села пљевальског краја, које је било ослобођено девширме. Јер, карактеристично је у том погледу једно упутство с Порте с краја 1622. године, упућено свим кадијама у Босни и Румелији, а међу директно насловљеним бијаше и кадија Таслице, где, између остalog, стоји: „Ако неко други од раје каже, на основу моје наредбе, да им се не узимају деца за јаничаре, нека им се одузму одлуке које су им у рукама и са знањем кадије да се запечате и пошаљу мом Прагу Среће”. Из детаљно разрађеног упутства јасно се уочава да је ријеч о укидању раније дате повластице, од чега је овог пута изузета рударска и вакуфска раја.²⁷⁴ Тако је низ чинилаца поспјешујуће дјеловао у корист исламизације, која је, захвативши најпре вароши и тргове, постепено захватала и сеоско становништво средњег Полимља и Потарја, посебно оно ближе градовима и саобраћајницама.

На подручју средњег Полимља и Потарја, као и на подручју старе Рашике уопште, исламизација се дуго сламала о јаку светосавску цркву, немањићку државну традицију и отпорност сточарских групација, које ће, захваљујући компромисима с турском влашћу, „сачувати повластице средњовјековних катуна, проширити их и на долине, и на рушевинама некадашњих жупа изградити племенске и кнезинске аутономије”, чињенице су које су поодавно веома луцидно запажене.²⁷⁵ Међутим, мора се, чини се, поставити и питање које су то друштвене снаге биле носиоци и чувари ове средњовјековне компоненте, бар у прво вријеме док се црквена организација овде консолидовала, које су унутар сточарских дружина, потом унутар самоуправних племенских, односно кнезинских и сеоских заједница култивисале вјерност традицији. Чини се, што је напријед и истакнуто, да за одржавање овог континуитета (вјерске и етничке свијести) и немањићке традиције велика заслуга припада остацима старог ситног племства, њиховом евентуалном орођавању и другим видовима симбиозе са старјешинским слојем сточарских заједница. Разумљиво, овим се не искључује и могућност да је из овог слоја регрутован и знатан број турских спахија и других достојанственика, каснијег муслиманског племства — беговата, одакле му се најчешће и изводи поријекло.²⁷⁶ На примјеру конфесионалног цијепања старјешинског слоја рода Вранеш потврђује се ова претпоставка историјским изворима, а народна традиција зна за више таквих примјера са подручја средњег Полимља и Потарја. Зато биће да није посве неосновано претпоставити да су баш захваљујући оваквом начину „делегирања” појединих својих чланова код Турака неке породице стицале одређене погодности како у задржавању дијела добијених посједа тако и привилегија друге врсте. Можда, због тога дијелом и могућност

²⁷³ Сергије Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII вијеку*. Посебна издања САН, Београд 1958, 76—80; А. Ханџић, *Увоз соли у Босну у XVI вијеку*, ПОФ књ. X—XI/1961, 139.

²⁷⁴ А. Матковски, н.д., прилог бр. 6.

²⁷⁵ Васа Чубриловић, *Порекло мусиманског племства*, ЈИЧ св. 3—4 за 1935. 271—72.

²⁷⁶ Исто, 273-74.

изигравања прописа о забрани подизања нових цркава, јер родбинске се везе најчешће не заборављају лако, не бар у првој и другој генерацији. Ово утолико прије, када је ријеч о случају да је исламизација поједињих чланова представљала врсту компромиса неког рода, задруге или породице са турском влашћу, све док супротности турског феудалног система и сеоских самоуправних организација нијесу попримиле изразито конфликтан карактер.

Један дио исламизираних регрутован је из редова сиромашног сељаштва-раје, која је од исламизације очекивала побољшање свог материјалног положаја, што се није увијек и дешавало. Јер, најчешће, добијало се само ослобођење од харача (цизје) и, с обзиром на то што је однос локалних турских власти био друкчији, већа имовинска и правна сигурност, али радећи и даље на посједу спахије, овај сељак је био оптерећен свим врстама обавеза. Но, ипак могућност побољшања материјалног положаја је постојала; у сваком случају, та могућност била је неупоредиво већа него у случају оних који су се држали старе вјере. Појединци су у томе и успјевали, а неки стекли и значајне материјалне погодности, што је народни пјесник врло инвентивно запазио:

„Бег је Рада лијепо потурчио
И са лијепом Аном оженио
Дарово му десет кућа кмета
Не зове се сада Радојица
Већ се зове Филиповић Ибро“.²⁷⁷

Аруштвени живот становништва средњег Полимља и Потарја у XVI и XVII вијеку одвијао се под јаким утицајем тамошњих оновремених цркава и манастира, који су у међувремену успјели да се консолидују. Истина, Милешево је и у прво вријеме турске владавине имало релативно повољне услове, о чему рјечито говори чињеница да је манастир извјесно вријеме (послије 1465. године) био ослобођен плаћања харача и осталих дажбина на своје посједе. Међутим, када је 1477. године извршен попис херцеговачког сандака и пописивачи, на основу ранијих докумената, оставили прећашње стање, султан није уважио предлог па је манастир обавезан на плаћање харача.²⁷⁸ Но, овај се брзо прилагодио новонасталим приликама, па је већ средином XVI вијека газдинство манастира била завидно, јер је 1550. године Млечанин Катарино Зено забиљежио да је тада у манастиру живјело 50 калуђера и да сулану дају велики износ.²⁷⁹ Анонимни француски путописац из 1626, број калуђера, видјели смо, повећава на осамдесет. Остало манастири с подручја средњег Полимља, а посебно они с подручја Потарја, ни изблиза нијесу имали такве посједе. Стари манастири били су их, углавном, изгубили; без њих су у овом крају били остали и Дечани, мада народна традиција зна за неку зависност у том погледу манастира Равна Ријека у односу на Дечане. У нешто повољнијем положају нашао се манастир Св. Тројица, покрај Пљеваља, који се борио са знатним тешкоћама да очува своју имовину од насртја са стране, па, у

²⁷⁷ Народне пјесме муслимана БиХ (Коста Херман), књ. I, Сарајево 1976, 401.

²⁷⁸ Н. Филиповић, Поглед на османски феудализам..., 37; X; Шабановић, Босански пашалук, 165; Бранислав Бурђев, Улога цркве у старијој историји српског народа, Сарајево 1964, 110.

²⁷⁹ Starine JAZU, knj. X, Zagreb 1878, 207.

вези са тим и честе жалбе Порти.²⁸⁰ Иначе, мањи манастири с међуречја Таре и Лима, као и они с ужег подручја Потарја, имали су веома мале и незннатне посједе, које су временом нешто увећали, а понадаље у том погледу пошао је манастир Довоља, тако да се током времена развио у прилично крупног земљопосједника, али тај процес је потрајао скоро читава два вијека.²⁸¹

Последњих деценија XVI вијека положај српских манастира се осјетно погоршао; зато се и заостртавају односи врхова српске цркве са Турском влашћу. Тада долази и до застоја у територијалном ширењу турског царства, па је ратних добитака и плијена било све мање. Настало је и ограничавање земљишног фонда, па су се земљишни посједи стицали све теже. Државни приходи, услед сталних ратова, нијесу могли подмирити расходе. Дејство револуције цијена, која је захватила Европу, услед појаве јевтиног јужноамеричког злата и сребра, није могло мимо ићи ни Турску. Вриједност новца је падала, а цијена роби расла. Међутим, султанов двор, хarem, придворске службе и истакнуте војсковође и други крупни феудалци одали су се раскоши, па је луксузну мануфактурну робу са запада требало плаћати златом, нагомиланим раније, чија је вриједност сада падала. У турску привреду је продро трговачко-зеленашки капитал, што је појачало кризу државе. Потреба за вишем новца имала је за последицу појачану експлоатацију сељака, који сада постају директно зависни од тржишта, а почело се и са закидањем раније датих по-властица појединих слојева становништва. Почели су да јачају чифчијски односи; поједини предузимљиви људи увлаче се у баштинске односе између раје и старих тимарника, узимајући у закуп убирање феудалних дажбина или једноставно купујући рајинску земљу. Нови посједник увећава дажбине јер одређени дио треба дати старом спахији, а дио задржати за себе. Сељаци су тако оставили без земље, а број чифлuka се увећавао. Осим тога, осјетно су увећане и дажбине које је требало измирати држави. Једном ријечју, турски феудални систем улазио је у дубоку кризу, а погоршање положаја сељака, изазвано општом новчаном кризом, и у вези с тим, увођењем нових намета, имаће за последицу појаву сељачких устанака.²⁸² Тада је дошло и до увећавања дажбина црквама и манастирима, у износу да се нијесу могле измирати. Због тога оне цркве које нијесу могле измирати обавезе што им их је натурио Селим III (1566 — 1574), биле су распродате, тј. дошло је до распродаже њихових имања пошто калуђери нијесу могли платити велики износ на име таксе за добијање нових тапија. Оставши без посједа, калуђери су такве манастире напуштали, па би ови убрзо запустјели.²⁸³ Тада је притврдено и манастир Милешево запао у тешкоће, из којих ће се извући захвалујући трговини путем такозваног уздарја, коју је крајем XVI вијека развио са Дубровником, па би неких година тамо слao и до 500 грла ситне стоке, а слати су и волови и друга стока и сточарски производи.²⁸⁴

²⁸⁰ Ф. Барјактаревић, н.д., док бр. 1, 6, 7, 8, 16, 34, 48, 49. и д.

²⁸¹ В. биль. 222.

²⁸² Историја народа Југославије, књ. II, Београд 1960, 447—56.

²⁸³ Бранислав Бурђев, „Продаја цркава и манастира” у време владе Селима II, ГИД БиХ IX/1958, 241—47; Б. Бурђев, Још један податак о „продаји цркава и манастира” за време Селима II, ГИД БиХ X/1959, 385.

²⁸⁴ Рад М. Грујић, Манастир Милешева и Дубровник крајем XVI века, Гл. СНД, књ. XV—XVI, Скопје 1936, 358—60; в. Лујо Војновић, Дубровник и Османско Царство, књ. I, Београд 1898, 84, 114. нап. 2.

У вријеме када су многи манастири били запали у економске тешкотије, неколико манастира са ужег подручја Потарја и неки с међуречја Таре и Лима, иако без већих посједа, јер и Довоља је била тек на прагу свога релативног просперитета, заштићени неприступачношћу терена и повлашћеним положајем околног становништва, тада развијају своју пуну дјелатност, и први помен једног од најзначајнијих са тог подручја, Добриловине, везан је за сам крај XVI вијека.

Манастир Добриловина, посвећен св. Борђу, а у оно беспутно вријеме смјештен у најнеприступачнијем кањону Таре, први пут се помиње 1592. године у једној дозволи „за оправку цркве у селу Добриловини која је склона паду”, коју потписа неки Шабан војвода.²⁸⁵ Други помен је из 1594, када непознати хроничар, ваљда да отргне од заборава тај, према њему, важан догађај за Потарје, на једној књизи записа: „А да се зна када би просвештение ва Добриловинах, ва тешко време и усилано (...) улезе итумен Јанићије и духовник Зарис (...).”²⁸⁶ Тада је, највјероватније, после завршене оправке, црква освјештана и у њој отпочела служба. Непознато је само када је раније црква подигнута, јер Добриловина се, под оновременим називом Добрихнина, помиње и у Лимској и у Стонској повељи, али само као заселак Прошићења, па вјероватно тада црква није ни постојала. У вези са подизањем цркве, Сава Косановић је записао предање да је „зидана оног времена кад и Соколац” и то од стране калуђера,²⁸⁷ а то значи на самом почетку XVI вијека. Томе не би противурјечила ни чињеница да се она оправља крајем истога вијека, јер у сјегопадном и олујном Потарју могло је доћи до њеног руинирања за неких 70—80 година. Народна традиција, мебутим у том погледу није јединствена. Наиме, постоје још дваје верзије предања (забиљежио их Андрија Јовићевић, који је сматрао да је манастир подигнут 1610, а он је тих година живописан — Ж. Ш.); према једној од тих верзија, манастир је подигао „ неки Немањић”, што се објашњава великом сличношћу овог са манастиром у Морачи. Међутим, друга верзија предања везује подизање овог манастира за турска разарања цркве на Старијевићима у Пољима, код Јаковца, чији су остаци били видљиви и 1893. године, када је на истом мјесту књаз Никола Петровић подигао цркву. Тако, према предању, Добриловина је подигнута послиje разарања цркве на Старијевићима, у скровитом кањону Таре, подаље од турских очију.²⁸⁸

Значајнију дјелатност манастир Добриловина, колико је познато, развија тек почетком XVII вијека, када је (1609) и живописан „са приложением воеводе Радича Милошевића и с племеном его, и са приложением кнеза Милована Лазаревића и протопопа Радула са братијамии... и са приложением кнеза Вукића Вуковића са братијамии”, те кнеза Херака Радонића „и са племеном его”, кнеза Војина Радуловића „с племеном его” и кнеза Павла Вуковића.²⁸⁹ Радич Милошевић (у документима биљежен и као Раич) једна је од истакнутијих личности Потарја с краја XVI и почетка XVII вијека, а име кнеза Милована Лазаревића и протопопа Радула

²⁸⁵ Ф. Барјактаревић, н.д., стр. 34. бр. 12; В. Боровић, *Манастир Добриловина*, ГНЧ књ. 43, Београд 1934, 164—77. и нап. истог писца у СНД, књ. XIII, 193.

²⁸⁶ Записи и натписи I, стр. 249. бр. 854.

²⁸⁷ С. Косановић, н.д., 181.

²⁸⁸ Андрија Јовићевић, *Манастир Добриловина*, Просвјета-лист за цркву, школу и поуку II св. XI, Цетиње 1894—593.

²⁸⁹ Записи и натписи I, стр. 227. бр. 992.

налазимо и у поменутом катастиху манастира Добриловине, који је вођен од почетка XVII вијека, а за тај пружа и највише података. Иначе, кнез-јевска породица Лазаревић живјела је у селу Твртковићима, док се кућа протопопа Радула налазила у селу Бистрици, које се помиње и у Стонској и Лимској повељи.

На основу података из манастира Добриловине, као и њиховим поређењем са подацима из других домаћих извора и сравњењем са нешто података са стране (турски и домаћи извори), чини се да је колико-толико могућно освијетлити друштвене прилике у Потарју у XVI и XVII вијеку, ајелимично реконструисати етнографску слику ужег подручја Потарја, а нешто свијетла баџају на оновремене прилике у нахији Вранеш, док се за подручје нахија Кричак, Матаруге и Кукањ (плјевальски крај) и подручје Бихора, засад, располаже са знатно мање података. Тако, познато је да су у XVI и XVII вијеку на ужем подручју Потарја и дјеловима међуречја Таре и Лима живјеле етничке заједнице (племена) Плањани, Колашиновићи, Тарски Никшићи, Вранеши и Кричи, док су подручје Бихора и предјели око Лима, чини се, били настањени разнородним српским становништвом, обједињеним кнезинском организацијом. Истина, овде није посве једноставно одредити где је престајала племенска, а где почињала кнезинска организација, јер, изгледа, ова су се племена својом организационом структуром унеколико и разликовају од црногорских и брдских племена. Овде је, сви су изгледи, и процес сплемењавања био јачи него другадје.

Већ је истакнуто да су Никшићи с подручја Потарја и средњег Полимља 1455, у вези са пописом хасова Иса-бега Исхаковића, а у оквиру вилајета Лим Никшиклиер пописани као ешкинзије у 6 села (8 тимара) на данашњем међупростору Колашин — Бијело Поље, где су уписане и села влаха Никшићи: Орлине, Отмичево, Штитарица, Крушево на Лиму и ненасељено село Свињаштица, док је Прошћење изузето из хасова Исабега и пренесено у царске регалије. Међутим, већ 1468/69. године овде је, у саставу нахије Никшић, уписано 23 насељена села. Тада је ова нахија била у домуену кадилука и вилајета Јелеч до послије 1470, када је сједиште кадилука пренесено у Нови Пазар, уђе у састав новопазарског кадилука, односно санџака Босна. Иначе, нахија Никшић, као турска административна јединица, овде је постојала до краја XVII вијека, а сви су изгледи да је и током XVI и могућно неко вријеме и у XVII вијеку административно била везана за Нови Пазар. Али, већ у доба кандијског рата (1645 — 1669), односно у вријеме подизања града Колашина, ова нахија и читаво подручје Потарја припадали су Херцеговини, којој су нахије Љубовића, Вранеш и оне плјевальског краја припадале од почетка турске власти. Колашин је и подизао херцеговачки санџакбег Али-паша Ченгић. Уз то, из 1651. године постоји и синђелија патријарха Гаврила којом митрополиту Василију Јовановићу (Острошком) даје на управу „епархију, јеже зовет се Никшић и Плану и Колашиновиће, јеже јест кадилук Пријепољски (...)"²⁹⁰

Никшиће из Потарја биљеже и домаћи извори из XVI и XVII вијека. Тако, на 107. листу пећког поменика, у који су, према Стојану Новакови-

²⁹⁰ X. Шабановић, *Крајиште Иса-бега...*, 13. и нап. 87, стр. 22, 58—9; X. Шабановић, *Босански пашалук*, 34, 117, 145, 159. в. и. прилог на стр. 32, 128, 176, 192; Просвјета год. II св. 11, стр. 597. Иначе, синђелија је објављена више пута. Никшићи с подручја Оногота нијесу припадали кадилуку Пријепоље, што се стално превиђа. Несумњиво, у питању су Никшићи из Потарја.

ћу, унесена „имена од XV века, па све до краја XVII се врло мало познијих” уписан је и Затарски Никшић, а на истом листу унесено је и село Лепенац,²⁹¹ уписано 1455. као тимар двојице ешкинција Никшића. Према Новаковићу Никшић је овде уписан као насеље. Један Никшић, са назнаком да је ријеч о мјесту, уписан је у катастри манастира Шудикове, за који се сматра да потиче из XVII вијека.²⁹² Највјероватније да се и у овом случају ради о Никшићу из Потарја, што се закључује из распореда уписаних села. У поменик Шудикове, међутим, и Бјелопавлићи су уписаны са назнаком „мјесто”, иако се радило о предјелу, односно племену. Један помен Никшића из Потарја потиче из 1597. године. Наиме, напоменуто је, да су те године изасланици војводе Грдана Никшића, поглавица Риђана и Никшића из околине Оногошта, иначе познатог завјереника и једног од организатора устанка против Турака, подносећи план о могућности дизања устанка, писаху папи Клименту VIII да су иза Оногошта и Мораче, на челу које бијаше Радојица војвода, односно „преко тех жупа е и Плана и Колашиновићи и Никшићи ту е глава Радич кнез и ниже тех жупа е Никољац и Вранеши и Милешева и Комарани (...)"²⁹³ па на њих рачунаху у евентуалном устанку. Дакле, поглавица Пљањана, Колашиновића и Тарских Никшића тада бијаше кнез, касније војвода Радич, личност идентична са ктитором Добриловине из 1609. године.

О Никшићима из Потарја, засад, најпотпуније податке пружа катастри манастира Добриловине у који су, видјели смо, уписана и имена двојице манастирских ктитора, савременика војводе Радича. Овај поменик је поодавно познат научној јавности, јер су из њега прављени исписи, али су се саопштења, углавном, сводила на набрајање црквених достојанственика, села и констатацију да се у поменику „помиње племе Тарски Никшић”.²⁹⁴ Међутим, недавно, на основу података које пружа катастри и других оновремених података историја племена Никшића из Потарја је колико-толико освијетљена.²⁹⁵ Наиме, од 58 страница поменика (неколике су празне) на петнаест су уписани чланови разних породица из племена Тарски Никшић (право тако), тачније са ознаком „племе Тарски Никшић” само на првој страни, затим краје „Тарски Никшић”, понегде „Никшић Тарски”, без одреднице „племе”. Ове странице заузимају централни дио поменика, где су приложници или они које је уписао неко од родбине убиљежени село по село и кућа по кућа, разумљиво послије архиепископа српске цркве, патријарха, подужег списка митрополита и имена више манастира, њихових игумана и јеромонаха, од којих Добриловине на првом мјесту.

Судећи према катастриху, Тарски Никшићи углавном су насељавали више села ужег подручја Потарја, међу којима и село Твртковиће, на чију локацију, могућно, је указује данашњи Тврди поток (између Гојаковића и Бистрице) са ознаком ширег простора („Издигли смо у Тврди по-

²⁹¹ Стојан Новаковић, *Српски поменици XV—XVII века*, Гл. СУД, књ. 42, Београд 1875, 133, 137.

²⁹² Љуб. Стојановић, *Поменик манастира Шудикове*, Прилози КЈИФ, VIII, Београд 1928, 183.

²⁹³ К. Хорват, н.д., 57.

²⁹⁴ А. Н. Анастасијевић, *Споменици из старих цркава у „Санџаку” неиздани или с погрешиком издани*, Богословље VI, 1931, 68-70; Б. Џвијетић, н.д., 240.

²⁹⁵ Ж. Ђепановић, *Никшићи у Потарју*, 26—32, а овде се саопштавају опширнији исписи.

ток”), који се одатле уздиже ка Сињавини, обухватајући Јаворово брдо, Пријеки до и Фуштића пољане. У Твртковићима је живјела кнежевска кородица Лазаревић, из које је у поменик уписано више лица, поред осталих и кнезеви Милован и Симо, поп Стјепан, неколико других монаха и више монахиња. Имена чланова ове породице су народна, мада код женских има и рјеђих — Евросима, Романа, Роксана и сл. На некадашње Лазаревиће овде данас подсећају два локалитета (на размаку од 2 km) између данашњих села Гојаковића и Бистрице: Лазаревине, ливаде на међи ова два села, и Лазарев газ при улазу у Гојаковиће. У овом селу била је и кућа попа Николе, по свој прилици врло задружна и познате личности, због чега није ни означено презиме. Она је дала више попова и монахиња.

У селу Бистрици (Пољској) уписана је кућа протопопа Радула, чије је презиме непознато. Међутим, карактеристично је да се у овој породици неколико пута понавља име Храбрен, што би, можда, могло да иницира на закључак да је овде ријеч о прецима данашњих житеља Бистрице Рабреновићима (у народу уобичајено Рабрени), могућем огранку познате херцеговачке спахијске породице Храбрена (Милорадовића), ктитора манастира Житомислића у XVI вијеку. У поменик су из овог села уписане и кућа Родића и Пешовића.

У катастих су даље уписана села Бобановићи и Илијашевићи, данас засеоци села Прошћења. У Бобановићима је живјела породица Драгојевића, а у Илијашевићима — Стрменовићи. У објему породицама су имена обична, народна, са нешто црквених, а код женских има и рјеђих имена (Евросима, Евдосија и сл.), ваљда под утицајем имена властелинки из народне поезије. Код Драгојевића је убиљежена и монахиња Теофана. На Стрменовиће данас, чини се, подсећа један локалитет, тј. једна њива, која се, иако прилично равна, назива Стрменица.

Из села Стричине, које се помиње још средином XIII вијека, у катастих су уписане само 3 куће, и то Бемановића, међу чијим је члановима најпре уписан Томаш, затим нека друга кућа (име уписаног је нечитко) и кућа Мијушка ковача, који је из те куће уписан као четврти по реду, јер претходно је „помена ради” уписао, ваљда, своје родитеље, затим неког Јована, па потом себе. Овај Томаш Бемановић је живио крајем XVII вијека, јер га налазимо и у једном запису из тог времена (Љ. Стојановић га из тог записа чита као Бемановић), када се заједно са Радојицом Милојевићем са Стрменице, неким Радојем са Мојковца и неким Радојем Лукићем с Козиће, јавља као свједок при давању неке традине у залог манастиру.²⁹⁶

Гојаковићи су уписани без ознаке „село”, што у овом „попису” села представља изузетак. Судећи према броју уписаных у катастих, овде се радило о некој бројној задружној породици, по којој је данашње истоимено село и добило име, које је, свакако, родовско. Уосталом, то је овде случај са више села, било да су име добила по роду који га је тада насељавао, или по роду, односно братству које му је претходило. Затим су уписаны Братојевићи, Зоројевићи и Дмитрово Село, које, чини се, семантичким значењем свога имена индицира на посјед, тј. типом своје ономастике означава одређне аграрне односе. Из Братојевића су уписаны Секирићи и Кукићи, а локалитет Братојевића локве (изнад Боља) и поток који представља међу између Польа и Гојаковића указују на могућно лоцира-

²⁹⁶ Записи и натписи II, стр. 461. бр. 4577.

ње тога села. (Често се каже: „Берамо у Братојевиће да мељемо“.) Димитрово Село, можда, треба тражити у данашњем селу Стевановац, тамо где је данас заселак Дмитровићи, где живи неколико породица које имају ово презиме.

У потарском селу Кулизићи живјели су Вулетићи, Вукмиловићи и Катнићи, а осим тога, у Кулузићима су уписане и куће Милике кнеза и неког попа Миодрага. Из овог села у катастих је уписано више монаха, јеромонаха, монахиња и попова. Затим је уписан и неки презвитељ Теодор, и, што је интересантно, једна жена је насловљена као кира Мандалина. Иначе, и овдје су најчешћа обична, народна имена, мада има и необичајених за ове крајеве (Компленија, Плема, Виктор, Матијаш и сл.), која се понављају, а једном се јавља и име Угрија. Судући према штурим подацима катастиха, Кулизићи су Доброловини дали више калуђера и поменутог јеромонаха Макарија, који је, као први по реду, уписан и у кући попа Миодрага и у кући Вулетића, што, уколико није ријеч о двије личности, указује на цијепање задруге. Из куће попа Миодрага бијаше дат прилог „помена ради“ јеромонаха Зарије, можда оног који се помиње у вези са отварањем цркве 1594. године. Сви су изгледи да су Кулизићи тада у оквиру племена Тарски Никшићи били врло угледан род. Међутим, о Кулизићима, којих је било и у Бијелом Пољу, сада се у овом крају ништа не зна. У народу је и сам појам под тим називом сасвим непознат. Постоји само локалитет Вулетића ливаде, под Цкаром на Сињавини, који подсећа на некадашње присуство Вулетића у овом крају. Али, пошто је познато да је крсна слава свих Кулизића св. Мрата (11/24. новембра),²⁹⁷ онда трагове Кулизића налазимо у једном локалитету, тј. овећој ливади, површине, 7 — 8 ha испод данашњег магистралног пута низ Тару, у атару села Гојаковићи, која се назива Мартински под, у чијем је називу очито дошло до метатезе гласова. Осим тога, на овом подручју и данас живе Фуштићи, Раковићи и Вучинићи, за које је опште прихваћено да су старији. Њихово крсно име је Мратиндан, а они се међусобно рођакају. У том случају и Грубачевићи, према катастиху ондашњи жители Поља, били би Кулизе, а на њих у овом крају подсећају топоними Грубачке шуме и Грубачке главице. Истина, у катастиху они нијесу уписаны у селу Кулизићима. Али, према једној легенди о разарању „латинског“ Брскова, од „Латина“, некадашњих житеља града, остале да живе у овом крају само тројица браће — Ферак, Вукмир и Грубач. Они су у Пољима, наводно, подигли цркву, коју су касније разорили Турци. Јер, богатство браће било је велико. Али, једног јутра, освануше мртви свих 70 чланова Грубачеве породичне задруге. Према предању, од неког од оне друге двојице потичу Фуштићи,²⁹⁸ за које је распрострањено схватање да су поријеклом Маџуре, што ће рећи несловенског поријекла.²⁹⁹ То признају и они сами,

²⁹⁷ Радослав А. Павловић, *Кулизе — порекло и старина*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. I св. 1—2, Београд 1952, 9. и д. сматра да је „Кулиза надимак несловенског порекла“ и „да изгледа да је земља матица Кулиза Албанија, крај око Бојане, Скадра и Пилота у старој српској држави у коме се нашао балканско-романски, арбанашки и словенски елеменат“. Међутим, Ретар Skok, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. II*, Zagreb 1972, стр. 230. да се основа ријечи налази у свим словенским језицима осим у словеначком, па би коријен „кул“ био словенски.

²⁹⁸ Босанска вила, св. бр. 11, Сарајево 1900, 147—48.

²⁹⁹ Миленко С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа*, СЕЗ, књ. 80. Одјељење друштвених наука, Расправе и грађа, књ. 5, 1967. 213.

али своје поријекло изводе од Медуна и даље „однекле из Приморја”.³⁰⁰

Осим Грубачевића, из Поља су у поменик Добриловине уписане: кућа Маткова, кућа Милентића и кућа Чопичића. У Бијелом Пољу и сада живи неколико породица које се презивају Чопић, несумњиво потомци старих Чопичића из Поља, са нешто измијењеним презименом, чија слава (Лучиндан) указује на племенско поријекло од Никшића.

Из села Мојковца у поменику је уписана кућа кнеза Вукобрата, а из села Виријевића (засад неубицирано) кућа Манојловића и неког Стјепана, док су из села Побрсијевића (сада заселак Прошћења) уписане кућа Раделића, Андрића, Крговића и кућа Бреновића. Крговићи и сада живе у том и околним селима, а Бреними (тако иноплеменици називају један огранак Крговића. Бреновићи (Брени) се помињу и у једном запису манастира Добриловине из 1731. године.³⁰¹

У селу Вашаревићима (заселак Прошћења) уписане су: кућа Браниловића, кућа Сава Раонића, кућа Мариловића (касније додато Михаиловића) и кућа Николе ковача. Михаиловићи су до прије 100 година живе ли у Прошћењу, а Раонићи има у више села Потарја и у Аробњацима.

Из села Бурђевића је уписана кућа Јакововића. Према презимену овог рода у Прошћењу се тако сада назива један заселак. Иначе, на основу катастиха могло би се закључити да је ова породица била прилично бројна. Из ове породице је било и прилично монахиња, али то је карактеристична појава углавном за све веће породице Тарских Никшића. Занимљиво је женско име из ове породице — Влахиња.

И, најзад, у саставу племена Тарски Никшић уписано је и село Бискупини, са кућом Вујмиловића и кућом Вујића, а нешто по страни и изнад тога Дозде. Бискупини су и сада заселак Прошћења, а Доздама се у народу назива данашње братство Балтићи (има их у Пољима и другдје), који славе Лучиндан па би се закључило да су поријеклом Никшићи, мада Балтићи има и у Херцеговини,³⁰² чије презиме својом структуралношћу указује на словенско-романску симбиозу. Ово би се, чини се, могло рећи и за презиме Брени, односно Бреновићи, који су поодавно прозвани Крговићими.

Ван територије племена Тарски Кикшићи, уколико је само на основу катастиха уопште могућно, ограничiti ту територију, уписан је Лепенец са ознаком село, а затим Обод, Цер, Равна Река (тако), без икакве ознаке, и Бјело Поље, са ознаком „место“. У Лепенцу (село је 1455. било посјед двојице ешкинција Никшића), помиње се и у једном запису из 1645. године,³⁰³ уписан је кућа кнеза Мартина Томића, а у Ободу (у 1455. такође посједу двојице ешкинција Никшића) уписане су куће: кнеза Војина Карлице, неког кнеза Божа, кућа Мирковића и кућа Анта Лазовића, а из Бијелог Поља само кућа Павла Стојића, а даље слиједи упис с подручја Бранеша, и др.

На основу података које нам катастих манастира Добриловине пружа за предио племена Тарски Никшићи, закључујемо да су нека села са тог подручја била изгубила старе предионе називе или су ови били потиснути у други план, а добила нове родовске по презимену рода, поро-

³⁰⁰ Усмено саопштење Радивоја Рада Вучинића из Прошћења, 5. октобра 1973. године.

³⁰¹ Записи и натписи II, стр. 86. бр. 2580.

³⁰² Ј. Дејијер, Херцеговина... 309.

³⁰³ Записи и натписи I, стр. 353 бр. 1397.

дице или неке истакнутије личности. Наиме, засеоци постају села чему је, поред повећања броја становника, допринио племенско-братственички начин живота. Стари предиони назив Брскова сасвим се изгубио — изасланици војводе Грдана Никшића код папе Климента VIII 1597. године о њему не знају ни као о предјелу ни као о рудоносном крају, а о Никшићима с Таре добро су обавијештени. Но, ипак сва села са овог подручја која се помињу половином XIII вијека или у попису Иса-бегова крајишта задржала су и у XVII вијеку, па и у наше вријеме, неизмијењене или сасвим мало измијењене називе, мада нека само у називима локалитета (Рујковина из 1455, сада локалитет Рујевина, и сл.). Јер, одређени континуитет становништва стално је одржаван, а задржавање или губљење назива који су означавали шире предјеле или мијењање статуса поједињих насеља зависило је од више чинилаца. Карактеристичан је у том погледу случај Прошћења, које се као село (са више заселака) помиње и у Стонској и Лимској повељи, затим и у попису из 1455, а могућно и у другим турским пописима. Међутим, нема га у катастичу манастира Доброловине, иако овај катастич на неки начин представља прави попис села са једног ширег подручја. Нема му помена ни у сачуваним загисима из манастира Доброловине и, колико је познато, у домаћим изворима тога времена јавља се само у поменику манастира Шудикове.³⁰⁴ Касније, назив Прошћење избија у први план, потискујући називе мањих села, која ће надаље, уколико нијесу сведена на ознаке локалитета, представљати засеоке Прошћења. У вези са тим и племенски назив Тарски Никшићи је сасвим нестао, па из сјећања житеља овога краја, док ће велико село Прошћење (боље рећи прошћенска група села), дјејством различитих друштвених чинилаца, у одређеним историјским периодима попримити нека обилежја племена. Различити организациони облици унутар сеоских и ширих заједница условљавали су и промјене те врсте, што је било подложно и спољним утицајима, посебно оним који су изазивали миграционе кретања и дјелничне измјене становништва на том подручју. Тиме се, чини се, може објаснити и губитак предионог назива Брсково у смислу ознаке ширег предјела и касније родовског назива Тарски Никшићи. Даље је интересантно да у катастич није уписано ни једна породица чије је презиме истовјетно са именом уписаног села, могућно зато што су презимена породица патронимична, а имена села, у случајевима гдје није задржан стари предиони назив, родовска, што је на примјеру Кулизића евидентно. Но, ваља напоменути да род није увијек насељавао једно село, што је зависило од бројности рода. На примјер, Грубачевићи, иако по свој прилици Кулизе, били су насељени и ван сеоског атара свога рода. Ова прошарањост поједињих села припадницима различитих родова условила је, вјероватно, да поједина села задрже старе предионе називе. Родовске називе добијала су најчешће раније запустјела или раније ненасељена села.

Интересантно је да, колико је судити према подацима из катастича, нека села подаље од Тарских кањона нијесу улазила у састав територије племена Тарски Никшићи, иако су 1455. била уписана у оквиру вилајета Лим Никшићлер, било као насеобине влаха или као тимари ешкинција Никшићи. За Равну Ријеку, Крушево и Церово то је и схватљиво јер била су изложена притисцима Турака из Николь-Пазара, односно Бијелог Поља, па је могућно да их је у XVII вијеку био захватио и процес ислами-

³⁰⁴ Љ. Стојановић, Поменик Шудикове... 183.

зације , а и напротив зато што су, вјероватно, у међувремену припала другој турској административној јединици. С друге стране, подручје горњег тока Таре у том временском размаку населиле су друге родовске групације — Колашиновићи и Плањани. Међутим, и села Лепенац и Обод у катастичку су уписана ван територије племена. У Ободу су уписани Карлиће, односно Карличићи, који сада живе у Бијелом Пољу и др. За њих би се, на основу крсне славе, могло закључити да су поријеклом Никшићи, осим тога, 90-тих година XVII вијека били су чврсто повезани са Никшићима из Потарја, али тада је био упитању устанак. Према томе, могућно је да се током XVI вијека племе Тарски Никшићи формирало у мање приступачним предјелима Потарја, тј. да је неприступачност терена била одлучујућа за одређивање оквира ове племенске организације. Но, проблем ће, свакако, бити јаснији кад буду познати резултати турских пописа из XVI и XVII вијека, мада ће, вјероватно је, у тим пописима само нахија и села бити третирани као правни субјекти, а границе нахије се не би морале посве поклапати с границама територијалне рас пространљености Никшића. Тако, Колашиновићи су и средином XVI и у XVII вијеку били у саставу нахије Никшић. А Равна Ријека — пред самим вратима турског Бијелог Поља, које се од XVII вијека интензивно развија — морала се држати по страни од многих дјелатности својих саплеменика и под условом да није била захваћена процесом исламизације, па и у случају да нису наступале изјемјена становништва и евентуално издвајање овог села из нахије Никшић. Иначе, од половине XVII вијека слободан развитак становништва и на ужем подручју Потарја био је угрожен, јер утврђеном Колашину била је намирењена улога осматрача и турског стражара. Имао је задатак да спријечи упаде бунтовних Брђана у Полимље, гдје су пљачкали мусиманско и друго мирно становништво.³⁰⁵

У односу на племе Тарски Никшић данас је немогућно изводити било какав закључак колико је то племе имало обиљежја осталих црногорских, односно брдских племена. Непознато је колико је то племе представљало хомогену цјелину, непознати су разни односи у племену; ни приближно није познато колико је породица изводило поријекло од заједничког претка и које су то породице биле, на пример, у Ровцима, где се зна да су четири тамошња јака братства, која изгледа у прво вријеме нијесу чинила већину, његовала традицију о крвном сродству. Тога мора да је било и овде, али непознат нам је однос снага. Јер, стицајем многих околности, живот овог племена био је релативно веома кратак. Неке стајосједелачке породице са овог подручја, за које би се могло претпоставити да су поријеклом Никшићи, своје поријекло везују за Никшу, али и за манастир Морачу, мада та предања нијесу ни изблизу рељефна и жива као у Ровцима; уз то, непознато је и вријеме њихова досељења у Потарје. У тој данас доста блиједној традицији фигурира и Никшић, али Морача има доминантно мјесто. Присутно је и предање о Вуксану Булатову, вјероватно под утицајем каонијских досељеника, а скоро нико и не претпоставља да су његови преци овде од почетка XV вијека (са изузетком неких родова, који нијесу Никшићи, за које је општеприхваћено схватање да су старинци); јер, саплеменици, било из Роваца или Никшића, стал-

³⁰⁵ М. Васић, *Градови... 522*; в. Ж. Шћепановић, *Колашин на Тари* (Како је настало име Колашин), Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXII, Београд 1973, 51—9.

ио су пристизали, као што су пристизали иноплеменици. Неки су се ту и задржавали, али већина је одлазила даље, јер подручје је за дugo било својеврstan вентил демографског отицања његова залећа, стална транзитна зона пролазећих низ Лим и Дрину и пријеко, ка Србији, оних тамо досељених „од Сјенице студенице“. Но, једно је, чини се, посве сигурно: племе Тарски Никшић настало је сплемењавањем придошлица из различитих родова и дијела затечених старијанаца, што је на примјеру Кулизића и још неких родова очито. Иначе, питање добијања имена у овом случају одлучио је број, повлашћен положај у прво вријеме турске владавине и организаторске способности придошлица из рода Никшићи, па и назив турске административне јединице која је ту територију захватала.

Оваје је потребно указати на још једну чињеницу, која постаје сметњом да се при проучавању поријекла поједињих старосједелачких породица озбиљније користе породична предања. Тако, на примјер Карличићи (са крсном славом племена Никшића) своје поријекло изводе од Обода код Ријеке Црнојевића, иако је, видјели смо, у питању Обод код Бијелог Поља. Они о свом кретању имају предање да су најприје живјели на Ободу Црнојевића, потом у Равној Ријеци код Бијелог Поља и, најзад, у самој вароши.³⁰⁶ О животу у планинском селу Обод, где су, како ће се даље видјети, живјели бар до краја XVII вијека, у предању нема ни помена. Општа тежња да се род веже за неки познатији крај, кад је већ немогућно везати се за владалачку лозу или неког средњовјековног династа, евидентна је; конструкције и модификација прошлости су потребне да би род добио у значају. Некада су овакве конструкције биле изазване нуждом — резултат су ослободилачке борбе црногорског народа у XIX вијеку, израз дивљења према тој борби, али и да би се застрашили Турци; подручје Потарја и средњег Полимља постаје стална мета упада хајдучко-ускочких дружина из Црне Горе и Брда, које, поред одвођења плијена, убијају и поједине турске зулумћаре, па је преостале требало застрашити робачким везама са неким јаким племеном са подручја Црне Горе или Црногорских Брда. Затим, мада у невеликом броју, постоје у XIX вијеку и случајеви емиграције поједињих затарских породица у Црну Гору, Дробњаке или Морачу, због чега и случајеви извoђења поријекла отуда, иако су понекад тамо само кратко вријеме пре-бивали. Ни народних пјесама значајних за тај проблем нема. Општа карактеристика пјесама са тог подручја је да се пјева о универзалним јунацима Марку и Милошу и др., а, уосталом, благовремено их нико није ни биљекио. Придошлице су доносиле своје пјесме о четовањима. Муслимани су, опет, имали своје пјесме о својим четовањима против Мораче, Роваца и Васојевића, као и оне о својим универзалним јунацима Мују и Алилу, али, заједно са губљењем господарећег положаја, њихов гуслар је умукнуо, а придошлице нијесу хтјеле ни да чују пјесме о „турским“ јунацима, па ни о јунаштву и животу и немуслимана — Затараца, па су многе пјесме паље у заборав. Уосталом, са подручја се много одсељавало, мусимански живаљ с лијеве стране Таре до последњег човјека послиje 1878. Затим масовно са читавог подручја послиje 1912, преостали на подручју Доњег Колашина, одселили су се одатле крајем 1924. године.

³⁰⁶ Илија Радуловић, *Бијело Поље*, Гласник Географског друштва, св. XIX, Београд 1933, 36.

Свако је собом носио своју пјесму, па су, углавном, остале само легенде, мада пуне неке чежње и људске спутаности.

Катастих Доброловине за подручје Вранеша пружа знатно мање података него за уже подручје Потарја, док их за териториј нахије Љубовића уопште нема. Тако, са међупростора Обод, Враншица, Бијело Поље није уписан ни један приложник, изузев неколико имена из Равне Ријеке. Истина, прилог „помена ради“ житељи са тог подручја могли су дати ближим манастирима (Враншици, Мајсторовини и др.), манастирима чији поменици нијесу сачувани, али зачудо да ни евентуални одласци калуђера Доброловине у „писанију“ нијесу дали резултате. Нема помена ни великим средњовјековним селима Церову и Јабучну, иако је Церово 1455. било уписано као дио тимара ештинције Владка, сина Стјепанова, из рода Никшића. Ових села нема ни у осталим поменицима, па ни у поменику Шудикове, у који је уписано њима сусједно село Бојићта, а Равна Ријека 6 пута,³⁰⁷ што иницира на закључак да је исламизација у неким селима ближе Бијелом Пољу у XVII вијеку била поодмакла. Једино је на 104. листу крушевског поменика уписано „село“ Љубовића, а пошто је на 102. листу уписано Бродарево,³⁰⁸ могло би се претпоставити да је ријеч о нахији Љубовићи из Полимља, односно о подручју Љубовиће, јер тешко да је село под тим именом на том подручју постојало.

Са подручја племена Вранеша (уписаны тако) у катастих су унесена села: Бијели Поток, Вергащевићи, Граб, Средње Брдо, Стожер, Соколац и село Вукановићи, док за Кнежиће, где је уписана кућа кнеза Степана, није означенено да ли је ријеч о селу или роду. Пошто села под тим називом данас на том подручју нема (остала са неизмијењеним називима постоје), вјероватније је да се радило о упису рода, тј. да се уписаны кнез презивао Кнежић. Иначе, његова кућа је уписана као друга по реду с подручја Вранеша и из ње је у поменик уписано неколико мушких лица, међу којима и монах Атанасије.

Прва уписана кућа из Вранеша јесте кућа кнеза Милике, из села Бијели Поток, из које је уписано више лица, у чијим се именима запажа осјетан утицај цркве, а уписана је и једна монахиња. Кнез Милика је родоначелник породице Миликић, за коју се сматра да је једна од најстаријих у Вранешу. Раније су се презивали Коњевићи. Ово је презиме до данас задржао један огранак те породице. Према предању, из породице Миликић потиче и Пава, по чијем је имену средишни дио Вранеша назват Павино Поље. Наводно, била у Миликића љепотица, према некима и јединица, Пава, у коју се загледао неки млади Хасанбеговић из тамошњег села, јер, према предању, Хасанбеговић потичу од вранешке старосједелачке српске породице Јоксимовић, за кога се Пава најзад и уда. Али, пошто се Пава убрзо разбольела и умрла, ожaloшћени бег, ради сједања на њу, њихов задружен посјед назва Павино Поље, па тако најдјепши дио Вранеша доби ново име.³⁰⁹

³⁰⁷ А. Стојановић, *Поменик Шудикове*, 182—83.

³⁰⁸ С. Новаковић, *Српски поменици...* 126, 137.

³⁰⁹ Глиша Елезовић, *Колашин на Тари и Колашин на Ибру. Како је настало име Колашин*, Јужни преглед бр. 1 за год. VI, Скопље 1931, 23—4. — преведена легенда о постанку имена Павино Поље, која је објављена у Салнами (званичном ћематизму) косовског вилајета за 1901. годину. Интересантно је о томе и причање Мила Јоксимовића, из Бијелог Поља (маја 1971. године).

У селу Вергашевићима уписан је неки Милика и више мушких и женских чланова те куће (један по имениу Јанош), међу којима једна монахиња, а из села Граба породица Станковић, са Средњег Брда неки Јанко, а са Стојера кућа Човића (Вујко, Вукадин, Доста, монахиња Ана и др.). Човићи су и сада бројно братство на Стојеру.

Из села Сокоца уписана је једна породица (неозначена презименом), из које је уписан неки поп Петар, затим је уписана кућа попа Кочовића, док је у селу Вукановићи уписана кућа неког Вукојице. Кочовића у том крају данас нема, али нам је даља судбина ове свештеничке породице мање-више позната са записа на двјема богослужбеним књигама (штампане у Москви 1780. и 1785), које су биле власништво манастира Добриловине. Наиме, кад је манастир крајем XVIII вијека сасвим запустио, манастирске књиге су углавном развучене, па је ове дviјe кућио поп Игњат Кочовић, који је тада живио на Коврену, одакле је био присиљен да се, због турских зулума, пресели у Гушево (село сјеничког краја), а потом у Нову Варош. Књиге су чуване у тој породици све до 1889. године, када су их потомци попа Игњата послали Добриловини, са забиљешком да су купљене на Коврену, на земљишту званом Кочовина, које су тада били притисли муслумани Муслићи.³¹⁰

Из доста оскудних података које за Вранеш пружа катастрик сазнаје се да су на том подручју преовлађивала села са старим предионим називима, са изузетком Вергашевића и Вукановића, за које би се могло закључити да су називе добила по имениу рода. То се потврђује и неким подацима из поменика манастира Крушева, у који су уписаны и нека села са овог подручја и околна: Водно, Врња, Враншица, Вергашевићи, где је уписан и Вранеш са ознаком „жупа“, који је уписан и у поменик Шудикове.³¹¹ Ово је свакако условљено тиме што је миграционих кретања са овог подручја до уписа у поменике било мање са подручја Потарја; одсељавао се, углавном, само природни демографски вишак, па није било већих прекида у одржавању одређеног континуитета становништва. Ово због повлашћеног положаја дијела становништва, а тешко се остављала и плодна вранешка увала, изузетно погодна за све оновремене врсте занимања становништва. Због тога, онда кад је посјед био угрожен, овде се брже приблијавало и исламизацији, чију појаву у Вранешу запажамо раније него на околним подручјима. Но, у Вранешу је за дуго било бенефицираних и српских породица. Тако, поменути Јоксимовићи из Вранеша, за које постоје неке индиције да потичу од старог сточарског рода Вранеши и за које се, поред Миликића, односно Коњевића, сматра да су један од најстаријих родова у Вранешу (причају да су до почетка овог вијеска имали 14 генерација свештеника), називани су „беговском породицом“, јер су имали велике посједе разбацане „од Бурена до на врх Коврена“. Имали су и кнежева-бератлија, а причају да су посједовали и неки царски ферман који је уништен 1916. године. Према предању, од њих потичу Мушовићи и Хасанбеговићи, познате муслуманске беговске породице вранешког краја, од којих су и Мушовићи — капетани Никшића и Колашина. Јер, наводно, била су два рођена брата, па су од једног Јоксимовићи, а други, који је прешао на ислам, имао је 3 сина: Муша, Даута и Хасана, од којих потичу Мушовићи, Даутовићи и Хасанбеговићи,

³¹⁰ Просвјета, св. VII год. IX, Цетиње 1898, 452.

³¹¹ Ст. Новаковић, *Српски поменици*, 127—29; А. Стојановић, *Поменик Шудикове*, 182.

док су се од Јоксимовића разродили Живковићи, Којовићи, Бубање, Рутовићи и Поповићи, код Увца на Лиму.³¹²

За подручје које су насељавали Плањани и Колашиновићи катастрих пружа релативно мало података, мада је један од ктитора Добриловине-војвода Радич био Плањанин, а могућно да је отуда био још који од наведених ктитора из 1609. године. Истина, у катастрих су уписане „Плана горња и доња“ (тако) и са стране село Липово, уписан је и неки Рајич, али без икакве титуле, те презвите Томаш, и др. Међутим, на претходном листу уписана је „Нахија Горња земља“, где су уписана села Штитарица и Требаљево и интересантно је, на истом листу (истина нешто пониже) и Ровца без икакве ознаке. Но, непознато је о јаквој је овде „нахији“ ријеч. На посебној страници уписан је „Град Колашин“ са нешто приложника отуда, а стране „село Колашиновићи“, затим „Морача доња и горња“, потом Метохија, у оквиру које „Место Ораховац“ и Црнолуг (без ознаке) са неколико приложника из оба мјеста. Потом је уписано „Племе Кришићи“ (ради се о Кричима Потарја), са већим бројем уписаних из Крупица и Свркота за које није дата одредница. Али, познато је да су Крупице (и данас под тим називом) село плеваљског краја, а Свркоте — старосједелачки род плеваљског села Бобова, и др. Уписане имена су обична народна са неколико рјеђих (Бенадија, Ињија, Благор). И на крају овог поменика уписан је Стари Влах и са стране Полимље а посебно кућа Мојсила Каплановића.

4

Крајем XVI вијека сеоска самоуправа је била озбиљно угрожена. Насртај турских власти и њихово уплитање у послове самоуправних локалних заједница немусиманског становништва био је појачан, па и интереси повлашћених слојева овог становништва, угрожени. Видљиво је почeo да опада утицај старјешинског слоја домаћег становништва, што је праћено осјетним повећањем дажбина и других намета. Због тога јача хајдучија, која ће од тада представљати стаљни облик активне борбе потчињеног народа против турске власти, без обзира на то што је хајдучија неријетко попримала и облик разбојништва, нарочито у одређеним периодима. Јер, она је послужила као основа народних устанака, који су, у односу на хајдучију, представљали вишу организациону фазу народног отпора.

У то вријеме почиње интензивније да се развија градска привреда, па и да се појачавају бјекства раје у градове, што изазива пооштравање одредби о везаности раје за земљу и већу зависност од спахије. Турци тада насрћу и на кнежинску баштину, па ови траже излаз у исламизацији или отпору. Појачава се и вјерска нетolerантност и насртаји локалних власти и на манастирску имовину, што се чини упркос забрана са судбанима двора и честих опомена да се манастири који су исплатили дужну таксу и остале дажбине оставе на миру. И имовина неких манастира Потарја била је угрожена. Ширим подручјем Потарја крстарије су саџакбегове војводе, субаше и остали, и „сви узимаху бадава и чињаху

³¹² Државни архив Србије, Београд, Збирка Андрије Лубурића-кут. XIII, бр. 179; причање М. Јоксимовића.

силу и насиље", па један манастир пљевальског краја (Дубочица) бијаше на путу да запусти, јер „калуђери се растурише и раселише“.

Нови односи, условљени развијком робно-новчане привреде, потресали су и дјелове ширег подручја Потарја. Напуштене земље, за којуј родбина умрлог или несталог власника није била заинтересована, било је и на овом подручју све више; сељаци, такође, све више продају своју земљу, јер намети су нарастали. Но, и овде је и даље било оних, ослобођених љод свих намета, оних који су се обавезали „да ће под пушком доћи на царску заповијест“. Али, јачао је и јединствен отпор свих слојева побројеног становништва. Поколебани мит о непобједивости Турске (послије Лепанта и Сиска), рат Аустрије и Турске (започет 1593), који изазива бурна превирања на Балкану и низ устанака, те пропагандна акција папе Климента VIII, врло жива у то вријеме, веома ефикасно подстичу тај отпор; отуда и одлазак изасланника војводе Грдана за Рим и дејства разних агитатора, јер завјереничке нити су се плеле на папској Курији, на дворовима разних италијанских династа и у земљи.

Преговори Грданових изасланника и др. са папом Климентом VIII нијесу дали очекиване резултате, али опште врење је утицало да Ејелопавлићи и још нека брдска племена одбише да иду у турску војску, док се Никшићи из околине Оногошта, Пивљани и Дробњаци дигоше на устанак. Међутим, на западу никад ускладити интересе, јер Венеција, господарица Јадрана, била је тада против било каквих метежа на тој страни. Настојала је да се у залеђу Јадрана очува мир и да се преко новосаграђене сплитске луке трговина несметано одвија, па је ватрени присташа устанка папа Климент VIII био немоћан да било шта учини. Смрт га снађе 1605. године, а његова акција није дала видних резултата. Но, иако преговори с папом не уродише плодом, а Грданови устанци доживјеше пораз, а потом и измирење с Турцима, завјереничка акција је настављена, па Потарје није могло да остане ван ових струјања. У Потарју хроничари се жале на „љута и прискрбна времена“, на „тешко време и усилано“, на „глад по земљи“, на „јарости турске“ и, тако, јадиковка за јадиковком. У Враништици јеромонах Антоније (потписа се тајном буквицом) записа да тада, кад манастиром управљаше игуман Тома, српском црквом архиепископ (у запису тако, иначе патријарх — Ж. Ш.) Јован, митрополијом кир Лонгин, бијаше цар „в Константину граду љuti бојоборац и страда Христова ратник (ваљда убица — Ж. Ш.) султан Ахмет (...) И ва то време велика нужда хришћанскиј род обдржаше под властију царств“, па закључи „не можем писанију предати велије беди“ и затим дода „и многи хришћанскиј род отиде“. Не саопшти, али очито (јер се обе 1615. године из тих крајева није било) многи прихватише владајућу вјеру. Тих година Потарјем су крстарили и одметници, па неки Миљенко, син Велићев, жалио се турским властима да су му „харамије“ одузеле коње, због чега оптужжи каљуђера Стевана, из Довоље.³¹³ Но, изгледа да је тих година у Потарју било и већих немира, јер се, као што је напоменуто, у једном документу из 1631. за Довољу констатује да је „приликом познатог устанка постао хараб“.

Гајећи илузије да све није изгубљено и да ће папска Курија помоћи ослобођење хришћана на Балкану, патријарх Јован у децембру 1608:

³¹³ Б. Бурбев, *Србија у време кризе турског феудализма*, Историја народа Југославије II, 480—93; *Записи и натписи I*, стр. 247—49, 252, 269—70, 277, 283—84; Ф. Барјактаревић, н.д., стр. 35—43.

године одржа у Морачи збор народних првака с подручја Херцеговине, Црне Горе и Брда. Пошто су завјерничке нити биле захватиле и Потарје, овом збору завјереника присуствовао је и поглавица здружених Плањана, Колашиновића и Тарских Никшића — војвода Радич Милошевић (у документу Раич). Поред патријарха Јована, као организатора збора, војводе Грдана, поглавице Мораче војводе Радосава, првака Дробњака, Пиве и Бањана, те спахије Војина (највјероватније, ријеч је о Војину Подблажанину, ктитору припрате Тројице Пљевалске у 1592. години) и других својих истакнутих савременика, међу којима и млетачких доушника, војвода Радич бијаше један од првих потписника одговора војводи Карлу Емануелу Савојском, потенцијалном покретачу устанка ширих размјера и потенцијалном краљу ослобођене земље.³¹⁴

Војвода Радич (у 1597. години кнез) јавља се у још неколико оновремених докумената: један је од ктитора манастира Добриловине (натпис се датира у 1609. или 1613. год.). Његово име налази се на документу са оспораваног устанка српских главара у Кучима у 1614. години, а 1615. ктитор је једног „законика“ манастира Мораче, а томе „законику“ — књизи, поред Радича, ктитори бијају „и Радоња и кнез Вукоје с православними кристјани Горње и Доње Плане“.³¹⁵ Овај помен из 1615. године је и последњи помен војводе Радича (и овде Раич). Уз то, овај документ указује на сталне и чврсте везе Потарја и Мораче, преко ове и са осталим брдским племенима, па отуда и уплатеност Потарја у све завјерничке акције брдских племена. Уосталом, то је вријеме ренесансне српског народног духа, при чему је црква имала посебну улогу, па и немањићка задужбина манастир Морача врло значајну. Иначе, према предању, војвода Радич се касније помирио са Турцима и пошао у Бијело Поље, где је, наводно, и убијен.³¹⁶

Силазак са историјске позорнице патријарха Јована, војводе Грдана Никшића и из Потарја војводе Радича Милошевића није означио почетак повратка миру, јер немири и општа несигурност карактеришу и наредне деценије XVII вијека. Привреда је разарана, било при обрачунима становништва са Турцима, било при честим крстарењима војске која је гонила одметнике. Глад и болештине биле су пратеће појаве несрћених друштвених односа. Тако, према једном запису из пљевальског краја, из 1623. године, тамо је тада владала велика глад, па потом наступили „чума, јако мнозем домем запустети и живушћијих чловеком умрети“, затим 1625. поново јадиковка из истог краја да „тогда бист глад велија“, а „в тожде време владуштому Херцеговином проклети Пири-бег“.³¹⁷ Тада хајауција, самовоље и нереди у Херцеговини, Босни и Србији бијају пратећа појава свакодневног живота. У Херцеговини једна овећа одметничка чета представљаше дотад невиђену опасност за трговце, а у Таслици (Пљевљима) и Пријепољу нереде изазваше јањичари. Због тога Босански најесник Абаз Мехмед-паша нареди њихову сјечу, а ови, уз помоћ мје-

³¹⁴ Ј. Томић, *Пећки патријарх Јован, 115—17; Глитор Станојевић, Црна Гора у XVI вијеку*, Историја Црне Горе III, 82.

³¹⁵ *Записи и натписи I*, стр. 277, бр. 992. и стр. 286, бр. 1030; Ј. В. Н. Томић, *Састанак и договор српских главара у Кучима 1614 година ради устанка на Турке*, Београд 1901, 86.

³¹⁶ А. Надрија Лубурић, *Дробњаци племе у Херцеговини*, Београд 1930, 190. и д.

³¹⁷ *Записи и натписи I*, бр. 1133 1167, 1228.

сних бегова, одговорише на то појачаним насиљем, што изазва још веће нереде.³¹⁸

Извјештаји дубровачких изасланика који су тих година ишли на Порту указују на стални немир: „И пре је било харамија, али никада овога (...).” Пут Фоча — Пљевља — Пријепоље сматран је тада веома опасном зоном. Каравани од по 1500 коњаника и пјешака праћени су са по 100 и више наоружаних људи.³¹⁹ Одметници су се светили Турцима, али најчешће су само сачекивали караване да би их опљачкали.

Опште врење и устанички покрет међу сјеверноалбанским и брдским племенима, четовања хајдуčких дружина, одлазак Босанаца и Херцеговаца у рат противу Персије и њихова погибија под Багдадом 1637. године тешко су погодили ове покрајине, а рефлексе тих збивања осјећало је и Потарје и средње Полимље. Због тога жалбе на општу несигурност и разна насиља 1640. стигоше из манастира Дубочице до султана, па овај нарди херцеговачком санџакбегу и пријепољском кадији да насиљима и повећаној наплати дажбина стане на пут, те да се поступа према ранијим задужењима, односно пописним књигама. У односу на саму Дубочицу, у царском ферману би записано: „Пошто су сада зулумћари испружили руке, речени манастир је опустео, његове земље су такође опале и остале без приноса...“ Због тога се наређује да кривци буду позвани на одговорност, а седам година раније султан је интервенисао у корист манастира Св. Тројице, чији су посјед били угрозили околни мусимански житељи. За став централних власти у односу на манастире овог подручја карактеристичан је један ферман султана Мурата IV (1623—1640) из 1632. године, упућен пљевальском кадији, а односи се на оправку манастира Довоље, где, поред осталог, стоји да су „шићеници села по имениу Премете (Пренћана — Ж. Ш.) послали моме прагу среће свога човека и (следећу) представку: њихова стара црква (...) склона је паду, па пошто желе да је оправе и покрију како је првобитно била, а пошто им нижи грађански чиновници стављају запреке само због измамљивања и глобљавања, они моле за моју часну заповест да шеријатски суд на основу ње изда шеријатско решење да се она оправи и покрије како је првобитно била. Стога наређујем следеће: (...) да извиши по правди, па ако је поменута црква (доиста) црква која је саграђена пре Освојења и ако је стварно у употреби, пусти нека је поправе, али да се под овим изговором не би можда употребило више камена, креча и остале грађе него што је у почетку било“.³²⁰ Дакле, централна власт је настојала да се очува законитост, али настрјаји локалних власти, мјесних турских феудалаца, те разноразних узурпатора власти закидању повластица филурџијском становништву, настрјаји на манастире и сеоску са-моуправу били су стални.

Општи метежи који су првих деценија XVII вијека овладали у Потарју знатно су појачани за вријеме дугогодишњег кандијског рата. Зна-

³¹⁸ Сафвет-бег Баšagić, *Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине*, Сарајево 1900, 63—4; Милан Прелог, *Повијест у доба османске владе I*, Сарајево с.а. 94—6.

³¹⁹ Радован Самарџић, *Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку*, Београд 1952, 33; Вук Винавер, *Милић Вујадиновић и Михат Томић*, ГИД БиХ, IX, 1958, 249—51. и нап. 2, 3.

³²⁰ Ф. Барјактаревић, н.д., бр. 33, 34, 43.

тан број заима и спахија-тимарника из Босне и Херцеговине учествује у овом рату, који потраја толико дugo (1645—1669) да су, према Башагићу, „Ајеца наших заима која су остала иза њих у колијевци, замјењивала очeve у том рату.” Хајдуција, разбојништва, пљачке, робљења, а у вези са тим и трговина робљем, које је преко Котора и Пераста извожено у Италију или за ропски рад на галијама, бијаху пратећа појава овог рата. Пераст бијаше гнијездо хајдука, многих које је опјевала наша народна пјесма. Бедно и нередовно плаћени за службу Млечићима, ови изворе прихода за своју егзистенцију нађоше у пљачкама, стимачини и трговини робљем, некад и хришћанима. Принудени да напусте своје домове у Рудинама, Пиви, Дробњацима и другаје, хајдуци су се за сва зла која су их снашла светили веома сурово, често и недужним. Крстарили су они и Потарјем и продирали и до самих Пљеваља, која су тада била сједиште санџакбега Херцеговине.³²¹

Црногорска, брдска и херцеговачки племена одавно су прижељкивала рат између Венеције и Турске. Изгледало је да ће се сада реализовати оно што је очекивано од дугогодишњих преговора са папском столицом, Напуљском Краљевином, шпанским двором и разним династима италијанских покрајина. Нада у ослобођење уз помоћ Венеције нарочито се појачала послије безуспјешног турског напада на Котор 1657. године, мада је вал устанка и од раније био захватио херцеговачка племена. Тако, у 1649. години, при нападу Млечића на Рисан, Никшићи из околине Оношта, Риђани, Дробњаци и други стају на страну Венеције и помажу да се Рисан заузме. У нападу на Рисан учествовали су и устаници из Потарја, са кнезом Николом Раичевићем на челу („conte Nicolo Raicevich da Plana”), сином војводе Радича (Рајча) Милошевића, док је Дробњаке предводио кнез Стјепан Томић. За помоћ указану у борбама око Рисна генерални провидур Далмације ћенерал Леонардо Фосколо својом терминацијом од 15. X 1649. године одредио је плате четрнаесторици херцеговачко-брдских поглавица (по 4 дуката мјесечно), међу којима и Николи Раичевићу „da Plana”³²².

Иначе, Потарје је у овом рату, заједно са Морачом, Ровцима и другим брдским племенима, било захваћено општим устаничким врењем. Истинा, везе Мораче и Потарја и до тада су биле врло чврсте: Морача је имала и свој посјед у Потарју (земљу у Сјерогошту, коју манастиру приложи неки проигуман (Стефан), више јеромонаха манастира су са подручја Потарја, а један од веома активних посленика на покретању отпора Турцима половином XVII вијека, митрополит Будимље Пајсије, порижеклом је Колашиновић.³²³ Уосталом, у току овог рата (1647) Турци и отпочињу подизање града Колашина да би спријечили дотадашње врло живе и скоро неометане везе Потарја са брдским племенима. Наиме, подиза-

³²¹ Башагић, *Кратка упута...* 71—2; Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба кандиског рата*, Историјски гласник св. 1—2, Београд 1953, 49; А. Соловјев, *Трговина босанским робљем до 1661*, ГЗМ у Сарајеву за 1946, 154—56; Јован Радонић, *Римска курија и југословенске земље од XVI до XIX*, Београд 1950, 200—02.

³²² *Хисторијски архив Задар*, Atti prov. gen. Leonardo Foskolo vol. II Zadar 15. X 1649. Препис документа ми је доставио проф. др Јевто Миловић, на чemu му најсрдачније захваљујем. На документ су и раније указивали у својим радовима Ј. Томић, А. Лубурић, П. Шобајић и Г. Станојевић.

³²³ А. Јовићевић, *Опис манастира Мораче*, Просвјета II, 190, 482.

ње града коначно је довршено 1651. године, јер савременик догађаја записа: „Тогда сазида Али-паша град на Колашиновићу”.³²⁴

Подигнут у предјелу који је насељавало племе Колашиновићи и који је по њима тако и називан, град је добио име Колашин, јер је предио на ком је подигнут најметнуо име граду.³²⁵ Но, пошто је питање настанка имена Колашин и до сада било предмет научног расправљања, чини се да је неопходно и овде рећи нешто више о томе (опширенје је расправљано на другом мјесту), утолико прије што општеприхваћена објашњења не задовољавају, а нека и противурјече историјским изворима. У вези са тим потребно је напоменути да у нашој земљи постоје три Колашина: Колашин на Тари, Доњи Колашин (у поречју Таре и Лима) и Ибарски Колашин. Међутим, док је први име градског насеља, дотле два друга Колашина означавају називе предјела, мада у нашем вријеме Доњи Колашин представља, и у том погледу, само историјски појам.

Народна традиција (једну варијанту предања по којој су била браћа Хасо, Колач и Васо — родоначелници Хашана, Колашинца и Васојевића забиљежио је половином прошлог вијека Француз Хекар³²⁶) постак имена Колашин везује за лично име. Према другој варијанти народног предања, био је неки словенски војвода Колаши, који је подигао Колашин на лијевој обали Таре (Турци су засновали Колашин на десној обали ријеке) и ту водио борбе са старосједелачким становништвом, највдно Илирима.³²⁷ Туда је, опет према предању водио каравански пут у правцу средњовјековног Брскова, што је научно и потврђено.³²⁸ Али, дио тога предања који се односи на постојање словенског града — тврђаве — немогућно је провјерити, јер предио није археолошки истражен. Но, треба напоменути да на удаљености неколико километара од Колашина, низводно низ Тару и с њене лијеве стране, изнад једне увале, постоје остаци неке тврђаве познате под називом Градина, а и Градиште. Даље, једна варијанта народног предања (забиљежена у Ибарском Колашину) настанак колашинског племена, а у вези са тим и имена Колашин везује за лично име Џиганке Коле, која је, према предању, била ѡата за Живка, чију браћу Васа и Бијелог Павла народна традиција сматра родоначелницима Васојевића и Бјелоцаплића.³²⁹

Насупрот народној традицији, у научним расправама је изречено неколико хипотеза: Ами Бује сматра да име долази од једне грчке ријечи која, преведена на наш језик, значи казна,³³⁰ док је М. Веселиновић, на примјеру Ибарског Колашина, дошао до следећег закључка: „Назив Колашин овоме крају постоји одавно, јамачно још од прве турске администрације (ово историјски није потврђено — Ж. Ш.), а дошао је од турске ријечи кол, у значењу краја који је у подвлашћу (кол-агаси) капетана.

³²⁴ Записи и натписи I, стр. 357, 369. бр. 1417, 1468.

³²⁵ Ж. Шћепановић, Колашин на Тари, 58.

³²⁶ Н. Нескуард, *Histoire et descriptione de la Haute Albanie ou Guegarie*, Paris 1858, 112.

³²⁷ Љуб. А. Булатовић Ибrijски, Црногорка — историјски спјев у 12 пјесама, Београд 1907, 107.

³²⁸ Историја Црне Горе I, 27—8.

³²⁹ Ст. М. Мијатовић, О постанку имена Колашин (по једној народној причи), Босанска вила бр. 9, Сарајево 1913, 141.

³³⁰ Милисав Лутовац, Ибарски Колашин — антропогеографска испитивања, СЕЗБ, књ. 67. Насеља књ. 34, Београд 1954, 63. — наводи тумачење Ami Boue-a.

(...) Тако је, мислим, постао и назив града Колашина и жупе у сливу реке Таре...³³¹ Даље, према Светозару Томићу, Колашин је „нова варошица, али ту је од 17 века тврђавица са турском посадом, којом је управљао колази (педесетар), по коме се то место прозвало Колашиновићи па од тога и цео крај Колашин”.³³² У вези са овим, мора се констатовати да је овај закључак веома произвољан, јер аутор није водио рачуна ни о до тада познатим историјским изворима. У науци је постављена и хипотеза да је „име Колашин постало кварењем арапско-персијске композите „куле-нишин”, што значи који у кули седи станује”.³³³ Оспоривши одрживост ових закључака, Глиша Елезовић је сматрао да „назив Колашин неће бити српски”, да је као основа ове ријечи послужила турска ријеч кол, јер, наводно, Колашин на Ибру је „за време турске управе био издаљен на четири кола” и да је сваки „кол имао свога кнеза”, да се ова ријеч налази „у саставу речи Дримкол (...) покрајине код Охрида, и значи: мишица, рукав, грана; у војсци чета, буљук, оделење, крило”.³³⁴

У најновије вријеме овим проблемом се позабавио Милисав Лутовац, који, на основу истраживања у Ибарском Колашину, где је нашао три-четири куле, условно допушта могућност „ако би се узело као тачно да је назив Колашин могао настати од арапско-персијске сложенице Куленшин, онда би за ово било основа у Ибарском Колашину”. Али, пошто је и Лутовац установио да је у Ибарском Колашину „традиција о етничким везама Црногорског и Ибарског Колашина врло распрострањена”, односно да је „велики део становништва досељен из Црногорског Колашина или преко овог из Брда”, ова претпоставка, као и претпоставка да су „имена Колашина могла постати независно једно од другога”³³⁵, мора отпасти.

Досадашња лингвистичка разматрања, чини се, нијесу допринијела разрјешењу проблема, па, без намјере да се у њих упуштамо, указујемо на неке познате податке, о којима при извођењу закључака о настанку имена Колашин до сада није вођено доволно рачуна. Наиме, колико је познато, име Колашин се први пут јавља 1565. године у једном царском берату, којим је постављен за кнеза у селу Колашину у нахији Никшић неки Тодор, умјесто свог умрлог оца кнеза Милоша, сина Радине.³³⁶ Други пут име Колашини (тако) налази се у дефтеру за Скадарски санџак из 1570, као назив села од 20 кућа у нахији Бјелопавлићи.³³⁷ Слиједећи познати помен (сада Колашиновића) потиче из 1597. године у поменутој представци војводе Градана папи Клименту VIII, где, поред Плањана, Никшића

³³¹ М. Веселиновић, *Архијерејске синђелије*, Споменик СКА 55, Београд 1922, стр. 8. и нап. 1.

³³² Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. II, 342. Иако научно неодрживо, овакво тумачење је унесено у скоро све енциклопедије и другу приручну литературу. — *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. V Zagreb 1962, 290—91; *Vojna enciklopedija*, књ. 4, Beograd 1972, 400).

³³³ Аноним, *Податци о колашинској кази*, Салнаме за хиц. 1318 (1901) — превод Г. Елезовића у нав. раду, стр. 23—4.

³³⁴ Г. Елезовић, *Колашин...* 26—7.

³³⁵ М. Лутовац, *Ибарски Колашин*, 64—5.

³³⁶ М. Васић, *Градови...* 521.

³³⁷ Бранислав Бурбев, *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, Радови Научног друштва БиХ, књ. II, Сарајево 1954, 199; в. Петар Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци — племена у црногорским Брдима*, СЕЗБ, књ. 27. Насеља, књ. 15, Београд 1923, 164, 184, 222—23. да је село под савременим називом Колашиновићи 1923. имало двадесетак кућа, чији су житељи изводили поријекло од Бијелог Павла, што су им остале бјелопавлићке породице оспоравале сматрајући их за дошљаке из Колашина.

с Таре и др. као на потенцијалне устанике на овој страни изасланици рачунаху и на Колашиновиће.³³⁸

У нашим старим записима име Колашина налазимо први пут средином XVII вијека, а у вези са подизањем и утврђивањем града: („Да се зна, када се градио Колашин” и „Тогда сазида Али паша град на Колашиновићу”). Први подизање града датира 1647, а други из 1651. констатује да је тада град сазидан; један из 1645. не може служити као сигуран доказ због каснијих интерполација.³³⁹ Задржавши се, узгредно, на овом из 1651. и једном из 1667 (код Лутоваца из 1650. и 1665), и Лутовац констатује да из записа из 1651. године „јасно излази како се ова област и пре подизања града Колашина називала Колашиновићи”, док на основу другог који гласи: „Сију книгу купи поп Марко Јовановић от племена Колашиновића . . .” и предања „да су Колашиновићи потицали од родоначелника Колаша” закључује: „У сваком случају се овде формирало неко сложено племе”.³⁴⁰ И заиста, стилизација записа из 1651. је таква да из њега јасно произлази да је град подигнут на територији која је већ била означена тим именом, што се, видјели смо, потврђује и другим изворима. Према томе, чини се да се може констатовати да је град добио име по називу предјела на ком је подигнут, а овај — по називу рода, односно племена које је тај предио насељавало. Овде је ирелевантно што град подижу Турци. Они ће касније подићи и Никшић, који ће добити име по племену с тога подручја, иако је ту и раније постојао стари град Оногашт, а нови је подизан кад је племе Никшићи било дошло у отворени сукоб с турским феудалним системом.

У нашим записима забиљежен је још један град са основом „кол” у имену. Наиме, неки Јаков, настављач штампарског рада Божидара и Вићенца Вуковића остави запис (датира се у 1566) да је „родом и отчеством (...) в подкрили велики гори Осоговцеј, близ Коласискаго града, от места нарицаема Камена Река”, а на основу једног записа из средине наредног вијека види се да је у предјелу Осогова постојала и област Коласија, гранични предио кратовског и штипског краја.³⁴¹

Из времена утврђивања Колашина на Тари потиче и споменута синђелија патријарха Гаврила (писана 1651. а потврђена 1657), којом овај источно-херцеговачку епархију даје митрополиту Василију Јовановићу Острошком), додијеливши му епархију „јеже зовет се Никшићи и Плану и Колашиновићи и Морачу . . .”.³⁴² Одмах потом налазимо и запис са врло прецизним и недвосмисленим значењем („Сију книгу купи поп Марко Јовановић от племена Колашиновићи”).³⁴³ Иначе, током друге половине XVII вијека Колашин се релативно често помиње и у млетачким извјештајима. Тако, 1658. главари Потарја, Мораче и Роваца послаше са скупа у Морачи један извјештај Которанину Вићенцу Болици, који, између осталих,

³³⁸ К. Хорват, н. а., 57.

³³⁹ Записи и натписи I, стр. 357, 369. бр. 1417, 1468. и стр. 353. бр. 1397; в. Љ. Ковачевић, *Трг Брсково . . .* стр. 9. нап 10, гаје је указано на могућу мањакавост записа из 1617. због могућности да је преписивач наше старо слово које се транскрибује као т читао као е и тако добио другу бројну вриједност, па умјесто 1651. испало 1647.

³⁴⁰ Милисав Лутовац, *Симбиозе, племенске трансплантације и сплемењавања у неким областима Југославије*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XVI—XVIII, Београд 1971. 36—7.

³⁴¹ Записи и натписи I, стр. 203, 374. бр. 655, 1500.

³⁴² Просвјета II, sv. 11, 597.

³⁴³ Записи и натписи I, str. 398. br. 1631.

потписа и кнез Павле Лаловић од Колашина („conte Paolo Lałovich da Kolassina”³⁴⁴). Највећероватније је да ово „da Kolassina” од Колашина као предјела, јер тешко да би се Лаловић представљао према тек заснованој турској тврђави — граду. Али, о томе касније.

Позната документа нам јасно указују да је као што је речено, предио наметнуо име граду Колашину. Истина, у поменутом царском берату о наименовању кнеза Тодора, Колашин је означен као село, али и сама чињеница да је село имало наследну кнегевску породицу указује да се радило о већем и значајнијем селу. Међутим, у попису од 1516. године, колико се из фрагментарно саопштених резултата пописа види, тога села на Тари нема. Тада је тамо унесено село Свињачица, на које подсећа прито-ка Таре Свињача, а оно је уписано и 1455. као ненасељено село.³⁴⁵

С обзиром на изложену, јасно је да је име Колашин постојало и при-је него што је подигнут град на Тари, па, чини се, није потребно правити све могућне комбинације са основом ријечи „кол”, односно настанак име-на обавезно везивати за турски период. У вези са тим, указујемо на чиње-ницу да само у катастарском попису области Бранковића из 1455. нала-зимо ова села те области са основом на „кол” у имену: Колут, Коларић, Коло, Колче (Колић), Кололочник (Колочник). Села у предјелу данашњег Ибарског Колашина под називом Колашин нема,³⁴⁶ јер биће да је оно тамо пренесено касније, с подручја Колашина на Тари. Иначе, имена са основом „кол” јављају се и другде. Међутим, ако пођемо од наставка „шин” у поменутом дефтеру за скадарски санџак из 1570, у нахији Бјелопавлићи, поред села Колашини, уписано је и село Петрушини, са 85 ку-ћа (данас Петрушиновићи у значењу краја који обухвата више села).³⁴⁷ Овдје даље треба напоменути влашке катуне Душанове Аранђелове хри-совуље Пинушиће, Добрашинце и заселак Боршинци,³⁴⁸ а затим лична имена која се јављају у предтурском периоду: Добрашин, Болашин, Пе-трушин, Милашин, Вукашин и сл.

Најзад у историјским изворима из 90-тих година XVII вијека нала-зимо и презиме Колашиновић. Наиме, у вријеме бечког рата (1683 — 1699), а послије повлачења аустријске војске ка сјеверу и такозване велике сеобе Срба, поједина одјељења Срба упадају на територију коју су заузели Турци и овима наносе осјетне губитке. Старјешина једног таквог одјеље-ња, које је почетком марта 1690. крстарило Косовом, бијаше Тома Кола-шиновић. Капетана Тому Колашиновића 1603. године деснот Борђе Бран-ковић наименова за пуковника, али наредне године га је убијена посада у Мартоништу, за чије убице брат му Симо Колашиновић од аустријског Ратног савјета затражи казне.³⁴⁹

³⁴⁴ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба кандијског рата*, стр. 48. нап. 155.
³⁴⁵ Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега...* стр. 13. нап. 84. и 85.

³⁴⁶ Хамид Хаџибегић, Адем Ханцић и Ешреф Ковачевић, *Област Бранковића-отиширни катастарски попис из 1455. године*, Monumenta tur- scica II/21, Сарајево 1972, 70, 99, 108, 205, 224.

³⁴⁷ Б. Ђурђев, *Из историје Црне Горе...* 199; П. Шобајић, н. д., 162.

³⁴⁸ Ј. Шафарик, *Хрисовуља Цара Стефана Душана, којом основа мана-стир св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену*, Гласник Аруштва србске сло-весности, св. XV, Београд 1862, 279, 297, 307.

³⁴⁹ R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, Mittheilungen des R. R. Kri-egs Archives, NFII, Band. Wien 1888, 167. — (овај податак ми је послао др Рајко Беселиновић, на чemu му срдачно захвалjuјемо); Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, књ. I, Нови Сад 1908, 74—7; Алекса Јевић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до осни-вања Потиско-поморијске границе*, Нови Сад 1929, 288, 325.

У нашим изворима с краја XVII вијека па надаље јавља се нов до тада непознат термин Колашинац, који, што је Елезовић исправно запазио, „постаје по значењу синоним са речју муслуман, Турчин”, што би, према Елезовићу, требало да значи „да се колашинско племе на Тари у већини истурчило”.³⁵⁰ Друштвених, а у вези с тим конфесионалних промјена на том подручју послије кандијског и морејског рата морало је бити. Тај нови, односно модификован стари термин изражава те промјене, о чему ће касније бити ријечи. Овдје само напомињемо да у прво вријеме, упоредо са појмовима Колашин, Колашинац егзистира и стари назив Колашиновићи, не само као презиме већ и као предиони назив. Тако, кад је крајем XVII вијека манастир Доброловина предавао реликвије манастира Равне Ријеке Никольцу, код Бијелог Поља, примопродаји, поред осталих, присуствова и „сведок Која Лаловић из Колашиновића”.³⁵¹

Колашин је уписан и у пећки поменик, у који су, према Ст. Новаковићу, унесена „имена од XV века па све до краја XVII са врло мало познијих”.³⁵² Но, овај упис је, према Љуби Ковачевићу, па радио се о Колашину на Тари или Ибарском Колашину, по свој прилици, извршен послије 1650. године.³⁵³ Колашин са ознаком село уписан је неколико пута и у поменик Шудикове, а овај поменик је, према Љ. Стојановићу, „рукопис на хартији полууставом XVII века”,³⁵⁴ а овдје се највјероватније ради о Колашину на Тари. Даље је напоменуто да је у поменик Доброловине уписан „Град Колашин”, а на маргини исте стране „село Колашиновићи”. Овај упис је извршен када је у Колашину било и нешто немуслуманског живља. Настанак тврђаве — града био је праћен појавом занатлија и других привредника, међу којима је било и хришћана. Занимљиво је, међутим да неко вријеме упоредо егзистирају оба имена. Истина, тада име Колашиновићи означава само име села, ваљда неког приградског, да би касније име у том облику у Потарју потпуно нестало, по свој прилици већ током првих десетица XVIII вијека.

Из изложеног слиједи да се у историјским изворима име Колашин јавља најприје као назив села (једног на Тари 1565. и село Колашини у Белопавлићима 1570). Међутим, у документу млађем тридесетак година јавља се назив Колашиновићи као ознака једног предјела у Потарју, а, чини се, и као име рода, односно племена, које је тај предио насељавало; јер из документа из 1597. и поменуте синђелије из 1651. тешко је закључити да ли назив Колашиновићи означава само назив предјела или, истовремено, и назив неког мањег племена. Рекло би се да је ван сумње да се не ради само о селу, јер чему обавештавати папу Клименту VIII да као на потенцијалне устанике треба рачунати на житеље једног села. Потом, и упоредо са старим називом Колашиновићи (са вишеструким значењем — предио, племе, презиме), јавља се назив Колашин који означава име града — тврђаве.

На крају, на основу расположивих извора, чини се да се може закључити да је највјероватније да је име Колашин настало од имена неког сточарског рода, који ће послужити као основа за формирање пле-

³⁵⁰ Г. Елезовић, *Колашин...* 21; пореди: *Записи и натписи II*, бр. 4574. и књ. IV, бр. 7184. и др. означене код Елезовића.

³⁵¹ *Записи и натписи II*, стр. 462. бр. 4581.

³⁵² Ст. Новаковић, *Српски поменици...* стр. 17, 135.

³⁵³ Љ. Ковачевић, *Трг Брсково...* стр. 9, нап. 9.

³⁵⁴ Љ. Стојановић, *Поменик Шудикове*, 180, 182.

мена Колашиновићи. Није искључено да је била ријеч о неком роду старица. Јер, индикативно је у том погледу предање које је својевремено забиљежио Нићифор Дучић да се „Колашин некада звао Кричак, а Колашинци Кричковићи“ и да су „од Кричковића били војводе у Колашину,³⁵⁵ а познат је да су Кричи некад насељавали подручје Дробњака и Језера, одакле су протjerани преко Таре.³⁵⁶ То би значило да су се Колашиновићи у ужем подручју Потарја доселили са околних планинских површи. Али, томе противурјече двије друге верзије предања. Јер, наводно, Васо, Хасо и Колач, родоначетници Васојевића, Хашана и Колашиновића, доселили су се из Старе Србије. Или, према другој верзији: Живко који се ожени Циганком Колом био је син неког богаташа Богдана, који је живио „у околини Шаре планине“, па би у том случају Колашиновићи били досељеници са тих страна, што није посве искључено, мада, видјели смо, постоји и једна верзија предања по којој су Колашиновићи старици у самом Потарју. Но, случајева досељавања појединачних сточарских групација са тог правца могло је бити иако им је природни правац кретања био ка сјеверу.

Питање досељења Плањана у Потарје много је једноставније, јер, према јединственом предању, они су досељеници од Плане искрај Билеће у Херцеговини.³⁵⁷

Добивши име по Колашиновићима, град ће потом утицати да релативно шире подручје добије његово име, да се стари племенски називи Колашиновићи, Плањани и Тарски Никшићи мање-више сасвим изгубе. Турски путописац Евлија Челеби већ 1664 (за вријеме путовања по Херцеговини) забиљежи да Дрина извире „из планинских висоравни Колашина“,³⁵⁸ мислећи могућно на Тару као једну од ријека које чине Дрину. Тако се, у промјењеним друштвеним условима, име Колашин распроstrdro на једном релативно ширем подручју, знатно ширем од територије коју је насељавало племе Колашиновићи. Град ће даље утицати да се убрза процес исламизације у Потарју, што ће условити масовнија исељавања немусиманског становништва одатле.

Тursки Колашин је од свог оснивања па до краја турске владавине пружао уточиште свима онима који су се неким случајем у свом племену у Црној Гори, Црногорским Брдима или другдаје огријешили о општеприхваћене законе племенске заједнице, о норме племенског начина живљења и понашања — одметницима од братства и племена, склоним осветничком злопамћењу, разноразним очајницима. Преласком на ислам, ови својеврсни ускоци прекидали су сваку везу са завичајем, изузев осветничку, па је племе у свом одређеном сину добијало најљућег противника, а назив Колашинац значење љутог турског крајишника колашинске крајине, правно називане нахијом, капетанијом, казом и сл.

Стицањем одређених друштвено-историјских околности у одређеном историјском периоду колашинска област постаће једна релативно кохерентна етничко-антропогеографска цјелина, о чијим је границама сада

³⁵⁵ Нићифор Дучић, *Колашин, приједјел и племе у Херцеговини*, Књижевни радови 3, Београд 1893, 347

³⁵⁶ П. Мркоњић, н.д., 34—48; А. Лубурић, *Дробњаци*, 17—19; најиспушнији: Петар Влаховић, *Кричи и зачеци њиховог етничког раслојавања*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 33/1970, 93—108.

³⁵⁷ А. Лубурић, *Дробњаци*, 190—93.

³⁵⁸ Е. Селеби, н.д., 409. и нап. 52а.

тешко дати егзактан закључак због њихове несталности и промјењљивости. Узета само условно, источна граница Колашина (области) допирала је скоро до самог Бијелог Поља (припадала су јој села Џерово и Крушево), па одатле, са састава Љубовиће и Лима, преко обронака планине Ђеласице и изнад града Колашина (поврх Мушовића ријеке), приближавајући се Матешеву, а потом до на по пута Колашин — Црквина, према горњовасојевићким селима и предјелу Мораче, у којој су колашински феудалци имали своје читлуке, чинила југоисточну и јужну границу. Одавде је испод Вучја и изнад Липова, Сињавином и покрај Језера и Шаранаца, као западном граници, силазила на Тару, тако да је на сјеверозападном дијелу, низ њен ток, допирала до Бурђевића Таре. Одатле на сјевер, додирујући се са облашћу Кричак, граничила се пљевальским крајем, откуда се са Дрљина брда силазило у колашинску област, а затим се, поред Вруље и Матаруге, пела ка Козици, те између села Граба и Комарана (код Бијова гроба) чинила граничну линију према бродаревском крају, па се изнад села Кичаве кретала планином Лисом и даље, косама Гранчарева, не захватијући ово село, поред Џерова, спуштала се на Лим код Бијелог Поља.³⁵⁹

Знатно касније, дејством друштвено-социјалних и етничких процеса, односно дејством већег броја друштвених чинилаца, регија ће се поцепати на Горњи и Доњи Колашин, чија би се гранична раздјелница могла повући тако што би се села Штитарица, Подбишће, Поља, Гојаковићи, Бистрица и Добриловина, иако лоцирана на лијевој обали Таре, сврстала у Доњи Колашин. Тако, подручје Доњег Колашина се не би могло идентификовати са турском казом (срезом) истог имена, која је формирана у другој половини XIX вијека. У подручје Доњег Колашина улазила су и сва колашинска села на десној страни Таре која су ушла у састав истоимене казе. Иначе, турска каза Доњи Колашин, образована царском ирадом 1302. године, односно 1884/85, захватала је само колашинска села с мебуречја Таре љ Лима,³⁶⁰ јер сва села на лијевој обали Таре, према одредбама Берлинског конгреса, припадала су Црној Гори. У састав ове казе нијесу ушла ни нека села на десној страни Таре, раније сматрана колашинским.

Најзад, опет дејством разноврсних друштвено-политичких чинилаца, нестаће и појмови Доњи и Горњи Колашин у смислу ознаке предјела, а назив Колашинац ће у датом историјском тренутку сасвим изгубити сво-

³⁵⁹ А. Гиљфердинг, н.д., 282—85 — прецизно је означио једну граничну тачку према пљевальском крају (Арљино Брдо), важећу за 1857. год. Осим тога, постоје неке индиције да је на тој страни колашинској области неко вријеме припадао и Кричак. Наиме, род Кричковићи у Ваљевској Тамнави, где су се доселили послиje 1827. године, своје поријекло изводе из Колашина (Л. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, СЕЗб, књ. 18, Насеља књ. 8, Београд 1912, 568); А. Лубурић, *Дробњаци*, 17—9, за границу према Дробњацима, а према Гиљфердингу — Колашину је на тој страни припадао и манастир Св. Архенгела на Тари. Међе према Бродареву: П. Влаховић, Бродарево, стр. 7; в. *Салману Косовског вилајета за 1901.* (превод Г. Елезевић, *Колашин...* 25—6), где су одређене међе казе Доњи Колашин, индикативне и за граничне међе колашинске области према пљевальском, бродаревском и бјелопољском крају.

³⁶⁰ Г. Елезевић, *Колашин...* 23—6, мада су, како је напоменуто, прије образовања казе, у састав Доњег Колашина (области) улазила и нека села са лијеве стране Таре, која су послиje 1878. припадала Црној Гори. Напоменимо да су својевремено те границе сасвим произвољно одредили: Н. Дучић, *Колашин...* 348—49. и П. Шобајић, *Народна енциклопедија I*, 623.

је некадашње квалификативе да би се задржао само у значењу ознаке презимена (тако и назив Колашиновићи) за потомке некадашњих житеља Колашина обје конфесије,³⁶¹ одавно настањене ван подручја колашинске области, и као уобичајени назив за садашње становнике града на Тари.

И, на крају, напоменимо узгред да се чини да је ван спора да и питање имена Ибарског Колашина треба везати за Колашиновиће, односно Колашин из Потарја, а вјероватно и име села Колашин у Бјелопавлићима које се касније и јавља под називом Колашиновићи.

У вези са подизањем Колашина интересантне податке саопштава М. Васић, који сматра да су „основна утврђења подигнута већ 1650. године”. Но, посебно је занимљив један документ из султанске канцеларије, из 1677. године, у којем се, према Васићу, наводи „да су те крајеве и становништво у њима били угрозили побуњеници из албанских племена, који су, као и млетачка војска из Котора, тамо продирали”. И даље, да у том документу стоји: „Прије него што је изграђена тврђава Колашин у херцеговачком санџаку, ... била је муслиманска раяја пљачкана и оштећивана ... од стране арнаутских побуњеника и војске из Котора, па се већином разбјежала”, те да су „изградњом тврђаве Колашина путеви побуњеницима пресјечени и ови одбијени”.³⁶² Нејасно је само на коју се муслиманску рају мисли, па могућно на ону из Полимља, јер може се вјеровати да је процес исламизације захватио Потарје тек послије подизања Колашина, док је подручје око Лима томе могло подлећи раније. Уосталом, у документу и стоји да су „путеви побуњеницима пресјечени”, што би могло да значи да су ови продирали и до Лима.

Послије турског повлачења од Котора, устанички покрет у Брдима се још јаче распламсао. Живу акцију у том правцу развија митрополит источно-херцеговачки Василије Јовановић под чију јурисдикцију су, као што је напоменуто, потпадали и Никшићи из Потарја, Плана, Колашиновићи и Морача. Тако, средином новембра 1657. године долази до заједничког скupa представника Никшића, Бањана, Дробњака, Плане, Мораче, Таре и Колашиновића, одакле је, саопштава Глигор Стanoјeviћ, упућено писмо генералном провидуру Далмације, у ком се заклињу да ће, колико од њих зависи, отпочети борбу противу Турака. Било је више писама такве садржине упућених представницима млетачких власти. Једно такво писмо упутили су, 22. фебруара 1658, представници Куче, Братоножића, Ва-сојевића и Пипера Которанину Вићенцу Болици обавјештавајући га да су се закрвили са Турцима и оплијенили Пећ и Бихор. Али, за оцјену прилика у Потарју посебно је занимљиво писмо, које је, према Стanoјeviћу, Болица примио истога дана из Мораче у ком га обавјештавају тамошњи главари да ће поступити по његовим упутствима и упутствима свога владике Иноћентија, те да су изгладили међусобне несугласице и да су послије договора у Морачи напали Колашин и да намјеравају да наставе борбу и затражише да им пошаље праха. Поред владике Иноћентија, представника Мораче, Роваца, Лијешња и једног харамбаше, писмо су потписали и представници ужег подручја Потарја, и то: војвода Никола Раичевић, кнез Лале Николић и кнез Павле Лаловић. Интересантно је овде истаћи да су

³⁶¹ Телефонски именик СФРЈ за 1973, стр. 122. и сазнање аутора на основу података из новина, и др.

³⁶² М. Васић, *Градови...* 522.

потписи представника Потарја стављени одмах иза првопотписаног владичане Иноћентија.³⁶³

Поређењем ових потписа представника Потарја са подацима из другаштвених извора могућно је одредити и њихово уже подручје, односно племенску групацију коју су ови представљали. Тако, војвода Никола Рачевић је син војводе Радича (Раича) Милошевића (презиме није родовско већ изведено по оцу, тј. патронимично), што је било уобичајено. Иначе, војвода Никола је био Плањанин и, вјероватно као и отац му, поглавица Плањана, Колашиновића и Тарских Никшића, јер основе савеза ова три релативно мала племена зачеле су се, вјероватно, за вријеме завјерничких подухвата војводе Грдана, а у вези са припреманим учешћем у тим акцијама племена из Потарја. Раде Раонић је свакако представљао Тарске Никшиће, јер породица тога презимена уписанана је у поменик Добриловине, а и тамо без кнегевске или било какве друге титуле. Потписник Павле Лаловић „da Colassina“ је и назначио своју племенску припадност, јер тешко да се представља по тек подигнутом турском граду — тврђави Колашину, а иначе Лаловић — Колашиновић налазимо и у другим изворима, док се о потписнику кнезу Лалу Николићу, засад, тешко може било шта рећи, изузев да је са ужег подручја Потарја.

У току кандијског рата, посебно послије подизања Колашина прилике у Потарју и његовој широј околини биле су изузетно тешке. Из утврђеног града Турци су могли надзирати покрет народа и упадати у побуњена или сумњива села, а сличне прилике владале су и у околини Пљеваља. Истина, тога је било и прије подизања. Због тога хроничар из Св. Тројице (познати Гаврило Тројичанин) 1649. године записа да Турци тада „велику беду твораху својим подаником...“ па ови „бјегаху в туждие страни, остављајуше доми и села (...) оста земља добрих пуста људиј же скот и плодов земљних...“ па хроничар закључи да су тада живи завидјели мртвима. Стане се, према истом хроничару, у 1651. години још више погоршало, јер Али-паша Ченгић бијаше скупио војску, састављену са свих страна, која се убрзо извргну у недисциплиновану руљу, па чињаше дотад нечуvene зулуме, тако да Тројичанин те патње пореди са страдањем древних Израелаца у фараонско доба. Али, Потарје ће сву суворост осјетити тек у 1662. години, када ће хроничар моћи само лаконски да саопшти: „И ва то време бист Рушвановића на Херцеговини и такова туга земли нигда љние изашла...“ Јер, тада је у Колашину погубљено 67 кнезова из Никшића, Пиве, Дробњака и других, а осветнику херцеговачком санџакбегу није недостајало маште, распаљене осветничким страстима. Јер, грознијег погубљења тешко да је могућно замислити: „Неки су живи одерани па затим набијени на колац, некима је дао одсећи ноге и руке, а неке је дао распорити, терајући их да у рукама носе своју утробу док нису издахнули...“³⁶⁴

Рефлексе тих несрћених прилика, изазваних овим ратом, које су потресале и ширу околину Потарја, налазимо и код турског путописца Евлије Челебије, који, пролазећи кроз Пријепоље (1664), запази: „Већина становника су једри момци и сви иду голих цјеваница, пашу сабље, мачеве, дуге ножеве и бодеже и иду потпуно наоружани. Каткада њи-

³⁶³ Г. Станојевић, Црна Гора у доба кандијског рата, стр. 47—8. нап. 155.

³⁶⁴ Записи и написи, књ. I. и IV, бр. 1436, 1466, 1467. и 6931; Ј. Радонић, Римска курија... стр. 341.

хове газије иду у четовање према млетачком граду Котору. Те газије су смиони, храбри, срчани и весели момци". Челебија потом прође и кроз Пљевља, о којима, чини се, са пуно источњачког претјеривања даде сувише идиличну слику. Јер, за њега то је „красна варош Таслица, сједиште херцеговачког паше“, чији дворац „има 20 соба, дворану за вијећање, диван хан, више сила, дрвени чардак на врелу воде и многобројне стаје“. Затим да „варош лежи у среду голих и као снијег бијелих стијена, на терену обраслом зеленилом, виноградима и баштама. Од њених десет махала, чет је мусиманских, а пет хришћанских. Има свега десет цамија. Има такође двије медресе, три основне школе (мектеб), двије текије, Хасан-пашина (у ствари Хусеин-пашина — Ж. Ш.) јавна кухиња (имарет), зрачно јавно купатило (хамам) и три преноћишта (хан) велика као безистан. (...) Даље има до седам стотина тврдо грађених, даском, ћерамидом и плочама покривених кућа, с виноградима, без башча (...). Клима вароши је пријатна, а јавни путеви чисти и покалдрмисани (...) уопште нема необрађене земље. Земља се цијени и тражи. Села су насељена и окићена чифлуџима“. Челебија је описао и поједине јавне објекте, а посебно познату Хусеин-пашину цамију, запазио је да је у вароши развијена израда пушака и пиштоља и да су на гласу и много тражени пљевальски коњи. Међутим, Челебија никде не запажа узерице мусиманске и хришћанске раје, бројне сиротињске потлеушице и кровнијаре, о којима обавјештавају други путописци.

Челебија је даље продужио караванским путем, преко Јелеча к Фочи, па пошто прође Јелеч записа: „Хвала богу, срећно смо прошли преко планине Јелеч. Како смо нашли на мјеста гдје су биле непријатељске засједе, покушили смо им храну, обућу, гуњеве и опет зашли у врлете планине“.³⁶⁵ Ван сумње је да су ове засједе постављали хајдуци из околине или они који су ускакали са неког удаљенијег терена. Но занимљиво је да ни овај, један од најпрометнијих путева, тако рећи пред вратима санџаката, није било могуће осигурати, што значи да је хајдучија била узела широке размјере. Ни пријепољске „газије“ о којима говори Челебија нијесу нечујно пролазиле „према млетачком граду Котору“, уколико су до овог уопште и допирале.

Хајдучија је тада била узела таквог маха да су дубровачки поклисари у љето 1668. писали својој влади да су се „око Фоче виделе многе ватре које су хајдуци палили“, да су хајдуци истог дана када су поклисари стигли у то мјесто „опљачкали у непосредној близини село Грдојевић, заробили ту тридесет душа и заплијенили нешто стоке“, а Дубровчани су преко Пљевља и Пријепоља „наставили пут непрестано са пратњом сејмена и пандура појединих места“.³⁶⁶

Хајдучке дружине које су собом водиле толики број заробљеника, а уз то и заплијењену стоку, морале су бити врло бројне. Потарје није могло бити поштећено од тих дружина. Пљачкашке дружине, у шта се хајдучија често изрођавала, крстариле су једним ширим подручјем, тражећи плијена. Тако, 1651. „сељаци села Догурића у кадилуку пљевальском“ обавијестише кадију „да су харамије провалили у кућу хришћанке Јованке и попалили је“.³⁶⁷ На овом подручју било је оваквих појава

³⁶⁵ Е. Челеби, н.д., 395, 397—99, 412.

³⁶⁶ Радован Самарџић, *Велики век Дубровника*, Београд 1962, 423.

³⁶⁷ Ф. Барјактаревић, н.д., стр. 42. бр. 50.

и прије кандијског рата, јер пљачка је за појединце и поједине групе представљала вид привређивања, а и силецијство је било прилично развијено.

Везе млетачких власти са кнежевима Потарја у току овог рата биле су сталне, а одржаване су посредством кнежева из племена Никшићи из околине Онокошта, Пиве и Дробњака, а и посредством Мораче и калуђера Добриловине понајвише. Млетачки утицај је даље преко овог подручја допирао све до Старог Влаха. Тако, на примјер, руски самозванац, под именом Јован Васиљевић Шујски (издавао се за сина, понекад за унука цара Василија Шујског, а, у ствари, радило се о Тимошки Тимојејеву Акудиновом) 1648. године прошао је овим предјелима и свратио у Морачу, а собом је носио писмо старовлашког кнеза Томе неком кнезу Милутину (највјероватније кнезу Милутину, сину Петра Гавриловића, из околине Онокошта). Кнез Тома бијаше очаран самозванцем и топло га препоручи кнезу Милутину. Јер, Тимошка је имао намјеру да преко Онокошта и Дубровника пође за Венецију и Рим. Међутим, пошто се накнадно одлучио за пут преко Мораче и Котора, писмо кнеза Томе, уз једно своје, у којем милости кнеза Милутина препоручи калуђере Мораче, послao је из Рима. Из писма кнеза Томе види се да је пријатељство двојице кнежева, теренски прилично удаљених, било дosta присно.³⁶⁸ Ове своје везе кнез Тома ће 1659. године платити главом, када су га Турци, примјењујући репресалије ради гушења устаничког пожара, погубили.³⁶⁹

5

Неостварене жеље о ослобођењу у току кандијског рата изгледало је да ће херцеговачка и брдска племена реализовати током морејског рата, који је, као што је познато, распламсао народне устанке на знатно ширим просторијама него претходни. И јачи млетачки утицај допро је дубље у унутрашњост него у претходном рату. Тако, у априлу 1684. кнез Старог Влаха Хациарсеновић понудио је Млечићима помоћ од десет хиљада људи(!), које би ставио „у службу свете вјере“.³⁷⁰

Стални порази Турака у овом рату, почевши од Беча, изазвали су велико врење у Херцеговини, а пад Београда и даљи продори Ђесароваца општи устанак у више крајева Балканског полуострва. Тада против Турака устаје и Стари Влах, под војством свога кнеза Епимија, који је прије тога, ради договора о заједничкој акцији, долазио у Дробњаке, па ни Потарје није могло остати ван ових струјања. И, колико је судити на основу једног писма кнеза Епимија, устанак у Старом Влаху узео је великог маха и захватио и околна подручја. Устаници су, наводно, неко вријеме у 1688. држали неколико градова, па и значајну турску саобраћајницу с Босном — Пријепоље. Међутим, јаке турске снаге налазиле су

³⁶⁸ Vladimir Mošin, *Prepiska ruskog samozvanca Ivana-Timoške Akudinova sa Dubrovnikom g. 1648*, Historijski zbornik god. V br. 1—2, Zagreb 1952, 71—85; в. Душан Берић, *Да ли је одржан сабор у манастиру Морачи 1648*, ИЗ књ. XV/1959, 563—71.

³⁶⁹ Глигор Станојевић, *Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку*, ИЗ, књ. XV, 402.

³⁷⁰ Глигор Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека*, Београд 1970, 392.

се у Пљевљима, Бијелом Пољу и Колашину, што је спутавало развој устанка у средњем Полимљу и Потарју. Тако, када је млетачки ванредни провидур, у писму из Котора у пролеће 1689. године, преко калуђера Добриловине Теодосија, позвао кнежеве Потарја на устанак, ови су му одговорили да су одани принципу, али да устанак могу подићи тек када млетачка војска дође у њихов крај. Жале се да су под великим присмотором Турака, који им чине разна насиља, а истовремено их пљачкају Никшићани (свакако они из околине Оногашта — Ж. Ш.) и Дробњаци, па од провидура траже заштиту од ових племена.

Због активности игумана Добриловине и проигумана Василија, калуђери овог манастира морали су те године избјећи у Дробњаке „у много гладну земљу“, гдје су трпјели велику глад. А у Дробњацима је већ било изbjеглих отуда, јер 19. марта 1688. млетачки гувернер Грахова писао је провидуру да му је „стигла порука из Дробњака да им се придржало осамсто породица из Колашина и Мораче са неколико Албанаца који су били у пашијним редовима у Колашину“.

Потарје је у овом рату улазило у млетачку интересну сферу и интересантно је да су и кнежеви Потарја, када су наслутили суревњивост између савезника, стали на страну Млечића, а протагониста те политike био је игуман Добриловине Теодосије. Карактеристично је у том погледу једно писмо игумана Теодосија и проигумана Василија: „Писали смо писма у Београд цару, у име свих ових кнезова, како је ова земља прије била принципова и да је и сада остала и нека цар запосиједа друге земље. Али не знамо да ли ће нас услишити, пошто је рат. Због тога сумњамо да нас не принуде да се њима предамо, зато одмах пошаљите војску против Колашина и на ове стране без оклијевања“.³⁷¹ А утицај Добриловине на Потарје био је велики, посебно на плeme Тарски Никшићи. Стиче се утисак да је цјелокупна активност овог племена била тијесно повезана с активношћу овог манастира нарочито за вријеме овог рата. Уосталом, то је и био њихов манастир, можда од њих и подигнут почетком XVI вијека. Но, Добриловина је у овом рату била и средиште окupљања народних првака са једног релативно ширег подручја, па зато и заинтересованост млетачких власти да калуђере Добриловине придобију за се. Због тога представници ових власти из Боке, а напосе Бовани Болица (алиас Зане Грбичић из наших народних пјесама), одмах на почетку рата развијају веома живу пропагандну акцију да братство манастира и ставништво Потарја вежу за своју политику. Томе су на руку ишли традиционалне везе кнежева овог региона са династима Италије и папском столицом из времена завјереничког рада с краја XVI и почетком XVII вијека, јаке везе с Млетачком Републиком из доба кандијског рата, трајније везе брдских племена с Боком и упућеност ових предјела на тржишта приморских градова и снажан утицај Мораче на Потарје. Утицај Дубровника, који је био на страни Аустрије, није могао озбиљније угрозити пропагандне акције Венеције, јер дубровачка политика није могла имати много присталица међу херцеговачким племенима због ранијих честих покушаја Дубровника да заједно с Турцима искоријене хајдуцију, третирајући све хајдучке дружине као обичне пљачкаше.

³⁷¹ Исто, 350—52; Славко Мијушковић, Племе Никшићи у Морејском рату, ЈЗ књ. Х/1954, 13; Г. Станојевић, Црна Гора у XVII вијеку, Историја Црне Горе, III, 193—94.

Познато је да је у овом рату значајну улогу имао патријарх Арсеније III Чарнојевић, најприје као присталица Млетака, а затим, силом прилика, Аустрије. Познато је такође да је у патријарховој пратњи, послије његова бјекства из Пећи, за вријеме његова боравка међу Никшићима из околине Оногошта и при одласку за Цетиње, био проигуман манастира из околине Оногошта и при одласку за Цетиње, био проигуман манастира Добриловине Василије, који је свакако био упознат са патријархом преписком са представницима млетачких власти у Котору, па је и то утицало на опредељење Потарја. Међутим, ово подручје, а посебно предио средњег Полимља није могло остати ни ван утицаја аустријске пропаганде. Пад Београда у аустријске руке (6. септембра 1698) и даљи успјешни продори ћесароваца наговјештавали су скоро ослобођење са те стране. Истина, кнезеви Тарских Никшића (Мило Алексић, Дмитар Павловић, Дивашић, Милутин, Јован, Храбрен, Спасо, Павле, Пејо Карличић и Божко Пејовић), заједно са кнезевима Плане, Мораче и Роваца, и даље су изражавали своју оданост Републици, али ни повјереници ћесароваца нијесу сједели скрштених руку. Они су, крстарећи Бихором, а вјероватно и Потарјем, настојали да истисну млетачки утицај. И један од истакнутијих заповједника српског одјељења у царској војсци капетан Петар Соколовић („Capitano Pietro Soccolovich, che comanda a tutta l'Armata Serviana“ — према млетачким извјештајима) био је родом из Бихора. Он је, снабдјевен манифестом главнокомандујућег аустријске војске грофа Баденског и писмом генерала Пиколоминија патријарху, дошао овом у Жупу код Оногошта, обавијестио га да се неколико хиљада аустријских војника налази у близини Пријепоља и позвао патријарха да се врати у Пећ. Пошто су учстале пријетње Аустријанаца и позиви кадуђера из Пећи патријарх је, претходно посјетивши Цетиње, ово убрзо и учинио, те своју судбину, и добрим дијелом и судбину заталасаног устаничког покрета, везао за исход ратовања на тој страни. Међутим, црногорска и брдска племена и даље су се наслањала на Венецију. Тако, с јесени те (1689) године побуњени Кучи извршише један поход у правцу ћесароваца и код Бијелог Поља разбише неко одјељење турске војске. Ту негдаје је дошло и до сусрета са ћесаровцима. Позвани од ових да узму „ћесарске заставе и да под њима војују“, Кучи се вратише изговарајући се да су млетачки поданици.³⁷² Напоменимо, узгред, да је ту код Бијелог Поља, почетком наредне (у јануару 1690) године, у току повлачења ћесароваца и обимнијих припрема херцеговачког паше Џин Алије за напад на ћесаровце, дошло до жестоког сукоба двије војске, у којем је турска била потпуно поражена, јер је на бојном пољу остало 3000 Турака.³⁷³

О жестини и размаху устанка на подручју средњег Полимља и Потарја тешко да је могућно дати сасвим поуздан суд. Занимљив је, међутим, у том погледу извјештај дубровачког конзула Барке од 1. XI 1688. године, тј. послије пада Београда у аустријске руке, из периода када је

³⁷² Јован Н. Томић, *Патријарх Арсеније Црнојевић према Млечићима и Бесару 1685—1695*, Глас СКА LXX, Београд 1908, 92, 100, 101, 103—06, 108—11, 123—24; Јован Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683 — 1693)*, Београд 1902, 125, 130—32, 134; Г. Станојевић, *Југословенске земље...* 352, 357—58. и нап. 171.

³⁷³ Јован Радонић, *Дубровачка акта и повеље, књ. IV св. 1*, Београд 1941, 688—89.

устанички покрет био у пуном замаху. Наиме, на повратку из Цариграда за Дубровник конзуљ је водио борбе за Нови Пазар, пропаст Сјенице, турско освајање „Милошевог града“, обнављање Пријепоља послије пожара, док је у Бијелом Пољу запазио немирно стање.³⁷⁴ Али, турске снаге из Бијелог Поља и Колашина биле су јака препрека ширем размаху устанка. Сукоб млетачко-аустријских интереса око сфере утицаја на овом подручју, морао је, такође, имати негативних последица по развоју устанка, а подручје средњег Полимља и Потарја било је на линији гдје су се ти интереси најјаче сукобљавали, мада је до тога долазило и другдје. Наиме, подручје Бихора било је подложније утицају аустријске пропаганде, док је у Потарју млетачки утицај био неупоредиво јачи. Кнезеви Тарских Никшића, у поменутом писму Болици, писаху ово: „Молимо бога да над нама не буде другога владара осим Сињорије... Са вама волимо и мртви, него са другима живи... „Очito мотивисано неком коришћу и интонирано са пуњо претјераности, ово писмо ипак указује на јак утицај Млечића на овом подручју. Договарало се о устанку, јер њихови сусједи Дробњаци били су захваћени устаничким пожаром, али се очекивао и долазак млетачке војске. Разумљиво, све ово није могло промаћи турској пажњи, па су калуђери Добриловине морали избjeći у Дробњаке.

Устаничке чете из Дробњака и других крајева Херцеговине, па и ускоци из Боке, упадали су и на подручје Потарја, гдје је било и жешћих сукоба с Турцима, а изгледа да су до Таре допирале и поједине јединице из састава аустријске војске. Интересантне податке у том погледу пружа једна молба дробњачког војводе Илије Балотића, упућена млетачким властима 1691. године. Пошто се био одселио из Дробњака и остао без средстава за живот, Балотић се обратио млетачким властима за помоћ и у молби изнисио своје заслуге. Ту, поред осталог, наводи и ово: „Када су се прошлих година били приближили Аустријанци и већ били ушли у Херцеговину, тадашњи ванредни провидур Калбо ми је наредио да се са мојим људима упутим у оне крајеве и спријечим да Аустријанци не прораду у земље које је освојила ваша преведрост. Спремно сам послушао наређење и успио да се исти удаље из оних крајева, а ја сам се са таквим циљем задржао два мјесеца у оне удаљене крајеве и разорили земљу изнад ријеке Таре. Видећи Турци да се овде задржавамо као страже, сами су запалили и уништили куле. Због речених Аустријанаца и због окупљања Турака да харају Дробњаке, ванредни провидур Аудо наредио ми је да се са четама упутим оним људима чији се број смањио послије добровољног предавања и погибије двије стотине храбрих војника за славу ваше преведрости. Толико није погинуло међу свим херцеговачким племенима...“ Наводе војводе Илије Балотића о борбама око Таре потврђује и молба Вука Сикимића из 1706. године, тада отпуштеног млетачког капетана, који, тражећи додјелу земље „на територији Херцег-Новог или Неретве“, а износећи заслуге своје породице, истиче да је његов брат Симон у последњем рату „остао жртвован за славу млетачког оружја са оне стране Таре“³⁷⁵ што би значило да је и подручје с десне

³⁷⁴ Вук Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века (1660 — 1700)* ИЧ, књ. XII—XIII, Београд 1963, 221.

³⁷⁵ Глигор Станојевић, *Три молбе херцеговачких главара млетачкој влади*, ИЗ књ. XXIX/1972, 172—73, 175.

стране Таре било изложено упадима млетачких плаћеника и њихових савезника.

Немири и метежи у овом крају нијесу престали ни послије повлачења аустријске војске и бјекства Арсенија III, односно послије познате сеобе из 1690. године, која је дјелимично захватила и ове крајеве, а посебно подручје средњег Полимља, гдје је, као што смо видјели, почетком те године дошло до жестоке битке аустријске и турске војске. Но, и надаље поједине чете састављене од изbjеглог становништва продирале су овамо и успостављале везе са заосталим одметничким четама, којих је у Старом Влаху и Бихору било прилично и послије реокупације Србије и пада Београда у турске руке у октобру 1690, а тих чета је у Србији било и у 1691. и 1692. години. Једна, са Андријом Рајићем на челу, била се задржала у Драгачеву до краја 1692, када је преšла на млетачко земљиште, укупно 86 душа, од чега 26 под оружјем.³⁷⁶ Иначе, борбе око Таре, односно на подручју Дробњака, потрајале су нешто дуже. Истина, овдје се сада најчешће радило о сукобима са Турцима из Колашина. Један жесток напад колашинских Турака на Дробњаке био је почетком 1693, а у наредној години настрадала су дробњачка села Мокро и Бијела, те је за неколике године од Турака погинуло више од 30 људи и у ропство из Дробњака одведен више од 200 душа.³⁷⁷

Рат је на подручју Потарја и средњег Полимља оставио веома тешке последице: проријеђено становништво, било због повлачења за аустријском војском или због исељавања поједињих породица касније са заосталим хајдуčким дружинама, преко Дробњака, па одатле заједно са овим у правцу Херцеговине и Боке, а било је и оних који су пошли Босни или на другу страну; попаљених села било је на све стране, а наступила је и глад и неминовни пратилац свих оновремених ратова — разне болештине. У Бијелом Пољу људи су умирали од куге у толиком броју да живи нијесу успијевали да сахране мртве („Per il mal contagiose a Pech, Cossovo, e Bielopoglie me morono tanti che non possono supplire a suppelli-gii“), о чему, посредством Куче, бијаху обавијештене млетачке власти у Котору, почетком 1690. године.³⁷⁸ Истина, куга и колера харале су овим крајевима и раније, у Босни и Херцеговини, попримајући карактер епидемија, само у првој половини XVII вијека 10 пута, од којих је једна јака харала и 1643. у Фочи и Пљевљима, испољивши се свом жестином за вријеме дуготрајног кандијског рата, када је опустошила више региона, да би у 1668. години изазвала велики помор у Пријепољу.³⁷⁹

И поред свих недаћа које су током овог рата биле снашле становништво средњег Полимља и Потарја, сада је требало платити заостали харач (главарину), који, у општем привредном расуđу и сталном паду вриједности монете, није представљао мало оптерећење, утолико прије што је тада уведен нов начин прикупљања цизје, по глави одраслог муш-

³⁷⁶ Ј. Томић, *Десет година... 139—40, 161—65, 170; Исти, Патријарх Арсеније... 146.* и нап. 135.

³⁷⁷ Јов. Н. Томић, *Црна Гора за морејског рата (1684—1699)*, Београд 1907, стр. 357. прилог 56. и стр. 364. прил. бр. 63; В. Коровић, *Покушај једне дробњачке сеобе 1700. године*, Гласник Етнографског музеја у Београду књ. XII, Београд 1937, 1—3.

³⁷⁸ Ј. Томић, *Патријарх Арсеније...* стр. 130. нап. 109.

³⁷⁹ Буро Орлић, *Дубровачке вијести о епидемијама у Босни и Херцеговини у XVII вијеку*, Научно друштво НР БиХ, Грађа књ. II. Одјел. медицинских наука 1, Сарајево 1956, 48—9, 53, 59.

карца, умјесто по домаћинству, и то према његовом стању у износу од 1 до 4 дуката. Подручје средњег Полимља и Потарја, односно кадилука који су захватали то подручје у обрачунској 1692. години, није ушло у она подручја, која су, услед ратних разарања, била ослобођена цизје. Међутим, новац није било лако дати, јер промет је био сасвим опао због потпуне несигурности на путевима. Тако, 10. фебруара 1690. которски провидур Дудод, обавјештавајући Сенат о бјекству патријарха Арсенија ка Београду, узгрядно напомену да су Пипери и Ђелопавлић заплјенили један турски трговачки караван од 60 коња, који је, натоварен робом, ишао од Подгорића ка Бијелом Пољу. И промет на релацији Дубровник — Пљевља — Пријепоље — Нови Пазар и даље је био такође сведен на минимум. Тиме је био пресјечен започети просперитет више вароши,³⁸⁰ што је имало за последицу свестрано заостајање средњег Полимља и Потарја, које је полако тонуло у тотални мрак.

На основу неколико турских документа с краја XVII вијека, везаних за личност кнеза Јоксима из Вранеша, вјероватно родонаčелника тамошње породице Јоксимовић, може се колико-толико стечи представа о друштвеним приликама тога времена на подручју међуречја Таре и Лима, односно на подручју нахије Вранеш. Наиме, колико је познато, кнез Јоксим се први пут јавља у једном документу — тапији од 27. X 1684. године. Тада „раја по имениу кнез Јоксим купио је од Тодора сина Радослављева и Трифуна сина Андријина, житеља села Мургашвића, у нахији Вранеш, у кадилуку Препоље, планину Жари“, а потписивању купопродајног уговора присуствовало је више муслимана и неки кнез Јанош, син Савин. Годину касније (29. X 1685) „раја кнез Јоксим син Рабренов, житељ нахије Вранеша, у кадилуку Препоље“ оптужио је суду неког Витоша из исте нахије што је причао да „кнез Јоксим одржава везе с лупежима, да је њихов јатак и да од њих прима поклоне“. Иако је кнез Јоксим поднио тужбу за клевету и тражио кажњавање клеветника, кадија није отворио истрагу, већ је од кнеза Јоксима затражио јемце који ће потврдити да он није такав, па је овај добавио кнеза Аврама и кнеза Јова, из исте нахије, и још неке свједоке из других села, који су гарантовали за кнеза Јоксима. Тако се овај једва одбранио, добивши од „кадије Препоља са Будимљом“ увјерење о проведеном поступку. Из документа није јасно о каквим се „лупежима“ ради, мада је, највероватније, ријеч о хајдуцима. Даље, занимљиво је да иако је кнез Јоксим Витоша тужио за клевету и увреду, кадија не саслушава овог, већ примјењује правни поступак заснован на начелу „крив си док не докажеш да си невин“, познатом у турском праву под називом ћефилема, по коме су јемци сносили последице за недопуштене радње лица за која су јемчили. Очито, кадија је био убијећен у истинитост Витошевих навода чим је примјенио овакав правни поступак. Но, кнез Јоксим је био позната личност, па је лакше прибавио јемце него што би то могао учинити неки други житељ Вранеша. Даље је овај документ интересантан што се из њега види да се у саставу кадилука Пријепоље у 1685. години налазила и Будимља.

Кнез Јоксим из Вранеша био је „царским бератом постављен за кнеза поменуте нахије“ и „царским ферманом овлашћен“ да купи дажбине,

³⁸⁰ В. Винавер, *Дубровачка трговина...*, стр. 217, 223, 225, 228; Х. Хаџибегић, *Главарина....* 87, 90, 92—3; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље IV₁*, 698.

,које се сваке године имају плаћати, као и намете, које ваља по прописима шеријата побирати од раје, а на основу списка“, који је добијао од стране суда, и „на основу разреза“, који су заједнички вршили „сви житељи поменуте нахије према имовним способностима сваког житеља понаособ“. Међутим, из једног документа из 1688. види се да су појединци и на подручју те нахије насртали на нахијску, односно кнежинску самоуправу, тј. да је кнез Јоксим био ометан у обављању послана за који је имао овлашћење са највишег мјеста. Наиме, 10. јуна те године кнез Јоксим подноси жалбу пријепољском кадији и „претстаде шеријатском заседању, па затражи да се у шеријатско заседање позове Салих спахија, исто тако житељ поменуте нахије“, на кога се пожали кадији да се „именованни Салих спахија противи да немуслуманин, турски поданик, по имену Иван плати дужну порезу“. Пошто је спахија изјавио да је имао намјеру да оствари нека своја потраживања, и уз то додао да сматра да има „права мешања у послове раје нашега цара“, кнез Јоксим је затражио да му се написмено преда изјава спахије Салиха, што је и учињено. Очигледно, кнез Јоксим је хтио да заштиту нахијске самоуправе тражи од виших инстанци. Иначе, кнез Јоксим је био уважена личност на једном релативно ширем подручју, што се види из једног документа од 22. I 1694. године, када га је више кнезева — раје из више нахија кадилука пљевачког и кадилука пријепољског, заједно са кнежевима Аврамом — сином Ранићевим, и Милисавом — сином Крсмановим, опуномоћило да „ради плаћања харача главарине“, који су дуговали житељи више нахија, пође у Цариград. Јер, тада је код пљевачког кадије дошло више кнезева („Стожа, кнез села Калушића, у кадилуку пљевачком, и Драгутин син Буров, кнез нахије Потпећа, и Соко син Радете, кнез села по имену Какмуш, и Петак из села Буча и по имену Марко из села Отиловића... и од кнезова нахије Бранеш, у кадилуку пријепољском: Која, Вучић и Лазо; и од кнезова нахије Кричка Лука и Милутин; и од кнезова нахије никшићке Мина, и Храбрен, и Божо и други Мина; и од нахије Поблатија раја по имену Радојица и Тома...“), који су затражили одобрење да о свом трошку уPUTE именоване опуномоћенике у Цариград. Пошто су изабрани изасланици били присутни и пошто су прихватили пуномоћја, кадија је издао одобрење за полазак, па је, у вези с тим, договорено да „трошак за царска писма и честите фермане“ који буду исплатили опуномоћеници сносе они који их делегирају, тј. становници поменутих нахија.

Кнез Јоксим се јавља у још једном документу, датираном 27. VII исте 1694. године. Ријеч је о неком спору са кнезом Мином, сином Алексиним, житељем „села Прошћења у Никшићу“.³⁸¹

На основу ових неколико података о дјелатности кнеза Јоксима и др. може се закључити да је крајем XVII вијека кнежинска самоуправа на овом подручју још увијек била доста снажна, али и изложена уплатињу Турака у унутарње послове нахије. Даље се види да су харач и други намети разрезивани на сеоским скуповима и према имовном стању обавезника, као што је било и предвиђено одредбама централних власти. Чињени су и покушаји да се становништво, исцрпљено ратним недаћама, олободи плаћања главарине коју је дуговало, јер иначе не би било разло-

³⁸¹ Г. Елезовић, *Турски споменици I*, 864—67; Б. Ђурђев, *О кнезовима под турском управом*, 141, 150.

га да се делегација шаље у Цариград. Даље се може запазити да је до међуплеменске, односно међунахијске сарадње долазило увијек када се радило о битним заједничким интересима нахија, али и међусеоске и међунахијске размирице представљале су пратећу појаву свакодневног живота. И сам нахијски кнез Јоксим води спорове са немуслиманима — једном са кнезом иноплемеником, а у два друга случаја са житељима своје нахије, од којих га један денунцира Турцима, а други се ставља под заштиту муслмана спахије да би избегао плаћање обавезних дажбина, које би у том случају пале на терет других сељана. Вјероватно да кнез тада није представљао неприкосновени ауторитет унутар своје нахије, а, иначе, изгледа да су кнезеви и у то вријеме представљали богатији слој становништва унутар својих заједница.

6

О начину живота и култури становништва средњег Полимља и Потарја у XVI и XVII вијеку постоји веома мало података. Напоменуто је да је тај регион за вријеме нашег средњовјековља био релативно густо насељен, посебно предио ближе Лиму. Уз то, Брсково, на Тари, представљао је значајно привредно средиште и при крају свога просперитета било на путу да развије властито грађанство. Међутим, крајем XV и почетком XVI вијека старо становништво било је знатно проријеђено, али је убрзо напуштена села насељило новоприспјело сточарско становништво из зетских, херцеговачких брда и другдје. Разумљиво, планинска села Потарја за дugo нијесу ни приближно била насељена као села Полимља. Интересантна је у том погледу, у основи тачна, Мркоњићева (Атанасија Пејатовића) констатација: „Ако погледамо у поменике XVI и XVII века где имамо богату збирку имена насељених места, видећемо да их је већина од оних која се налазе у низинама, а врло мало оних са планинских места”.³⁸² Касније ће се многа катунска станишта у планинским предјелима претворити у села, било због пренасељености жупских предјела, било због процеса читлучења, који је најприје захватио низију, док су планинска села, даље од комуникација и вароши, уживала већу слободу.

Новодосељено становништво, које је послије утемељења турске власти насељило полуzapустјели регион Потарја и средњег Полимља, собом је донијело и одређене навике и нов начин живота. Оно је, у вријеме досељења, било чврсто везано катунском организацијом са израженим обиљежјима родовске повезаности, којој ће, послије смиривања своје покретљивости, односно запосиједања нових предјела, дати и нову организациону форму. Наиме, стари организациони облици послужили су као основа за зачетак племенске организације; на подручју Потарја и међуречја Таре и Лима, под датим условима, формирало се неколико племена (Плањани, Колашиновићи, Тарски Никшићи, Вранеши и Кричи), чију ће племенску организацију касније разбити Турци.

С обзиром на околност да је становништво Потарја у XVI и XVII вијеку било племенски и братственички чврсто везано, мора да је у то вријеме у Потарју било и доста породичних задруга, које су у животу овог становништва представљале значајан друштвено-економски чинилац. Приступство задруге у тадашњем друштвеном животу Потарја назире се и из

³⁸² П. Мркоњић, н. д., 259.

података поменутог катастича Добриловине. Тако, на примјер, тамо је уписано; дом Лазаревића, кућа Драгојевића, Ђемановићи, кућа Вулетића итд. па тек потом име старјешине и других чланова, а код истакнутијих личности: кућа Вукмилова, кућа Милике кнеза, кућа кнеза Вукобрата, кућа кнеза Војина Карлице и сл., док су племенско-брратственички односи евидентни из наведеног ктиторског написа о обнављању манастира Добриловине, јер ктитори се уписују „са племеном его“ или „са братијами“. Иначе, зна се да је предио средњег Полимља и Потарја познат као регион где су се најдуже задржале породичне задруге. Уосталом, и начин убирања харача (главарине) и неких других намета погодовао је задржавању задруге, јер главарина је све до 1690. године одмјеравана по породици, односно домаћинству као производној јединици, а тек од тада индивидуално, по одраслом мушкарцу.³⁸⁸

Задруга, братство, племе којима је као основа послужила родовско-катунска организованост сточарског становништва нашег средњовјековља, колективно потчињеног духовној или свјетовној властели, проистекла је из колективних обавеза према Турцима. Она је постала и средство самозаштите, производ је тешких друштвених односа, јер је јединка ван задруге, братства или племена била лак плијен Турчина, разбојничке армије, глади и других недаћа, а пошто се друштвени положај поробљеног сеоског становништва вјековима није битније мијењао, није било ни скоковитих изјема друштвених структура. Јер, организациони облици друштва резултирају из његова историјског развоја, производ су достигнутог ступња тога развитка. Но, овде ваља напоменути да Турци својом административном подјелом одређују управу јединство, па тиме утичу на процесе сплемењавања разнородних етничких групација, мада је било и дјеловања у обратном смјеру. Јер, Потарје и дјелови средњег Полимља још од почетка турске управе нашли су се у саставу различитих сандака. Шта више, турска администрација, задржавајући наслијеђено стање из доба Аромаћих обласних династа, задуго санкционише административну разбијеност привредно јединственог подручја Потарја, услед чега се јављају различити организациони облици основних самоуправних сеоских јединица, па и различити својински земљишни односи. Истина, различитих својинских односа било је и унутар једног истог села, као што је било и инокосних и задружних домаћинстава.

Породичне задруге организовале су своју производњу тако што је једна задруга производила све што је било потребно за једно крупно домаћинство. Куповало се само најнужније; село је овде вјековима било вјло слаб конзумент потрошних добара с градског тржишта. Села овог подручја могла су обавити те нужне набавке у Никољ-Пазару, односно Бијелом Полу, нека села у граду Бихору, док су значајнија тржишта за промет добара постојала у Пријеполу, Пљевљима и Фочи, а у вријеме мира допирало се и до приморских градова. Колашин се развија тек од друге половине XVII вијека, али никад није постао значајнији трговачки центар. На овом поручју је било и мањих тргова, а могућно да је трговина обављана и на вишарима код манастира или другаје. У вези са тим, потребно је истaćи да не представља изузетак да се, на примјер, код манастира Добриловине налазе људи из релативно удаљених крајева (из Чајнича, са Козиће од Пљеваља и др.), гдје се као свједоци разних за-

³⁸⁸ X. Хаџибегић, Главарина у Османској држави, 41, 87.

вјештања јављају манастиру или при рјешавању других манастирских питања. Даље, могућно је да је било и путујућих трговаца — торбара, чија су крстарења Потарјем очувана у сјећању становништва тога региона, а било их је, тако рећи, до наших дана. Постојала је општа тежња сеоског становништва да се клони градова који су претежно били насељени Турцима, односно муслиманским живљем. Интересантна су у том погледу запажања П. Мркоњића с почетка овог вијека: „У Колашину (мисли на Доњи Колашин — Ж. Ш.) и Кричку није ретко наћи сељака који нису сипали у вароши за 20 — 30 година”.³⁸⁴

Сеоско становништво Потарја и средњег Полимља у XVI и XVII вијеку претежно се бавило сточарством, мада је у селима ближе Љубовиђи и Лиму, вјероватно, преовладавала земљорадња. И варошко становништво (занатлије и трговци) бавило се обрадом земље, било своје — рајинске — или туђе а држали су и стоку. Зато западноевропски путници и Пријепоље и Пљевља задужу називају „великим селима”, а домаћа радиност била је развијена и на селу и у вароши. На основу неколико записа и очуваних топонима (Лозна, Лознице, Завинограђе и сл.) могло би се закључити да је у средњем Полимљу гајена и винова лоза. Хроничар 1651. записа да се те године „бра виноберје ноемврија... при бегу Бихору Мехмед-бегу”, док је путописац Челебија и у Пријепољу и у Пљевљима запазио винограде, а постоје подаци да је винова лоза у околини Бијелог Поља (свакако у мањој мјери) гајена и у другој половини XVIII вијека.³⁸⁵ Но, винограда је у средњем Полимљу углавном нестало крајем XVII и почетком наредног вијека, усљед појаве филоксере, или што је за виноградарство било, такође, погубно због измјене становништва, до које је, чини се у знатној мјери, дошло послије сеоба под Арсенијем Чарнојевићем и Арсенијем IV Шакабентом.

О промету добар на релацији село-град на подручју средњег Полимља и Потарја у XVI и XVII вијеку тешко да је могућно дати и приближну слику. Ипак, може се претпоставити да је тај промет био релативно мали, напосе из одређених подручја удаљених од развијених тржишта, те, с обзиром на затвореност појединих, као и на начин сеоске производње, до новца се тешко долазило. Стога је поједине врсте стоке представљају еквивалент вриједности, што никако не значи да породичне задруге, па и инокосна домаћинства нијесу тежиле да имају уштећеног новца. Он је био потребан за плаћање разних дажбина, некад за корумпирање турских власти, а новац је, и не тако ријетко, могао сачувати живот. Откупни златом из наших народних пјесама нијесу само плод маште народног пјесника, јер тога је у Потарју било и знатно касније.

Породична задруга вјероватно честа на овом подручју, била је чврсто везана за друге облике самоуправних народних организација — за братство, племе, кнежину (ондје гдје, преовлађивала кнежинска организација), црквену организацију и сл. Уз то, овде су, а посебно на ужем подручју Потарја, тј. на подручју колашинске области, дошли до изражаваја неки облици народног живота, изражени знатно јаче него у Бихору, средњем Полимљу и др. Овдје се гаји култ чете и четовања, а, с обзиром на његов транзитан положај, Потарје је, у извјесној мјери, постало расадник витешког пјесништва, касније и неколико најпознатијих народних пјевача.

³⁸⁴ П. Мркоњић, н.д., 313.

³⁸⁵ А. Стојановић, *Записи и натписи*, књ. I, II, бр. 1479. и 3393; Севија, н.д., 393, 398.

А народна пјесма овде је, сви су изгледи, била врло развијена и свакодневни пратилац народног живљења, епска посебно, која је, поред осталог, култивисала и патријархалне односе, често до глорификације. Једна, коју је Вук сврстао у „пјесме јуначке средњијех времена“ даје слику тих оновремених односа у породичној задрузи Потарја. Ријеч је о народној пјесми *Синовица попа Милутина*, која, према пјесми, процвјета у Врањеву више Колашина. (Установљено је мишљење да је ријеч о Вранешу, мада је могућно да се ради о Врањаку — Ж. Ш.). Анђелија, кћер кнеза Радојице, заједно са мајком живи у кући свога стрица, јер „ђевојка сирота остала, иза оца јер га изгубила“. И просци долазе са свих страна, али, према пјесми, они се не обраћају ни мајци ни дјевојци, већ у попа (стрица) просе Анђелију. Али, није незавидан ни положај дјевојачке мајке ни дјевојке, јер оне дају одлучујућу ријеч, а старјешина породичне задруге (поп) само је посредник и савјетодавац. И просци су именованы по братствима: један је од Гаџка „од богате куће Жарковића“, други „од широка поља Невесиња и богате куће Ивковића“, а трећи „од Мостара града бијелога од богате куће Петровића“. ³⁸⁶ Јединка, ван породичне задруге, братства и племена није имала друштвеног значаја. Изузетак су чиниле само изразито јаке индивидуалности, али и у том случају њихови поступци су морали бити усклађени са интересима заједнице из које су потицали.

Народна пјесма, чини се, само дјелимично одражава стварни живот, јер све тако идејично није могло ни бити. То је било вријеме суворих нарави, немилосрдних и окрутних поступака, вријеме када су Потарјем крстарили одметници од власти, па и прекршиоци племенских норми начина живљења, разноразни очајници. Уосталом, и племенске заједнице нијесу ни могле бити посве монолитна друштва, већ су то биле заједнице у којима су дјеловале одређене друштвене супротности и различите тенденције, условљене различитим интересима. Карактеристична је у том погледу посланица Арсенија III Чарнојевића из 1689. године, коју је носио и народу тумачио калуђер Добриловине, проигуман манастира Василије. Посланица је, иначе, намијењена племенима „еже зовут се Никшићи и Дробњаци и Пипери и Белопавлићи и Братоножићи и Чрна гора и приморска страна Васа и ина окрстна племена, еже обретају се ва Херцеговина“, а међу њима „господом христјанским губернадуром, субам, војводам, кнезовам и капетаном и кметовом и васем опште по имениу православним христјаном великим же и малим“. У посланици се даље каже да је патријарх био дошао на Цетиње, да је хтио обићи народ, али да се морао вратити у Пећ, па наставља „посласмо од вас духовника Василија с мојем писанием“. Пошто је неко вријеме био у околини Оногашта и до Цетиња прешао преко Црне Горе, а у његовој пратњи се налазио проигуман Добриловине, патријарх је био обавијештен о стању међуплеменских и међусеоских односа, и др. Због тога им и писаше да су „посреде вас (тј. њих) многа зла и безаконија, што једни другима чините и како се по-межде собоју биете и сечете и затечете и пленуите и преузимате и узимате свое снахе за жене и куме и рођаци, и палите се и жежете и свако зло чините.“ (...) Даље их савјетује: „Него отселе тога се свега зла оставите (...) и не мојте једни другом красти и зло чинити (...) не мојте узи-

³⁸⁶ Вук Стефановић Карадић, *Српске народне пјесме*, књ. III-изд. „Просвета“, Београд 1959, 478—82, бр. 71.

мати себе за жене рођакиње и по двие држати, и за жива мужа жене узимати.” (...)³⁸⁷ Очито, норме патријархалног морала биле су озбиљно пољуљане, племенске и братственичке везе угрожене, па је патријарх настојао да те односе оздрави и ова племена припреми за догађаје који су се очекивали.

6. СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ И ПОТАРЈЕ У XVIII ВИЈЕКУ

1

Последња деценија XVII вијека била је за све српске области изузетно тешка, за неке и пресудна. Турска пустошења поједињих региона и беспримјерне људске патње били су за савременике исувише трауматични и кошмарни, тако да их из народне традиције ни вјекови нијесу истисли. То ће проузроковати измјену етничке, односно конфесионалне слике више региона. Подручје средњег Полимља и Потарја није могло остати ван ових збивања. Јер, Турци „пожетоше и похараše и посекоše и поробише все”, а 1696. на Херцеговини ограничише и кретање становништву „изидоше проклети печати зовоми тескере” и нашта „велија беда христијанском народу, не остале ни стара ни немоштна”, записа хроничар из Добриловине. Уз то, тих година „би глад велија у Никшиће и Дромнации”,³⁸⁸ а њу је морало осјетити и Потарје, које неродице и оскудице нијесу мимоилазиле. Излаз из тешкоћа је, најчешће, тражен у себи. Тако, одмах послије завршетка рата, 1700. године, млетачком представнику у Хеџег-Новом дође неколико опуномоћеника из Дробњака и обавијестише га да су били пошли испред својих породица (њих око 40 дупла) са 600 ситне и 100 грла крупне стоке и да је за њима требало да стигне 90 наоружаних људи са шест до седам стотина душа и 2 500 ситне и 500 крупне стоке, а ови су ишли да извиде хоће ли их примити млетачке власти. Хтјели су да се наслеле у Рудинама, које су до коначног разграничења турско-млетачких посједа биле под млетачком влашћу, али ту су их напали тамошњи становници, бранећи им да ту запосједну земљу.³⁸⁹ Излаз на ту страну напао је и приличан број становника из околине Оногашта, чију су ставу тврђаву Турци тада обновили (називавши је Никшић) и град населили избеглицама из Рисна и Хеџег-Новог.

Сеоба под Арсенијем Чарнојевићем и друга миграциона кретања до којих је дошло 90-тих година XVII и првих деценија XVIII вијека, изгледа да су прилично захватили и подручје средњег Полимља и Потарја. Иналијативно је у том погледу неколико пописа будимских Срба (из 1702, 1706—7, 1720. године) и неки други подаци из тих година, на основу којих се, иако су у погледу поријекла становништва посве оскудни, види да је међу српским становништвом у Будиму било досељеника из Требиња, Дробњака, Зете, Пипера, Мораче, Бијелог Поља, Пријепоља и Старог Вла-

³⁸⁷ Вук Стефановић Каракић, *Скупљени граматички и полемички списи*, књ. III, Београд 1896, 422—26.

³⁸⁸ Записи и натписи, књ. I и IV, бр. 2020. и 7183; Б. Џвијетић, н.д., 244.

³⁸⁹ В. Коровић, *Покушај једне дробњачке сеобе*, стр. 2.

ха.³⁹⁰ Вјероватно да селидбени талас није могао мимоићи и Потарје, које је са свих страна било окружено подручјима захваћеним сеобом. Чини се да се за то питање није беззначајан и списак делегата („свјештених и мирских депутатиртов“) сабора у Карловцима, који је одржан 20. јула 1735. године, коме су, поред осталих, присуствовали поп Максим Кричковић, кнез Станислав Милковић, кричански, Стојан Вранешевић, Стојан Јечменица (Јечменица је било у Вранешу — Ж. Ш.) и још неки за које би се са разлогом могло помислiti да су исељеници са ширег подручја Потарја,³⁹¹ мада није искључено да је до исељења дошло и знатно раније.

Посебно значајни у том погледу су и неки подаци о свештеницима београдске митрополије из 30-тих година XVIII вијека, односно из времена аустријске владавине сјеверном Србијом између Пожаревачког и Београдског мира, када је на подручју ове митрополије обављао службу дosta велики број свештеника са подручја ондашње Херцеговине, међу којима и неки из Потарја и сусједних региона. Јер, тада су утражњена свештеничка мјеста попуњена придошлицима „из Турске“, односно вјероватно да је за вријеме од двадесетак година аустријске управе сјеверном Србијом дошло до осјетнијег усељавања српског становништва из ових крајева. Наиме, тада су у сјеверној Србији, поред осталих, били ови свештеници: поп Никола Петровић „родом из Херцеговине из села Мораче“; поп Арсеније „житељ од Мораче, подриклом Херцеговац“; поп Виктор „родом од Херцеговине, покалуђерио се у Морачи“; поп Димитрије „родом од Херцеговине подриклом Пешић, престригал се у Морачи“; свештеник Василије из Подгорице „учил сја в манастиру Острогу“; поп Планиће „родио се у Херцеговини, у селу Дробњацима, прешао на ову страну 1726 године“; Сава Јовановић (презимена углавном не наводимо, јер су најчешће изведена по оцу — Ж. Ш.), парох осеченички, стар 30 година „рђдением от Херцеговине из села Петница“ (село у Дробњацима — Ж. Ш.), од оца Јована и мајке Марије, монахиње, која га је дала у Добриловину да се код калуђера Филотеја учи књизи; Милутин „родом од Никшића, села Озренића (тј. Озринића — Ж. Ш.); Остоја „родио се у Херцеговини и селу Какмужи“ (село плјевальског краја — Ж. Ш.); Спасоје „рођењем од Херцеговине, села Пећарске (близу Бијелог Поља — Ж. Ш.) прешао у државу цесарску 1726 године“; Василије „родом из Вранеша, села у турској страни“; Дамјан „родом из Никшића, из села Моракова“; поп Јагодински „именом Михат, стар 38 љет, рђдением от Херцеговине код колашинског града; отац Станко, мати Канда...“ и други са разних страна Херцеговине, из Бихора, Старог Влаха и других мјеста. У већини случајева то су били релативно млађи људи (претежно од 20 до 50 година) а, према

³⁹⁰ Гаврило Витковић, *Споменици из Будимског и Пештанској архива*, Г. 1. СУД (други одељак), књ. III—VI, Београд 1873—1875, спискови и друга акта; Душан Ј. Поповић, *Срби у Будиму*, Београд 1952, 23—34. Подаци су најчешће непотпуни, јер презимена или нијесу унесена или су углавном патронимична, а само је код малог броја уписано старо завичајно поријекло, неkad у ширем значењу („из Херцеговине“, „из Старе Србије“ и сл.), а најчешће: „Бура брадати“, „Никола копач“, „Анте ракиџија“, „Јован с брда“, „Мишко што држи Циганку“ и сл.

³⁹¹ Димитрије Руварац, *Протокол о пленипотенцији свјештених и мирских депутатиртов что на сабор приходили љета 1735. јулија 20 от свих епархија*, Летопис МС св. 1, Нови Сад 1891, 26, 51, 54.

подацима које су сами дали, у Србију су, углавном, прешли у времену од 1720—1730. године.³⁹²

На основу наведених података чини се да није неосновано закључити да су сеоба од 1690 (уствари панична бежжанија) и исељавања до којих је долазило наредних година захватили и средње Полимље и Потарје. По свој прилици, та исељавања су била веома интензивна и првих деценија XVIII вијека; исељавало се у плоднију и великом сеобом у становништву проријеђену Србију, нарочито за вријеме аустријске управе сјеверном Србијом, где се очекивао слободнији живот. Иначе, сеоба под Арсенијем III је врло жива и у предањима породица које своје поријекло изводе од Плањана — Милошевића, потомака војводе Радича. Али, жива је и традиција о одласцима са стоком „на зимовник“ низ Дрину, да би појединци остали у Србији или Срему, а врло су жива и предања о бројнијим исељавањима због „свађа“ са колашинским Турцима,³⁹³ а ова су исељавања по стала нужност. Јер, немири нијесу лако јењавали, па скадарски паша Ода-верди Махмудбеговић (прослављен у борбама са Аустријанцима и српским и албанским устаницима, а иначе из познате турске породице из Пећи) и херцеговачки паша Реџеп Шеић предузимали су више мјера да умире бунтовна црногорска, брдска и херцеговачка племена. Реџеп-паша је приступио и утврђивању Оногашта, односно подизању Никшића, затражио наплату стarih намета и завео нове намете у Херцеговини, што је изазвало отпор ових племена, а Реџеп пашу то стало главе, у прољеће 1703. године.³⁹⁴ А у августу исте године окупили су се на извору Требињиће племенски прваци из цијеле Херцеговине (35 кнажева) и ријешили да новоуведене намете неће плаћати и да ће се Турцима, ако покушају да силом изврше наплату, супротставити оружјем. На овоме састанку су, изгледа, били и представници Потарја.³⁹⁵ Но, сваким већим немиром увећавао се број оних који су се замјерили Турцима, па је сеоба била неопходност. Усталом обимнија исељавања с ужег подручја Потарја, изазвана насиљем, отпочела су одмах послије подизања Колаштина.

Подизање Колаштина на Тари било је пресудна прекретница у даљем развоју Потарја. Нагло је пресјечен дотадашњи доста слободан развитак Плањана, Колашиноваћа и Тарских Никшића, прекинута је, до тада ничим неометана, веза ових племена са Морачом, Ровцима и осталим брдским племенима. Тако је пресјечена најживља комуникација саобраћаја Потарја са спољним светом, одакле се, посредством Мораче, очекивало ослобођење. Остала је једино веза преко Дробњака, прилично запустјелих крајем XVII и почетком наредног вијека, гдје ће се, кад зулуми постану неподношљиви, многе породице из Колаштина и одселити.³⁹⁶

³⁹² Димитрије Руварац, *Митрополија Београдска око 1735. године*, Споменик СКА 42, Београд 1905, 122, 143, 145, 181, 183, 188, 191—92; Гаврило Витковић, *Извештај Максима Ратковића, ексарха београдског митрополита из 1733.* Г. 1. СУД књ. 56, Београд 1884, 136, 167—68, 176, 230, 276; в. Тихомир Р. Борђевић, *Становништво у Србији после Велике сеобе 1690.* Годишњица НЧ 37, Београд 1927, 11—18.

³⁹³ А. Лубурић, *Дробњаци*, 192—93; Вуле Кнежевић, *Племе Шаранци*, Београд 1961, 39.

³⁹⁴ Записи и натписи I, бр. 2077, 2078; Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владавине Данила*, Цетиње 1955, 48—51.

³⁹⁵ Г. Станојевић, *Исто дјело*, 50—51. и нап. 18.

³⁹⁶ А. Лубурић, *Дробњаци*, 192—93; В. Кнежевић, н. д., 40—41.

Изгледа да се дио становништва из Колашине, односно са подручја Колашиновића, одселио у ибарски крај одмах послије заснивања града на Тари, могући због неподношљивих зулума, мада не би требало искључити ни могућност пресељења. Име Ибарски Колашин требало је, ваљда, да подсећа на стари крај, са којим ће се веза и надаље одржавати. Јер, тамо ће из старог краја и његове шире околине притицати како саплеменици тако и придошлице из других племена. Карактеристичан је у том погледу један натпис из 1673. године са зида цркве у селу Црколезу, у Метохији, када је у цркви обнављан живопис захваљујући заузимању патријарха Максима и „настојанијем попа Ивана и попа Мар'ка отачеством Колашини и кнеза Тома и Вучка и Јола и Николе”.³⁹⁷ Могућно је да је овде ријеч о попу Марку Јовановићу „от племена Колашиновић”, који се помиње у једном запису из 1667. године, о коме је већ било ријечи. Но, интересантно је, живопис је, сматра Боровић,³⁹⁸ радио „Радуо писац”, који се јавља и у једном запису „с краја XVII или почетка XVIII века”, као један од свједока примопредаје ствари манастира Равне Ријеке између Добриловине и Никољца. Могућно је да је и спомињани Тома Колашиновић неки истакнути првак Ибарског Колашина, један од истакнутијих тамошњих досељеника, можда идентичан са кнезом Томом, једним од ктитора живописа цркве у Црколазу, јер своју устаничку дјелатност углавном развија на подручју Метохије.

Брза експанзија колашинског имена у ибарском крају упућује на закључак да је тамо одједном извршено пресељење неке веће групације, па зато и везе са старим крајем нијесу прекидане. Досељеници су на подручју Ибарског Колашина развили врло живу дјелатност и гајили борбене и слободарске традиције, донесене из старог краја, па су се и овде уплели у сукобе са Туракима. Због тога су настала масовнија исељавања и са тог подручја, нарочито послије њихова масовног учешћа у устанцима 1689. и 1737. године. Стога сада у Ибарском Колашину „нема старог становништва из доба пре XVIII века”, јер, према М. Лутовцу, истраживачу тога краја, и „уколико га је било као незнатах остатаКА, ону је изумрло или се касније иселило — јер себе из ове области нису престајале све до најновијег времена”.³⁹⁹ Због тога и појава да стари називи појединих села, односно поједини локалитети, указују да су ту живјели родови за које би се са већом сигурношћу могло тврдити да су поријеклом из Потарја него у случају са данашњим житељима Ибарског Колашина. Тако, на пример, села Горње и Доње Вараге, Вараџко, Вараџка ријека и други локалитети, који постоје у Ибарском Колашину и који, према Лутовцу, указују на род Варага, који је са тог подручја исељен,⁴⁰⁰ чини се да би требало везати за Вараге (Варагиће) из Потарја. Јер, Варагићи су (у народу само Вараге) и сада доста разгранат род у Потарју, претежно настањен у планинским селима вранешког краја (из тог рода је био последњи игуман манастира Блишково, који је прије 100 и више година побјегао од турских зулума у Свету Гору, када је манастир и запустио⁴⁰¹). Вараге сматрају старицима у овом крају, односно потомцима старих Саса.

³⁹⁷ Влад. Р. Петковић, *Два натписа из Дренице*, Прилози КИЈФ VII, Београд 1927, 224—25.

³⁹⁸ Б. Боровић, *Манастир Добриловина*, 171.

³⁹⁹ М. Лутовац, *Ибарски Колашин*, 102—103.

⁴⁰⁰ Исто, 61—2, 68, 88, 102, 125, и д.

⁴⁰¹ С. Косановић, н. д., 180.

Ипак, одређени континуитет становништва Ибарског Колашина није прекидан; везе са старим крајем одржаване су и повременим приливом нових придошлица. Тако, данашњи тамошњи род Виријевићи, који причају да су старином из Црне Горе „из Вирова” подсећају на рад и село Виријевиће из XVII вијека, из племена Тарских Никшића, а биће да овај род не представља изузетак. С обзиром на изложену, чини се да је Лутовац⁴⁰² у праву кад каже да је „више од половине” тамошњег становништва „дошло преко Црногорског Колашина”, а да се „тај појам Колашин односи на широку област око колашинског чије је он био управо средиште”, односно „да је становништво Ибарског и Црногорског Колашина истог порекла”.⁴⁰³ Уосталом, и 1857. године, када су народна предања била још увијек веома жива, тадашњи житељи Ибарског Колашина причали су Гиљфердингу да се због зулума „из херцеговачког Колашина иселила (...) у давна времена маса хришћана” и насељила на том подручју.⁴⁰⁴

Везе између Потарја и Ибарског Колашина одржавали су и појединачну калуђери који су тамо повремено долазили из манастира Добриловине, нарочито почетком XVIII вијека. А тамо су, вјероватно, одлазили зато што су сјећања на заједничко поријекло, односно заједничку постојбину била врло свежа, па је одржавање веза било у обостраном интересу. Тако, ибарски крај је у 1712. обилазио монах Георгије Добриловац и скупљао прилоге за Добриловину, а то је чинио и у 1714. години, када је манастиром Црна Ријека у Ибарском Колашину управљао „игуман Максим от манастира Добриловине, отчаством Доброевић от села Бистрице”.⁴⁰⁵ А у Ибарском Колашину су, под утицајем блиске Патрјаршије, обнављане цркве и његован култ писмености, која је вјероватно, и старом крају колико-толико развијена све до краја XVII вијека, када је отпочело опште назадовање Потарја. И Колашиновићи Ибарског Колашина имали су крајем XVII вијека неколико истакнутих личности ангажованих у отпору Турцима, а прије тога у раду на обнављању цркава. Неки свештеници, одатле родом, развије своју дјелатност ван овог подручја. Наиме, у 1734. години у Параћину су били свештеници: јереј Петар Јовановић „родењем из Кулашинца из турске, воспитанием же села Мелиани (Мелаје у И. К — Ж. Ш.); учили се книги от Гаврила даскала мирскога човјека у Кулашинци” и поп Стефан Марковић „родежнем из Кулашина села близу Пећи”.⁴⁰⁶

Исељавања са подручја Колашина и околних региона, поспјешена од времена подизања града, а појачана сеобом из доба Арсенија III и другим збивањима из тог периода, настављена су током читавог XVIII вијека и надаље, па је колашинска област, за период од пуна два вијека, представљала својеврстан вентил кроз који је отишао демографски вишак са подручја старе Црне Горе, Црногорских Брда и Херцеговине, а упоредо са тим отишао је и демографски вишак Потарја и средњег Поморавља. Подручје Потарја је задуго представљало полазишну тачку или транзитну зону миграционих кретања у свим правцима, па појава да ско-

⁴⁰² М. Лутовац, *Ибарски колашин*, 109—10, 116, 142.

⁴⁰³ *Исто*, 104.

⁴⁰⁴ А. Гиљфердинг, н. д., 152, 282.

⁴⁰⁵ Записи и натписи, књ. II и V, бр. 2270. и 7433; В. Коровић, *Манастир Добриловина*, 171.

⁴⁰⁶ Г. Витковић, *Извештај М. Ратковића*, 124, 169; Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 106—07.

ро у свим српским крајевима постоје породице које своје поријекло изводе од Колашина. Преко Потарја и средњег Полимља прешли су за Србију и они бројни исељеници, чији потомци своје поријекло изводе „од Сјенице студенице“. Уосталом, у научној литератури је већ посве основано истакнуто да је у динарској метанастастичкој струји „најјача она њена грана која је полазила од Бијелог Поља, Сјенице, Нештери и Бихора и преко Јавора и Кокиног Ђрода насељила Стари Влах и Драгачево, затим високе шумадијске области“ и допрала даље до Јасенице и на сјевер до Београда.⁴⁰⁷ Представљајући тако транзитну зону, некад и успутну станицу сталних миграционих кретања, подручје Потарја и средњег Полимља било је изложено различитим друштвеним, културно-историјским и етничким утицајима и представљало је подручје преко ког су се спајали релативно удаљени региони. Понекад су та кретања кроз Џотарје била као захуктала матица, која је, у извјесним случајевима, својим током подстицала и исељавање становништва из Потарја и средњег Полимља, некад и у случајевима када се није радило о природној потреби за одливом демографског вишка.

Разновршни узроци и различити мотиви исељавања са подручја Потарја имали су за последицу да су се селидбени валови или појединци кретали у разним правцима. Тако, приличан број родова који своје поријекло изводе из Колашина насељен је у Лепеници, међу којима и Кулизићи и Тарани (Тарани су, према предању, и засновали лепеничко село Горњу Сабанту, између 1705 и 1710. године, заједно са Требињцима и два друга рода). Презиме Тарани јасно указује на поријекло овог рода, а и у случају Кулизића могућно је да је ријеч о Кулизићима из Потарја, док би тамошња пољана Рабреновка⁴⁰⁸ указивала да су тамо биле одсељене и неке породице из рода Рабрена, иако их данас тамо нема. А Рабрени су у Потарје, по свој прилици, дошли из околине манастира Житомислића (још 1597. поменути изасланици војводе Грдана писали су пали Клименту VIII да су „у Доње Власијех его главе Храбрени“), а могућно да је пресељење извршено са успутним задржавањем у Црној Гори, одакле Рабрени из Потарја и изводе поријекло. Изгледа да успутна задржавања при овим сеобама нијесу била неуобичајена, па тако и код Прибоја постоји мјесто Рабреновац, а у вези са тим и предање да су ту некада живјели Рабрени.⁴⁰⁹ Кретало се са стоком, а задржавало се ондаје гдје је имало слободних пашњака или другог земљишта. Некада су пресељенике задржавале и успутне турске власти или поједини турски феудалци, заинтересовани да се запустјело земљиште обрађује. Понекад су их и мамили да пређу на њихов посјед, понекад и присилно пребацивали чифије са једног посједа на новостечени у другом крају, обећавајући у тим случајевима одређене повластице, да потом губитак ових или друге непогодности буду подстицај за даље кретање. Било је ту, покатkad, и својеврсног чергарења, јер одвојен једном од свог рода и племена исељеник се даље кретао гоњен нуждом или вођен чисто рационалним разлогима, осим у случајевима када је ишао плански својим раније одсељеним саплеменицима.

⁴⁰⁷ Боривоје М. Дробњаковић, *Јасеница, антропогеографска испитивања*, СЕЗ, 25, Насеља, књ. 13, Београд 1923, 249.

⁴⁰⁸ Т. Радивојевић, *Насеља у Лепеници*, СЕЗб 47, Насеља књ. 27, Београд 1930, 12, 80, 97, 139—40, 220—22, 223, 236, 249.

⁴⁰⁹ Усмено саопштење Вукомана Шалипурвића из Београда (1. XI 1973.).

Досељеника из Потарја, односно колашинске области има и у Гружи, гаје су, поред других родова, настањени и Виријевићи,⁴¹⁰ за које се не би могло рећи из ког су се Колашина тамо доселили. Овакав је случај и са више других колашинских родова настањених у Гружи и Лепеници, на шта указује и Лутовац, који сматра да је „већина родова који славе Св. Мрату”, а који су наводно „даљом старином из Куча” поријеклом из Ибарског Колашина.⁴¹¹ Не улазећи у питање из ког су Колашина дошли Виријевићи у Гружу, потребно је истаћи да, по свој прилици, и Виријевићи и Кулизићи Ибарског Колашина у крајњем потичу из Потарја, мада не би требало искључити ни могућност доласка неких родова Мратинаца у Ибарски Колашин и из других крајева, а Виријевићи и нијесу Мратинци.

Кад је већ ријеч о ближем одређивању мјеста одакле су се иселили поједини родови који своје поријекло изводе од Колашина, односно када се ради о исељеницима из Потарја, нарочито о оним с краја XVII и прве половине XVIII вијека, потребно је истаћи да је скоро немогуће одредити да ли је ријеч о Горњем или Доњем Колашину. Колашинска област је најприје била јединствена цјелина, а о селу из ког се пошло ријетко се прича — исељеник се представља према ширем предјелу. Изузетак у том погледу су познати подаци о досељеничким родовима на подручју Подибара у Гокчаница, гаје међу досељеницима из Потарја преовлађују они из Доњег Колашина, међу којима је велики број Мратинаца, а има и других. Тако, у подибарском селу Каменици досељенички род из Доњег Колашина Мехоњићи слави Јовањдан; неко вријеме су живјели у Голицама, више Рашке, па су се прозвали Голићи, а из старе постојбине су се иселили у XVIII вијеку. Међутим, род се у цјелини није иселио, јер у Бијелом Пољу и данас постоји мусимански род Мехоњића, из ког је и потицашао познати одметник између два последња рата Јусуп Мехоњић. Очигто, дио рода се иселио а дио исламизирао. Даље, у подибарском селу Драгосавцима живе Милуновићи и Борђевићи, који своје поријекло изводе из Доњег Колашина, а у Меткошима — Баковићи, досељени из Камене Горе, граничног села према Доњем Колашину. Из Доњег Колашина су и тамошњи Бешковићи, Таслаци (из Вранеша) и Попадићи (из села Лијеске), а из Доњоколашинског краја су стариони и Бубаловићи и Дебељаци.

У подибарском крају се и једно село назива Вранеши, а сматра се да су га тако назвали досељеници из Вранеша, из Доњег Колашина, мада становници села о томе не знају ништа. Ово село постојало је и за вријеме аустријске управе сјеверном Србијом (1718 — 1739), што би значило да је име Вранеши релативно рано пренесено у овај крај. У вези са тим потребно је напоменути да се презиме Вранешевић (уколико се претпостави да је и у том облику родовско), јавља веома рано међу изbjеглим Србима у аустријској војсци у Словенији: 1600. насељени су тамо Петко и Познан Вранешевићи, 1606. Богоје и Петко Вранешевићи налазе се на једном списку граничара, а у 1626. години војвода у Св. Ивану бијаше Петак Вранешевић, док је 1630. војводско звање у истом мјесту имао Рајак Вранешевић. Осам година касније, на списку једне хусарске честе налази се име Богоја Вранешевића, док се у попису војника славонске границе из 1651. године налази уписано више Вранешевића. Међутим, овдје треба на-

⁴¹⁰ Михаило Драгић, Гружа, СЕЗб, књ. 21. Насеља, књ. 10, Београд 1921, 210. и д.

⁴¹¹ М. Лутовац, Ибарски Колашин, 110.

поменути да се и у тим пописима често налази Вранеш као лично име, па је највјероватније да ови Вранешевићи немају никакве везе са Вранешима с међуречја Таре и Лима.

Раније је констатовано да је Вранешу с подручја Љубовиће име редовског поријекла, а највјероватније и селима у Подибру и код Нове Вароши, што указује на релативно рано одсељење дијела Вранеша са подручја нахије Вранеш, односно предјела који ће касније бити средиште Доњег Колашина. Ово, опет, свједочи о бројности рода. Истина, род је могао бити увећан и процесом сплемењивања, јер тада, кад су племена била у процесу формирања, племе у свој састав укључује све житеље одређене територије која представља географску цјелину. Ни сви припадници племена Тарски Никшићи нијесу потицали из рода Никшићи; штавише, сва је прилика да су припадници овог рода у односу на остале били у овом племену у мањини, а сличних случајева је било и у другим племенима. Тако и доста бројна групација Вранеша могла је бити још увећана и пријемом придошлица са стране. А било је више разлога да иноплеменици затраже заштиту моћнијег рода, односно да се сасвим укључе у састав племена. Непознат је овдје само однос племенског језгра према придошлицима у питању узимања племенске славе и сл. Вјероватно да је тaj однос овдаје био нешто другачији, јер, чини се, колико је о томе сада могућно судити, да је унутрашња структура ових племена била нешто другачија од структуре осталих племена Црногорских Брда.

У подибарском селу Вранешима донедавно су живјели родови који су своје поријекло изводили из Доњег Колашина, међу којима и Кулизе, а у селу Подунавци — Диштовићи, који такође изводе поријекло отрада, што чине и Аупоње — у Заклопачи и Берковићи — у Ратини, док су Кулизе у Ковачима досељени из „села Кулиза“ код Прибоја на Лиму.⁴¹²

Са ужег подручја Потарја и средњег Полимља (колашинско-бледопољски крај) исељавало се и у друге крајеве Србије, али запажено је да су та досељавања на подручје Јасенице и Космаја током XVII вијека била углавном спорадичног карактера, да би се крајем тога вијека и у наредном вијеку знатно повећали да би, најзад, крајем XVIII и првих деценија XIX вијека достигли своју кулминацију.⁴¹³ Међутим, на основу појатака о усељеницима, којима се располаже за подручје Јасенице и Космаја, тешко да је могућно прецизно издвојити досељенике из Потарја и средњег Полимља од оних чији су преци досељени од Бихора, Пештери, Сјенице, накад и Старог Влаха, јер су пресељења често била етапног карактера, па неки досељенички родови, за које се са сигурношћу може тврдити да су поријеклом од Колашина, причају да су им преци досељени од Сјенице, и сл. Тако, на примјер, Чопићи, за које знамо да су поријеклом из племена Тарски Никшићи, те да су живјели у никшићком, односно доњоколашинском селу Польима, своје поријекло изводе од Сјенице, односно причају да их је на подручје Чачка и Јасенице дотјерао Караборђе „из села Дубнице (Пештер), где их и данас има“.⁴¹⁴ Али, на подручју Космаја,

⁴¹² Радослав А. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, Насеља књ. 30, Београд 1948, 334, 337, 339, 351—52, 355—56, 363—64, 368, 374, 378; за Вранешевиће види: Алекса Ивић, *Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. столећа*, Насеља, књ. 21, Београд 1926, 44, 51, 69, 181—83, 185.

⁴¹³ Б. Дробњаковић, *Јасеница*, 227—29; Исти, *Космај*, Насеља, књ. 26, Београд 1936, 37.

⁴¹⁴ Б. Дробњаковић, *Јасеница*, 253, 348.

где има више родова од Колашина, међу најстарије досељенике рачунају Биласовиће, — којих има и у Јасеници, и Славковиће, — раније Јеченице.⁴¹⁵

Исељеници са подручја Колашин — Бијело Поље и сами причају о свом дужем или краћем успутном задржавању. Тако, јасенички Зечевићи, који своје поријекло изводе од Бијелог Поља, причају да је дио њих остао у Старом Влаху, а тако су се уз пут раздвојили и Белобрковићи, који су из околине Бијелог Поља исељени у XVIII вијеку. Тада су у јасеничко село Брбицу отуда досељени и Радовићи и Росићи, који, као и Зечевићи, славе Лучиндан, па би се, можда, могло закључити да потичу из Тарских Никшића док им је околина Бијелог Поља била једна од успутних станица. Дале, у јасеничком селу Загорици насељени су Митровићи, старином „из Вранеша код Бијелог Поља”, а у Јагњилу — Ивановићи из Колашина. Од Бијелог Поља своје поријекло изводи и породица Скерлић (славе Лучиндан), која је у јасеничком селу Липовцу једна од најстаријих породица, а која је ту, као и Зечевићи, дошла „пре устанка”, дакле у XVIII вијеку. Затим, у селу Маслошеву насељени су Бурковићи и рођаци им Гавriloviћи (славе Лучиндан) који су у XVIII вијеку дошли „од Бијелог Поља — Сјенице” и Илијашевићи (славе св. Луку), који своје поријекло изводе од Сјенице, мада је познато да је род Илијашевићи у XVII вијеку насељавао дио села Прошћења и улазио у састав племена Тарски Никшићи. У јасеничким селима је настањено и више других рода који преносе предање да су досељени од Бијелог Поља прије Караборђева устанка, међу којима је, како у овом крају тако и у Шумадији уопште, рас прострањено презиме Лукић (најчешће славе Лучиндан), а Лукићи се крајем XVII вијека јављају на подручју Потарја,⁴¹⁶ сада их има у Бијелом Пољу, где их сматрају старинцима а вјероватно су поријеклом Никшићи.

Средње Полимље и Потарје дали су знатан дио становништва Ваљевској Тамнави, а њено насељавање досељеницима из Потарја отпочело је још у првој половини XVIII вијека, када су тамо досељени Михаиловићи, Стојићи и Теодоровићи, док су Вићентићи, Калајџићи и Митровићи дошли нешто касније, а Кричковићи, Ранисављевићи и Симићи, као и још неки родови, послије 1827. године.⁴¹⁷

Са подручја колашинске области насељено је, у разним временским периодима, у предјелу Ужичке Црне Горе, око 35 породица. Народна традиција зна да су крајем XVII вијека засновали село Косјерић неки Јован Баранин — са својом породицом, и његова сестра Угрија — са 7 синова, који су, наводно, дошли од Колашина. Веома старом досељеничком породицом сматрају и Мариће у кабларском крају, који су тамо дошли од Колашина предвођени неким калуђером Софронијем. Марићи и у наше вријеме имају у Колашину и у Бијелом Пољу, где су се за вријеме турске власти истицали као трговци, а и на националном раду.

У кабларски крај су, према предању, веома рано дошли и Белошевићи, „од некуда из Колашина“, и они „уз неког калуђера“, док су, наводно, тамошње село Глумач засновали у другој половини XVIII вијека досељеници

⁴¹⁵ Б. Дробњаковић, *Космај*, 85, 89.

⁴¹⁶ Б. Дробњаковић, *Јасеница*, 253—54, 293, 303, 316, 322, 328, 357—58; *Записи и написи II*, бр. 4577.

⁴¹⁷ А. Павловић, *Ваљевска Тамнава*, 508, 523, 533, 550, 563, 568—69, 591, 596, 601, 603.

„из села Глумаца у Колашину“ (!), а село Отањ — Бонгуле, који су, такође, ту дошли „од некуда из Колашина“, можда у првој половини XVIII вијека. Затим, у другој половини XVIII вијека па до 1830. године овамо су са подручја Колашина досељени Томићи, Џиновићи „из Мојковића у Колашину“ (вальда Мојковца — Ж. Ш.), потом Влајковићи и хајдучка породица Плавковићи, коју је, наводно у XVIII вијеку, као и своје Крајиновиће, доселио „из Колашина, из краја ближе Пљевљима“ хајдук Тома Крајина, и сам „родом однекле из Колашина“.

За Бугаре у Севојну сматра се да су једна од најстаријих породица у том селу, чији је предак Анђелко Бугарин „дошао из околине Премћана у Д. Колашину“, а и досељеничка породица Басуровићи, у селу Бухару, такође је старином од Колашина. Једна породица у Стапарима презива се Мојковићи, јер су, наводно, старином из истоименог колашинског села, одакле су убрзо за њима дошли Обућине, а затим и Млађеновићи и Лукићи „из Калудре у Колашину“. Рано у XVIII вијеку доселили су се у Кремна „из Тепаца на Тари“ Поробићи, а тада је тамо досељено и више породица из Куче и Мораче.⁴¹⁸

На подручје Златибора, гдје је досељења било највише у првој половини XIX вијека, из колашинске области досељено је десет породица, од којих је за двије означеног да су од манастира Довоље, док три изводе поријекло из Вранеша и једна од планине Лисе. У XVIII вијеку овде су „из Колашина“ досељени Ристановићи, „због убиства неког Турчина“, а у првој половини тога вијека на Златибор су се доселили и неки Јоксимовићи из Вранеша, који су се најприје одселили за Шумадију, па како их је почела „сатијати и морити нека болест“, вратили су се на Златибор, пошто је повратак у стари крај био немогућ. У вријеме првог српског устанка и даље, почетком XIX вијека, на ово подручје су се доселили Вревићи и Пантовићи, Богићевићи (Жуђковићи) и Џвијовићи „из Колашина“ и Варагићи „од Лима“.⁴¹⁹

Из колашинске области, колико је познато, од 1739. до 1804. насељила су се на подручје Такова 4 рода, а од 1804. до 1900. још три, и то: Недељковићи у Леушићима, затим Деспотовићи, или Ђокићи, који су једно вријеме живјели у Комарану и код Сјенице, а са њима су заједничког поријекла Ђоковићи и Спасојевићи, који су из старог краја побјегли јер су „потукли неке Турке у Колашину“. Отуда су и тамошњи Вукосављевићи и Чопићи дошли у XVIII вијеку преко Сјенице, затим Ристовићи, док, наводно, од петоро браће који су се доселили за вријеме првог српског устанка потичу Стругаревићи и Дмитрићи. За тамошње Нешковиће се не зна из ког Колашина потичу, већ се само прича да је почетком XVIII вијека овде дошао стари Нешко, са 9 синова, „из неког Колашина“. Са подручја Поттарја потичу и таковски Дражовићи, откуда изводи поријекло још неколико таковских породица.⁴²⁰

У годинама неродице сијена становништво Поттарја је било принуђено да ситну стоку тјера на зимовник далеко ван свог подручја. По неколико удруженih сточара, предвођени неким искуснијим водичем, опремљени најнужнијим потребама за зиму и са неколико лакше натоварених

⁴¹⁸ Љуб. Павловић, Ужичка Црна Гора, Насеља, књ. 19, Београд 1925, 27, 36, 71—3, 103—04, 122—23, 128, 130, 131, 145—46, 153, 157, 160, 163—64, 178.

⁴¹⁹ Љубомир Ж. Милић, Златибор, антропогеографска испитивања, Насеља, књ. 19, 441—42, 451, 455, 459, 466—69.

⁴²⁰ Миленко С. Филиповић, Таково, Насеља, књ. 37, Београд 1960, 136, 162., 173, 233—34, 245, 257—58, 266, 271.

коња, са сточарским псима и здруженим стадима оваца спуштали су се низ лимску долину ка Дрини, напасајући успут стоку по утринама, а одатле одлазили ка Србији и Босни или даље на сјевер ка Семберији, Мачви и Посавини, да би се са стоком које презими и овцама са јагањцима враћали у пролеће.

Одлазећи на ове зимовнике, сточари из Потарја су упознавали ненасељене крајеве, предјеле где зиме нијесу сњегопадне као у Потарју, затим плодне долине и простране сјенокосе, а надасве и сношљивију турску управу него у колашинској крајини, истуреној према вјечито бунтовним и немирним црногорским и брдским племенима, па су многи од ових сточара били покретачи себоб. Интересантно је у том погледу породично предање Кнежевића из Шаранаца, који своје поријекло изводе од кнеза Мира, праунука кнеза и војводе Радича Милошевића из Плане код Колашина. Наиме, кнез Миро је био поглавица Плањана, а као учесника у турском походу на Беч 1683. године уважавале су га и турске власти. Касније су се прилике у Плани промијениле, јер Турци су напуштену земљу (послије велике сеобе) додељивали исламизираним, којих је из године у годину било све више, па је живот међу њима постао несносан, а увећани су и намети. Кнез је, наводно, имао два ожењена сина, снахе и унука и велике буљуке стоке, па су кнезеви синови сваке неродне године, а оне су у Потарју биле честе, тјерали ситну стоку на зимовник у Србију, одлазили су о Дмитрову дне, а враћали се уочи своје славе Бурђевдана. Али, једном на слави затекну Турске и чврсто ријеше да се са породицама селе наредне јесени, што и учине и са стоком пређу у Србију, а одатле у Срем. Међутим, кнез Миро, и поред свих наговарања и порука својих синова није хтио напустити Плану, а како је остао сам, синовци га ожене под старе дане неком удовицом, са којом је добио три сина, који су послије кнезеве смрти одрасли међу робацима у Плани. Но, и ови потомци кнеза Мира морали су оставити Плану, где се број исламизираних увећао, и, око 1780. године, преселити се у Шаранце.⁴²¹

Колашинских и других сточара из Потарја који су остали по различитим крајевима Србије било је више. Тако, зна се да су у соколску нају, поред осталих, дошли као сточари и тамо остали Суботићи из Колашина. Иначе, у разна времена тамо су се са подручја Колашина или „од близине Бијелог Поља“ доселиле неке породице, међу којима: Томићи, Кркоте, Пашићи, „Екмешчије“ — Радосављевићи, Дамјановићи, Андрићи, Комушкине, Васићи, Грашуловићи, Симићи, Голићи, Штибићи, Манојловићи и др.⁴²²

Раније је напоменуто да су исељавања из Потарја вршена у свим правцима. Јер, према Џвиђићу „центар формирања некад планинске српске државе постао је са својим становништвом транзитна зона између Босне и Херцеговине, Косова и Метохије на једној, и Србије и Црне Горе на другој страни“.⁴²³ И према неким прорачунима, који су вршени између два последња рата, више од 40% укупног становништва Сарајевског поља и његове ближе околине чинило је становништво које је поријекло

⁴²¹ А. Аубурић, *Дробљаци*, 193; В. Кнезевић, н.д., 38—42.

⁴²² Љуб. Павловић, *Соколска нахија*, Насеља, књ. 26, Београд 1930, 374, 376, 383, 390, 393, 396, 400, 408, 417, 468, 483, 505.

⁴²³ Ј. Џвиђић, *Основе за географију и геологију Македоније и старе Србије I*, Београд 1906, 56.

изводило из Херцеговине, у њеним границама из турског периода, а у већини они поријеклом „од Билећа, Гаџка и из Колашина“. ⁴²⁴

У односу на исељавања становништва овог подручја у правцу Босне, индикативни су и подаци о становништву Вогошће и Биоча, где је до уселењавања из Потарја дошло релативно рано, да би најбројнија била крајем XVIII вијека. Међутим, Лонци, који своје поријекло изводе од Колашина, налазе се на списку приложника сарајевске цркве из 1682. године. Иначе, на подручју Вогошћа и Биоча 14 православних и један мусимански род (Арнауговићи) своје поријекло изводе од Колашина. У њиховим предањима се помињу Јелића долови, Новакова долина, Колашинска поља и Колашин уопште. Тамо су одсељаване и инокосне и задружне породице, међу којима: Јевтићи, Бокићи, Крсмановићи (кретали су се правцем Колашин — Сребреница — Сарајевско поље), Секираши — Керовићи (у катастичким Доброловине уписаны су Секирићи), Сантрачи, задружна породица Грује презвана у Вогошћи по мјесту одсељења Новаковићи, чија је задруга у старом крају имала 76 чланова, и др. ⁴²⁵ Напомињемо овдје да неке од ових породица означавају Колашин као мјесто одсељења својих претака, иако се радило о неком сусједном предјелу (Јелића Долови вјероватно), али стални сукоби са Колашинцима, због чега су се обе и биле честе, о којима су причали одсељеници остајали су у трајнијем сећању по томака.

И неки подаци о старијем становништву Бијелог Поља, унеколико указују на замах миграционих кретања која су захватала Потарје и средње Полимље. Заправо, од некадашњих Џодића, Попасимовића, Радуновића, Котлајића, Пржкоћа, Деспотовића, Угриновића и др. житеља Бијелог поља овде није остало трага, осим што на њих указују народна сјећања или поједини локалитети. Исто тако, из овог краја су нестали становници Бијелог Поља и најближе околине из XVIII вијека (Радовојевићи, Богосављевићи, Милутиновићи, Славнићи, Кулизићи, Нејмари, Јагићи, Анићи, Раденковићи, Бобанчићи, Каракуле, Георгијевићи, Обренићи, Михатовићи, Петковићи и др.), које од 1719. до 1771. год. региструје катастички мајстрира Никољац. ⁴²⁶

Интересантно је овде истаћи да постоје неке индиције да је неких одсељавања са подручја Колашина било и ка Херцеговини. Наиме, постоји предање да се приликом исељења Плањана са подручја Колашина једна породица вратила у билећки крај, откуда су, наводно, и потицали Плањани, те да су од њих тамошњи Анђелићи, у Плани код Билеће, док је једна пошла за пљеваљски крај, од које потичу Ђосовићи. ⁴²⁷ Тих пресељења у околне предјеле и унутар области било је више, нарочито у XIX вијеку, као што је било и појединачних исељења дубље у Херцеговину, ⁴²⁸ а у

⁴²⁴ Владислав Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације*, Сарајево 1937, 16.

⁴²⁵ Миленко Филиповић, *Вогошћа и Биоча у Босни*, Насеља, књ. 26, 640, 649, 671, 680, 691. и д.

⁴²⁶ И. Радуловић, н. д., 35.

⁴²⁷ В. Кнежевић, н. д., 42—3.

⁴²⁸ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, 137, 150, 210; Миленко Филиповић и Љубо Мићевић, *Попово у Херцеговини*, Научно друштво БиХ, Дјела XV, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 11, Сарајево 1959, 75, 79, 162, 168, 185. — Кулаци у Орашију, који су заједничког поријекла са католичким Кулацима у Циприни, поријеклом су од Колашина. Напоменимо да је могућно да је отуда и топоним Кулашице на Синђавини, а и, иначе, предио и град на Тару се у изворима из западних крајева наше земље често назива Кулашин.

XIX вијеку и у Црну Гору. Али, усељавања са тих страна у Потарје била су много бројнија, а њих је било у свим периодима.

Остављајући по страни Тарске Никшиће, Вранеше, Плањане и Колашиновиће, о чијем је поријеклу било ријечи, овде је интересантно указати на неке, можда и сасвим случајне, подударности у топонимима и породичним именима херцеговачких породица и неких родова са подручја Потарја и средњег Полимља, узвеши у обзир само рећа и неуобичајенија: Бобани нахија — близу Попова, и Бобановићи — село, а можда и род Тарских Никшића; Твртковићи, старо племство у Попову и село Твртковићи из поменика Добриловине; Вашаровићи и Вашаревићи; затим породична презимена: Балтићи, Бараћи, Биједићи, Ботури и Ботурићи, Брењи, Гутићи, Гоге, Греби, Кашићи, Корде, Приболовићи, Леци, Храбрени и Рабрени, и сл. У случају Храбрена ријеч је о спахијској и кнезевској породици из околине Житомислића, одакле су се раселили крајем XVI или почетком XVII вијека, од којих неки у Русију (познати као Милорадовићи, како се један породични огранак презивао и у старом крају), док су други допрли и у Потарје.⁴²⁹

Досељавања из старије Црне Горе и Црногорских Брда у Потарје и средње Полимље била су и веома бројна и стална, у толикој мјери да их је немогућно пратити. Најчешће су то била пропутовања у транзиту, неkad привремена задржавања да би се наставило даље, а кад је било услова и стална насељења да се избегне авет глади у старом крају, а покаткад се ускакало само за привремено. Међутим, у турском Колашину је често тражен азил да би се избегла заслужена казна због огрјешења о племенске норме понашања. То је најчешће био подухват очајника, али понекад и бјекство у лак, докон, распуснички и силецијски живот, а прихваталањем нове вјере оправдавана је издаја свога братства и племена, четовања против старог краја и акти силецијства сублимирани служењем „правовјерном Свешту“ и „своме“ султану.

На основу неколико непotpunih података о усељавањима на подручје колашинске области из старије Црне Горе и Црногорских Брда сазнаје се да је у Потарје и међуречје Таре и Лима досељеника било највише из Мораче, Роваца, од Никшића, Куче, Братоножића и прилично са подручја сусједних Дробњака, и то за читаво вријеме турске управе Потарјем. Прилив усељеника из осталих брдских племена и с подручја старије Црне Горе био је осјетно мањи.⁴³⁰

Кад је ријеч о досељеницима из племена Никшићи, посебно о оним из ранијег периода турске владавине, тешко је одредити одакле су се доселили: с подручја Оногошта или из Роваца. Некада их је тешко одвојити од оних ранодосељених који су послужили као ембрион за формирање племена Тарски Никшићи. Посебну тешкоју у том погледу представљају Никшићи усељеници у Србију. У досадашњој научној етнолошкој литератури нијесу између њих прављене разлике, једноставно зато што се о

⁴²⁹ Поређење података код: Ј. Деџијер, *Херцеговина, саstanjem na području Potarja, a o Miloradovim — Храбренима постоји позамашна литература.*

⁴³⁰ П. Мркоњић, н. д., 314—42; и увид у: Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора, Насеља књ. 24; Исти, Братоножићи, Насеља књ. 6. и Братоножићи, Насеља, књ. 4; П. Шобајић, Бјелопавлићи; А. Лубурић, Дробњаци и др.*

Никшићима из Потарја и средњег Полимља није ништа знало.⁴³¹ Све се углавном сводило на констатацију: „Досељени од Бијелог Поља — Сјенице, старином из племена Никшићи“. Најчешће, на основу племенске славе Никшића (св. Лука), одређивало се племенско порјекло, а као мјесто одсељења неке породице или групације — околина Оногашта.⁴³²

2

Од почетка XVIII вијека муслиманско становништво је у наглом порасту, а слично стање је и на сусједним регионима. Потиснуто из Боке и Далмације, муслиманско становништво се населило по Херцеговини. Тако, након пада Рисна 1684. и Новог 1687, око 20 муслиманских изbjеглих отуда настанило се у Никшићу, који је Репеп-паша утврдио 1702. године,⁴³³ а тих усељеника је било и у осталим мјестима Херцеговине. На другој страни, из предјела преко Саве и Дунава, исељавале су се поједине мусиманске феудалне породице и добијале посједе дубље у унутрашњости Србије, па и на подручју Бихора и у околини Бијелог Поља, где су крајем XVII вијека добили посједе Хајдар-паша у Бихору, Шеховићи у Сутивану, а нешто доцније и Мехмед Бор-паша у дијелу Бихора⁴³⁴ и др. Осим тога, већ почетком XVIII вијека дошло је до исељавања поједињих исlamизираних породица са подручја старе Црне Горе, које је започета ослободилачка борба црногорског народа принудила на бјекство под окриље турских тврђава,⁴³⁵ па је дио тих изbjеглица нашао уточиште на подручју Потарја, односно у турском Колашину, где су се, поред осталих, доселили и неки исlamизирани Мартиновићи, чији потомци и сада живе у Бијелом Пољу и околини, а своје поријекло изводе од Бајица искрај Џетиња. Ти нови обескуђени досељеници унијели су у нову средину озлојећност и дубоку мржњу према старом крају и припадницима друге конфесије. Од тада је и овде процес исlamизације осјетно интензивнији, ван кога за дуго остају једино планинска села са међупростора Колашин — Пљевља.

У новонасталим условима сваки организован масовнији активан отпор турској власти морао је у Потарју изостати, остала је хајдучија као једини вид отпора, али у првим деценијама XVIII вијека и хајдучка ајелатност била је веома сужена. Јер, иколе повољнијих услова за било какав вид отпора овде није било — предстојала је исlamизација, исељење или мир.

⁴³¹ Г. Елезовић, *Турски споменици I*, 865—66. — на основу докумената о спору кнеза Јоксима, „житеља Вранеша у кадијаку пријепољском”, који је овај водио пред пријепољским кадијом 23. јула 1694. са кнезом Мином, сином Алексиним „из села Прошића у Никшићу“ први је указао на могућност да је постојало неко насеље под називом Никшић у околини Мојковца. Јер, исписи Д. Анастасијевића и Б. Цвијетића из катастиха Дабриловине остали су неzapажени. Ни Радоје Ускоковић, *Исељени Никшићи*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом 35-годишњице научног рада, Београд 1924, 535—53, није указао откуда то да многе породице у Србији, поријеклом Никшићи, истичу да су се доселиле од Бијелог Поља. Проблем је више освијетљен у цитираним радовима: X. Шабановића, Б. Бурђева, М. Васића и у нашем чланку *Никшићи у Потарју*.

⁴³² Р. Ускоковић, н. д., 535—53. и др.

⁴³³ П. Шобајић, *Никшић — Оногашт*, Београд 1938, 12, 36.

⁴³⁴ М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 31.

⁴³⁵ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, 21—44.

на рајинска покороност. Зато, долазак руских емисара у Црну Гору 1711. године, односно прокламација руског пуковника Михаила Милорадовића (из породице Храбрена) о дизању на устанак, која је узбунила Црногорце и сусједна херцеговачка и брдска племена, чини се, није могла имати никаквог одјека у Потарју. Уосталом, и Требежшани (огранак племена Никшићи из околине Оногошта) и Потарју сусједни Дробњаци, који су се одазвали овом позиву, градно су платили своје учешће у устанку. Требежшани су морали да бјеже у Црну Гору, где су у избеглиштву остали пуних 30 година,⁴³⁶ а Дробњаке је 1714, узгред, при своме походу на Црну Гору, прегазио Нуман-паша Бурилић.⁴³⁷ Потом, у 1720. години у Дробњацима је харала глад, што изазва масовну сеобу, па хроничар забилежи да се Дробњак „расприши и оде у доњу земљу (...) сви Дробњаци листом у ужицу нахију”,⁴³⁸ што се свакако морало рефлексити и на прилике у Потарју. Плањани ће, уосталом, нешто касније насељити запустјелу дробњачку земљу.

Подручје Колашине и околни крајеви постепено су тонули у мрак, а тамошња племенска организација, тек у процесу учвршћивања, била је углавном разбијена. О војводама више нема ни помена, нема кнежева-ктиора поједињих цркава или дародаваца црквених ствари црквама и манастирима Потарја. Требало је да прође још читавих 150 година да српска села колашинске области добију своје праве представнике, изабране народном вољом и без посредства Турака, онда кад ослободилачка борба Потарја уђе у организовану фазу. У међувремену поједини прегаоци представљали су изузетак. Но, тада у Бијелом Пољу почиње да израста јеан нови друштвени слој; започет је процес стварања српског грађанског трговачког сталежа, процес који је прије тога на овом подручју неколико пута прекидан. Али, српски бјелопољски трговац у то вријеме није имао иоле јачег утицаја на живот српског села, јер супротности српско село — турски град постају у том периоду још израженије него раније. Настао је период тешког и дуготрајног робовања средњег Полимља и Потарја. Подручје Потарја постаје и полигон где се сукобљавају чете Брђана са четама колашинских Турака, јер у том периоду се развија четовање ради пљачке, отпочиње период пљачкашке привреде. Тада започиње „епско доба црногорског четовања“, усмјерено Боки, Херцеговини или дубровачкој територији. Притиснута оскудицом и немаштином, Црна Гора је била „стављена пред дилему или да умре од глади или да, с пушком у руци, нађе средстава за живот изван свога краја“, па је тако ушла у „својеврсну печалбу свога времена“.⁴³⁹

Ратничко-пљачкашка привреда, односно одласци у чету плијена ради карактеришту и друштвени живот у Потарју и сусједним Брдима. Упади Дробњака, Морачана, Ровчана, Васојевића, Куче и Климената на подручје Колашине постали су стална појава, док су отуда упадале чете турских крајишника на подручја ових племена. Четовало се у име краја или племена, с турске стране у име истакнутог фиса, да се раја држи у запту и сл. Народна пјесма и народна предања знају за више четовођа из Васојевића,

⁴³⁶ Казивање старих Требежшана (Фототипско издање) — припремио Бранко Павићевић, Никшић 1973, 13—18.

⁴³⁷ Багарић, Кратка упута... 90.

⁴³⁸ Записи и натписи V, бр. 7510.

⁴³⁹ Г. Станојевић, Југословенске земље... 428—29.

Мораче, Роваца и др., идеализованих у тим предањима, јер плијен стечен у таквом походу представљао је својеврstan трофеј, а евентуално откнути глава ствар витешког подухвата и прегнућа. Четовања по Потарју, започета у XVII вијеку (Колашин је и подигнут да онемогући упаде „арнаутских побуњеника“, Брђана и др. у Полимље), узвеши веће размјере у доба кандијског и морејског рата, настављена су са несмањеном жестином у XVIII и првој половини XIX вијека. А четовали су само најодваљнији некад ради освете, често слободе ради, а најчешће ради плијена,⁴⁴⁰ неријетко главног извора егзистенције. Али, главе многих четовођа остале су на бедемима турског Колашина, јер међу колашинским првацима бијаше овладао својеврstan такмичарски занос ко ће више донијети брђанских глава, којима је кићен Колашин. Једна народна пјесма сликовито дочара већем бедему турског Колашина, окићена главама младих Климената и других Брђана, и указује на њихову међусобну сарадњу у ослободилачкој борби:

„Вила вилу преко Кома звала:
 „О вилице моја другарице!
 Јеси а' на Ком на планину била
 Јеси л' воде са Мартите пила,
 Јеси а' брала са Љубана јаблана,
 Јеси л' била брала из Точила,
 Видије ли Колашина града,
 Бјеху ли га чавке прекрилиле,
 Бјеше ли га тама уфатила?”
 Вила вили тихо одговара:
 „О вилице моја другарице!
 Ја сам на Ком на планину била
 И воде сам са Мартите пила,
 А брала сам са Љубана јаблана,
 И брала сам биља из Точила,
 Гледала сам Колашина града,
 Не бјеху га чавке прекрилиле,
 Но лијепе Клеменачке главе
 Мар-Китина и Белош Никитина
 И префина Иванова глава”.⁴⁴¹

Пошто су утврдили Колашин, Турци су у тврђаву смјестили сталну посаду, којој су за издржавање одређени приходи од пизје нахије Пећ, док су аге и капетан тврђаве, као оцаклуке, добили земљишне посједе села која су раније припадала царским хасовима у нахијама Никшић и Доња Морача, а спорили су се и око неких посједа у околини Оногашта и Подгориће. Занатлије, трговци и други житељи варошице, која се развија уз тврђаву (према једном аустријском извјештају из првих деценија XVIII вијека предграђе је имало око 150 хришћанских и мусиманских кућа),⁴⁴² били су ослобођени неких пореза.

⁴⁴⁰ Марко Мильјанов, *Племе Кучи у народној прици и пјесми*, књ. I, Титоград 1967, 39—44, 133, 148, 162, и књ. II, 42; Р. Вешовић, *Из доба четовања око Колашина*, Записи, књ. VI св. 2, 1930, 102—05.

⁴⁴¹ Црногорац, лист за политику и књижевност, Џетиње 1871, бр. 11.

⁴⁴² М. Васић, *Градови...* 522, 555; Види и: Gustav Bodenstein, *Povijest naselja i Posavini god. 1718—1739*, ГЗМ у Сарајеву XX/1908, 106. — према оновременим извјештајима: „Колашин је тврђава, али не веома утврђена — фланкирана (тј. са израдом фортификационских објеката из којих оруђа дјејствују уздужном ватром — Ж. Ш.) Има мало артиљерије. Предграђе, 150 кућа, измијешано хришћанских и турских. У околини има 16 села која се састоје из чистих Арнаута”, што, свакако, не одговара оновременом стању, мада је усељеника из албанских племена било.

Живот у Колашину био је организован на војнички начин, јер од краја XVII вијека постоји капетанija Колашин, где су све службе (од најниже до капетанске) биле плаћене и наследне, што је омогућавало да област стално буде у мобилном стању. Јер, поред утврђеног града, по капетанији су подизане куле или утврђени чардаци у којима је била смјештена плаћена посада. Тако, у кули Цисри Тара, 1707. године, било је 50 плаћених војника, па се ова кула већ од тада јавља и као сједиште цисристарске капетанije, односно ширег управног подручја са неким капетаном Мехмедом као управљачем.⁴⁴³

Ове тврђаве су често биле легла силеција, а њихове посаде — изазивачи нереда, чије су жртве биле и немусулманско и мусулманско становништво града и околине. Године 1721. тражена је интервенција босанског везира да се стане на пут силецијству муслимана из колашинске тврђаве, који су „унишитили много мусулманских кућа ватром и много сиротиње раје опљачкали“. Касније, због злодела ових силеција, који су „надали, пљачкали и убијали рају, отимали рајинске дјевојке и стварали неред“ морала је оштрим мјерама интервенисати и Порта. Уз то, Колашин су потресали и унутрашњи сукоби, тј. борбе између појединих мусулманских родова за капетанско мјесто (у 1740, 1742 и 1747. години), када је Мехмед-ага, са својим ћехајом, нападао на читлуке колашинских и бјелопољских мусулмана, што је било праћено пљачком и убиствима. До сукоба је дошло и 1755., када су нека исламизирана мусулманска братства (према Х. Крешевљаковићу Кучи, Херцег и Затравице (?), а ваљда Кучи, Херцеговци и Затријебчани — Ж. Ш.) капетана Ибрахим-агу изабрали за свог војводу противу кога је наредне године поднесено више жалби. Овај Ибрахим-ага је у капетанској служби био и прије 1730. године. Десетак година касније помиње се неки Мехмед-капетан, који је 1765. био закупник цизје пријепољског кадилука (и Колашин је био у домуену овог кадилука), толико самовољан да се на кадијине позиве није хтио одзвати, па је овај слао специјалног изасланика да га приведе суду, што овом није сметало да и у наредној години буде закупник цизје. Последњи колашински капетан о коме се нешто зна био је Мехмед-бег из 1829. године.

И Тарска капетанија је постојала током цијelog XVIII вијека, а поznата су и имена још двојице капетана — Селима и Селмана. Овај последњи помиње се у 1810. и 1829. години. Заповједници и војници ове капетаније имали су дужност да чувају неки мост на Тари, али је непознато где се тај мост налазио. У 1829. години од ове је капетаније тражено да у цареву војску пошаље 7 војника, па би се рекло да је број сталних војника био мали. Иначе, капетанија као институција, заснована половином XVI вијека, укинута је 1835. године.⁴⁴⁴

У вези са сједиштем капетаније Тара постоји могућност да је оно било код Мојковца или низводно, код Бурђевића или Левер-Таре. Уколико је

⁴⁴³ Хамдија Крешевљевић, *Капетаније у Босни и Херцеговини*, изда. Науч. друштво БиХ, Сарајево 1954, 231—32; М. Васић, *Градови...* 525, 546; М. Миљанов, *Племе Кучи I*, 39. прича да је у вријеме напада Куче, Братоножића, Пипера и Климената на Колашин, под војбством војводе Илика, у Колашину био Мека капетан, што би значило да је капетанија заснована одмах послије утврђивања града, јер војвода Илико је истакнута личност из доба кандијског рата.

⁴⁴⁴ Х. Крешевљаковић, *Капетаније*, 231—32; М. Васић, *Градови...* 525, 546, 554, 557.

сједиште ове капетаније код једног од ова два мјеста (Левер Тара или Бурђевића Тара), онда је дужност посаде била да чува мост и спријечи евентуални упад са подручја Дробњака на шире подручје пљевальског краја, које је, углавном, било насељено немусиманским становништвом. Међутим, ако се пође од претпоставке да је капетанија Тара могла настати издвајањем из колашинске капетаније, онда је могућно да је сједиште капетаније било негде код Мојковца, у чијој се близини налази заселак Кула Мекића, са очуваним остацима једне куле. Иначе, према предању, око капетанства у Колашину отимали су се Муштовићи и Мекићи и парничили се и у Стамболу. Наводно, у Колашину је био капетан Осман, кога наслиједи Фетај Муштовић, који убије брата гласовитог јунака Мурата Бурђевића, па овај, из освете и по наговору Мекића, уз помоћ неког Николе Прашчевића, убије Фетаја Муштовића у једном тјеснацу на Препрану код Колашина. Даље, према предању, за убиство је био осумњичен Мекић који не само што се оправда већ и доби колашинско капетанство, а у Мекића Кули постави једног свога сина. Постоји, међутим и верзија предања по којој су се Муштовићи и Мекићи, главарске куће из Колашина, спорили и око капетанства у Никшићу и ишли „на даву“ у Стамбол. Али овде је, према предању, слуга Фетај бега Муштовића убијо Меку Мекића, па је капетанство, иако досуђено Мекићима, остало Муштовићима.⁴⁴⁵ У предањима је све то магловито и редосљед догађаја прилично поремећен, а личности измијешане. Ипак, у предањима из Мораче и Роваца и у више народних пјесама, у којима су опјевани сукоби са Колашинцима, као колашински капетани најчешће се помињу Мекићи, које су и црногорске власти, послије ослобођења ових крајева, сматране капетанском кућом. Иначе, познато је да су у Никшићу капетани били Муштовићи, а, према предању, први из те куће — Бећирбег Муштовић, син колашинског капетана Муша.⁴⁴⁶ Но, када је упитању капетанија Тара, предање као да потврђује претпоставку да је она настала издвајањем из колашинске капетаније могућно да се радило о капетанији за подручје Доњег Колашина.

У првој половини XVIII вијека Турска је водила неколико ратова у којима су, далеко од свог завичаја, учествовали и спахије Потарја и средњег Полимља. Тако, за вријеме руско-турског рата, 1711. године, у турском ордији на Пруту било је тимарника и њихових плаћеника из више нахија овог и сусједних региона (Милешево, Подблаће, Кукањ, Соко са саставом Пиве и Таре, и др.). Није искључено да је на Пруту било и спахија са ужег подручја Потарја и међуречја Таре и Лима, Вранеша посебно; јер, спахије из састава те ордије пописане су по тимарским нахијама — великим областима, састављеним из више географских јединица, тако да је санџак Херцеговина био издјељен на свега 3 тимарске нахије, формиране независно од судско-административне подјеле. Зато је могућно да се у случају тимарника Ибрахима из села Штитарице тимарске нахије Сокола⁴⁴⁷ ради о неком спахији из колашинског села Штитарице.

Други рат, у који је одмах послије овог упала Турска, био је рат са Млетачком Републиком, која је одбила да Турском изручи владику Данилу и друге избеглице из Црне Горе, избегле у Боку послије казненог похо-

⁴⁴⁵ Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. XIV, 13, 14; П. Шобајић, *Никшић*, 67.

⁴⁴⁶ П. Шобајић, *Никшић*, 65.

⁴⁴⁷ Владислав Скарић, *Попис босанских спахија из 1123 (1711) године*, ГЗМ 42, св. 2/1930, 1, 5, 19, 53. и д.

да Нуман-паше Бурилића, 1714. године. Последице овог рата, у који је ушла и Аустрија и који је окончан миром у Пожаревцу 1718, биле су да је Турска изгубила сјеверну Србију, те интензивније исељавање немусиманског становништва у том правцу. Због тога је на подручје средњег Полимља дошло до прилива мусиманских избеглица.

У 1727. години велика војска босанских и херцеговачких спахија и плаћеника (5200), под вођством херцеговачког беглербега Гази Ахмед-паше Рустемпашића и његовог сина, клишког санџака Рустем-бега, пошла је у рат против Персије, откуда их се вратило свега око 500, болесних и исцрпених.⁴⁴⁸ На основу једног записа из те године са једног рукописног јеванђеља у Никольцу, могло би се закључити да је у овом походу било и спахија са подручја средњег Полимља и сусједних региона, јер иначе чему хроничарево: „Да је знатно каде оде војска турска на Багдад и на Мајдан... от Босне и Уругвайе и тамо се загуби“.⁴⁴⁹

У устанку брдских племена од 1737. године, који је избио у вези са ратом Аустрије и Русије против Турске, немусиманско становништво Поттарја тешко да је могло узети било каквог учешћа, док је подручје Бихора и средњег Полимља доживјело велика разарања. Наиме, велика војска мусиманских спахија и других родова војске (око 10 000 војника) отпремљена је 1737. године на бојиште. Ову босанско-херцеговачку војску предводио је Бећир-паша Чентић, родом од Јелеча крај Фоче. Већина те војске је настрадала у јужној Русији под Озијом (опјевана у нашим народним пјесмама) од експлозије муниције, а остатак је пао у руско ропство, одакле су пуштени тек 1742. године.⁴⁵⁰ Судећи према пјесми, међу настрадалим у Озији било их је и из Поттарја и средњег Полимља, па и из најистанутијих беговских породица:

Од бијела Колашина града
од њег' кадо, два Мекића млада
од онога Поља Бијелога
од њег' кадо, до два Кучевића.⁴⁵¹

Пошто је у овом рату против Турске била и Аустрија, њени представници позваше, преко патријарха Арсенија IV, српски народ на устанак. Позиву су се одазвали и устали против Турака здружени Васојевићи, Кучи, Пипери, Братоножићи, Клименти, Хоти и Груде, под вођством кучког војводе Радоње Петровића. Устао је и Стари Влах, на чије чело се ставио Атанасије Раšковић, док се од Крагујевца ка Новом Пазару кретао одред српске милиције оберкапетана Станише Марковића Млатишуме. У нади да ће се с аустријском војском сјединити код Новог Пазара, јер било је предвиђено да се, осим овог града, заузму и Рожаје, Бијело Поље и Пећ, око 2 000 устаника из Брда напали су на Бихор и тамо освојили и попалили 6 утврђених кула и многе Турке посјекли. Међутим, када су Брђани стигли код Новог Пазара, тамо нијесу нашли Аустријанце, а и

⁴⁴⁸ Башагић, *Кратка упута...* 93. нап. 1.

⁴⁴⁹ Богословље VI/1931, 166.

⁴⁵⁰ Алексије А. Олешнички, *Bosanska vojska pod zapovjedništvom Bećir-paše Čengića u rusko-turskom ratu god. 1737*, Rad JAZU, knj. 269, Zagreb 1940, 111—151.

⁴⁵¹ Вук Стеф. Каракић, *Српске народне пјесме*, књ. III, Просвета — Београд 1958, стр. 567. пјесма бр. 86.

Млatiштума се већ био повукао, па је дио устаника пошао за аустријском војском, а дио се вратио. И, према причањима савременика, која је забиљежио историчар Рајић, изазвани при повратку нападима Турака, устаници „ударише сами на Бело Поље и поробише и попалише услут све турске куле и предадоше мачу Турке од Бродарева до Препоља“. А, према црногорском владици и историчару Василију Петровићу, устаници из Куче и Васојевића су „на возвратное пожегли и поплијенили цјелују Турскију провинцију Бихор, и от воних Турецких дочери крестили и на них женилсја“. ⁴⁵² Дакле, Бихор је био оплијењен и попаљен, заробљене многе младе жене којима су се потом женили устаници. Али, ускоро затим умро је војвода Радоња, па је устанак ушао у фазу јењавања. Одмах послије тога, слиједили су турски казнени походи, које су Кучи одбили, али су зато настрадали Васојевићи, јер „то лето похара Махмут паша Ва-сојевиће, и пороби и прогна у Метохију“, записа хроничар о овом присилном пресељењу и напомену да „то лето умрије Радоња Петров, велики војвода от Кучке Горе“. ⁴⁵³

У Потарју и средњем Полимљу опште прилике биле су прилично несрећене и прије устанка. У 1721. години против групе изгредника из колашинске тврђаве тражена је интервенција босанског везира, а изгреда је било и другаде. У Бијелом Пољу 1725. група муслимана напала је судницу, малтретирала кадију и пљачкала новац који се у судској каси нашао, док су власти из Пљеваља подложну рају оптеретили ванредним на-метима. ⁴⁵⁴

Пљачке, разбојништва и убиства били су редовна појава 20-тих и 30-тих година XVIII вијека. Чете Брђана често нијесу водиле рачуна чије ће стадо заплијенити, а од муслиманских силеција подједнако су страдали и муслимани и немуслимани. Турици сада насрћу и на црквену имовину, па је Заступ у 1726. години већ био запустио, што се констатова на једној књизи „у Белом Пољу в дому Илије Петровића“, чија кућа у то вријеме бијаше истакнута. Сејмени чињаху зулуме свуда по Херцеговини, па 1730. „удавише Турци Буђка Павићева из Куче, ежо бист у Белом Пољу“, а наредне године „Хода паша гроби Бихор и Бијело Поље (...) колико не може сказати само од варошана узе 600 гроша (...) узе и од Бихора и Комарана више од 900 кеса...“ Те године би глобљена и Добриловина, јер „утопи се у Тари Филотие проигумен јер ... Бреновић“, па манастир би принуђен да, ваљда, на име крвнине, плати Турцима велики износ, а род-бина, уз помоћ Турака, узе из манастира калуђеров дио, при чему калуђерска братија „велику беду и скрб и теготу“ претрпје од Турака. ⁴⁵⁵

⁴⁵² Мита Костић, *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737—1739. и сеоба у Угарску*, Гл. СНД, књ. VII-VIII, Скопље 1930, 203—35; Рајић цитиран према: Милутин Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти, Бранково коло, Ср. Карловић 1899, 29; Василије Петровић, Историја о Черној Гори* — фототипско издање, Цетиње — Нови Сад, 1961, 38. На основу једне пјесме, коју је објавила и опширно коментарисала Емилија Џеровић, закључило би се да су у устанку учествовали и Морачани. — Емилија Џеровић, *Непозната народна епска народна песма и народно предање о учешћу Брђана и Арбанаса у устанку 1737. године*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXXI/1972, 193—206. Пјесма је раније објављена у листу за књижевност и забаву Црногорка I, Цетиње 1884, бр. 7—16.

⁴⁵³ Записи и натписи II, бр. 2723—2725.

⁴⁵⁴ М. Вашић, *Градови...* 554, 558.

⁴⁵⁵ Записи и натписи II, бр. 2489, 2519, 2552, 2580, 2745; Б. Џвијетић, *ИА*, 230.

Послије ратова, устанака и метежа друге врсте погоршавао се положај поробљеног становништва, па хроничар у Довољи на Тари и 1738. записа да „тожде лето бист пленение по васеленеј...” и саопшти да Шудикова. Но како аустријско-руски рат противу Турске, и поред пораза аустријске војске, у тој години није био завршен, натјерани тешким приликама, херцеговачки главари упутили су, преко Богића Стратимировића-Вучковића, аустријском цару једну представку, у којој су изразили своју спремност да признају његову власт. Међу народним представницима, потписницама овог писма (њих 42) бијаху и представници пљеваљског краја. Интересантни су наводи у представци да су се у претходној години „отели” те нијесу „ишли с Турцима на војску”, па „сада Турци виде ће се устависмо с готовим оружјем”, да су их Турци „узели на зуб, едно што ми не идемо и друго ни они не смиу из градова боећи се нас...” Даље, у вези са тим обавјештавају цара да им паша пријети да ће их у случају напада Немаца на Херцеговину „гонити све који год може пушку носити” и да неће „ниеднога у кући оставити”. па ако се буду добро борили ослободиће их харача и дати им друге повластице. А у случају да не пођу на војску, паша је запријетио да ће их „и робити и сићи и палити какони и Нијемце” и биће присиљени да турском војсци носе храну и чисте путеве. У писму, које се мјесец дана касније послали своме изасланику, обавјештавали су: „Од наше градова мало е пошло Турака, зашто се бое народа да и не изда а пака друго од Црногорца”. Јер, они „велико зло од Турака чине и они и Брђани” додају да им Турци пријете, па моле да царска војска што прије дође. Затим обавјештавају овога да је „Босна врло гладна”, па је тамо од Албаније, преко Дубровника и Суторине, послато много жита и „войске али свакоаке”, те „да смо се смиели поуздати у ћесарску помоћ кћели смо све подавити”.⁴⁵⁶

3

Осамнаести вијек је период политичког распадања Турске, период осамостаљења провинција и њихових управљача и нарастања самовласног беговата, вријеме појачаних пљачки и разбојништава, али и период успона земљорадње и јачања трговачког слоја и у нашим земљама под турском управом. Истина, бржи развој и успон домаћих трговаца ометале су нарасле пљачке и разбојништва, а надавсве новоуведене дажбине које су заводили поједини локални функционери, о чему су накнадно, и путем подмићивања, с Порте добијали одобрења, а било је и појава самоволе. Тако, још у 1703. години заведена је наплата нових намета у више мјеста у Херцеговини, међу којима и у Пљевљима. Али, док се у XVII вијеку стока и други сточарски производи из средњег Полимља и Потарја скоро искључиво извозила за Дубровник, сада су, поред раније отворене лuke у Сплиту, прорадиле и скеле у Рисну и Новоме, па се дио извоза одвијао и у том правцу.

Сеоске производе са подручја средњег Полимља и Потарја извозили су тада највише бјелопољски трговци, дијелом и трговци из Пљеваља и Пријепоља, а било је и оних из унутрашњости Херцеговине, било да су

⁴⁵⁶ Борђе Стратимировић, Богић Стратимировић пуномоћник народа херцеговачког при царском двору у Бечу године 1737—1739, Лет. МС, књ. 184. св. 4/1895, 112—64. Прилог 1. и 4.

наступали самостално или уортачени са трговцима из ових крајева. Симптоматичан је у том погледу тестамент Хаци Јова Дучића Витковића из Требиња, настањеног касније у Дубровнику, којим, поред више херцеговачких и других манастира, завјешта и Морачи и Добриловини по 200 маџарија. Иначе, трговци из Требиња били су најјачи извозници вуне у Дубровник, нарочито у другој половини XVIII вијека. Али, знатне количине вуне, кожа и воска извозила је у Дубровник у првој половини XVIII вијека и једна мања група бјелопољских српских трговаца.

Један од активнијих бјелопољских трговаца који су долазили у Дубровник с вуном још од 1720. био је Милић Раденковић. Он је, осим вуне, у Дубровник дотјеривао восак, кордован (помоћу рујевине уштављена кожа), сасушену кожу, поњаве, ћилиме, абе, гајтане и крзна, а то су чинили и други бјелопољски трговци. Раденковић је понекад дотјеривао робу уортачен са другим бјелопољским или са трговцима са стране; једном му је (1736) читав караван пропао у Херцеговини. Неки пут су бјелопољски трговци у Дубровнику узимали зајам, а некад остављали робу у залог. Трговци из Бијелог Поља најчешће су долазили групно, као септембра 1742, када су дотјерили 375 фине вуне. Од осталих бјелопољских трговаца, који са Дубровником тргују у првој половини XVIII вијека, познати су Мато и Буро Обреновићи и Лазо Михатовић, који су појединачно догонили и по 140 врећа вуне и по 5 — 600 кожа. Но, из Бијелог Поља је било и других трговаца, међу којима се истичу: Раденковићев ортак из 1725. Илија Јакшић, Антоније Лазовић, Милисав Радошевић, Павле Антуновић, Михаило Петковић, Иван Живковић, Јован Илијин Петровић са којим је долазио и отац, Петар Вуковић, Павле Антонијев Лазовић и др. Међутим, послиje 1750. промет Бијелог Поља на овој страни опада, а бјелопољски трговци тргују са Скадром, Подгорицом, Баром, Анконом и др.

Милић Раденковић, Илија Петровић, Антоније Лазовић, Михаило Петковић, Милисав Радошевић и др. помињу се и као дародавци цркве у Николцу. Милић Раденковић је 1723. платио израду новог иконостаса, а овеће прилоге Николцу дали су и Илија Јакшић, Илија Петровић и Михаило Петковић.

Интересантно је напоменути да у другој половини XVIII вијека у трговачке додире с бјелопољским трговцима ступили француски трговци, који су покушали да из Дубровника прору с трговином у унутрашњост, при чему су им Дубровчани правили велике сметње.

У Дубровнику је била нарочито тражена фина колашинска вуна, добијана са овце која је називана „Колашинка“. Ту вуну су тамо претежно догонили бјелопољски трговци, знатно предузимљивији него трговци из Пљеваља, који су претежно били мусимани, а малобројни мусимански трговци из Колашина ријетко су и долазили у Дубровник. Једном, 1752. године, у Дубровнику су узели новац под интерес неки Ахмед Хусовић и Мехмед Ђехаја из Колашина.

У другој половини XVIII вијека све је мање бјелопољских трговаца на дубровачком тржишту, што не значи да су везе сасвим прекинуте, јер бјелопољски трговци су виђани у Дубровнику све до краја тога вијека, а и касније. Међутим, оријентација ка другим тржиштима је преовладала,

па 1804 — 1806. године, Аврам Пајевић, трговац из Бијелог Поља, често одлази у Трст.⁴⁵⁷

Заснован као осматрачница и предстража према вјечито бунтовним Ердима, као препрека упадима Брђана ка Лиму и Бихору, Колашин се релативно брзо развио у оперативну базу турских подухвата у правцу Брда. Јер, сви су изгледи, Турци су одмах након утврђивања града настојали да га колико-толико окруже муслимanskим сеоским насељима. Настојања у том правцу морала су дати нешто више резултата послије морејског рата и првих деценија XVIII вијека, да би послије турске побједе у рату 1737—1739. године била знатно олакшана.

Напуштене земље на подручју Потарја и средњег Полимља било је тада више, па су Турци овде радо насељавали све оне који су из било којих разлога бежали из свог племена, са подручја Црне Горе или Брда, оне који су са својим братством или племеном дошли у сукоб, често братоубице, неријетко и некадашње своје истакнуте противнике, али само онда кад повратак овим није био могућ. Многе такве породице и појединци убрзо би се затим и исламизирали, било да су са том намјером и напустили стари љек или да су на то били принуђени послије исељења. Али, било је и оних породица које су овде досељене релативно рано, прогнане из старог краја, овде прихватиле рајинске обавезе, а ипак остале непревјерене. Карактеристичан је у том погледу случај Медојевића, који су се, вјероватно, у Потарје доселили у првој половини, ако не и на почетку XVIII вијека, разгранали се и читаво вријеме турске управе задржали стару вјеру, а у доба националног буђења заузели и борбен став према Турцима. Случај Медојевића је веома карактеристичан и, уколико се пође од претпоставке да се ради о исељеним Медојевићима са Цетиња, онда је, с обзиром на њихова страдања, та отпорност исламизацији још интересантнија. Наиме, на основу података из Цетињског архива зна се да је Медојевић крај Цетињског манастира насиљно Иван Црнојевић као манастирске коваче. Добијену земљу држали су њихови наследници све до 1704. године, када су се око ње заплели у спорове са владиком Данијлом, због чега се „скупи Черна Гора на збор на Цетиње и видеше Черногорци како је Медовић притиснуо баштину црковну и насељио се близу манастира, кућу им разрушише и њих отолен прогнаше, а владику молише да им да мјесто под Шеврјом, што се зове Попова Њива. А бјеху два брата Медовића Перо и Вукосав; они не кћеше послушати владику, ни земљу но се опет насељише код манастира под клетвом архијерејском и збора черногорскога...“ Даље, на основу података из овог и још неких других документа који се односе на Медовиће (Медојевиће) види се да су Перо и Вукосав држали стару земљу све до 1737. године, када су „бездедни“ оставши „сију баштину реченују (...) Медојевину“ преписали манастиру. Иначе, разна потраживања судионика у вези са овом баштном потрајала су све до 1748. године, када Перо и Вукослав више нијесу били међу живима.⁴⁵⁸ Овде је, чини се, интересантно истаћи да су средином

⁴⁵⁷ Подаци о трговини према: Вук Винавер, *Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорица са Дубровником (1720—1760)*, ИЗ, књ. IX/1953, 472—74; В. Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Посебна издања САНУ, Београд 1960, 23, 32, 68. и нап. 17, и стр. 72, 75, 79, 122—23, 130; в. Б. Цвијетић, и д.; М. Васић, *Градови...* 579—80.

⁴⁵⁸ Историјска грађа (објавио А. Вуксан), Записи, књ. XVIII/1937, 99, 154—55, 161; Записи, књ. XIX/1938, 34.

XV вијека неколико Медојевића били ковачи у Котору, а за једног од њих је познато да је ту дошао да изучава занат 1398. године, и то с Лопата од Брајића, односно из Црне Горе.⁴⁵⁹ Могућно да је коју од ових ковачких породица, због потреба манастирског посједа, Иван Црнојевић насељио на манастирско земљиште, око кога ће касније доћи до сукоба, као што то у документу изричito и стоји. Даље, за временски период од 220 година могућно је да су се ове породице прилично размножиле, па могуће да је дио њих, прогнат са Цетиња, дошао у Потарје, јер и сами Медојевићи и неке породице које се с њима рођакају изводе своје поријекло из старе Црне Горе. Изгледа да је дио овог рода живио и у Беклићима, недалеко од Цетиња, гдје их је било и исламизираних, од којих и Медовић, кадија из „Горског вијенца“, о чему има трагова у мјесним називима Медовићи и Убао Медовића.⁴⁶⁰ Медојевићи из Потарја (у народу уобичајено и Меди) нијесу сачували предање о овим странствовањима, па је могућно да и није ријеч о потомцима цетињских Медовића, али рођакају се са Дедејићима из Потарја, чији је, према предању, далеки предак Добрија Дедејић живио на Чеву, наводно у другој половини XVI вијека, одакле се иселио у Потарје пошто је своју земљу на Чеву оставио тамошњој цркви.⁴⁶¹ Но, у сваком случају Медојевићи су се врло рано доселили у Потарје.

Дио усељеника у Потарје, из Брда или старе Црне Горе, убрзо је послије усељења исламизиран. Штавише, сви су изгледи да је и колашинска капетанска породица Мекићи поријеклом из Куче, а, према предању, са њима су били род исламизирани Бурђевићи у Подгорици, Шабовићи у Плаву, Ганићи у Рожајама и Бијелом Пољу, Мустафагићи у Никшићу и др. Поријеклом из Куче били су и никшићки и доњоколашински Љуце, који су се рођакали са Вујачићима-Даковићима из Грахова, а који, такође, своје поријекло изводе из Куче.⁴⁶² Исламизираних Куче међу турским часничима у Колашину мора да је било више, када су једном, као што је напоменуто, заједно са Затријепчанима извршили избор војводе по свој воли.

Гласити мусимански род Мушковићи, који су Никшићу дали више капетана, своје поријекло су изводили из Колашина, гдје их је увијек и било, а даљим поријеклом од Махмудбеговића из Пећи, који у даљем, опет према предању и народној пјесми, потичу од средњовјековне српске властелинске породице Обренбеговића. Но, и код никшићких Мушковића било је распрострањеније предање да они потичу „од неке српске породице из Вранеша“,⁴⁶³ што се потврђује још увијек живим предањем у Вранешу да су „Мушковићи, Хасанбеговићи и Даутовићи сви од Јоксимовића“.⁴⁶⁴ Истина, о поријеклу Мушковића постоји још једна верзија предања, својевремено плански култивисана, према којој су Мушковићи из Коње (Мала Азија) и, наводно, да су се „најпре населили у Вранешу, одакле су једни пошли у Никшић а други у Колашин“. Дакле, и у овом случају симптоматично је везивање за Вранеш, па су сви изгледи да отуда и потичу.

⁴⁵⁹ Ристо Ковијанић, *Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV—XVI вијек)*, књ. I, Цетиње 1963, 30, 59, 170—71.

⁴⁶⁰ Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, 60, 503, 563.

⁴⁶¹ А. Лубурић, *Дробњаци*, 212—13.

⁴⁶² М. Миланов, н. д., 22; П. Шобајић, *Никшић-Оногашт*, 68.

⁴⁶³ П. Шобајић, *Никшић-Оногашт*, 65.

⁴⁶⁴ В. бил., 312.

⁴⁶⁵ И. Радуловић, н. д., 37.

Уколико се дубље залазило у XVII вијек утолико се све више мијењала етнографска, односно конфесионална слика колашинског подручја и међуречја Таре и Лима. Тај процес није био ништа спорији ни у окolini Бијелог Поља, евентуални придошлици био је подложен утицају града и околног муслиманско становништва из истог или сусједних села. То је период који се овде одликује масовношћу исламизације, јер турске власти фаворизују придошлице и старосједелачко становништво које прихвати нову вјеру. Колашин у XVIII вијеку поприма сва обиљежја не само дефанзивне већ и офанзивно борбене крајине, па се настојало да се око града створе јаке мусиманске колоније. Оне су се на правцу Бијело Поље — Морача и узводно Љубовићом ка плевальском крају клинасто увлачиле између немусиманских планинских села, осуђених на безусловну послушност. Јер, рат од 1737. до 1739. био је последњи у серији релативно честих и узастопних ратова, који су колико-толико буџили наду у олобођење. Немусиманско становништво Потарја упало је потом у безнађе дуготрајног ропства, којему се морало фаталистички предати или прећи у исламску вјеру, што су тада многи и учинили.

Етнографску слику колашинског приградског подручја с краја XVIII вијека унеколико карактерише једно писмо игумана морачког манастира Никодима, упућено губернадуру Радоњићу, у коме га обавјештавају да су „неколико Ровчана, Морачана једна стотина и десет Требежана” напали Плану код Колашина, у којој „има пушака турскије шесет што се зову Бурђевићи, Бацовићи, Усовићи, Мартиновићи, Отовићи...”⁴⁶⁶ И једна мусиманска народна пјесма о нападу Брђана на никшићке катуне на Крнову, односно о погибији Вука Аопушине, доста рељефно даје етнографску слику оба Колашина тога доба. Пјесма, иначе, представља интересантан примјер прецизности описа стварног историјског догађаја (из 1795. године), где се бојиште, са свим географским локалитетима, ток радње и ликови главних актера догађаја, иако поетизовани, приказују до појединости тачно. Отуда, несумњиво, тачно је дат и дио етнографске слике колашинског подручја, што се потврђује и стањем топонима на терену, сјећањем у народу и другим подацима о територијалном распореду поједињих мусиманских родова колашинске области.

Тако, према пјесми:

„Вино пила четири сердара,
На Лијешњу, у Ћелије доње,

— — — — —
Једно Шундић бјеше калуђере,
А друго је попе Никодиме,
А треће је Бућићу Малиша,
А четврто Павун од Пипера.
А служки им Требежанин Вуче,

Јунаци пјесме су историјске личности. Шундић калуђер је Аксентије Шундић, архимандрит манастира Мораче. Поп Никодим (Дуловић) је Шун-

⁴⁶⁶ Ристо Драгићевић, *Документи из архиве црногорских губернадура*, ИЗ, књ. V св. 1—3, 1950, 89—90, док. бр. 71.

дићев савременик и у вријеме догађаја игуман у манастиру Морачи. Малиша Ђуђић Требјешанин је истакнути првак Требјешана, који су послиje своје разуре крај Никшића 1789. и пошто су 2 године живјели у Ђелопавлићима, 1791. године дошли у Морачу. Неколико пута ишао је у Русију, где се, са овећом групом својих рођака, 1804. године и преселио, а иначе до пресељења, као истакнути четовођа, дјеловао са подручја Мораче. Паун Шушковић био је харамбаша, а касније, почетком XIX вијека, сердар у Пиперима. Требјешанин Вук је Вукашин Јокановић Лопушина, изbjегли Требјешанин у Морачи. Дакле, све стварне личности, познате на једном ширем подручју и опјеване у више народних пјесама. Према овој, на предлог попа Никодима да се организује чета, која би на Синђавини оплијенила „двјеста турскије катуна”, у ствари колашинске катуне, калубјер Шундић указује на несавладиве препреке, па набраја истакнуте муслиманске колашинске јунаке из најистакнутијих родова:

„Зло ти јутро, попе Никодиме,
Тамо другу недам ни једноме!
Да никога у Колашин нема,
До Турчина Мицановић Муша,
И са Мушом стотину рођака,
Све Мицана једне породице.

Хусо Кољић су петстотин друга, (Каљић)
Све Кољића једне породице (Каљића — Ж.Ш.)

Мехмед Пепу на коњу дорину,
И у њега стотину рођака,
Све Пепића једне породице.

Знаш Турчина Мекић Омерагу,
Из Вранеша са сред Колашина,
И у њега четерес пандура

Знаш Турчина бега Хусејина,
Хусејина, бега Мушевића,

И у њега стотину пандура.

Знаш Турчина Пиук Мекугази
У Пиука четерес пандура.
Вет ти зборе и говоре људи,

Пиук-Меки двадес годин дана,
Тридес и три посјеко је главе,
Нешт у боју, нешт у мејдану.”⁴⁶⁷ (подвукao — Ж. Ш.)

⁴⁶⁷ Босанска вила, бр. 14—15. и 16—17, Сарајево 1902, стр. 285—88, 318—20. цитирано са стр. 285—86. — Крновка, гусларска пјесма коју је од Муја Чубура из Гаџка и Муја Селимотића из Добропоља у Херцеговини, приబљежио Стеван Делић, а ови су је чули од неког Сукића, изbjеглице из Никшића послије 1878. године. Била је једна од најрадије слушаних пјесама у муслиманским домовима у Херцеговини. Радо је пјевана и у турском Никшићу, јер никшићки турски крајишници, јунаци којима је било тешко премца наћи, уважавали су јунаштво своје сабраће-Колашинаца, турских крајишника једне друге луте крајине и сматрали их јунацима себи равним, па је тако ова пјесма и сачувана.

Наводе из Крновке потврђује и једна црногорска народна пјесма — *Погибија Бега Хусејина Балијаџића* (опјева догађај из прве половине XIX вијека, мада је, изгледа, настала касније) где се набрајају ови и други муслимански рођови — Аушковићи, Кријешторци и др. — в. часопис Луча, Џетиње 1900, стр. 477—80, 536—39.

Даље, према пјесми, остали су уважили разлоге калуђера Шундића, па не нападају колашинске катуне, већ се одлучују за напад на никшићко Крново. Иначе, у пјесми је народни пјевач набројао истакнуте мусиманске родове колашинске области, укратко их окарактерисао и овлаш скицирао племенско-братственичку структуру оба Колашина, односно ужег подручја Потарја и дијела међуречја Таре и Лима, која умногоме подсјећа на братствено-племенску организацију Црногорских Брда и сјеверне Албаније тога доба. Из пјесме је даље колико-толико уочљиво и војно уређење колашинске крајине, а, у основи, подаци нијесу продукт пјесничке конструкције, односно епске стилизације, јер се потврђују и подацима из других извора. Тако, подаци о становништву Доњег Колашина — које је заоиљежио Атанасије Ћејатовић, истина један вијек касније, јер је вјероватно пјесма настала одмах послије догађаја — углавном потврђују етнографске податке из ове пјесме. Јер, према Ћејатовићу (Мркоњићу): „У Доњем Колашину и Кричку имају три знатна мусимански племена или фиса. Највеће је Каљићи (...) У племену има до 500 пушака (и у пјесми тако — Ж. Ш.). Друго племе је Мицани (...) Има их до 300 пушака (у пјесми сто — Ж. Ш.). И треће племе Ђурђевићи у Кричку — сви једнога презимена, а има их до 100 пушака“,⁴⁶⁸ о којима у пјесми нема поимена. И Џепићи су познато колашинско мусиманско братство, по којем је дио средњовјековног, касније доњоколашинског села Церова називан Џеровом Џепића, а друга половина — Џеровом Чоковића, према истоименом мусиманском роду. Штурчењак Мумин Баковић из колашинског рода Баковића (даље поријекло изводе из Куче) и данас је у живој успомени његових неисламизираних братственика и других старосједелачких породица Потарја.

Мусиманско становништво оба Колашина сачињавали су претежно досељеници из Црногорских Брда, исламизирани послије досељавања, затим исламизирани дио старосједелачког становништва и нешто мусиманских избеглица из stare Црне Горе, а било их је и с подручја сјеверне Албаније и с других страна.

Исламизација колашинске области, по свој прилици, углавном је извршена у XVIII вијеку. Тада је дошло и до учесталих турских казнених похода против Црне Горе и Црногорских Брда и присилног пресељавања дијела побуњеника из појединачних племена. Тако, као што су 1737. Турци дио Васојевића преселили у Метохију за вријеме једне казнене експедиције, 1768. године, Турци су преселили дио Бјелопавлића у новопазарску нахију, док су вјечито бунтовне Куче тада присилили на покорност.⁴⁶⁹ Дакле, биће да је процес исламизације подручја Колашина углавном био завршен до краја XVIII вијека, мада је појединачних случајева присилне исламизације било и знатно касније.

⁴⁶⁸ П. Мркоњић, н. д., 284.

⁴⁶⁹ Записи и натписи II, бр. 3321—3322.

Главни мусимански родови у Горњем Колашину били су: Мекићи, Усовићи, Мартиновићи, Балијагићи, Баковићи, Хасићи, Адибулићи, Мехоњићи, Карандани, Рвати, Лукачи, Хоти, Бурђевићи, Пијуци, Кајовићи и др., од којих је било настањених и у Доњем Колашину. Тако, неки Мекићи су живјели и у Јабучну, где су били и Цукеле, а Гушмировићи, старином из Црне Горе, живјели су код Колашина, па пошто су убили двојицу Смаилагића, побјегли су у Бијело Поље, које је било у домену Скадарског сандака, па се дотадашње Гушмирско поље назва Смаилагића пољем.⁴⁷⁰

Доњоколашински Каљићи дијелили су се на Елдиће, Ланиће, Жаране, Чиковиће, Гезовиће, Рачиће, Купусаре, Џбрахимовиће и Реџовиће. Иначе, према породичном предању (забиљежио га је Лубурић), Каљићи су поријеклом из Бјелопавлића, јер, наводно, дошао Каља Калезић у Колашин да служи Мек-Пепу, буљубашу града (према верзији код Мркоњића, дошао из Мораче да служи неког Мушовића). Запазивши га као отресита и вриједна, Мек-Пепа предложи слуги да се потурчи па ће му за жену дати своју јединицу кћерку Баду. Даље, према предању, исламизирани родоначелник Каљића имао је 12 синова и 2 кћери, од којих му се једна уда за Зејнила-агу Бурђевића, а друга за неког Гробовића (Гробовић је било у доњоколашинском селу Папама — Ж. Ш.). И, наводно, ојачан тако родбинским везама и бројним породом, Каљо је четовоа и чинио велике зулуме, због чега га капетан Колашина Мушовић, заједно са још једним зулумџаром Бајром, Бурђевићем, објеси. Његови синови се одмах иселе у Обод и Лижеску, одакле најстарији од њих Рамо пође за Колашин и уби Осман-капетана Мушовића, кога, према предању, у капетанској дужности наслиједи син Фетај. Но, како је убрзо био неки рат у Бихору са „некаквим Белош-капетаном”, Рамо Каљић се овде истакне и добије кајмакамлук у Бијелом Пољу, којим је, прича се, управљао 30 година. У међувремену, уз помоћ Мекића, заинтересованих за капетанство у Колашину, Мурат Бурђевић убије и капетана Фетаја Мушовића и тако освети свога оца, двадесет година након његове смрти, при чему му је, наводно, помогао неки Никола Прашчевић.⁴⁷¹ Међутим, према једној другој верзији предања, Мурат Бурђевић је осветио брата, а не оца. Напомињемо, узгред, да је један турски мегданџија и четовоа с краја XVIII и почетка XIX вијека Мурат Бурђевић познат и из црногорских народних пјесама, за кога народни пјесник из противничког (прногорског) тabora каже:

Јунака га није настајало
Од Турчина Берзелез-Алије
двадесет и шест убио Турака
а четрдесет на броју хришћана.⁴⁷²

Иначе, колашинска беговска породица Бурђевићи, касније пресељена у Кричак, који је, вјероватно, у одређеном периоду био у домену Колашина, дала је више четовоа и турских крајишника. Бурђевићи су, заједно са Ме-

⁴⁷⁰ И. Радуловић, н. д., 38.

⁴⁷¹ Архив Србије, Збирка А. Лубурића, кут. XIV, 14. — да потичу из Бјелопавлића; П. Шобајић, *Бјелопавлићи*, 183 — да је родоначелник Каљића из Колашина син Калете Калезића, чувара имања Ивана Црнојевића у Бријестову; П. Мркоњић, н. д., 284, 325—26 — да су поријеклом из Мораче.

⁴⁷² Вук Стевановић Каракић, *Српске народне пјесме IV*, Београд 1958, бр. 42.

кићима и Мушовићима, имали своје читлуке и у Морачи, па, наводно, и прво село до манастира — Бурђевина — названо је по њима.⁴⁷³

Доњоколашински Мицани (Мицановићи) дијелили су се на 13 братстава, а своје поријекло изводили из Куче, одакле је, према предању, дошао неки поп са братом Бошком и сестром Ружом. Присиљени зулумима, они су убрзо прешли на ислам, а у прво вријеме криптом вршили обред причешћа и задржали друге обичаје. Предање је, чини се, имало реалну основу, јер једно братство Мицана — Рецовићи називано је и Поповићима, Алиловићи — Бошковићима, а један други огранак — Ружичићима.⁴⁷⁴

На подручју Доњег Колашина живјели су и други мусимански родови: Брајовићи на Козици, који су се касније одселили код Пљевља; Клиндуши у Подбишћу; Лалевићи у Польима; Арпљани, Пијуци и Балијагићи, којих је било и у Горњем Колашину; Садиковићи у Садицима, на Коврену; Хасанбеговићи у Бранешу; Алаџаковићи, на Грабу; Чокрлићи, у Чокрлијама; и Муслићи — у Муслићима код Томашева, Шешићи, у Жарима; и Тутићи у Тутићима, код Мојковца, и др.⁴⁷⁵

Карактеристично је да више села са подручја Доњег Колашина има истовјетно име са именом мусиманског рода који је насељавао село. Истинा, то је увијек случај са мањим селима. Биће да се приликом исламизације каткад узимало ново презиме по имену села како би се разликовали од својих истопрезимењака друге конфесије, а некад је село добијало ново име по роду који га насељава. Заселак се често издваја из свога села, поготову кад су остали житељи немусимани, па сам добија статус села.

Мусиманско колашинско становништво углавном се уобличило до краја XVIII вијека, а сачињавали су га претежно досељеници са подручја старе Црне Горе и Црногорских Брда, са изузетком дијела градске посаде, нешто евентуално придошлих трговаца и занатлија, Цигана и осталих, али њих је био незнатај број. Индикативни су у том погледу подаци, које за подручје Бродарева наводи Петар Влаховић. Јер, у Бродареву су се доселиле многе мусиманске породице са подручја оба Колашина. Према тим подацима, ове и многе друге мусиманске бродаревске породице све до другог свјетског рата су одржавале славу, а неки тамошњи житељ Мамут Ровчанин имао је и икону и палио свијеће, други су само памтили славу својих предака, а углавном сви поштовали више православних празника, тј. „примањем нове религије они нису изгубили скоро ништа од ранијих етничких особина“.⁴⁷⁶

Нешто друкчија била је етнографска слика Бијелог Поља и његове најближе околине. И тамо је било доста досељеника из Црне Горе, Црногорских Брда и предјела сјеверне Албаније. На примјер, и бјелопољски прваци из прве половине XIX вијека Кучевићи (давали и мутеселиме), а и надаље истакнута породица, били су поријеклом из Куче. Међутим, с обзиром на развијену чаршију, тамо је досељавања било са разних страна, јер је постојала могућност бављења трговином и занатима; било је и оних који су овде дошли из Турске, обављали овде разне службе, потом засновали своје породице, прихватили језик и обичаје мјесног становништва и

⁴⁷³ Ристо Ковјанић, *Старац добри Мажуруанићева спева*, Зборник Мат. српске за књижевност и језик, књ. XIII св. 2 за 1965, 351.

⁴⁷⁴ П. Мркоњић, и. д., 284, 329—30. и д.

⁴⁷⁵ Исто, 316. и наше рекогносцирање терена.

⁴⁷⁶ П. Влаховић, *Бродарево...* 88—110, 154—55.

ту стално оставали. Тако је становништво Бијелог Поља обје конфесије представљало скуп досељеника са свих страна.⁴⁷⁷

О немусиманском становништву Потарја из XVIII вијека подаци су веома оскудни, посебно из времена послије рата 1737 — 1739. године. О животу тог дијела становништва овог региона могућно је унеколико судити на основу неколико записа и других података у вези са дјелатношћу манастира Добриловине и Довоље, који су, заштићени непроходношћу терена и ограђени насељима околног хришћанског становништва, своју дјелатност наставили и током овог вијека, истину под знатно неповољнијим околностима него раније. Довоља је, чини се, у односу на Добриловину била у нешто повољнијем положају; она се налазила на периферији колашинске области и подложна Пљевљима, где је живот немусиманске раје био знатно сношљивији, па је манастир наставио и са куповином земље. Довољски калуђер Антоније је 1733. године, купио један виноград у Кучину (прибојски крај) од неке кадуне, за 10 000 акчи, а 1735. молили су калуђери Довоље пљеваљског кадију да им одобри оправку манастирских ћелија, што би значило да се тада живот у Довољи и око ње релативно мирно одвијао. Међутим, према неким подацима из 1749. и 1764. године, закључило би се да су приходи манастира били осјетно опали. Али, ипак калуђери су крајем тога вијека, пошто су издејствовали царски Ферман, успјели да манастир прекрију клисом.⁴⁷⁸

И Добриловина је 1749. прекривена, мада је имовина манастира била прилично скромна, што се види из једног сумарног пописа манастирске имовине из те године, када је газдинство манастира доведено у ред. А немира и убијстава без разлога на подручју колашинске области било је више. Поред осталих, 1756. године на Горицама у Вранешу би заклан, а затим сасјечен, син неког попа Стојана из Бијелог Поља.⁴⁷⁹ Даље, на основу једног податка из 1753, могло би се закључити да је неки Арсеније Карличић поједине младиће обучавао елементарној писмености. Јер, добриловински ђак Илија, „отчеством от Новаковића” записа да „учи у Арсенија Карличића”. Очига, Карличић је био свјетовно лице, а Илија ће себе годинама касније називати само ђаком (и 1764, када је са Стеваном Довољцем око Ужица и по Поморављу купио прилоге за манастире).⁴⁸⁰ Но, трајнијег мира у Потарју није било; увијек је постојала могућност упада силеција, што је уносило немир међу српско становништво. Од упада ни Добриловина није била поштеђена. Иако на скровитом мјесту, 1764. године „дође Мујо Дервишевић у манастир и шњим дође Мамут Шого и Машо Абазовић и Мумин братучед Мујов и Алил Голе”, али дух отпора није био посве сломљен, па „дође сва Жупа и уватише Муја Дервишевића и свезаше му руке наопако, и Мамута Шога и њему руке наопако, али Голе утече на Корито, а Мумин утече на врата гологлав, без капе, по главе обријате, а по необријате”.⁴⁸¹

У 1769. години припремала се војска код Пљеваља и Новог Пазара да иде „на Озију и под Бендер”. Овог пута пред пљеваљском војском су били Мехмед Селмановић и његов син, али како купљење војске потраја дуже

⁴⁷⁷ И. Радуловић, н. д., 35—8.

⁴⁷⁸ В. Коровић, *Манастир Довоља*, 43—4.

⁴⁷⁹ В. Коровић, *Манастир Добриловина*, 170—71; *Записи и натписи II*, бр. 2978—2980; Б. Чвијетић, н. д., 233.

⁴⁸⁰ *Записи и натписи II*, бр. 3251; књ. V, бр. 7996.

(„за еданес недеља и по”) сејмени по Потарју починише многе зулуме, који се поновише и 1771. јер Турци су били у рату са Русијом”.⁴⁸¹

У 1769. години припремала се војска од Пљеваља и Новог Пазара да иде „на Озију и под Бендер“. Овог пута пред пљевальском војском су били Мехмед Селмановић и његов син, али како купљење војске потраје дуже („за еданес недеља и по”), сејмени по Потарју починише многе зулуме, који се поновише и 1771. јер Турци су били у рату са Русијом.⁴⁸² Можда и због тога калуђери Григорије Довољац, Георгије Добриловац, „поп Епти-мије отчество его Вранеши, от села Блишкова“ и „поп Никола Вранеш Јеч-меница“ тада служаху на страни, али било их је и у Потарју, међу којима 1784. поп Петар, „отаћеством Вранеш, Рашковић, на селу зовеми Водно, у подложенију манастира светога Довоља (...) близ реце Таре, подложенију Пљевље...“⁴⁸³

Последњих деценија XVIII вијека и на подручје Црногорских Брда, под притиском Скадра, продиру чифчијски односи, што још јаче распламсава ослободилачку борбу Брђана.⁴⁸⁴ Ова борба представља дио ослободилачке борбе црногорског народа, она духовно припада Цетињу, јер центар отпора Морача постаје истурени пункт Цетиња. Ова борба се морала рефлексовати и на подручје Потарја, истина понајвише у виду четовања и хајдуковања, плијена и освете ради.

Изазвана турским зулумима, завођењем чифчијских односа, повећањем стarih и увођењем нових намета, а подгријавана с Цетиња, ова борба Брђана, нарочито с турским Колашином крајем XVIII вијека постаје сastавни дио свакодневног живота. Намиме, сукоби Ускока, Морачана, Ровчана и Васојевића с Колашинцима понављали су се из године у годину. Колашинско муслиманско становништво водило је дуге и исцрпљујуће борбе са четама које су упадале с подручја ових племена, да Колашинци потом харају подручјем Мораче, Васојевића и другдје. Некада су чете и једних и других биле веома бројне, а упади ових дружина — прави војни походи, праћени жестоким окршајима. Илустративно је у том погледу једно писмо игумана манастира Мораче Никодима Дуловића, упућено 15. августа 1789. гувернадуру Радоњићу, у ком га подсећа да их је годину раније „увео под барјак Филипу великом ћесару“ (Радило се о Филипу Вукасовићу, аустриском емисару у Црној Гори, јер аустријско-руски рат противу Турске био је у току). У писму га даље обавјештава да су се сјекли и плијенили с Турцима, па им је сила дотужила а живот постао тако тежак, те им једино преостало да се истурче, због чега траже да их преведе у земљу ћесареву. А колико је та борба била кrvавa, рјечито говори податак из писма да имају „300 глава и бркова турскије“, за које питају да ли да их донесу на Цетиње. Поред игумана Никодима потписници овог писма су били: војводе, кнезови, барјактари нахије морачке, ровачке, дробњачке, пивске и осталих „све сиротиње херцеговачке и Брда“. Прилике у том погледу нијесу биле боље ни почетком фебруара 1794. године, када су са народне скupштине у Морачи писали Вукасовићу да су „обузети турским градовима као јагње у вучјим челустима“, а они немају фишека да наставе борбу. Жалили су се и на друге Брђане, који су им, наводно, гори и од Турака, јер пошто их

⁴⁸¹ Исто, бр. 3248.

⁴⁸² Исто, бр. 3341, 3367.

⁴⁸³ Исто, бр. 3335, 3497, 3557.

⁴⁸⁴ Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Посебна издања Историјског института САНУ, Београд 1962, 293.

Турци више не бране као раније, ови их стално нападају и плијене, а писали су и гувернадуру и питали га шта да раде — „или да се уздају или да се турче”, ако помоћи нема.⁴⁸⁵

У току тих сталних борби у Морачу пристижу пребјеглице са свих страна: Требјешани искрај Никшића 1791, тј. двије године послије своје разуре, односно свога двогодишњег боравка у Ђелопавлићима и другђе по Црној Гори, да потом пређу у Горњу Морачу, а дио њих се пресели у дробњачка села Струг, Сировац и Малинско, чиме су ударене основе племена Ускоци. Но, добјежавања у Морачу је било и из Дробњака, с подручја Колашине и Затарја. Морача зато постаје честа мета турских насртја. До једног од већих турских похода дошло је 30. јула 1795. године, када су на Морачу напали задужени колашинске и никшићи Турци и успјели да попадле дио морачких села, али су при повратку прилично настрадали.⁴⁸⁶

Наредне године, за вријеме другог напада Махмуд-паше Бушатлије на Црну Гору, једна већа турска војска, скупљена од Плава, Гусиња, Бихора, Бијелог Поља и Колашине, а изгледа да их је било и од Пљевала и Пријепоља, штала је у правцу Црне Горе да Бушатлији олакша положај. Међутим, у васојевићком селу Лопатама дочекали су је Морачани, Ровчани, Ва-сојевићи и Требјешани и страховито је потукли.⁴⁸⁷

Размаху ослободилачке борбе Брђана погодовале су и несрећене прилике у европској Турској. Јер, посљедње деценије XVIII вијека карактеришу се као период хаотичних прилика у Турској уопште. Османско царство се налазило у озбиљној друштвено-економској кризи, која га је била захватила и знатно раније, а узроци те кризе налазили су се у земљишним, односно имовинско-правним односима, заснованим на систему чифлука. Царство је била захватила општа анархија и распадање, што је последица економске и социјалне кризе.

Пратеће појаве ове друштвене и економске кризе у коју је била зајапала Турска биле су: порази у ратовима, устанци у покрајинама, опадање државних прихода, одметање покрајинских паша и јањичарских првака, подмитљивост државних чиновника, те осјетно слабљење утицаја централне власти и јачање самовоље покрајинских управљача, јањичарских баша и локалних ајана. Јер, реформи покушаји Селима III (1789 — 1806) нијесу дали жељене резултате.

У вријеме те опште кризе која је Турску потресала из темеља, на подручју сјеверне Албаније била се већ оформила владајућа династија од феудалне породице Бушатлија, чији је најистакнутији представник био Махмуд паша Бушатлија, мутесариф Скадарског санџака од 1755. до 1796. године, који је са подручја сјеверне Албаније повео борбу за проширење свога пашалука. Због настојања да овом приклјучи и слободну Црну Гору, имао је више сукоба са Црногорцима, а често је нападао на брдска племена, која се тада све више осамостаљују и своју судбину везују за судбину Црне Горе. Нападао је турске градове Подгорицу и Спуж (тада приклjuчене Босни), а 1785. на Косову је потукао и војску коју је против њега био послao сultan.

Осим тога, Бушатлија је упутио свога четовођу Хасана Хота да напада Сјеницу, Пријепоље и Пљевља (вароши које су спадале у домен Босне), па

⁴⁸⁵ Р. Драгићевић, *Документи из архиве црногорских гувернадура*, Записи, књ. XXIV/1940, 238—39; ИЗ, књ. IV св. 1—3/1949, 106—08.

⁴⁸⁶ Казивање старих Требјешана, 31—45.

⁴⁸⁷ Исто, 45—6; Записи и натписи II, бр. 3715.

је овај тамо, за рачун Бушатлије, почeo да сакупља харач. То је опет изазвало акције са те стране, па, према савременику догађаја, сарајевском ајетописцу Мула Мустафи Башескији, једно одјељење Сарајлија из састава експедиције, при повратку од Сјенице и Пријепоља, харало је подручјем Вранеша и около. Због тога су имали шестоких сукоба са тамошњим муслиманским становништвом, па је у Сарајево „стигла вијест да су споменуте Сарајлије много свијета поубијали и изранили и да су и сами бјежећи израњени, много иметка опљачкали, много кућа запалили и доста насиља учинили”. Односи Бушатлија — Порта, међутим, одвијали су се тако да је овај неколико пута проглашаван одметником, да затим буде помилован и стално унапређиван: 1879. године добио је и титулу везира и био наименован за сераскера, тј. врховног команданта босанског фронта, да би затим поново пао у немилост.

Интересантно је овде напоменути да су представници Акове (Бијело Поље), заједно са Плављанима, Гусињанима и представницима осталих мјеста Скадарског санџака, 1786. године потписали једну представку, којом су молили да помилује Бушатлију (тада осуђеног од султана и Порте и проглашеног одметником) и да га остави на истом положају, што је султан тада и учинио. Занимљиво је да су потписници своју молбу образлагали тиме да је „становништво тих крајева наклоњено смутњи и свађи”, те да су Бушатлије успјели да се смутње разбојништва из санџака одстрane.⁴⁸⁸

Турске међусобице, односно сукоби Босна — Бушатлија, озбиљно су потресале подручје Пљевала, Пријепоља и осталих мјеста новопазарског санџака, јер више санџакбегова Босне бијаху задужени да даноноћно чувају границе Босне на овој страни и непрестано узнемиравају Бушатлијине присталице. Због тога је у овим обрачунима страдало мирно становништво обје конфесије. Ни Колашин није био поштеђен у овим сукобима, јер, сузбијен од Пријепоља и Пљевала, Хасан Хот је нападао Колашин и Никшић, али је у оба мјеста био поражен.⁴⁸⁹

Послије неколико сукоба са Брђанима, а посебно послије сукоба на Морачи и Лопатама никшићки и колашински Тури су били принуђени да траже мир. Наиме, савременици догађаја причају да су они „готово сваке године ватали с Ускоцима, Ровчанима и Морачанима вјеру од Бурђева до Дмитрова-дне, док је стока на планинама”, а у осталим мјесецима мир је прекидан.⁴⁹⁰ Али, уговорени мир није увијек био и сигуран: до прекида несигурног мира и изненадног распламсавања сукоба често је долазило. Слиједили су затим упади и на једну и на другу страну. Неки од тих упада Брђана, који су били праћени жестоким сукобима (на Штитарици, Сињавини и другде), из времена уочи и у току првог српског устанка, опјевани су доста вјерно и у народним пјесмама, које, најчешће, представљају стиховну повјесницу, односно потпуну дескрипцију стварних догађаја. Према њима, што се потврђује и другим изворима, упаде на турску територију, по-

⁴⁸⁸ Богољуб Петковић, *Махмуд-паша Бушатлија од 1787—1796, Прилог за једну монографију*, ИЗ, књ. XIII/1957, 214—15; Борђе Д. Миловић, *Махмут-пашине акције и одметање од Порте у сјеверности неких досад непознатих млетачких докумената*, ИЗ, књ. XIV/1958, 286—89; Муниба Спахо, *Скадарски мутесариф Махмуд-паша Бушатлија према турским документима*, ИЗ, књ. XX, 1963, 669—81; Мула Мустафа Башескија, *Ајетопис (1745—1804)*, Сарајево 1968, 251, 330, 369.

⁴⁸⁹ Башагић, *Кратка упута... 111, 116.*

⁴⁹⁰ Казивање старих Требежана, 48—9.

некад дубоко унутра до близу Фоче и Пљеваља организовали су четовође из Мораче и Роваца, а сукоби су се завршавали и погибијом истакнутих четовођа и с једне и с друге стране. Уз истакнуте морачке и ровачке четовође, у овим походима се истичу и ускоци с подручја Дробњака, Колашине и Затарја, који су, најчешће, „калаузи“ брђанским четама, али и истакнути четовође.⁴⁹¹ Колашинско муслманско становништво је у то вријеме водило и дуге и иссрпљујуће борбе са четама које су упадале са подручја Васојевића, куда су, потом, упадале и чете Колашинца.

Ови походи били су унеколико олакшани и тиме што су сусједним турским предјелима били овладали нереди, а изазивач тих нереда било је тамошње муслманско становништво. Немири су били захватили шире пространства (околину Скадра, Никшића, Колашине и другдје).⁴⁹² Колашин је тих година био и поприште свакодневних међусобних сукоба тамошњег муслманског становништва, претежно ради пљачке и освете па сви покушаји локалних власти да немире стиша и осветничке страсти обузда остajали су без резултата. Ратовало је племе са племеном, село са селом, а сви скупа са органима мјесних власти, тамошњим и сусједним хришћанским становништвом. Пљачке, отимачине и убиства из крвне освете или чисте обијести, међусобно спаљивање читавих насеља, карактеришу хаотичне прилике које су тада биле овладале подручјем турског Колашина, а немири су уносили смутњу и у бјелопољски, пријепољски и пљевљански крај. Због тога босански валија овласти мутеселима Пљеваља Синан-пашу Сијерчића да у Колашину заведе ред, што овоме, и поред примене разних средстава, није пошло за руком. Колашинци су и надаље не слушајући „ни шеријат, ни закон, ни пашу, ни капетана, ни забита, па чак ни султана“ настављали да живе дотадашњим начином живота, безакоња и међусобних обрачуна.⁴⁹³ Јер, безакоње је овде било зацарило знатно раније, управо од момента заснивања града-тврђаве Колашина, осматрача према бунтовним Брдима и утемељења колашинске крајине, посебно од половине XVIII вијека. Често су и најистакнутији носиоци локалне власти одрицали послушност вишим властима, а и сами били изазвачи нереда.

⁴⁹¹ Андрија Јовановић, *Историја Мораче до 1820*, Братство VII, Београд 1896, 223—42; више пјесама код Вука („Просвета“, књ. IV, Београд 1958. бр. 48, 49, 50, 53) и друге збирке пригорских народних пјесама. У пјесми *Морачани и Колашинци* (Вук, IV, бр. 53) четовођа сердар Мијат позива Баковић Лаза, Томов(ић) Петронија, Лазовић (тј. Лазова Баковић) Рада и Чулковић (биће Чулковић) Милоша:

„Сва четири јесте ускочили
од простране Штитарице равне
калаузе нама уз планину
е хоћемо Штитарици равној...“

Поред пластично датог описа сукоба и плијена стоке, пјесма пружа и интересантне податке о скупљању Турака, који на глас о упаду Брђана организују одбрану. Јер, Горњоколашинцима притичу у помоћ „од Вранеша и од Рогалева“ (!), па је потјера брзо организована: буљубаша Мехо „су његових четрдесет Пепића“, те „Ал-Омери сиви соколови, још Пијуци ко од горе вуци“, па и „љута гуја Хусовић Јашаре“ и др. О пређезима који су ускакали у Морачу: Казивање старих Требежана, стр. 39—40.

⁴⁹² Ахмед С. Аличић, *Устанак у Дробњацима 1805. године*, Годишњак Друштва историчара БиХ, књ. XIX, Сарајево 1973, 48—51.

⁴⁹³ Исто, 48—9.

О приликама које су почетком XIX вијека биле овладале Потарјем и околним регионима рјечито свједочи један натпис са зида манастира Мораче, гдје непознати хроничар записа да 1803. године „бјеше велика глад... и бјеше велико крвотролите... и гори бјеше немир него глад”. Међутим по свој прилици ни претходних година није било ништа боље, о чему нас обавјештавају оновремени хроничари друштвених збивања на подручју Потарја и средњег Полимља.⁴⁹⁴ А архимандрит Пиве Арсеније Гаговић причао је карловачком митрополиту Стратимировићу да „у Колашину граду Турци злејшиј и дивиј сут”, да је тамошњи „манастир Добриловина Турков Колашинских зlostју опустјен”, те да се међу Таром и Лимом налазе „предајел или племја Проштење и Вранежи (тј. Прошћење и Вранеш — Ж. Ш.), в којем част некаја житеља Мухамедљани, но малја”, а остали „Христијани сут”.⁴⁹⁵

Међутим, ако покушаји турских власти да се у колашинској капетањији заведе ред нијесу дали резултате, опасност да вал устанка из Србије (који је већ био у току) захвати и ово подручје, као и непосредна опасност која је запријетила из Мораче и Дробњака, била је пресудна у том погледу. Јер, „побуна ће нестати сама од себе, и то на иницијативу самих побуњеника, оног часа кад се појави општа опасност од хришћана, заједничка за све муслимане, сиромашне и богате, мирне и немирне, представнике власти или њихове противнике”. А до тада овде није био риједак случај да се у савезништву заједно нађу хришћани и мусимани и да задружено наступају против неког другог племена, било хришћанског или мусиманског.⁴⁹⁶

7. СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ И ПОТАРЈЕ ОД ПРВОГ СРПСКОГ ДО БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКОГ УСТАНКА

1

Први српски устанак био је сигнал за појачане акције брдских племена против Колашине, а постојала је и могућност да вал устанка захвати и Затарје. Јер, немири у Морачи и сукоби Морачана, Ровчана, Ускока и Васојевића с Колашинцима, а посебно снажан одјек устанка у Србији, подстакли су бунтовне Дробњаке да устану против Турака. Устанак у Дробњацима избио је у марта 1805. године, пошто је претходно дуже припреман, у чему су видног учешћа имали и Црногорци, а, по свој прилици, и изасланици српских устаничких вођа, мада је било и других емисара са разних страна. А неколике године прије тога Дробњаци су били отказали рајинску послушност и давање свих дажбина које су проистицале из њиховог рајинског статуса. Како су Дробњаци своје прве акције против Турака усмјерили ка Пљевальском крају, немир је захватио и овај крај, а на тој страни, на линији Стари Влах — пријепољски крај — подручје Пљеваља па све до Дробњака, између мусиманских насеља и комуникација, протезао се читав низ српских села, па је могућих устаничких жаришта било више.

⁴⁹⁴ Записи и натписи II, бр. 3085, в. и бр. 3772. и 5502.

⁴⁹⁵ Димитрије Руварац, *Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из године 1803. и 1804.*, Споменик СКА, XXXIX, Београд 1903, 111, 113.

⁴⁹⁶ А. Аличић, н.д., 48—9.

Међутим у то прво вријеме устанак је снажније одјекнуо само у Морачи и Дробњацима, јер, под утицајем руских агената, црногорски владика Петар I је настојао, и у томе и успио, да устанак не захвати и остала Црногорска Брда и подручја Херцеговине, па до њега није дошло ни у Потарју.

Остављајући по страни устанак Дробњака из 1805, његов ток и гашење овог устаничког жаришта од стране Турака, јер је о томе већ прилично писано,⁴⁹⁷ потребно је истаћи да је знатан дио средњег Полимља и Потарја за дugo под турском управом био организован на принципу сточарских заједница. Дакле, дио становништва тога подручја био је повлашћен, задужен влашким порезом филуријом. Али, касније, ово становништво је било увучено у тимарски систем, а основни порез (филурија) био је стално повећаван. Дошло је и до постепеног закидања низа других повластица и свођења овог становништва на статус раје, а и ондје где је задржана филурија, она је представљала еквивалент за десетину, негде и за харач главарину.

Положај сељака био је погрешан и разним ванредним наметима од стране власти и коруптивног судства, насиљиштвом, пљачком и др. Зато је и било појава напуштања земље, чега је било и прије устанка у Србији, а устанак је само још јаче подстакао отпор раје на овом подручју, док су бјекства са земље и други видови отпора дошли само до јачег изражаваја. Незадовољство због тешких дажбина било је захватило и мусиманску рају. Било је случајева солидарисања мусиманске и хришћанске раје у отказивању плаћања десетине спахијама. Слично је било и са мукатом, односно давањима са земље узете под закуп; раја пљевалског и пријепољског кадилука одбијала је да закупнику преда мукату.⁴⁹⁸

Притијешњена редовним порезима и ванредним наметима, раја масовно напушта своје земље и склања се на оближња подручја, прије све побуњеницима и напада путнике и трговачке караване. Карактеристична је у том погледу једна жалба Босанског дивана султану, с почетка 1806. године, да су устанци по неким кадилуцима рају „уздигли на непокорност”, а пошто се српски устанци договарају са „црногорским непокорницима” сматрају да је Таслица озбиљно угрожена. Затим се жале, поред осталог, да је Босна опкољена са три стране, а уз то, мада су организовали одбрану, нијесу сигурни ни од same раје.

Наводи Босанског дивана били су сасвим основани, јер хајдучија, отказивање дажбина, напуштање земље и бјекства у крајеве ослобођене од устанка били су узели великог маха. Завјеренички покрет био је захватио велика пространства и све друштвене слојеве немусиманског становништва. Индикативан је, у вези са тим, случај једне мусиманске дјевојке, коју 1806. преотеше Турци у Ужицу и која на Шеријатском суду у Сарајеву, на питање како се нашла међу устанцима, изјави: „Ја сам од Сокића породице из Никшића, кћи Кара писара”. (Вјероватно је да се радило о познатој никшићкој мусиманској породици Сукић, из које је био и опјевани Сукић барјактар, истакнути јунак турског Никшића с почетка XVIII вијека). Даље је испричала да ју је заробио познати јунак Шпаљо и одвео у манастир Морачу, гдје су је задржали годину и по дана, па је затим повели

⁴⁹⁷ А. Аличић, н. д., 45—71 — иссрпно, а иначе: Кемура Сејфудин Фехми, *Први српски устанак под Караборђем* (по турским изворима, Сарајево 1916, стр. 29—51, а доста података код Лубурића, Д. Вуксана и др.

⁴⁹⁸ Недим Филиповић, *Два питања из проблематике првог српског устанка*, Преглед, св. 2, Сарајево 1954, 91, 98—9.

у „манастир Довле звани крај ријеке Таре“ (очито у Довољу), гдје је ос-
тала 7 мјесеци, а потом крај Таслиће у манастир звани Отровице“ (без
сумње, ради се о Св. Тројици) гдје је задржана годину дана, да се затим
нађе на Гласинцу, одакле су је повели и преко скеле пребацили у „мана-
стир звани „Раце“ (биће Рача) код попа Аци Милутина.⁴⁹⁹ Одвје је посебно
интересантно да се и манастир Св. Тројица, покрај самих Пљеваља, упушта
у овакве подухвате, мада се, како ће се даље видjeti, и игуман овог мана-
стира 1809. нашao у устаничким редовима.

Бојазан од већих немира унутар јалета Босна стално је присутна. Зато
се тамо 1806. спроводи опште разоружање раје. Наиме, с Порте је било изда-
то наређење да се од раје покуши оружје и преда муслиманима, а овој да
правична надокнада у новцу.⁵⁰⁰ Јер, од времена избијања устанка власти
су стално спремне на попустљивост, што се испољило и приликом покушаја
да се устанак у Дробњацима стиша мирним путем. Сулејман-паша Скопљак
имао је изричита наређења да примјени силу тек пошто исцрпи остала
средства.⁵⁰¹ Слични покушаји врше се и у пљевальском кадилуку како би
се спријечило напуштање земље од стране сељака.

Бјежање сељака са овог подручја веома је забринуло турске власти,
јер је постојала могућност да читава села опусте и земља остане необра-
ђена. Зато прваци Пљеваља 1806. моле Босански диван да се жељама раје
у погледу смањења дажбина удовољи, а устаницима је бјежало и градско
становништво. Уз то, пљевальски крај за читаво ово вријеме, па и онда кад
је на српско-турском ратишту владало затишје, није био без хајдуčких
аруџина. Из Мораче, под војством својих харамбаша, упадају дружине
које броје више од 100 људи (познати су случајеви с краја 1807. и с почетка
1808. године) и крстаре међупростором Тара — положај српских устаника,
нападају муслиманска села, а нарочито трговачке караване и немилосрдно
кажњавају оне хришћане за које би посумњали да су сарадници турских
власти.⁵⁰²

У турским редовима у средњем Полимљу и Потарју била је овладала
велика несигурност, на шта указује и један оновремени запис, који карак-
терише прилике у Бијелом Пољу у 1806. години: „То лето градисмо град
око Белог Поља, и би велика мука и зулум сиротињи (...) И чувасмо ка-
рауле сву годину“. У вези са тим треба поменути и једно писмо Карађорђа
и Совјета од 29. маја те године владици Петру I, у ком га, поред осталог,
моле: „Прежде свега подајте довољну силу храброчувеноме витезу Шиба-
лији да к соједињенију с нама теглећи учини скоро једну јаку и силну ди-
верзију“.⁵⁰³ Очито, и послије гашења устанка у Дробњацима, Шибалијине
чете су крстариле Потарјем. А савременик догађаја, калуђер манастира
Мораче Максим Радовић, 1805. записа: „Неки људи стално говоре по се-
лима да Каровоко позива радне и храбре момке да са својим породицама
прелазе у Србију, гдје има доста земље без ага и спахија“, па „много на-
рода се овијех дана због тога исели и докопа Таре да кроз Турке крадући

⁴⁹⁹ Кемура, н. д., 72—4. Судбина ове дјевојке послужила је Иву Андри-
ћу као мотив за приповијетку „За логоровања“.

⁵⁰⁰ Кемура, н. д., 115—16.

⁵⁰¹ Исто, 49—50; Аличић, н. д., 62.

⁵⁰² Н. Филиповић, *Два питања...* 99—100.

⁵⁰³ Записи и патриси II, бр. 3843; Д. Вуксан, *Петар I и Карађорђе*,
Грађа I, 1927, 108—10.

се преведу нејач и сиротињу". Из једног другог записа се сазнаје да је у августу 1807. из Мораче прешло у Србију 31, а из Дробњака 20 породица које су до Србије пратиле јаче чете.⁵⁰⁴

Морача је тих година познато стјениште хајдука-ускока с подручја Херцеговине и Затарја, у одређеним годинама напростио загушена овим пребјезима. Зато тамо цвјета једна посебна врста привреде, ратничко плачкашко привреда, условљена нужношћу, борбом за основну егзистенцију. Тако су четовања и сеобе за Србију постали неминовност. И у једном извјештају француског конзула из Травника (14. IV 1807) стоји да су Црногорци били пошли ка Вишеграду, али да су сузбијени.⁵⁰⁵ Пошто се зна да се све ангажовање црногорског владике у овом правцу тада било свело на повремену изјему писама са устаничким вођама, мора да је и у овом случају била ријеч о некој већој групацији с подручја Црногорских Брда.

Са 1809. годином настаје нова ситуација и у средњем Полимљу и Потарју. Карађорђе те године предузима офанзиву у више праваца, па и пре ма новопазарском санџаку, а Црногорци су били угрозили Никшић. То изазива револуционарно врење на једном ширем пространству. Морачани и Дробњаци појачавају нападе према Колашину, мада на тој страни ни раније није било правог мира.

У 1809. години пресељења за Србију су дио стратешког плана устаника. Интересантно је у вези са тим једно писмо Арсенија Лома (25. априла 1809) војводи Антонију Пљакићу, који је био на положају код Новог Пазара. У овом писму војвода Ломо с друштвом пише Пљакићу да су „Стари Влах сав придобили и варош примили (ради се о Новој Вароши — Ж. Ш.) и до Препоља близу све страже тврдо поставили и преко Лима народ се к нама обрнуо и сплав начинили да претуре децу амо и робље. Ерцеговци сви верно за нами хоће и с нама заедно сви на душмана (...).“ Даље му пишу да су „доходили до близу Препоља и Ћуприју видели“, где има Турака „Препољаца и Варошима и неколико Колашинца у индат (...).“ Напомињу да чекају „докле претуре Ерцеговци робље“, па ће ударити на Турке и сједне и с друге стране. Интересантно је да у устаничком логору бијаше и игу ман Авакум „из Тројице од Пљеваља“. ⁵⁰⁶

За прилике код Сјенице, Пријепоља и околе, с прољећа 1809. године, и за даље планове српских устаника посебно је интересантно неколико Ка рађорђевих писама Пљакићу. Тако, писмом од 21. априла Ка рађорђе обавијести Пљакића да је заузео Нову Варош и да ће пошто заузме опсеједнуту Сјеницу ту оставити доста војске, са 8 топова, а Аци Продана и Мутата послати Лому у Нову Варош да узму Пријепоље, док би он са 1000 ијешака и два велика московска топа кренуо Новом Пазару. Затим би се, пошто узме Нови Пазар, вратио „награг Таслици и Пријепољу“. Тај план разлаже Пљакићу у још неколико писма, а у једном (од 23. априла) истиче да „до Лима воде нигде Турцина нема“. ⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ Јагош Јовановић, *Црногорско-српски односи за вријеме првог српског устанка*, ИЗ, IX, 337, 342—43.

⁵⁰⁵ Мих. Гавриловић, *Исписи из париског архива*, Београд 1904, 130; Вукосава Поповић, *Одношaji Караджорђа и Петра I*, Записи, VII, 1930, 240—41.

⁵⁰⁶ Архив САНУ, *Акта о Антонију Пљакићу*, сиг. 770 (5—8), *Писмо Арсенија Лома и др. од 25. IV 1809.*

⁵⁰⁷ Исто, Караджорђева писма Пљакићу од 21, 23, и 27. IV 1809.

У писму из Чачка, од 2. маја 1809. године Кабаћорђе јавља Пљакићу да је у Сјеници очекивао његова буљубашу да га преко Рогозне преведе за Пазар, да је у међувремену добио писмо од Ђенерала да иде у Београд, а потом ће из крагујевачке, смедеревске и рудничке нахије покупити „до последњег човека” и са нешто војске из Сјенице поћи на Пазар, док у Сјеници оставља Вујицу Вулићевића, а Милоша Обреновића је одредио на Пријепоље „и народа што на ново долази свеће то к њима на Лим”. И додаје: „Господара Милана и Драгачево и Аци Продана са Сеничком на Бело Поље одредисмо да он на онај крај иде и да народ одмеће (...).”⁵⁰⁸

Међутим, вративши се с пута са нешто војске, Кабаћорђу је предстојао обрачун са Сулејман-пашом Скопљаком, који је, потиснувши Србе на Арини, дохитао Пријепољу и Сјеници, где је био разбијен. Разбивши Сулејман-пашу, Кабаћорђе пожури Суводолу, где се био улогорио пећки Нуман-паша.⁵⁰⁹

О обрачунау са Сулејман-пашом Кабаћорђе је кратко обавијестио руског генерал-мајора Исаијева писмом од 30. маја: „Ја сам се кренуо из Тополе 18. маја и дошао сам у Сјеницу 24-ог, а ујутру 25-ог јесмо баталију (бој) имали у пољу и хвала богу наш је међан био. Има више од 100 глава што смо осекли, а што су они однели и што се ранило, то не знамо, а од наших 4 момка погинуло и 8 рањено”.⁵¹⁰

О боју на Суводолу постоје свједочења учесника, од којих је посебно занимљиво казивање Антонија Протића. Али, на овај бој се у једном писму, које послала Пљакићу, осврће и Кабаћорђе: „За пећкога пашу смо ти писали како га срећно разбили (на жалост, писмо није сачувано — Ж. Ш.) и ние се уставио до Пећи и онде не знамо оће ли се уставити што му је пешака било све му је остало изгинуло (...). И наставља: „Како смо се вратили од Суводола како смо пашу разбили дошли у Сеницу и сутра дан дођоше нам од Васоевића и Брђана 350 момака и од Црногорца дошло је неколико и пред њима Шибалин брат и ноћили ове ноћи код нас (...) и сада нам је отворен пут у Црну Гору и дали смо им цебане и кремена и Аци Продана са неколико војске те су отишли у њину нају и Турака нитде љема по селима све се сабило у касабе и већ се овамо са свим запалило до Црне Горе...“⁵¹¹

Срдачност сусрета приспјелих Брђана и Кабаћорђа сликовито карактерише једна анегдота, у Морачи још увијек живе, која и адекватно портретише турске крајишнике — Колашинце. Наводно, међу овим Брђанима били су и војвода Мина Радовић и сердар Мијат Дуловић, са око 70 својих Морачана и ускока, па Кабаћорђе упита војводу Радовића који му је најбољи јунак. Пошто овај именова Јована Вуксанова Ракочевића, Кабаћорђе га позва преда се и упита колико је посјекао турских глава. Кад овај одговори да их је посјекао двадесет и пет, Вожд ће на то иро-

⁵⁰⁸ В. Поповић, н. д., 245; Архив САНУ, Кабаћорђево писмо Пљакићу од 2. маја из Чачка.

⁵⁰⁹ Антоније Протић, *Повесница од почетка времена војвода српског Кабаћорђа Петровића*, Споменик СКА, XXIX, Београд 1892, 16; Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1954, 129.

⁵¹⁰ Миленко Вукићевић, *Из војних установа Кабаћорђева времена*, ГНЧ, XXXI, Београд 1912, 166. Вукићевић је сматрао да се ово писмо односи на бој на Суводолу, који је био 27. маја.

⁵¹¹ Архив САНУ, Кабаћорђево писмо Пљакићу од 30. маја 1809.

нично: „Што је то дводесет и пет глава посјећи у своме животу, а мој Мутап толико посијече до ручка“. — „Јес“, господар Борђије, али твој Мутап сијече с коња, а ја са опанака. Он сијече сејмене и аскере, а ја луте Колашинце. Да је твој Мутап на мом мјесту, не би ни толико посјекао“, одговори Морачанин, што се, прича се, Карађорђу допало па је овоме поклонио један барјак.⁵¹²

Карађорђеви успјеси на овој страни били су и велики и изненађујући. Пораз Сулејман-паше Скопљака, а затим и Нуман-паше, изазвао је панику у турским редовима, што Караджорђе у писму и истиче. То, опет, има за последицу да српско становништво ових крајева масовно прелази на страну устаника. Учесник битке на Суводолу Антоније Протић прича, поред остalog, да се у турском логору налазио бихорски обор-кнез Јован Сава (то се потврђује са више извора), који се тада предао Караджорђу са свим својим Бихорцима (наводи се и број од хиљаду). А овај „узме га собом и пошаље у Србију; народ који је тамо био, поведе са собом; овце многе и говеда — све потеради собом“.⁵¹³

Овим устаничким акцијама саобраћајница Босна — Румелија била је прекинута све до почетка јула, а у прекиду су биле и везе Босне са Скадром, па су путовања обављана преко Дубровника. Сем сераскер Сулејман-паша био је принуђен да се повуче испред самог Бијелог Поља, док су се двојица албанских паша, који су, као резерва, били упућени сераскеру главне босанске армије, плашећи се могућности да их Црногорци нападну с леђа, повукли из доњоколашинског села Лепенцица. Даље, према изјештајима француског конзула из Травника, сераскер се није усуђивао да крене напријед за више од два мјесеца, што је у Босни изазвало пренеражење и огорчење.⁵¹⁴

На другој страни, српско становништво овог региона било је спремно да се прикључи устаницима, што један дио и чини. У Васојевићима револуционарно врење кулминира до устанка,⁵¹⁵ па је једно вријеме сав међупростор Морача — Васојевићи — положаји српских устаника код Јенице био ван домаџаја турских власти.

2

Везе са Караджорђевим устаницима, а затим новонастала ситуација због познатих догађаја на југу Србије, имале су за последицу исељавања дијела становништва са подручја Бихора и средњег Полимља и Потарја. Према савременику догађаја Баталаки, већина оних који су били пришли Караджорђевој војсци избегли су у Србију и то „млоги, који је уграбио, с фамилијама, а већа част без ових“.⁵¹⁶ Дио тих исељеника задржао се у

⁵¹² Милосав Томовић, *Потомци војводе Богића Морачанина — Ракочевићи*, Зетски гласник, бр. 49, Јетиње 1936, 2.

⁵¹³ А. Протић, н. д., 16.

⁵¹⁴ М. Гавриловић, *Исписи*, 519; Мидхат Шамић, *Француски изјештаји о Босни почетком XIX вијека*, Научно друштво БиХ, Грађа књ. XI, Сарајево 1961, стр. 62—3, 67—9.

⁵¹⁵ Жарко Шћепановић, *Ослободилачка борба Васојевића у вријеме игумана Мојсија Зечевића и војводе Милана Вукова*, часопис „Токови“, бр. 14, Иванград 1977, 135—37.

⁵¹⁶ Лазар Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, књ. II, Београд 1899, 573 — прича о бјектству појединача или с фамилијама из Старе Србије и Херцеговине, као и о жалосном стању тих избеглица.

селима Пештери и око Сјенице, јер, запажено је да је на том подручју „највише кућа од оних досељеника који су дошли крајем 18. и почетком 19. века”, а највише их је од Васојевића, бродаревског и бјелопољског краја, а било је приличан број досељених и са подручја Доњег Колашина.⁵¹⁷ Један мањи број породица пребјегао је из Потарја у Морачу, Ускоке и у Дробњаке.

Турци су, изгледа, били немилосрдни у кажњавању свих оних који су им се у овим метежима замјерили. Тако, према владици Петру I, из околне Оногашта и других мјеста било је много оних који су „добјежали и сву Црну Гору и Брда напунили, да се нема ће ни стајати, ни куће оградити, а камо ли земљу за животиње (...) неки од тешке невоље иду по-Херцеговини те грабе што могу забјести, да не умиру са женама и с беџом од глади”.⁵¹⁸ Због тога је владика упозоравао Дробњаке да буду разумни и да се само бране од „јарамаза”, тј. силеција и да „не тичу никога изван Никшићах и Колашинаца”, који су вршили сталне упаде у Дробњаке. Настојао је да се избегну већи заплети са Турцима из Босне и Херцеговине, јер по владичној реалној процјени тада нијесу постојали никакви услови за веће подухвате на тој страни. Међутим, Дробњаци га нијесу слушали, већ су, и послије Караборђева повлачења из Санџака, четовали „преко Таре и по осталој Херцеговини чинећи свако зло и безаконије Христјанима и Турцима без свакога милосрдија”.⁵¹⁹ Али, зато Дробњаци су убрзо осјетили сву сировост освете, јер су 1812. били нападнути и попаљени а дио њих одведен у ропство.⁵²⁰

И послије напада Турака на Дробњаке упади Морачана, Ускоке и других Брђана у Потарје нијесу престајали, а с подручја Колашина вршени су упади на територију ових племена, па се, према једном запису, 1813. године „похара Морача”. Уз то, на подручју средњег Полимља и околу у 1813. и 1814. години харала је и куга, а 1814. „би гладна година”. Глад је у околини Бијелог Поља харала и 1817, јер привреда је у претходним годинама била прилично разорена, а те године и „стока полиска од глади”.⁵²¹

Болештине, глад и немир, јер потпуног мира никад није било, знатно су проређивали и онако проријеђено становништво, а и одсељавања су вршена у разним правцима. Етнографска слика средњег Полимља и Потарја била је прилично измијењена. Раније су постојале бројне српске оазе (мада је било и јаких муслиманских упоришта), сада празан простор попуњава муслиманско становништво, а постоје и неке индиције да је послије слома устанка било и случајева исламизације, чега ће бити и знатно касније.

Започета крајем XVIII вијека, у вријеме када се турска државна организација налазила пред расудом, ослободилачка борба Брђана наставље-

⁵¹⁷ Боривој Ж. Милојевић, *Пештер и Сјеница-антропогеографска скица*, Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921; М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 16, 33; П. Влаховић, *Бродарево*, 77—8.

⁵¹⁸ Аушан Д. Вуксан, *Посланице митрополита црногорског Петра I*, Цетиње 1935, 83—4, упућена као опомена Дробњацима 25. IX 1809.

⁵¹⁹ Милорад Медаковић, *Повестница Црне Горе од најстаријих времена до 1830*, Земун 1850, 188—89, наводи једно писмо владике Петра I.

⁵²⁰ А. Лубурић, *Дробњаци*, 37—8.

⁵²¹ Записи и натписи II, бр. 3916, 3940, 3943, 3974, 3975.

на је и послије слома Кађорђева устанка. Започета на подстrek Цетиња, охрабрена првим српским устанком, ова борба је касније постала императив живљења, једини услов опстанка. Пошто изгледа за помоћ од стране Србије више није било, Морачани, Ровчани, Ускоци и Васојевићи су своју ослободилачку борбу везивали само за Цетиње. Наиме, упади хајдучко-ускокских дружина из ових племена настављени су несмањеном жестином, а при томе је страдало становништво обје конфесије. Колашин је посебно стална мета ових насртја. Због тога Целалудин паша чим добе на везирство у Босну и умири босанске ајане — неке и погуби, међу којима и мутеселима из Пљеваља Ибрахим-бега Селмановића, а неке протјера или сами побјегоше у Бијело Поље (тада у домену Скадра) — одмах нареди поход на Морачу, где 17. септембра 1820. његов изаслати делибаша претрпје пораз. Пошто је као оперативна база за овај поход послужило подручје Вранеша, то је овде српско становништво прилично страдало.⁵²²

Послиje турског пораза на Морачи, ослободилачка борба Брђана постаје још интензивнија, јер дошло је до потпуног ослобођења Мораче и Роваца испод турске власти и уласка ових племена у састав Црне Горе. Од тада Морача постаје трансмисиона станица црногорских утицаја на Потарје и даље на Санџак, иако је одатле јаких утицаја било и раније. Слободна Морача била је колико-толико гарант успјешније борбе околних племена која су била под турском влашћу, Васојевића и Дробњака посебно. Морача постаје топло и скровито уточиште, било за четовође појединце или поједине хајдучко-ускокчке дружине. Ту се и надаље припремају походи хајдучко-ускокских дружина, које преко Ускока и Дробњака упадају у Затарје, а и оних које крстаре подручјем Колашина и другдаје. Тако, према једном извјештају који 1. јуна 1826. приспје кнезу Милошу, васојевићки игуман Мојсије Зечевић бијаше тих дана напао Колашинце и „с њима бијући се изгубио 10 главни људи и 15 рањени извео...”, „од Колашинске стране, кажу да е и више било”.⁵²³

У вријеме од 1808—1839. године на турском престолу налазио се Махмуд II, много систематичнији и обазривији у спровођењу реформи него његов претходник Селим III. Али, извођење реформи требало је отпочети обрачуном са јањичарима и замијенити их регуларном војском низамом. У Босни је требало још и довести у ред моћни беговат. Међутим, Босна је до тада имала изузетан положај у царевини. Босански капетани, ајани и јањичарске баше нијесу хтјели испустити власт из својих руку, коју су били приграбили послије свиштовског мира од 1791. године, односно рата Турске против Аустрије и Русије, у којима се истакла босанска властела. Због тога је Целалудин-паша и погубио више капетана и ајана. Али, послије његова уклањања из Босне, овде је настало пребање стање нереда и анархије, па је централна власт морала наступити енергичније. Посебним ферманом 1826. најављено је укидање јањичарског реда, што у Босни изазва јак антиреформни покрет. Зато и Абдурахман-паша (1826—1828) посмица више истакнутих босанских првака, што само појача мржњу и према реформама и према султану реформатору, коју не успје стиша-

⁵²² Записи и натписи III, бр. 5510; А. Јовићевић, *Историја Мораче*, 242—48; Баšagić, *Кратка упута*, 131—32; Записи, књ. XVI, 99—100. и књ. XXIV, 48—9; Петар I Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1951, 127—28.

⁵²³ Радослав Марковић, *Књажевска канцеларија*, књ. II, *Крагујевачка нахија 1815—1839*, св. I (1815—1827), Београд 1954, стр. 434, бр. 576.

ти ни веома благим мјерама новопостављени везир Морали Намик-паша (1828 — 1831). Ови општи метежи захватили су и Потарје. Залуду хроничар с тога подручја, рекло би се, изрази радост: „Цар турски поби еничаре (...) обали башалук, и кахве по касабама развали (...) и дави и сјече Турке”. Јер, Колашинци сташе на страну антиреформног покрета у Босни, па се, према савременом извјештају отуда, почетком 1827. „буљук-баша Ајдар от Мицана” састо људи налазио у Пљевљима, гдје је очекивао Сарајлије.⁵²⁴

На другој страни скадарски Мустафа-паша Бушатлија отпочео је 1830. године и отворену борбу противу султана, док су Босанци 1831. изабрали себи за везира Хусеин-капетана Градашчевића. Међутим, муслиманска прваци Херцеговине у већини су стали на страну султана, док су Колашинци и даље тјерали по старом; њима није одговарала било каква власт која би их привела реду. Били су противници свега што је задирало у живот фиса, мењало устављени начин живота заснован на четовању, плачаки и праву јачега, које је овде било посве зацарило.

Босанска олигархија капетана, ајана и јањичара, са Градашчевићем на челу, успоставља везе са скадарским Мустафа-пашом, па је дошло и до њихове заједничке сарадње и сукоба са султановом регуларном војском, најприје албанско-аутономашке, а затим и босанске опозиционе, односно Градашчевићеве побједе на Косову 1831. над војском великог везира, коју Градашчевић није искористио, већ је, вративши се у Босну, повео борбу са својим противницима, које је предводио Али-ага Ризванбеговић-Сточевић.⁵²⁵

Црна Гора је настојала да се користи овим турским унутрашњим размирицама, па Његош уговора мир са скадарским пашом, а преко вазојевићког игумана Мојсија Зечевића ступа у доста присне односе са Градашчевићем и договора се о заједничкој акцији против султанових присталица. Међутим, кнез Милош је обазриво стајао по страни, што је савјетовао и Његошу. Али, султан је успио да савлада оба своја противника, а Али-агу Ризванбеговића — за услуге које му је учинио у борби против Босанаца, јер захваљујући њему Градашчевић је у одлучној бици царске и босанске 1832. код Сарајева и поражен, те и зато што се одазвао позиву да пође у Малу Азију против царског одметника Мехмед-Али-паше — поставио је за херцеговачког везира 1833. године. Тада је султан одвојио Херцеговину од Босне, а Али-пашу Ризванбеговића (у народу назван Сточевић) поставио за херцеговачког везира. Тако је Али-паша од 1833. до 1851. године постао неограничен гospодар Херцеговине.⁵²⁶

Турске међусобице озбиљно су потресале подручје средњег Полимља и Потарја, јер политичка историја овог региона и сусједних предјела у то вријeme карактерише се међусобним сукобима локалних феудалаца и тешким положајем раје, односно њеном појачаном експлоатацијом од стране Турака. Наиме, у трећој деценији XIX вијека подручје Бихора, Рожаја и Пештери постаје поприште борби босанских, скадарских и пећ-

⁵²⁴ Драг. М. Павловић, *Покрет у Босни и Албанији противу реформи Махмута II*, Београд 1913, с. 1—5; *Записи и натписи III*, бр. 5513; Данило Вуловић, *Књажевска канцеларија*, књ. I, *Нахија пожејска* (1815—1839), Београд 1953, стр. 214—15.

⁵²⁵ Драг. Павловић, н. д., 13—25; *Записи и натписи III*, бр. 5515—5516.

⁵²⁶ Башагић, н. д., 140—47; Драг. Павловић, н. д., 27, 63; Ђајрудин Ђурић, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевић*, ГНЧ XLVI, Београд 1937, 215—17; П. Ј. Поповић, н. д., 135—39; *Записи и натписи III*, бр. 5517.

ких феудалаца око посједовања ових предјела. У сукобе скадарског и пећког паше у 1828. години уплели су се и феудалци ових крајева, јер су на страну скадарског паше стали Сулејман-ага Кучевић, мутеселим Бијелог Поља, и забит Пештери Хусеин Хот, док су Рожајци били на страни пећког паше, а Колашинци су у то вријеме уважено ратовали са гусиљским мутеселимом Бул-бегом.⁵²⁷ Прије ових међусобица, Бјелопољци су са својим мутеселимом ишли на Грчку, гдје је дио њих и изгинуо у борби са грчким устаницима. У овим обрачунима турских феудалаца морали су учествовати и тамошњи Срби. Тако, почетком 1827. док је буљук-баша Ајдар Миџановић у Пљевљима ишчекивао Сарајлије, дотле су у Пријепољу и околини ци Срби и муслумани држали страже заједно да би спречили евентуални прород босанских бунтовника на ту страну.⁵²⁸

Несрећене друштвене прилике 20-тих и 30-тих година XIX вијека на подручју Потарја имале су за последицу живот у страху, увођење нових дажбина и ванредних намета, уцјене, глобе и страх од присилне исламизације. Колашинци су, поред честих пљачкашких упада на подручје Васојевића и другдје, 1827. године похарали и манастир Св. Тројицу, код Пљевља, па су се од њихова зулума калуђери разбјежали по околним селима; јер „Миџан Буљуг баша Колашински једнако седи у Пљевљу”, каже се у једном извјештају. Иначе, почетком те године, овећа групација Ровчана и Пипера напала је Колашинце и „стоке много закачили и глава по секли”. А, према истим оновременим извјештајима који су пристизали у Србију, и новопазарски Осман-паша, који је у то вријеме око Сјенице, Пријепоља и Пљевља сламао отпор увођењу низама и обарао кафане и оџаке као легла отпора, спремао се да нападне Колашинце, који су, премајући одбрану, правили шанчеве и били спремни да, уз помоћ Морачана, пруже отпор. Тада је јовдје долазило до чудних савезништава, која су резултирала из тренутних потреба.

Снажно родовски повезани, и на војнички начин организовани, Колашинци су у то вријеме представљали прави осињак за сусједе, без обзира на то да ли се радило о немуслуманским или муслуманским насељима, па је те године (1827) и босански везир наредио зворничком капетану Видажићу да с војском пође на Колашин и да тамо заведе ред. Но, најзад пребјегло се томе па су у Бијелом Пољу прочитане бурунтије босанског и скадарског везира да се сваком забрањује трговина или било каква сарадња са Колашинцима, којима је забрањен приступ у касабе, те су ови били принуђени да понуде предају.⁵²⁹

Наредне године распламсали су се међусобни сукоби муслуманских феудалаца са подручја средњег Полимља и околних предјела да би потом, кад је један број Бјелопољаца (њих око 100), Бихораца, Пештараца и Васојевића пошао у рат против Русије, за кратко вријеме јењали, па у прољеће 1829. са још већом жестином, обновљени. Тада се и Хасан Хот, забит у Пештери, докопао забиглука у Бијелом Пољу и отпочео борбу са Хадровићима у Бихору, на једној страни и Колашинцима, на другој страни.⁵³⁰

⁵²⁷ Владимира Стојанчевића, *Јужнословенски народи у Османском царству од једренског мира 1829. до париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 46; в. Д. Вуловић, н. д., 261, 265.

⁵²⁸ А. Вуловић, н. д., 138, 215.

⁵²⁹ Исто, стр. 216, 219—21, 225, 228—29.

⁵³⁰ Исто, 261, 265; В. Стојанчевић, н. д., 46—8.

Остављајући по страни ове турске међусобице, потребно је напоменути да оне нијесу престајале све до пораза албанских аутономаша (новембар 1831), односно до Градашчевићева слома, почетком јуна 1832. године. Некада су то били прави мали ратови (нпр. 1830. у Потарју), при чему је масовно страдала раја, а каткад — немилосрдни обрачуни феудалаца, као 1831. године, када је, при повратку с Косова, Градашчевић у Пљевљима посјекао неколико чланова истакнуте муслманске беговске породице Селмановић.⁵³¹

Аруштвено-политичке прилике, односно опште стање на подручју Потарја тих година донекле се карактерише приликама под којима су опстали манастири тога региона. Тако, 1827. обновљена је Добриловина, која прије тога „бист пуста 28 година”, аoko манастира „немаше куће никакве, но изгорело беше”. И у околини Довоље прилике нијесу биле ништа боље, па Паҳомије Довољац записа да и тамо бијаху „нуждна и прискорбна времена турецкага насиља”, јер „тогда Колашинци безаконици до саждаху светому монастиру”, који зато и запустје, што се десило и са Добриловином 1833. године.⁵³²

Прилике у колашинској области нијесу се средиле ни послије Градашчевићева слома и успостављања везирства у Мостару. Јеромонах Довоље Паҳомије Бурић записа о томе 1834. године следеће: „Многи зулум, тегоба народна”. А интересантно је да је и подјела Босне и Херцеговине на два везирлука изазвала одређену бојазан. Ваљда, зато и хроничарево: „Раздели се Босна и Херцеговина; начиниши Турици да их бог господ убије и смете 2 пашалука, а био е едан”.⁵³³ Вјероватно, бојазан је отуда, јер по следица је повећање дажбина, а у вези са тим, и појачан терор над рајом.

Пошто је Колашин и надаље био извориште немира, што се морало рефлексити и на околне предјеле, Али-паша Сточевић је 1834. године пролив Колашинца послao војску („да тевтиш учини христијане, и праве Турке”), коју је предводио Смаил-ага Ченгић. У овом походу против Колашинца учествовали су Пивљани, Дробњаци и нека друга херцеговачка племена, које је предводио Рустем-бег Ченгић, син Смаил-агин. Међутим, у Колашину је ред заведен само закратко, мада дио колашинског подручја јако настрада, Вранеш посебно. Али, како су Колашинци убрзо почели по старом, на Колашин је и 1838. године, поново по наредби Сточевића, пошаља велика војска (наводи се број од 15 хиљада, што мора да је претјерано). Овог пута пред војском су били Смаил-ага Ченгић, Зулфикар-паша од Фоче и Исмаил-бег пријепољски. Војска је попалила велики број кућа, прикупила порезе и присилила Колашинце да дадну 109 талаца као гаранцију да ће се придржавати реда. Наиме, ови су се били обавезали да више не иду „у лоповљук” и да ће виновнике нереда између себе предати. Но, један савременик, који укратко описа ове догађаје, чини се, резигнирано констатова да их ни овог пута „не похарчише ни смакнуше” и да „Колашинци опет остаће”.⁵³⁴ Стога би се могло закључити да ни овај казнени поход није у Колашину успоставио нормално стање.

⁵³¹ Башагић, н. д., 140—42; В. Стојанчевић, н. д., 41—3, 48, 54—65; Д. Вуловић, н. д., 276—78, 303—04, 306—10, 320, 327, 337, 347, 350—52, 356.

⁵³² Записи и натписи II, бр. 4052—4055.

⁵³³ Петар Момировић, Запис једног савременика Градашчевићеве буне, ГЗМ, св. IX, 1954, 71—3; Записи и натписи III, бр. 5517.

⁵³⁴ Љубомир Дурковић Јакшић, Србијанско-црногорска сарадња (1830—1851), Посебна издања САНУ, Београд 1957, 27; Записи и натписи II, бр. 4094, 4120—4121.

Потарје ћу тих година пратиле и друге недаће. По томе је запамћена 1836. година „када удари зла и жестока, приска, напрасна болест зовома колера“ од које само у Пљевљама умријеше 42 особе, а изгледа да је харала на једном већем пространству. Уз то, у Босни и Херцеговини „бише два везира, а народу тешко“, јер бијаху и „велики данци и гоњенија“. ⁵³⁵

Неке од тих година упала је у Потарје једна чета, коју су чинили Морачани, Ровчани, Планири и Бјелопавлићи да из Довоље, изгледа у споразуму са игуманом манастира, криптом понесу у Брда мошти св. Арсенија, другог по реду архиепископа српског, које су ту чуване највјероватније од бјекства из Пећи патријарха Арсенија IV Шакабенте. Упад ове брђанске чете подигао је на оружје околна српска села, којима се придруже и исlamизирани Колашинци, па је мртвих и рањених било са обје стране, а Брђани са моштима једва умакну.⁵³⁶

У вези са овим међусобним односима колашинског становништва различите вјерске припадности, интересантне податке пружа један недатирани извор, највјероватније из 50-тих година. Ради се о подацима које је Вук Карадић прикупљао о животу српског становништва у разним крајевима. Један анониман и недатирани, у Вуковој заоставштини, односи се на 12 херцеговачких кадилука, међу којима и о Колашину за који се каже да има много села у којима живе „измијешани и Турци и Срби“. Дале, према овим подацима, у Колашину имају два брата, на једном асталу једу, један је поп а други оца“, да „Срби Колашински давају Турцима њихове ћевојке“, да су тамошњи „Срби и Турци сорте једнаке“ и наводно „они би убили Србина за Турчина“, те да су Колашинци с Васојевићима „вазда у рат и често се туку“. ⁵³⁷

Братственичке и племенске везе становништва Колашине, без обзира на вјерску подвојеност, морале су у то вријеме бити доста јаке, јер изгледа да је знатан дио становништва исламизиран у другој половини XVIII, а нешто и почетком XIX вијека. Али, чини се да наведени подаци (послати Вуку, вјероватно од стране неког Васојевића), не одражавају стварне прилике. Истина, код муслиманског живља морала је још увијек бити врло жива традиција о поријеклу, ма колико она била пригушивана. Случаји задржавања крсне славе, тако рећи до наших дана, које наводи Петар Влаховић за Бродарево и околину, о чему је већ било ријечи, најречитије потврђују ову претпоставку. Вјероватно зато Колашинци муслимани и устају у одбрану „свога свеца“, да им другом приликом то нијало не засмета да пљачкају и Довољу и Доброловину. Уосталом, ово становништво је било индиферентно и према својој новој вјери, о чему ће даље бити ријечи.

На другој страни, на сталне упаде хајдучко-ускочких чета немуслиманско становништво Колашине и околних крајева није радо гледало. Јер, ове дружине су уносиле ћемир, доносиле ватру и смрт, а нијесу ни наговјештавале скоро ослобођење. Осим тога, у вријеме када су плијен и пљачка представљали вид привређивања, ове чете често нијесу ни разабиравале чије ће стадо плијенити. У народу су и у наше вријеме врло жива

⁵³⁵ Записи и натписи II, бг. 4108—4111.

⁵³⁶ Н. Дучић, Колашин, 353—56; в. Станоје Станојевић, Архијепископ Арсеније, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. V, 1932, 331—41; В. Коровић, Манастир Довоља, 43.

⁵³⁷ Архив САНУ, бр. 8552/244 к. XII/1.

предања о крађама и прекрађама (називају их плијеном) између Ровца и Морачана, а ријеч је о два племена која су била релативно чврсто међусобно повезана. Уз то, немусиманским становништвом Потарја морало је овладати извјесно безнађе. Први српски устанак није им донио ослобођење, а други се није јаче ни домогао ових крајева док је утицај Црне Горе, све до друге половине XIX вијека, овде био незнатаан, мада је допирао до Дробњака. Зато, политика компромиса са турским властима, са својим провјереним братствеником или племеником, постаје услов за опстанак. Она ће бити нужна и касније, у другој половини XIX вијека, кад национална свијест немусиманског становништва Потарја и средњег Полимља доживи квалитативни успон, а вјерске супротности постану још заоштреније.

Ово не значи да у то вријеме овде није било зулума над немусиманском рајом. Несрећене политичке и привредне прилике у Потарју у првој половини XIX вијека биле су погодно тло за размах низа свакојаких злоупотреба. Уосталом, Колашин је у то вријеме био поприште свакодневних сукоба; тамо се упућују казнене експедиције да Колашинце приведу реду, јер одлазак Колашинца „у лоповлук“ забрињава неколико везира, а колашински „јарамази“ су по злу чувени и на Цетињу. Тарски каньони и мрчаве поред Таре никад у то вријеме нијесу били без хајдука. Тако, у септембру 1841. године причао је у Ужицу неки хајдук Бошко Златоруб, иначе родом из Мораче, да Потарјем тих дана крстари дружина од 70 хајдука.⁵³⁸

У Потарју се у то вријеме води непрекидан рат, о чему стижу повремени извјештаји и у Србију. Према једном из 1847. године, војска из Стоца, Никшића и Пљевља, експедиција од 3 000 војника, извела је напад на Јскоке, у ком су под војством свога мутеселима Мујаге Мушовића и бимбаше Пузића учествовали и Колашинци, који су, по броју извршених злодјела пред свима предњачили. Али, пошто се у овим разрачунањима није могла избећи освета, јер она је сматрана завјетним дугом према погинулим саплеменицима а и стварју части, одмах послије турског похода на Јскоке, здруженни Морачани и Јскоци напали су са 17 чета подручје Колашине и, наводно, тамо „много штете починили, 300 села (! Ж. Ш.) попалили и многу стоку отерали.⁵³⁹

Од друге половине XVIII вијека Колашин је постао једна крвава крајина (извјесна обиљежја офанзивно и дефанзивно борбене крајине попримис је и раније), да у првој половини XIX вијека постане крваво разбојиште, никад мирно до краја турске управе њиме. Та крајина је давала својеврstan тип сувогог ратника, убицу без милости, Колашинца — крајишника. Једног таквог налазимо у убици вође првог српског устанка. Наиме, према савременицима, чија је причања забиљежио Милан Б. Милићевић: „Никола Новаковић, који је својом руком убио Караборђа, био је родом из Колашине... најпре момак у Караборђа, а после у Вујиће. Човек свиреп који је „онима на које би се наљутио метао руке у трлицу, те их тако ломио“. ⁵⁴⁰ Интересантна су, у вези са тим, и запажања руског конзула у Босни и Херцеговини у 1857. и 1858. години, иначе

⁵³⁸ Љ. Дурковић Јакшић, н. д., 201.

⁵³⁹ Исто, 91; Љубомир Дурковић Јакшић, Србијанска штампа о Његошу и Црној Гори (1833—1851), Београд 1951, 224—26.

⁵⁴⁰ Милан Б. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, 260. и нап. 1.

познатог научника и панславистичког идеолога Александра Гиљфердинга, који је и сам пропутовао дијелом колашинске области, да су колашински мусимани „најжешћи и најсуровији у цијелој Босни и Херцеговини”, да је „Колашин гнијездо плачкаша и фанатика” али и то да „тај епитет борбености и дивљаштва дијеле с њима њихови западни сусједи, становници нахије Шаранци”, племе које је тада било под јаким утицајем Цетиња. Гиљфердинг даље истиче да се „ријетко кад овде успоставља примирје”, да „на граници Колашина и Шаранаца престаје власт турске администрације”, те да овај „право јачега господари неограничено”. Иначе, пре ма Гиљфердингу, „у Колашину има око 850 кућа, од којих 500 мусиманских, а 350 православних”.⁵⁴¹

Подаци код Гиљфердинга потврђују се и подацима Ивана Фрање Јукића и другим оновременим подацима. Тако, Јукић наводи да му је у Дубровнику, 1853. године причао неки трговац из ових крајева да је Бијело Поље (подручје Доњег Колашина је допирало до самог Бијелог Поља — Ж. Ш.) „варош зидом опасана”, да је она „главно мјесто нахије тога имена”, да броји „до 3 000 душах турских и христијанских”, да мјесто „знатну трговину води са Новим Пазаром”, да „сама варош лежи на граници босанској” и, према њему, „нахија ова сва је високим горами преплетења и од старија гнијездо хајдучко”, па „ако тко утече из босанскога или призренскога пашалука у Бијело поље, тај је међу њима слободан и прост, нит га турска власт може од њих имати”. Јер, „Бијелопољци, Гусинјани и остали горштаци (...) сами себи суде: тко је јачи тај и квачи”, те тамо „увијек су под оружјем, у дућанах трговци сједе оружани с две кубуре и ханџаром”.⁵⁴² Сурови услови живота — условљени донекле и доста суровим поднебљем, у оно вријеме беспутног Колашина, пуног вододерина и мрчава са стольјетним боровима и буквама, уоквиреног планинским вијеницима Сињавине, Бјеласице, Лисе и др., са шумовитим подножјима, подесним склоништима звијери и хајдуку, сталним непријатељима човјекова мирног живљења — давали су и сурове нарави.

Настојања централних власти да се правни положај хришћанског становништва побољша нијесу се могла осјетити у Потарју. Али-паша је против Колашина морао слати казнене експедиције и док у осталим дјеловима свога везирлука углавном успио да плачке и разбојништва искоријени, осим у случајевима када је ријеч о насиљима његових људи, у Колашину му то није полазило за руком. Зато се 1839. обраћа Његошу да се спријече упади из Мораче, јер из кадилука пљевалског бијаше му „стигла тужба да је хајдук Потураковић прешао у Таслицу из Мораче, убио двојицу Турака и опљачкао неколико кућа”. А у писму из 1842. писао је Његошу да ће његов син Миралај поћи у Колашин и Дробњаке „да преbere кукољ од пшенице и да се заузда сваки злочинац”.⁵⁴³

Хаотичне прилике које су у првој половини XIX вијека биле овладале Потарјем и около, као и живот у сталном страху, подстицале су појединце и поједине породице да потраже безbjедност у Србији. Досељавања отпочињу одмах чим су се прилике у Србији послије другог српског устанка колико-толико консолидовале. Тамо пристижу досељеници с подручја оба Колашина, околине Бијелог Поља, од пљевалског и пријепољског краја, као што су и пристизали и са других страна. Са подручја сред-

⁵⁴¹ А. Гиљфердинг, н. д., 281—82.

⁵⁴² Иван Фрањо Јукић, *Сабрана дјела III*, Сарајево 1973, 398—99.

⁵⁴³ Записи, књ. VII, 1930, 111, 180.

њег Полимља и Потарја, ако је о томе могућно дати иоле егзактан суд, пристизали су самци („бећарске главе”), да би тамо ступили у разне помоћне службе, а досељавале су се и инокосне, некад и задружне породице. Истина, долазило је и до бјекстava појединача и поједињих породица у полуслободне Дробњаке, Ускoke и Морачу, али највише их је у правцу Србије. Започета крајем друге деценије XIX вијека ова исељавања за Србију понављала су се из године у годину из деценије у деценију, све док их, у другој половини тога вијека, српска влада није законом спријечила како се не би прорјеђивало српско становништво у неослобођеним крајевима.⁵⁴⁴

Ван ужег подручја Потарја, односно подручја Колашина друштвене прилике су биле повољније. Пљевља и Бијело Поље и у ово вријеме обављају доста живу трговину. Бјелопољски трговци тада тргују са Новим Пазаром, Скадром, Дубровником, Сарајевом и другим мјестима. Бијело Поље још од прве половине XVIII вијека има прилично развијену чаршију хришћанских трговаца, што није био случај са Пљевљима, где су се трговином најприје претежно бавили мусулмани. Међутим, како се дубље залазило у XIX вијек, то се и у Пљевљима број хришћанских трговаца повећавао. У ова мјеста долазе и трговци из других развијенијих средина, што није без значаја за развој друштвене мисли на овом подручју. Истина, о неким снажнијим утицајима се не би могло говорити, јер како пословни тако и опште-културни ниво трговаца и грађанства и Пљеваља и Бијелог Поља у то вријеме био је на прилично ниском ступњу. До квалитетно новијих промјена доћи ће знатно касније, али одређених утицаја је било и тада. Напоменуто је да трговачка кућа Пајевића из Бијелог Поља и од 1804 до 1806. године има веома живе трговачке везе са Трстом. Уосталом, услов трговине са развијеним срединама јесте потреба за писменошћу, па трговци постају заинтересовани за отварање школа.

Прве школе на подручју средњег Полимља и Потарја отворене су у Пљевљима. Дозволу за изградњу српске школе у Пљевљима издале су турске власти 1823. године, а познато је да је радила 1831. Али, изгледа да у свој Херцеговини до 1849. није било више од 3 српске школе, и то у Мостару и Пљевљима.⁵⁴⁵ Бијело Поље је тада било у домуену Скадра, а сматра се да је српска школа у том мјесту отпочела да ради 1846. године. Међутим, поуздано се зна да је радила од 1856. године.⁵⁴⁶ О мусулманским школама прве половине XIX вијека с овог подручја мало се што зна, али сигурно

⁵⁴⁴ Иван Косанчић, *Новопазарски Санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, 55; Тих. Р. Борђевић, *Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића*, Гласник Географ. друштва, св. 5, Београд 1921, 128—29; Тих. Р. Борђевић, *Из Србије кнеза Милоша, Становништво-Насеља*, Београд 1924, 61—3; Владимиран Стојанчевић, *Косовско-полимске миграције у Србију кнеза Милоша*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. IX—X, 1961, 178—98.

⁵⁴⁵ Љубомир Дурковић Јакшић, *Просветна делатност манастира Свете Тројице код Пљеваља*, Богословље IX, Београд 1965, 100; в. Прота бабински Јосиф Поповић, Босанска вила бр. 7, Сарајево 1905, 103. Прота је при чао да је 1831. учио школу у Пљевљима код учитеља Захарија Бојације, Јована Рајовића и Михаила Новаковића.

⁵⁴⁶ Радмила Петковић-Поповић, и Вуксан Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970, 276; Милорад Корач, *Српске школе у Бијелом Пољу до почетка овога вијека*, Огледи, билтен Завода за унапређивање школства СР Црне Горе, Титоград 1964, 122 — да је школа у Бијелом Пољу отворена 1846. године, али без навођења доказа.

је да су мектеби (мусиманска основна вјерска школа) постојали у свим већим мјестима, јер они се у нашим крајевима јављају веома рано: у Пљевљима 1582, Колашину 1736, што не значи да их није било и раније. А Пљевља су у XVII вијеку имала и медресу.⁵⁴⁷

Законске и друге одлуке централних власти, одредбе засноване на Хатишерифу од Гилхане, Али-паха Сточевић спроводио је у свом пашалуку онако како је њему одговарало. Јер, послије стицања низа почести, узевши и име Галиб (побједитељ), и сам се окружио највећим крвокоцима и изазивачима нереда, међу којима се истиче његов каваз-баша ага Пијулија, који је често, без знања надлежног мутеселима, упадао у Дробњаке, Пиву и другдје, па би по 20 — 30 сељака повео собом и успут их убијао.⁵⁴⁸

Злоупотреба власти од стране Али-пашиних људи било је много, нарочито послије убиства гатачког мутеселима Смаил-аге Ченгића у Дробњацима, 1840. године. Рачуна се да је за 17 година његове владавине Херцеговином убијено више од 1 000 невиних хришћана, док је пљачки и отимачина било безброј. За то вријеме и сам је нагомилао огромна богатства. Тако, кад је засјео на везирску столицу у Мостару, морао је изнајмити кућу под кирију, да би своје везирство завршио са 34 сопствене куће.⁵⁴⁹ Дажбине и разноврсни порези које је био завео били су просто неподношљиви. Секретар аустријског Далматинског намјештеништва Рихард фон Ерко, који 1846. пропутова Херцеговином и о свом путу поднесе исцрпан извјештај, наводи 15 врста пореза које је морало давати оновремено становништво Али-пашина везирлукса.⁵⁵⁰ О злоупотребама друге врсте да се и не говори. Карактеристичан је у том погледу поступак при издавању дозволе за изградњу или обнову цркава, што су централне власти биле одобриле, а илустративан је примјер Селашнице из 1847. године, када је на рушевинама старе требало подићи нову цркву. У вези са тим у савременом запису стоји да су времена била „нуждана и прискрбна”, јер ока жита бијаше 60 пара, а да би добили бурунтију парохијани су дали 40 овнова, неком пашином доглавнику 255, а своме мутеселиму „за илам” (званично рјешење) 600 гроша, да би разноврсне глобе тек затим услиједиле.⁵⁵¹

Тада се на митрополитској столици у Херцеговини налазио митрополит Аксентије Петровић, Бугарин поријеклом, запамћен по злу у свој Херцеговини. Јер, то је вријеме фанаријотске управе у Босни и Херцеговини, када су на високе црквене положаје долазили само Грци и Бугари, који су српском народу нанијели зла колико и Турци. Наведимо, на примјер да је у Пљевљима 1838. године, по заповијести владике Аксентија, бачено у окове и крвнички тучено 12 пљевальских и пријепољских попова што владици нијесу могли измирити велика потраживања у новици (на

⁵⁴⁷ М. Васић, *Градови...* 596—98.

⁵⁴⁸ Баšagić, н. д., 164; Прокопије Чокорило, *Лjetopis Hercegovine 1831—1857*, Лjetopisi, Библиотека културно наслеђе, Сарајево 1976, 49. и д. в. Јоаникије Памучина, *Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина* (у истој књижи), стр. 114. и д.

⁵⁴⁹ П. Чокорило, н. д., 47, 49—53. и д.; Ј. Памучина, н. д., 101, 105—08.; Х. Бурчић, *Али-паша*, 284—85.

⁵⁵⁰ Хамдија Капицић, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, Научно друштво НР БиХ, Грађа, књ. III, Одељење историјског-филолошких наука, књ. 1, Сарајево 1956, 54—5.

⁵⁵¹ Записи и написи II, бр. 4138.

име „добродошице”, харача, вјенчања, помоћи, „подушја” за умрле, и сл.), јер би то представљало велико оптерећење за њихове парохијане. Парохије ових попова дате су онима који су понудили новац, пропалим трговцима, разним шпекулантима и др.⁵⁵²

Многе злоупотребе органа власти и антисрпски рад фанаријотског црквеног круга из Мостара око тадашњег владике Јосифа (наследник Аксентија, Грк по народности, подмукao и сав у служби својих и турских интереса), огорчиле су хришћанско херцеговачко становништво, чији представници са народног збора Колашинца, Шаранаца, Ускока, Никшићана и Требињана, одржаног на планини Голији на Митровдан 1848. године, упутише протестно писмо Али-пши. У писму изнијеше да се паша „омразио свему народу”, да се „пустио потезати за нос Јовану Анђелопулу и Јосифу владици”, док му народ „горке сузе пролива и плаче”. Затим му скренуше пажњу да погледа на Европу, где се „велика царства поколебавају и из темеља љуљају”, због неправди и управљача који су „с народом по воли, а не по ћитапу управљали”.⁵⁵³ Дакле, збивања у Европи у 1848. години нијесу била посве непозната овим горштацима. Штавише, један од четовођа из тих година, чија је чета крстарила Потарјем, учествовао је на страни војвођанских Срба у борбама око Сен-Томаша.⁵⁵⁴

Због нездадовољства народа, Херцеговина је релативно рано уплетена у завјереничке мреже. Пљевља, у којима се развија чаршија хришћанских трговаца, такође; неки Аџи Јевто из Пљеваља бијаше 1844. године један од истакнутијих завјереника у Херцеговини.⁵⁵⁵

Жалбе првака херцеговачких племена Али-пши нијесу допринеле побољшању положаја раје, па је у прољеће (у години Али-пшине слома) из Херцеговине избегло више од 400 хришћана и склонило се ближе црногорској граници, а највише их је било у Морачи.⁵⁵⁶ Али, већ од тада ослободилачка борба херцеговачких и племена Црногорских Брда улази у вишу организациону фазу свога развитка. Крајем те године у Црној Гори долази на управу књаз Данило, што ће утицати на развој догађаја у Херцеговини, Потарју и другадје.

3

Долазак књаза Данила на власт у Црној Гори означава почетак ни за борби и устанака у Херцеговини, на подручју Васојевића, Потарја и другадје на границама Црне Горе, па утицаји Цетиња продиру и на подручје Зетарја и, даље, у Санџак. Цетиње, од тада, отвореније подржава четовања Црногораца према турским областима, па и веће оружане подухвате према турском Колашину. Дакле, активистичка политика Цетиње у овом правцу за владе књаза Данила добија живљи ток. Од тада, Цетиње

⁵⁵² Ј. Памучина, *Животопис Серафима Шолаје*, Летописи, стр. 140—41.

⁵⁵³ Хајрудин Бурин, *Одјек 1848. у Босни и Херцеговини*, Просвјетни радник, год. IV св. 4, Сарајево 1948, 53.

⁵⁵⁴ Љубомир Дурковић Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 223. и нап. 134.

⁵⁵⁵ *Bosna u tajnim političkim izveštajima Františeka Zacha iz Beograda (1843—1848)* увод и избор Vaclav Začek, ANU, BiH. Građa, knj. XI. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo 1976, 106.

⁵⁵⁶ Љубомир Дурковић — Јакшић, *Србијанска штампа...* 201.

и Црна Гора за сусједне предјеле представљају жаришта слободе, а неослобођени предјели око Црне Горе предмет су сталног интересовања Цетиња.

Потарје и средње Полимље представљало је у то вријеме забити кутак европске Турске, без путева и саобраћајница, до 1865. и административно разједињено, до 1851. у домуену Мостара и Скадра, а од тада до 1865. у домуену Скадра и Сарајева, са нешто хришћанских трговаца у Пљевљима и Бијелом Пољу и још мањим бројем учитеља и свештеника. Но, ипак, и овде су допирали утицаји друштвених струјања из Београда, Ужица, Сарајева и са других страна, а од тада не изостају ни утицаји Цетиња. Јер, Црна Гора је привлачила својом слободом, плијенила жестином своје ослободилачке борбе. Уз то, становништво овог региона, посебно Потарја, са развијеном традицијом да потичу од Никшића, Мораче, Роваца, Бјелопавлића, Куче или из старе Црне Горе, окретало се Цетињу, па и своја четовања везује за четовања црногорско-брђанских хајдучко-ускокачких дружина, а четовође са овог подручја и други истакнутији народни прваци (претежно сеоске газде и чланови задружних породица), увијек су, кад би били у невољи, налазили прибјежиште у Морачи, Ускоцима или другдаје у Црној Гори.

Редовно обавјештавано о приликама у Потарју, Цетиње настоји да на њих и утиче. А тамо се брижљиво прате збивања у Црној Гори-региону их љетописци и хроничари Потарја и околине: билеже Његошеву смрт, те да се Данило „постави књазом”, да се 1853. „покрену сила турска, сва земља царева (...) сва бутун царевина (...) на Берда и Црну Гору и на књаза Данила”, али да „опет оста међан црногорски...” јер „Црногорци добри јунаци натраг грдне Турке повратише”.⁵⁵⁷ Прије тога, крајем марта 1852, писали су и прваци Ускока предсједнику Црногорског сената да по Затарју Турци затварају попове и друге виђеније људе, да су чули да су се „неке књиге у Затару уватиле па саде наместили низаме од Колашина с поред Таре да нико прећи никуд не море...” Очито, радило се о писмима упућеним из Црне Горе, па је зато уследило затварање виђенијих Затараца и постављање низама поред Таре. А Ристан Шарац, четовођа и ускок из Затарја, заједно с првацима Ускока, где је био избјегао, писао је књазу да је „народ на муку од глади”, али да су с војском поред Таре, наспрам тabora турских и пазе да им не ударе. Из писма је евидентно да ради према упутствима књаза, јер писаše: „Милостиви господаре, чуо сам да ме неко давија и рђаве ријечи проноси а ја ви се молим да им не вјерујете, докле се пред вама на очи видимо, па ћете онда виђет, јесам ли се јуначки држа и с Турцима кла што сам вазда и за које ви знаете (...) И желим доћи кад ви речете и добити вашу милост и науку ...”⁵⁵⁸

Те године је дошло и до отворене побуне у Дробњацима, куда је књаз послao Новицу Церовића и свога брата војводу Мирка, а Вук Поповић, из Котора, писао је Вуку Карадићу да „не престају мале и велике чете црногорске по ближим турским селима куће палити, плијенове додгонити и Турке сјећи ...”⁵⁵⁹ Устанак у Херцеговини, побуне у Дробња-

⁵⁵⁷ Записи и написи III, бр. 5532.

⁵⁵⁸ Записи, књ. VIII, 1931, 170, 234.

⁵⁵⁹ Владимира Боровића, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862, Београд 1923, 13; Вукова преписка VII, Београд 1913, 134.

цима и Васојевићима послужиле су као изговор Омер-паши Латасу за казнени поход против Црне Горе. Наиме, вођа херцеговачких устанака из 50-тих и 60-тих година XIX вијека је Лука Вукаловић, из Зубаца. Међутим, пошто је Турска главним виновником свих ослободилачких покрета у Херцеговини сматрала Црну Гору, која је уистину, најчешће, и држала шити тих устанака у својим рукама, то устаничке борбе, започете у 1852, умalo у 1853. нијесу довеле у питање и даљи опстанак Црне Горе, коју је, угрожену нападом Омер-паше Латаса, спасила интервенција Аустрије на Порти.

Књаз, и када је хтио, често није ни могао, било због самовоље Црногорца, или понесен догађајима, спријечити упаде са подручја Црногорских Брда на турску територију. Тако, у једном писму (од 15. VI 1854) Новица Џеровић обавјештава књаза да је ишао у Морачу да капетанима саопшти књажево наређење „да не дирају по Херцеговини у Турчине а камоли у Србина”, али кад се вратио у Ускоке није напао око 100 људи, већ „прсли далеко по Босни и Херцеговини”. Међутим, неколико мјесеци раније, када је Васојевићима запријетила опасност од бројне турске војске која се окупљала у Бијелом Пољу и околини, Џеровић им је, свакако, са знањем Цетиња, послao „нешто цебане и 300 Ровчана и Морачана”.⁵⁶⁰ Потарје је и тих година прва и најчешћа мета ових брђанских настрата. О једном из те године Вук Поповић пише 1. маја Вуку Карадићу: „Сад ево чух зле гласе за једну јаку чету, у којој има Морачана, Пипера и свакојакијех Црногораца што је одавна пошла на Колашин, па су неки изгинули, а неки којекуда се рапштркали”. Прије тога, у писму од 10. априла, писао је Поповић да је Дервиш-паша са три табора војске приспио „у Колашин близу Васојевића”, да су Турци заробили 250 Васојевића и градну штету причинили, те да је та иста војска одузела 100 коња Никшићанима, који су ишли у Пљевља да у замјену за со купе жита.⁵⁶¹

Потарје је, иначе, било предмет дуже преписке између Вука Карадића, с једне стране, и Вука Поповића и Вука Врчевића, с друге стране, преко којих је Вук хтио да дође до старих рукописних црквених књига („србуља”) из запустјелих манастира Потарја, којих је, према тој преписци, само у Добриловини било „два коњска товара”, одакле их је прилично и добио. Вук се зато, посредством Врчевића, обраћао и Новици Џеровићу, из чијег одговора сазнајемо да су се о овим књигама и запустјелој Добриловини бринули Шаранци. Сјећање на једног од ктитора — обновитеља манастира (с почетка XVIII вијека), Радича Милошевића, према народној традицији родоначелника неколико истакнутих шаранских породица, у народу је било још увијек живо, па отуда и брига о овом манастиру иако се налазио на подручју Колашина. Али, Шаранци су у замјену за ове „србуље” тражили нове књиге „мошковске”. О књигама из Добриловине, Довоље и других манастира из Потарја Вуку је најприје причао неки Пљевљак, од кога сазна „да негде на Тару у пустоме манастиру има сила свакојакијех Србуља, особито писанијех, па нико не смије да их узима и носи”, а потом му је податке о томе дао и Гильфер-

⁵⁶⁰ Записи, књ. X, 45. и књ. XI, стр. 63—4.

⁵⁶¹ Вукова преписка VII, 335.

динг. Даље, из ове преписке сазнајемо да су у Потарје тих година често долазили трговци из Котора, који су тамо куповали волове и коже.⁵⁶²

Брижљиво пратећи друштвена збивања у Потарју, Цетиње настоји да на њих и утиче, а свој утисак на Потарје и Затарје врши посредством Мораче и Ускока, полуслободних Дробњака, с подручја Васојевића, који од тада своју судбину коначно везују за судбину Црне Горе, мада је овде црногорски утицај био јак и одраније, посредством пљеваљских и бјелопољских трговаца, малобројног свештенства и др., прећутном сагласношћу за одлазак већих војних формација на ту страну и сл. Књаз је и јавно (у меморандуму министрима великих сила, потписници Париског уговора 1856) означио ужи круг претензија Црне Горе на ту страну, истакао заинтересованост своје државе за подручје до Таре и Лима.⁵⁶³

У условима општих немира на црногорско-турском граници, а пошто Црна Гора није стекла признање независности нити територијално проширење, књаз Данило одлази у Париз да од Наполеона III потражи заштиту за своју државу. Затим, по повратку отуда настоји да немире у Херцеговини искористи ради територијалног проширења Црне Горе и међународног признања њених граница, односно разграничења према Турској. Уз то покушава да и преговорима с Турцима среди пограничне односе. Но, како ови преговори нијесу завршени задовољавајућим споразумом, дошло је до гомилања турске војске у Дробњацима, Језерима, Пиви и даље на југ — дуж црногорско-турске границе. Гильфердинг је 1857. на Језерима нашао Албанце из племена Тоске, који су прије тога становали у мастистру Довољи, коме су причинили штету.) Пошто се ова војска углавном издржавала реквизицијом, у народу је дошло до општег нездовољства, па херцеговачки главари, на састанку гдје су присуствовали и прваци Дробњака и Шаранаца, споразумно с Цетињем, ријеше да се дигне устанак, који почетком децембра захватишира пространства. Тада је већа групација црногорских поданика упала на подручје Колашина, а Ускоци заробише дробњачког муџира и послале га на Цетиње. Ови сукоби, уз сукобе с Турцима из Албаније, до којих је дошло с пролећа наредне године, водили су оружаној конфронтацији; дошло је до познате битке на Граховцу, потом и разграничењу Црне Горе и Турске.⁵⁶⁴

Послије црногорске побједе на Граховцу дошло је до образовања међународне комисије за разграничење Црне Горе и Турске, па је Црна Гора и територијално нешто проширења. Овим разграничењем Црна Гора је на подручју Потарја добила Горње Липово, Речине и дјелове Бјеласице.⁵⁶⁵ Ова овде добијена земља подијељена је касније заслужним ратницима из Мораче и Роваца, обично по 5 рала земље и по 5 коса ливаде, док је

⁵⁶² Вукова преписка VI, Београд 1912, 620—27, 655—56, 746. и књ. VII, 253—54, 355; А. Гиљфединг, н.д., 284 — сликовито описао пропадање књига у манастиру Св. Архангела на Тари; В. Ж. Шћепановић, Књиге и книгорутици средњег Полимља и Потарја према старим записима, часопис Одзиви, бр. 8—9, Бијело Поље 1974, 97—108.

⁵⁶³ Владан Борђевић, Црна Гора и Аустрија 1814—1894, Београд 1924, 99—100.

⁵⁶⁴ В. Боровић, Лука Вукаловић, 31—47; Душан Вуксан, Књаз Данило — Седма година владе, Записи, књ. XVII, 1937, 132; А. Гиљфединг, н.д., 285—86; В. Записи и написи II, бр. 4147. и књ. III, бр. 5535.

⁵⁶⁵ Н. Дучић, Црна Гора, Гл. СУД, књ. 40, Београд 1874, 15. са картом тих граница; Аандрија В. Ланиновић, Побједа на Граховцу у списима савременика, Цетиње 1958, 195—97 док бр. 18.

сјенокос Адровица, од 200 коша ливаде, дат прваку Ђасојевића војводи Миљану Вукову.⁵⁶⁶

У току рада ове комисије изведен је напад на Колашин, који су организовали војвода Миљан Вуков и сенатор Новица Џеровић, што умало није довело у питање њен даљи рад.

Нападу на Колашин претходили су сукоби Васојевића и Колашинца, који су се понављали из године у годину, док су улади мањих четица и са једне и са друге стране били стални. На другој страни, у време од 1854. до 1858. Јоксим Кнежевић са Шаранцима стално је узнемирао подручје Доњег Колашина. Остављајући по страни више ових сукоба (на Тари, у Добролиовини, на Барицама, Пренђанима, упад у Обод и Лијеску Каљића, спаљивање Таре Бурђевића, сукоб на Бистрици Мушовића 1857., када је дошло и до два напада Васојевића на Речине изнад Колашина, одакле је протјерано муслиманско становништво, подухвате из Мораче и Роваца, те упаде Васојевића у Бихор и др.),⁵⁶⁷ потребно је истаћи да најзначајнији успјех Црне Горе на тој страни представља напад на Колашин у јулу 1858. године.⁵⁶⁸

У вези са нападом на Колашин занимљиви су наводи војводе Гавра Вуковића (син војводе Миљана, касније министар иностраних дјела Црне Горе), а потврђују се и другим изворима. Наиме, војвода Гавро сматра да су Миљана Вукова на напад подстакли охолост, хвалисавост и прекори црногорских главара, учесника битке на Граховцу, стална закрвљеност Васојевића и Колашинца, те жеља за осветом и, најзад, мотив личне освете, јер су му Колашинци непосредно прије тога убили брата, па је зато, а у жељи да се нешто значајно постигне и на овој страни за Црну Гору, уследио договор са Новицом Џеровићем за напад на Колашин. Пошто се „тајно договоре да и они нешто велико учине”, без знања књаза скупе велику војску — „Новица покупи обје Мораче, Ровца, Језера, Шаранце, а Миљан Нахију (тј. Васојевиће — Ж. Ш.), Лијеву Ријеку и нешто Кучу”. А о самом исходу борбе каже: „Све тврде куле града Колашина и околине предате су огњу и до темеља порушене. За тили часак град је постао рушевином (...). На граду Колашину и на Синђавини пало је наших мртвих и рањених око 200 друга. Турска погибија: просјечно и изгорело по кућама око шест стотина”.⁵⁶⁹

Иако је књазу Данилу било стало да се догађају не даје шири публициитет, јер се десио у вријеме рада комисије за разграничење Црне Горе и Турске, па је Цетиње настојало да се ствар заташика, напад на Колашин је снажно одјекнуо. Заправо, неколико дана послије разуре Колашина, Вук Поповић, опширним писмом, обавјештава Вука Караџића да су Миљан Вуков и Новица Џеровић ударили на Горњи Колашин, те од Колашинца учинили „грдило! роб! и гроб!”, да су им куће запалили, где су многи изгорјели, да је око 100 заробљено и да их је толико посјечено, док је на страни нападача погинуло 220 људи људи, највише Куче. Попо-

⁵⁶⁶ Завичајни музеј у Никишићу, Архива Јевта Милетина Николића, фас. VIII, 1. — предмет Диоба земље у Колашинском округу.

⁵⁶⁷ Војвода Гавро Вуковић, Војвода Миљан Вуков и Васојевићи 1820—1886, 17—22; В. Кнежевић, н.д., 62—87.

⁵⁶⁸ Датум је по старом календару, као и остали у овој књизи, осим у случајевима када је то другачије речено.

О значају овог напада на Колашин опширенije у једном мом раду у штампи.

⁵⁶⁹ Г. Вуковић, н.д., 22—4.

вић зна и о плијену, те да су Колашинци „жестоки јунаци”, који никад нијесу имали „над собом ни цара ни господара” и сл.⁵⁷⁰

И још један извјештач из Котора — додисник „Agramer Zeitung”-а (загребачке новине на њемачком језику), убрзо послије догађаја (7. август), обавјештава свој лист: „Колашин се састоји из два села (! — Ж. Ш.) горњег и доњег Колашина. Са околним селима и кућама које се простиру до ријеке Лима, он броји до 5 000 становника који по својој смјелости и храбrosti не уступају ускоцима из Мораче и Роваца”, изражава бојазан да ће се светити „пошто им је у овом рату упропаштено 12 000 говеди и већи дио домова, жена и дјеце”, а „турска влада није у стању да се супротстави њиховом ускочком начину ратовања”.⁵⁷¹ Међутим, Колашинци нијесу могли мислити о освети, већ су настојали да молбама на Цетињу поврате дио плијена, па једна делегација од 15 Колашинца са Мехом Пепићем и Омером Бурђевићем на челу, одлази књазу Данилу, гдје је пред књазом који их је лијепо дочекао и даровао, истакла хуманост Новице Џеровића што је спасио 30 заробљене дјеце да не буду посјечена. Карактеристичан је у том погледу и случај који наводи војвода Вуковић да је при нападу на кулу Башановића, која је нападаче стала много жртава, из запаљене куле „једна Туркиња избацила је из пламена свога ћетића од десет година међу наше војнике преклињући да га спасу”. И „војници су га примили и обасули сваком пажњом”, мада је „кула изгорела а сви Турци посјечени”.⁵⁷²

О нападу на Колашин и разарању града убрзо се сазнalo и у Цариграду, па је постојала опасност да догађај отежа рад комисије за разграничење. Зато француски адмирал Де ла Гравијер (укотвљен са ратним лађама у Дубровачкој луци), према инструкцијама француског амбасадора из Цариграда, пише књазу Данилу и тражи исцрпљан извјештај о догађају код Колашина и Бери код Подгорице, о сукобу који је претходио нападу на Колашин. Он каже да је чуо да је у нападу на Колашин убијено до 800 Колашинца и заробљено око 200 жена и дјеце, те сматра да се напад таквих размјера није могao извести без књажева знања, коме савјетује мир „нарочито сад, кад ради комисија на разграничењу”.⁵⁷³ Међутим, књаз је успио да кривицу за сукоб баци на Турке, а у Дубровник је послао Милана Вукова да се правда пред конзулима страних сила, кога је заједно са Џеровићем, за кратко, био и рашичио.⁵⁷⁴

Напоменимо узгред да интересантан примјер прецизности, са врло мало елемената пјесничке конструкције у опису стварног историјског догађаја, гдје је објашњен мотив напада, ток борбе и учешће истакнутих појединача и масе, исход сукоба, број жртава са обје стране, степен разорености града и значај његова разарања, представља пјесма *Бој на Колашину 1858.* из „Јуначког споменика” војводе Мирка Петровића.⁵⁷⁵ А „Јуначки споменик” је, познато је, издао Нићифор Дучић 1864, дакле шест го-

⁵⁷⁰ Вукова преписка VII, 344.

⁵⁷¹ Андрија Ланиновић, Из доба кнеза Данила, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, Котор 1931, 123.

⁵⁷² Г. Вуковић, н.д., 24—6; Анаица Шаулић, Новица Џеровић, Београд 1959, 224.

⁵⁷³ А. Вуксан, Књаз Данило, Записи XVII, 321—23.

⁵⁷⁴ Г. Вуковић, н.д., 25.

⁵⁷⁵ Војвода Мирко Петровић, Јуначки споменик (Пјесма Бој на Колашину 1858.), Цетиње 1951, стр. 35—8.

дина послије разарања Колашине, Због тога је, до појединости, тачна дескрипција догађаја.

Разарање Колашине снажно је одјекнуло у Затарју (пљеваљском и бјелопољском крају), па калуђери Св. Тројице код Пљеваља, који су брижљиво пратили забивања у Црној Гори и укратко регистровали исход битке на Граховцу, оставише и два записа о нападу на Колашин. Према првом: „1858 удари војска Васојевића и Морачана и Церногорска на Колашин и попалише 300 кућа и побише и погореше једно 1000 великае и мале (ваљда јудраслих ји дјече — Ж. III.) ... јулија 18 ден“. А према другом: 1858 ударише Васојевићи и Церногорци на Колашин, те га свега попалише, и што малие што велике роба би тенеф 1000 мјесеца јулија”.⁵⁷⁶ Очига, жртве на страни Колашинца биле су велике, а разарање града потпуно, јер у обавијештеност калуђера тешко да се може сумњати.

Разграничењем Црне Горе и Турске мир је повраћен само закратко. Одлуком комисије, Дробњаци и Васојевићи остали су разједињени, што ће представљати неуравличне тачке за даље црногорско-турске односе на подручју Полимља и Потарја, а чврстог мира није било ни на другим странама. Турска на својим границама није могла обезбиједити ред и мир, док је углед и утицај Црне Горе послије Граховца и Колашине код заграничног становништва знатно порастао. Из Потарја и Затарја те године пристижу жалбе Цетињу, јер отуда се очекује заштита — Бјелопољци се жале на зулуме турске, који се више трпјети не могу, нарочито послије колашинског сукоба.⁵⁷⁷

Те године и игуман Довоље јеромонах Пахомије писаše књазу да је манастир у великој нужди „од безаконога скота колашинског”, али и то: „У здравље твоје стране нас је сунце огријало (...) и почела је с турске стране твојим трудом правда излазити”, јер могао је да се око манастирске земље на турским судовима спори с Колашинцима. Истина, игуман се жали књазу да су Бојовићи Вуковићи и Кнежевићи (Шаранци) купили у Пренћанима и Вапкову турску земљу, не поштујући манастирско право првјенства куповине, а притисли и нешто манастирске земље. Пише да се жалио Новици Церовићу, па му овај рекао да су такви, као он (калуђер), издали на Косову.⁵⁷⁸ Јеромонах Пахомије није могао појмити да је Церовић водио смишљену политику насељавања Затарја бунтовним становништвом с подручја Језера, Шаранца и Дробњака.

С обзиром на нездадовољство актом разграничења Васојевића и Дробњака, племена сусједних Колашину и Затарју, сукоби на овој страни били су неизбежни. Јер, и само постављање граница, гдје није вођено рачуна с цјеловитости племена, изазивало је отпор и обраћање Цетињу да се приклjuче Црној Гори. Доњи Васојевићи пишу о томе и француском конзулу у Скадру Хекару, и, напротив, порез, који је требало предати турским властима, нека погранична племена предају Цетињу.⁵⁷⁹

У условима општих немира дуж црногорско-турске границе наново су отпочела и непријатељства на подручју Колашине. Тако, 4. јуна 1860. Вук Поповић пише Вуку Каракићу: „У вторник пред Тројичин дан уда-

⁵⁷⁶ Записи и натписи II, бр. 4153. и 4156.

⁵⁷⁷ Д. Вуксан, Књаз Данило, Записи, књ. XVII, 262.

⁵⁷⁸ Записи, књ. XI, 1932, 222—23.

⁵⁷⁹ В. Боровић, Лука Вукаловић 57—74; В. Кнежевић, н.а., 106—111; Димо Вујовић, Молба доњих Васојевића да се припоје Црној Гори, ИЗ, књ. XX, 1963, 303—07.

ре Шаранци, и Пивљани заједно на Доњи Колашин", те да је при нападу на утврбене куле било „46 мртвијех и преко 80 рањенијеј Шаранаца, а од Колашинца погину само двојица и двије им куле изгоре" и, даље, да су нарочито настрадали Шаранци, од којих су се многи удавили у Тари, па „од 400 пушака нашијех није их се половина вратило здравијех".⁵⁸⁰ Овде се радило о нападу, који је с подручја Шаранаца, према договору с првацима Васојевића, који су с Бјеласице имали да нападну Мојковац, Поља и Подбишће, извео Јоксим Кнежевић на Стричину Мушовића. Али, како до напада Васојевића није дошло, Шаранци су у овом походу градно настрадали (према неким подацима било их је око 70 мртвих), јер су у одбрану Стричине прискочила сва муслуманска доњоколашинска села, те су нападачи натјерани у безглаво бјекство, при чему су највише настрадали рањеници.⁵⁸¹

Пораз на Стричини тешко је одјекнуо међу црногорским брђанским племенима, а и на самом Цетињу, па је Доњоколашиницима припремана освета. У 1861. години дошло је и иначе до више сукоба на црногорско-турском граници, а у појединим дјеловима Херцеговине дошло је и до устанка, јако ље Црна Гора припремала за рат. Јер, на Цетињу је било преовладало схватање да ће Црној Гори поћи за руком да подигне устанак на једном ширем простору око Црне Горе, који би се потом претворио у своопшти рат противу Турске, а када је у Херцеговину послат Омер-паша Латас, Цетиње је то схватило као увод у нови рат. Протагониста ових схватања био је велики војвода Мирко Петровић, а пошто у плановима ове врсте Потарје и Затарје није могло бити заобићено, у околину Колашина и Пљеваља упућен је један од најповјерљивијих сарадника војводе Мирка, Машо Врбица. Његов задатак био је да тамо организује устаничке снаге, да од њих образује један одред који би у погодном моменту отпочео дејства према Санџаку и Старој Србији и успоставио контакт са књажевином Србијом.⁵⁸²

Започета као завјереничка, акција Маша Врбице на Тари се успјешно развијала, јер када је тамо послат (почетком јуна), књаз је писао Новици Џеровићу да Врбици дођијели 300 Шаранаца и поручи за толико Пивљана, али да нико не носи грба на капи. Осим тога, књаз је Џеровићу издао наредбу да свакоме који би пошао са Врбицом, а вратио се прије њега мора одузети имовину („тome да имаш узети све што има”), те да запријети „свакојему војнику да слушају Врбицу (...) а који не би њега послушао дајем му власт да га има мушкетати”. И већ крајем јуна Врбица је у свом „корпусу” имао 1700 људи, па је писао Цетињу: „За села турска на ову страну ако ми допустите да их раселим и у њих насељим Просјечане (валида Прошићенце — Ж. Ш.) и друге пограничне Србе, иначе ће бити рђаво стање Морачанима у Горњи Колашин. Тара остаје у њихове руке, а да се раселе Тара би била добар бедем”. Очиглато, Врбица је тражио одобрење да муслуманско становништво са лијеве стране Таре протјера и тамо насељи Прошићенце и друге Затарце, који су, изгледа, тада и иначе у приличном броју напуштали своје аге и ускакали у предио Дробњака, а то је и вријеме масовне хајдучије у Затарју. Хтио је да од Таре створи чврст бедем и тако обезбиједи Морачање, Ровчане и др., насељене послије 1858.

⁵⁸⁰ Вукова преписка VII, 367.

⁵⁸¹ Исто, 367; в. „Глас Црногорца“ бр. 35 за 1886. у некрологу поводом смрти Јоксима Кнежевића.

⁵⁸² Бранко Павићевић, Црна Гора у рату 1862, Београд 1963, 134—37.

Липову, Речинама и другаје по Горњем Колашину, одакле је, по свој прилици из већине села, мусимански становништво било избегло. Врбици није дато одobreње за ову акцију. Даље, он је извештавао да у пљевальском кадилуку има око 3 000 Срба спремних за устанак, од којих су два дијела наоружани. Зато моли да му се одобри да, пошто разори Колашин, удари на Пљевља, гдје би само из једне цамије отео око 200 троваца цебане; јавља да је успоставио везе са првацима Доњих Васојевића, а преко ових и са неким „од пецке нахије“. ⁵⁸³

Тада није било услова за заједничку сарадњу Србије и Црне Горе ради неког већег подухвата против Турске, па ни за устанак ширих размјера. Тако планови Маша Врбице нијесу реализовани, мада је крстарење његовог „корпуса“ Потарјем било значајно за јачање црногорског утицаја на овој страни, а чаркања и омањи сукоби овде нијесу ни престајали.

Један од најжешћих сукоба на овој страни јесте напад на доњоколашинска села Поља и Подбишће, организован као освета за Стричину и с намјером да се Полјани и Подбишћани претјерају преко Таре. Наиме, једна јака групација, састављена од Дробњака, Језераца и Шаранаца, а коју су потпомогли Ровчани, Морачани и нешто Катуњана који су тамо приспјели са војводом Марком Мартиновићем, под вођством Новице Церовића и Јоксима Кнежевића напала је 30. октобра 1861. ова села, насељена веома борбеним елементима. Иако нападнути изненада и јаким снагама, а опколjeni са три стране, којима због набујале Таре није могла притећи већа помоћ, Пољани су пружили жесток отпор, у ком изгине више њихових првака, међу којима и неколико Мушовића који су на добром коњима препливали Тару и Пољанима притекли у помоћ. Поља су прилично настрадала, али су и нападачи, уз велике жртве с обје стране, одбијени. Сукоби Колашинаца и сусједних племена друге конфесије настављени су, па је у једном из идуће године спаљена Штитарица, ондашње мусиманско село на граници између два Колашина. ⁵⁸⁴

Те године је дошло и до црногорско-турског рата, односно до такозваног другог Омер-пашина похода на Црну Гору. Потарје и средње Помлиње у овом рату били су озбиљно потресени, јер војску Хусеин-паше, који је командовао снагама такозваног „Лимског корпуса“ неколико пута су тукле црногорске снаге Миљана Вукова и Новице Церовића (једном код Бијелог Поља) и успјешно успоравали њено кретање у правцу Спужа и Подгорице. ⁵⁸⁵

Устаничке снаге са подручја Шаранаца и Дробњака биле су врло активне за све вријеме рата, често упадајући на подручје оба Колашина, а Затарјем су крстариле бројне хајдучке дружине Мића Глушчевића, Ристана Шарца и др. и свакодневно у запту држале затарска мусиманска села, плијениле стоку и прогониле је у Шаранце, гдје су многим од ових хајдука биле пребјегле и породице. А када је пљевальски кајмакам Ибрахим-бег Алабеговић извео напад на Шаранце, ове хајдучке дружине сустале у одбрану Шаранаца и слободе Црне Горе. Наиме, пошто је Омер-паша непосредно угрозио Цетиње, Миљан Вуков, са 1500 Васојевића, ве-

⁵⁸³ Душан Вуксан, *Друга година владе краља Николе*, Записи, књ. XIX, 1938, 261—62; Б. Павићевић, н.д., 136—37.

⁵⁸⁴ Вукова преписка VII, 399—400 „Глас Црногорца“ бр. 35/1886; В. Кнежевић, н.д., 95—8; Б. Павићевић, н.д., 198; в. и Јуначки споменик — пјесма бр. 14.

⁵⁸⁵ Б. Боровић, Лука Вукаловић, 123; Б. Павићевић, н.д., 296—97.

ћина Пивљана, Дробњака, Језераца и Шаранаца са Жарком Љешевићем, Новицом Церовићем и Јоксимом Кнежевићем остављају своја села и одлазе да бране Цетиње. Сазнавши за то, Алабеговић, са одредом јачине од приближно 1000 баштибозука и неколико чета регуларне војске, ојачан Доњоколашинцима и са нешто мобилисаних хришћана из Затарја (као комордије), извео је напад на Шаранце. На дан 6. августа у шаранском селу Руданцима потукао га је један одред Језеро-Шаранаца и пријадржених хајдука — Затараца, укупне јачине око 400 људи, да пошто на бојном пољу падне и сам Алабеговић, већина из његова одреда нађе смрт у изненада набујалој Тари или ломећи се низ окомите тарске литице. На страни устаника било је 60 мртвих, међу којима и истакнути хајдучки харамбаша из Затарја Мићо Глушчевић.⁵⁸⁶

О приликама из тих година у колашинском и пљевальском крају могућно је унеколико судити и на основу два поуздана извора турског поријекла. У првом се ради о подацима из заоставштине Џевдет-паше, ванредног инспектора Порте у 1863. и 1864. години за области Босну и Херцеговину. Поред података извјештајног карактера — о раду на снијавању побуњених нахија у Херцеговини и приликама у тим нахијама, о неким устаничким вођама (нпр. Жарку Љешевићу), завођењу редовне војне службе у босанском ајалету, односно спровођењу војне реформе, о заптијама, пандурима, раду на организовању „колони милитер, тј. војне границе око Црне Горе, и то у Херцеговини и новопазарском санџаку, чифлућком питању и др. — у извјештају се укратко дотиче и Колашину. Према њему: „Раније за време црногорских ратова Црногорци су били навалили на Колашин. Становништво колашинско, опет, борило се рушећи и падећи. С обе стране пало је много жртава. Кад Црногорци ударише с великом мноштвом људи, а овима с ове стране не дође никаква помоћ, Колашинци су били принуђени да напусте своје домове и свој завичај. Беху се растирули и тумараху по Новопазарском санџаку“. Даље, према Џевдет-паши, повратак Колашинца је организован уз помоћ војске, а потом се приступило утврђивању града и подизању кула, што је држано у највећој тајности да не би дошло до интервенције посланика страних сила на Порти, у чemu се и успјело, јер, „тамошњи крајеви су у буџаку (...) па пошто је положена основа, становништво Колашина се смести и ствар је узела облик свршеног чина“.⁵⁸⁷

У мисији Џевдет-паше налазио се, у својству секретара, Албанац Паско Васа-ефендија (касније Васо-паша и мутесариф једног санџака у Сирији), којему је, како сам каже, познавање „славенског језика“ помогло да добије „сигурна и тачна обавештења о статистици, трговини, индустрији и џиштем стању земље, па о свему томе прикупи податке, а, између осталог, и о приликама у Пљевљима и Колашину, док је Бијело Поље тада (до 1865) било у домуену Скадра, па зато о њему нема ни помена.“

Према Васи-ефендији, рачуни санџака Пљевља (по налогу комесара тада издвојен из Херцеговине и приклjuчен Босни) „нађени су окаља-

⁵⁸⁶ Вукова преписка VII, 421; „Глас Црногорца“ бр. 35/1886; В. Кнежевић, н.д., 98—105; Б. Павићевић, н.д., 355—57. Павићевић оправдано указује да се наводи претјерано велики број жртава на турској страни (Поповић—Вуку 2000, код Кнежевића 3000 и сл.).

⁵⁸⁷ Глиша Елезовић, Из посмртних рукописа Џевдет ахмед паше, Приложи за оријенталну филологију, св. II, Сарајево 1951, 248, 313—14.

ни крајом и расипништвом”, те је „рђава управа изазвала многе жалбе од стране народа (...). Кајмакам и готово сви чиновници примали су мито, чинили проневере и истовремено немилице трошили државни новац. Народ је трпео многа злостављања од стране чиновника. И најзад закључује: „С обзиром на рђаву управу која је тако дуго трајала у Пљевљима, мислим да могу рећи, да би без ових строгих дела и без реформи Џевдет-ефендије било, можда, тешких компликација у овом крају који је смештен шест миља од границе Црне Горе, могао доћи у безнадежно стање. Зато, по наредби Џевдет-паше: „Кајмакам Пљеваља, два мудира и кадија из Колашина били су смењени и оптужени, а „њихова имања продана на јавној лицитацији да се дадне задовољење онима који су се жалили”, док је више бегова, који су „починили злоупотребе како на штету владе тако и појединача”, затворено и присилено да „неправедно стечени новац” врате.

О Колашину Васа-ефендија записа: „Џевдет-ефендија посла генерала бригаде Махмуд-пашу (Freund) са редовним трупама да заузму Колашин кога су још од рата окупирали Црногорци. Ови су се у њему бесправно сместили и присвојили куће и поља становника мусулмана који су због тога били присилени да напусте свој крај и потраже уточиште на другом месту”, те да су Црногорци пред одлучношћу попустили, а пошто су добили и поруку с Цетиња, напустили су град. А „после напуштања вароши, Махмуд, паша запоседну крај; он уведе старе становнике у њихове куће и њихова имања. Затим системом утврђења успео је да Колашин буде заштићен од препада и да чува јавни мир”, прича Васа-ефендија, који додаје да је сада и становништво Дробњака напустило дволично држање и „најзад се морало потчинити месним властима”.⁵⁸⁸ У вези са тим занимљиво је и једно писмо војводе Миљана Вукова (од 18. јула 1864) књазу Николи, у ком га обавјештава да је доста „принужден” од Турака, јер од како „дођоше у Колашин да грађе град то нас са сви крајева опкошиће”, те и они из Берана „сиротињу фурсате па и зулуме чине”.⁵⁸⁹

Наводе Васа-ефендије о томе како је преузет Колашин од стране Турака, односно да је спор око Колашина окончан мирним путем, јер је књаз Никола, по савјету француског конзула из Скадра, наредио својим Црногорцима да се одатле повуку, потврђује једним извјештајем италијански конзул из Сарајева Дурандо.⁵⁹⁰ А неки калуђер из Тројице Пљевальске на једној књизи записа: „И гради Мамут-паша Маџар град у Горњем Колашину, и ћуприју на Тари на Подбашћу, и пробоше мајстори из Травника, и из Сарајева из Ерцеговине од Пљеваља и Пријепоља и аргати из Мостара од Биелог Поља и Сјенице и из Косова од Приштине”⁵⁹¹.

На основу ових података произлази да Колашин није био утврђиван од разуре 1858. до доласка комесара с Порте, односно све до лета 1864, јер Џевдет-ефендија је из Сарајева пошао за Пљевља 26. маја те године, па послије једномјесечног задржавања у Пљевљима за Пријепоље и Сје-

⁵⁸⁸ Паско Васа — Ефендија, *Босна и Херцеговина за време мисије Џевдет-ефендије*, Сарајево 1958, 93, 95—7.

⁵⁸⁹ Архавни музеј Цетиње, Архивско одјељење-Приновљени списи I, 28 — писмо војводе Миљана књазу Николи од 18. VII 1864.

⁵⁹⁰ П. Митровић — Х. Крешевљаковић, *Извештаји италијанског конзулатата у Сарајеву (1863—1870)*, Научно друштво НР БиХ. Грађа, књ. V, Одјељење историско-филолошких наука, књ. 3, Сарајево 1958, стр. 69—71. док. бр. 24. в. и стр. 66.

⁵⁹¹ Записи и натписи II, бр. 4162.

ницу, где је у сједишту Новопазарског санџака и ријешено да се Колашин заузме и утврди.⁵⁹²

Недоумицу, чини се, представља питање када је муслиманско становништво напустило горњоколашинска села, одмах послије разарања Колашина 1858. или за вријеме дјеловања „корпуса“ Маша Врбице и честих упада Језеро-Шаранаца, Дробњака, Васојевића, Морачана и Ровчана, узастопно неколико година пред други Омер-пашић поход на Црну Гору. Већих сукоба било је и у тој години, све до закључења црногорско-турског мира. Цевдеть-паша обавјештава да се то десило „раније за време црногорских ратова“, док Васа-ефендија каже „још од рата“. По свему судећи, ово становништво је с подручја Горњег Колашина истјерано 1858. године, јер, колико је познато, од тада, за период од неколико година, по-приште црногорско-турских сукоба на тој страни је увијек било подручје Доњег Колашина. У међувремену управне власти колашинског мудирлука су, највјероватније, биле смјештене на Мојковићу (Доњи Колашин).

Ванредни изасланик и у овом мудирлуку запази разне злоупотребе: мудир бијаше унапријед узео двоструки порез, а малмудир (финансијски управник) био је „украо влади своту од 200 000 пјастера, не рачунајући намирнице и муницију која је ишчезла за време рата са Црном Гором“, због чега су (заједно са кадијом) били смијењени и оптужени.⁵⁹³

Оцијенивши значај Колашина на граници према Црној Гори, Цевдеть-паша је наредио да се град заузме и обнови, што је Махмут-паша брзо учинио. Како спор није окончан мирним путем, била је издата наредба о примјени силе, чemu се Црна Гора, истрошена у рату 1862. и везана тешким уговорним обавезама, није могла супротставити. Даље, Цевдеть-ефендија, у извјештају Цариграду, предлагао је да се „у кадилуку колашинском, где народ још живи племенским животом“ и увијек под оружјем, приступи уређењу слично „колони милитер“, што је предложио и за кадилук никшићки и за Корјениће, како би се створио војни кордон око Црне Горе.⁵⁹⁴

Рат Црне Горе и Турске 1862, у ком умало није доведен у питање даљи самосталан развитак Црне Горе, као и прдор Омер-паше до надомак самог Цетиња, није умањио углед Црне Горе код околног хришћанског становништва. Цетиње је и надаље атрактивни центар снажних утицаја у заграничним предјелима. Уосталом, то је период националног буђења Зетарја, до чега је у дјеловима Херцеговине, Дробњацима, Васојевићима и другдје дошло и раније. Интересантна су, у вези са тим, и запажања Цевдеть-паше. Наиме, када је уочи његова доласка у Херцеговину (половином јула 1863) у једном селу у околини Пљевала био убијен један хришћанин, иако су убице биле „из неке хајдучке банде“, а мјесне власти предузеле истрагу, у Пљевљима „хришћани затворише дућане и овоме питању дадоше облик побуне“. Јер, према Цевдеть-паши, „у том крају од неког времена овакве личне злочине почели су да схватају као израз националне мржње“, па је из Цариграда била издата заповијест Черкез Абди-паши да из Битоља похита за Пљевља.⁵⁹⁵ А зазирања од утицаја Црне Горе на своје заграничне сународнике присутна су и код ње-

⁵⁹² Паско Васа, н.д., 97.

⁵⁹³ Исто, стр. 96.

⁵⁹⁴ Г. Елезовић, Из посмртних рукописа Цевдеть Ахмед-паше, 289.

⁵⁹⁵ Исто, стр. 272.

гова секретара, па је зато и потекао предлог да се око Црне Горе образује војни кордон.

За успехе Црне Горе на овој страни плаћала је хришћанска раја, јер пратећа појава свих турских пораза био је појачани терор над немуслиманским мјесним становништвом. Тако су се и раскућени Колашинци, за недаће које су их биле снашле, светили над недужним, па су почетком 1863. од њих прилично настрадали Бјелопољци. Изгледа да је тада више житеља овог мјеста убијено, а њихова имовина разграбљена, о чему се убрзо сазнalo у Дубровнику⁵⁹⁶ Истина, и Колашинци су прије тога били материјално тако упропашћени да се ни послије обнове града, у периоду од неколико година релативно мирног развитка, нијесу могли опоравити. Карактеристичан је у том погледу случај из 1870. године, када је на предлог представника новопазарског санџака скупштина босанског вилајета ријешила да се за изградњу цамије и школе у Мојковцу додијеле знатна средства из државне касе, иако је „законом уређено да се за овакве грађевине трошак од стране дотичних општина даје“. Истом одлуком било је предвиђено да се из државне касе плаћа и учитељ — „будући је житељство овога кадилука у вријеме рјешавања црногорског питања тако јако оштећено да се још није поправило, но се већина фамилија још и сад издржава царском милостињом“.⁵⁹⁷

Турска је, почевши од 1826. године (послије укидања јањичарског реда) извела читав низ реформи, које су пратиле организационе промјене у државној управи и реорганизацији појединачних административних јединица. Те промјене морале су се дотаћи и средњег Полимља и Потарја. Пљевља, Колашин и Пријепоље били су тада у домену Херцеговине, док је Бијело Поље било подређено Скадру. На управи у појединачним управним подручјима до 1835. били су капетани, мутеселими и војводе, док су кадије вршиле судску власт. Потом, до слома Али-паше (1851) управну власт у Херцеговини углавном су вршили мутеселими, које је постављао или скидао сам везир. У години Али-пашине слома Херцеговина је била издјељена на 15 управних подручја, срезова. Затим, Пљевља су подигнута на ранг санџака, на челу ког је стајао кајмакам, док су срезовима тада управљали мудири.

Од 1858. у административну подјelu су уврштена и села, односно сеоске општине, у којима су бирана по два мухтара од сваке конфесије, а када се радило о мањим селима, биран је по један мухтар.

За вријеме Џевдет-пашине мисије Пљевља су била у рангу санџака, а Колашин — у рангу среза (мудирлука). Џевдет-паша је Пљевља издвојио из Херцеговине и припојио их Босни.⁵⁹⁸ Али, убрзо затим у Турској је изведена поновна реорганизација државне управе, што је условило нову административну подјelu Босне, Херцеговине и новопазарског санџака. На основу ове нове реорганизације, односно одредби „Уставног закона Вилајета Босанског“, 1865. године установљен је овај вилајет као јединствена провинција са седам санџака. У састав босанског вилајета ушла је и Херцеговина, као санџак са више каза. Тако је укинута њена посебна администрација, заведена 1833, која је постојала и послије Али-пашине слома, односно реформи које је узвео Омер-паша Латас.

⁵⁹⁶ „Србске новине“, XXX, Београд 1863, бр. 27.

⁵⁹⁷ Лист „Босна“, Сарајево 1870, бр. 209.

⁵⁹⁸ Паско Васа, Н.А., 65.

На челу вилајетске управе налазио се валија, у санџаку кајмакам, а у округу мудир. Од 1867, када је донесена Уредба о организацији вилајета, управљачи санџака се називају мутесарифи, а каза (резова) кајмаками, који су били и заповједници полицијских снага своје казе. Судску власт су вршиле кадије казе, у санџаку кадија санџака, док је у вилајетском сједишту постојао један муфетиш (инспектор), који је вршио надзор над свим шеријатским судовима вилајета.

У састав Босанског вилајета ушао је и наново формирани новопазарски санџак (раније формиран негде послије 1790, а укинут послије 1817). Овај санџак је наново формиран нешто прије установљења босанског вилајета (1280. по хиџри, тј. 1863/64. године). Сједиште санџака било је у Сјеници, а сачињавале су га ове казе: Нови Пазар, Сјеница, Пљевља (Таслица), Нова Варош, Пријепоље, Бијело Поље (Акова), Колашин, Митровица, Беране и Троговиште (Рожаје). Као административно-територијална јединица, новопазарски санџак ће постојати све до 1902, од 1877. године као санџак косовског вилајета. Године 1902. новопазарски санџак је расформиран и формиран је сјенички санџак, па је каза Нови Пазар приклучена приштинском санџаку.⁵⁹⁹ Од тада ће назив новопазарски санџак представљати само историјски појам, а то је подручје и до наших дана задржаће име Санџак. Овом реорганизацијом од 1865. године колашинско — бјелопољско и пљевальско подручје нашли су се у саставу истог санџака, што ће бити веома значајно за развој друштвене мисли у средњем Полимљу и Потарју, значајно и за економски развој средњег Полимља и Потарја.

Каза Колашин све до берлинског конгреса 1878. године захватала је подручје Горњег и Доњег Колашина. То је био један од најзасталијих ако не и најзасталији срез у босанском вилајету — срез са једним градским насељем, више градом — тврђавом него привредним и културним средиштем области. Јер, привредни живот у Колашину развијао се толико колико је било довољно да подмири најнужније потребе градске посаде и малобројног градског становништва, као и нешто потреба становништа околних села. Усталом, пошто се град налазио на периферији области, села Доњег Колашина гравитирала су ка Бијелом Пољу, а нека ка Пљевљима и Пријепољу, па срез није представљао привредну цјелину. Сродност становништва оба Колашина, његова родовска организација и организација становништва на ратничкој основи оправдвали су даљи опстанак ове казе. А срез је према неким иако званичним не посве поузданим подацима, 1865. године имао 915 муслманских кућа, са 2 663 мушких глава, и

⁵⁹⁹ Исто, стр. 63—5; Х. Шабановић, *Босански пашалук*, 94, 232—34; Хамид Хаџибегић, *Архив босанског вилајета*, Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ књ. IV—V, Сарајево 1965, 75—7; Ахмед Аличић, *Уредба о организацији вилајета 1867*, ПОФ, књ. XII—XIII, Сарајево 1965, 219—34; Skender Riza j, *Vilajeti i Kosoves me 1878.* (Pregulimi politik dhe prethanat kulturo-aresimore dhe demografike), Годишњак Архив Косова II—III, Приштина 1970, 209—13; С. Ризај, *Управна подела Новопазарско-сјеничког санџака (1877—1902—1912)*, Наша прошлост VI, Годишњак Историјског архива у Краљеву за 1973, 35; Хајрудин Бурђић, *Уставни закон босанског вилајета ГДИ БиХ*, књ. XX, Сарајево 1974, 205—20; в. Хамдија Крешевљаковић, *Мутеселими и њихов дјелокруг*, Радови Научног друштва БиХ, књ. VII. Одељење историско-филозофских наука, књ. 3, Сарајево 1957, 81—5. Интересантно је овде напоменути да док се Бијело Поље до 1865. налазило у домуену Скадра, дотле је „Бијехор као самостални кајмакамлук припадао босанском вилајету“. — в. Вукоман Шалипуровић, *Путописи Теодора Ипена — Нови Пазар и Косово*, чланак „Мостови“ бр. 36, Пљевља 1977, 94.

634 православне куће, са 2 906 мушкираца. Занимљиво је да је 1851. године било 2 570 муслимана мушкираца наспрам 1 688 православних мушких глава, што би значило да је у међувремену број православних знатно повећао. Али, подаци су апроксимативног карактера, па и релативне вриједности.

Пљеваска каза је, према тим подацима, 1851. имала 2 845 муслимана (мушких), наспрам 3 760 хришћанских мушких глава, док је 1865. године у тој кази било 1 073 хришћанске куће, односно православна домаћинства, са 6 713 мушких глава, и 792 муслиманске куће, са 2 935 мушкираца.⁶⁰⁰

Културну заосталост колашинске казе, односно ужег подручја Потарја и дијела међуречја Таре и Лима најбоље карактерише чињеница да је, почевши са 1284. па до 1289. године по хицри, односно за период од 1867/68. до 1872/73. у овој кази постојао само један сибјан мектеб, док се број тих школа у сусједној, бјелопољској кази кретао од 11 до 27, а постојала је и једна свјетовна средња школа (руждија), истинा, тако само по имену, јер у марту 1871, пошто је подигнута нова зграда, имала је само једног учитеља. Каза Пљевља, поред вишег сибјан-мектеба и руждије, од 1873. године имала је и једну медресу. О немуслиманским школама у колашинској кази у то вријеме није могло бити ни говора. Од 1870. радила је тајно (неко вријеме у пећини) само школа при манастиру у Добриловини. Цркава, такође, није било, с великим тешкоћама су се одржавали обновљени манастири Добриловина и Довоља, смјештени у неприступачном кањону Таре, а штићени од Језераца и Шаранаца, који су тих година под турском влашћу били само номинално. Школске прилике немуслиманског становништва у бјелопољској и пљевальској кази биле су нешто повољније; тамо су у варошима радиле по једна српска основна школа и прије 1850. године.⁶⁰¹

Основна привредна грана становништва колашинске казе било је сточарство, а производња житарица, нешто развијенија на подручју Доњег Колашина, није могла подмирити ни потребе становништва, па је жито добављано са стране, претежно из Пећи.⁶⁰² Слично стање у том погледу било је и у селима пљевальског краја, док је у околини Бијелог Поља земљорадња била знатно развијенија. Уз то, у Пљевљима и Бијелом Пољу дио становништва бавио се и трговином, а у оба мјеста било је прилично развијено и занатство. Тамо је и живот био знатно сношљивији него у Колашину.

Својеврни друштвени услови на тлу Колашина — ратничко-пљачкашка привреда, свакодневна несигурност, страх од осветничке рuke прногорских хајдучко-ускочких аружина и оних из Затарја — дали су средину у којој је право јачега неограничено господарило, а силеџијство представљало квалитет. Поникао у крварој крајини, а потхрањиван пјесмом о бојевима у својој средини и ван ње, где се пјевало како о универзалним јунацима муслиманске народне епике тако и о подвигу саплеменика, па и о силеџијском чину, Колашинац — крајишник се од малих ногу наслушао да су ратништво и четовање једино занимање достојно њега. Слуша-

⁶⁰⁰ Подаци према Шафарику, Гл. СУД. књ. XX, 1866, 224—2; Паско Васа, н.д., 64.

⁶⁰¹ Хајрудин Курић, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини*, Посебна издања САНУ, Београд 1965, 178, 185, 196; Р Петковић-Поповић и В. Шалипуровић, н.д., 267, 276; Босна бр. 249 за 1871.

⁶⁰² Недељни лист „Сарајевски цвјетник“ бр. 49 за 1872.

јући о јунаштву Берђелеза, Муја и Алила, тај страстима и мржњом затуцани горштак развија мисао да су Мујо и Алил опјевани са мегдана у другој средини „асли” родом из Колашина.

Пјевало се тако у дугим рамазанским вечерима, крај стада на катуну (сточар увијек има времена), на скупу весеља ради, али не о чежњи и уздисању, већ о надалеко опјеваним мусиманским јунацима, о бојевима „насред ломне Горе Љрне”, ратовању са „Карађоком”, о подвизима својих саплеменика: Исмаил-аге Мартиновића, Бећир-барјактара, Мумина Баковића, Фејзаге Каљића и др., о својој сабраћи из турског Никшића. У тој пјесми није било ни помена о расцветалим баштама, севдаху и ашиковању, већ о планини, кланцу, бусији и ждијелу. А о томе им је тих година пјевао њихов гусларски бард Бор Хусо Хусовић, слијеп од рођења (20-тих година XIX вијека), натпркосјечног талента и са способношћу да успали машту горштака, да распали страсти и позивом на нова четовања подстакне на подвиг. (Колашин је тако, поред Стараца Милића, дао у то вријеме још једног ствараоца, који се винуо до самог врха народне епике). А Бор Хусу се вјеровало, јер он је пјевао и ван Колашина, широм Санџака и Босне, а кружиле су приче да је пјевао и пред царем Фрањом Јосифом.⁶⁰³

Живот раје у тој средини,⁶⁰⁴ иако непотпуно, карактерише једно писмо немусиманских житеља Колашина упућено књазу Николи 1869. године: „Свјетlostи наша, без захода сунце, које ми сваки дан гледамо да нас огрије (...) који подносимо велики зулум агарјански мимо све народе по осталијем мјестима (...) подносимо сваке зулуме и терете (...) гинемо сваки дан без ништа и слободни нисмо код кућа нашије на туђој земљи, који с великијем труđом живимо, оремо и копамо, сијемо и жњемо а када све свршимо, и овршимо добе на гувно спахија и ага и пак најприје спајија узме осмину од нас, па ондај ага узе половину, ми останемо превитије руку”. Дакле, умјесто десетине и четвртине, или понегде, трећине уобичајених оптерећења раје, оваје су давања била осјетно већа, јер спахија је узимао осми дио, а ага половину прихода са земље. У писму се даље, поред осталог, жале: „Имена српска само имамо, друго немамо ништа. Најгоре јаде што нам понеку дјевојку приличну виде, пак добу те је отму на зор и одведу њиној кући, подрже је по мјесец дана и доведу у ћуметицу (хућумет, ћумет-зграда у којој су смјештене управне власти — Ж. Ш.), потурче је које се то налази сваки дан (...).” Жале се да не смију крштавати дјецу, на обавезни дукат-два ако се неко жени, који ага тражи „за атар царев”, па додају: „Преко свега тога танзимате и порезе и војне паре дајемо, све бисмо давање опростили да нам је слободно радити и закон свршавати”.⁶⁰⁵

⁶⁰³ А. Шмас, *Бор Хусо Хусовић*, Прилози проучавању народне поезије књ. V св. 1, Београд 1938, 131—36; Истри, *Биљешке из Санџака*, Прилози проучавању поезије, књ. V св. 2, 278; Архив Србије — Збирка код Лубурића, кут. XIV, 139.

⁶⁰⁴ Опширније: Ж. Шепановић, *Друштвено-економске прилике у Зетарју уочи и за вријеме источне кризе 1875—1878*, Из књ. XXXI, 1974, 55—93; Ж. Шепановић, *Друштвенополитичке прилике у Потарју и Зетарју уочи устанка 1875. и прва устанничка година у том крају*, Посебна издања АНУ БиХ, књ. XXX. Одељење друштвених наука, књ. 4, Сарајево 1977, 229—46, али већи дио текста тога рада овде изложен.

⁶⁰⁵ Душан (Вуксан), *Тешко стање у Колашину*, Записи књ. XVI, 249—250.

И други оновремени извештаји указују на несносно стање у Колашину, али и на тешке прилике у сусједним подручјима; у бјелопољско-пљевљском крају — биљеже и појединачне случајеве присилне исламизације и мушких лица и њихово уписивање у низам, а уписивању у низам супротстављало се и мусиманскост становништво крајева, па је 1869. поводом тога у Бијелом Пољу дошло и до крвопролића.⁶⁰⁶ Најгоре што су ова исламизирања вршена у присуству мјесних власти, па се на заштиту није могло рачунати. Иначе, присилна исламизација дјевојака и млађих жена није представљала само спорадичну појаву, посебно на подручју Доњег Колашина. Насилно одвођење младих жена, плачке, отимачине, убиства без разлога и други акти силецијства били су пратећа појава свакодневног живота. Јер, облашћу, крећући се на међупростору Колашин — Бијело Поље — Пријепоље — Пљевља, допирући повремено и до Прибоја, крстарило је неколико мусиманских одметничких дружина. Одметништво Мехмеда Корјенића, који је себе називао и присиљавао друге да га зову Берђелезом, десетогодишње четовање Бор Гана Мицановића и др., представљали су праву напаст за мирно становништво једног релативно ширег региона.⁶⁰⁷

Изненадни упад одметника од власти и закона, одметничке дружине која доноси плачку, ватру и смрт била је латентна опасност над сваким домом и селом Затарја. Кабадајијска силецијства Авди Бока, Бор Гана Мицановића и Мехмеда Корјенића попримила су несхватаљиве размјере, а пљевљски кадија на учстале жалбе одговарао је, можда, и резигнирано: „Нијесу мени у цепу Колашинци да их добавим”. Ни покушаји самог валије да се на подручју Колашина, Берана, Бијелог Поља и Пријепоља заведе ред задуго нијесу давали резултате. Искоријенити мусимански хајдуцију, оваје није било нимало лако, јер су многи харамбаше ових дружина били регрутовани из редова пандурске војске Дедаге Чентића, сина Смайл-агина. Наиме, послије разграничења Црне Горе и Турске, ова органи зова јединице пандура, састављене од различитих народности са Балкана, са задатком да одржавају ред и чувају границу према Црној Гори. Убрзо, ова војска се изроди у праве разбојнике. Затим, кад власт распусти ову војску и на границу постави редовне кордунаше, ови, навикли на докон живот, одаше се хајдуцији, окупивши око себе разне бускућнике склоне беспосличењу, скитничењу и радњама криминалне природе. Пошто су годинама угрожавали безбједност на једном релативно ширем подручју, а власти немоћне да их се друкчије ослободе, понудише харамбашама ових дружина официрска звања у заптијским јединицама, на шта ови присташе, па, вични хајдучким склоништима и јатацима, убрзо ликвидираше некадашње своје дружине.⁶⁰⁸ Истина, ликвидацијом ових дружина одмет-

⁶⁰⁶ Милан Прелог, *Повијест Босне у доба османске владе књ. II*, Сарајево с.а. стр. 104; в. „Црногорец” бр. 15 за 1971.

⁶⁰⁷ „Црногорец” лист за политику и књижевност, год. I, Цетиње 1871 бр. 13, 15, 19, 21, 24—26, 37, 38; П. Митровић — Х. Крешевљаковић, н.д., 227—28; Ж. Шћепановић, *Друштвено-економске прилике...* 50—61.

⁶⁰⁸ Мартин Бурђевић, *Мемоари са Балкана 1858—1878*, Сарајево 1910, 10—11, 76; „Црногорец” за 1871, бр. 19, 25, 48. — Четовоћа Корјенић нагоније је људе да га љубе у руку, а Колашинци су насртали и на имовину св. Тројице, ту, на вратима самих Пљевља, која су тада, према извештају отуда, имала 120 српских и 650 мусиманских кућа Међутим, према једној биљешки у „Сарајевском цветнику” бр. 16 за 1869. годину каже се да Пљевља имају око 300 мусиманских кућа.

ништву у Затарју није учињен крај, јер су својеврсни друштвено-економски услови живота били погодно тло за нишање нових дружина, а овде су ускакали и одметници са других страна. Беспушно Потарје било је погодно уточиште за све оне жељне четовања, а прилике тамо најбоље карактерише крилатица: „Тара не зна за цара”, што ће рећи — земља бесуђа. Зато нове су дружине биле састављене од конфесије, а прилике се овдеје, све до устанка 1875, нијесу мијењале набоље. Штавише, на основу оновремених извјештаја и повремених, често закасњелих вијести може се закључити да је у годинама које су претходиле устанку стање у области било све теже. Тако, вијести из 1872. са подручја Колашина, Пљевља и Бијелог Поља указују на перманентни немир и на увећане старе и измишљене нове намете од стране ага и бегова.⁶⁰⁹ У тој години јављају се и јачи погранични сукоби између Црне Горе и Турске, па и жестоки окршај на Липову, изнад Колашина, између црногорске народне и турске регуларне војске. У овом сукобу су поражена три батаљона низама и око 1000 башбозука.⁶¹⁰

Пораз Турака на Липову није довео до заоштравања црногорско-турских односа, али је терор над рајом по селима појачан од стране силеција, па од стране органа власти над градским становништвом у Бијелом Пољу и Пљевљима, где је вршена истрага поводом 34 запаљена српска дућана,⁶¹¹ јер пораз Турака морала је искијати раја.

Према вијестима из 1873. међуречјем Таре и Алима и даље су крстарије чете одметника, међу којима се злодјелима истицаше Авди Боко са 20 Усовића — „газија Мухамедова курана”, па број недужно убијених у тој години би осјетно увећан. А у Пљевљима чаршија (пословна четврт вароши, начичкана српским дућанима) за годину дана три пут горје-једном, према допису отуда, паликуће предаше отињу 56 дућана, а 50 других су преконоћ проловаљени и опљачкани, градски мецлис растјеран. Из Колашина стизале су вијести да су за рају наступили „најтежки зулуми од памтивијека”, да зулумћари хоће да спале Добривину због рајинског окупљања код манастира, и др.⁶¹²

Наредна, 1874. година, неродна, гладна и оскудна, те испуњава немаштином проузрокованом сушом, донојела је становништву Затарја нове намете и нова злодјела, што је дјеловало као доливање горива на варничаву средину. Тада је из Потарја и средњег Полимља присилно покупљена раја да с воловима и коњима иде у Сјеницу на бесплатан рад. Иначе, и сада, оне ријетке вијести које су пристизале отуда јављале су о учесталим безакоњима и у сједиштима самих каза, а према њима, и у колашинској, и да је суд хтио да штити рају „јарамазима не може ништа, јер су Турци а братства (силеција — Ж. Ш.) јака”, па „што је околине колашинске а нарочито села Поља, Бистрице, Прошћења, Обода и другијех, ту се мало који дан прође без убиства”.⁶¹³

⁶⁰⁹ „Црногорац” бр. 3, 21 и 27/1872.

⁶¹⁰ Радоман Јовановић, *Црногорско-турски погранични односи и бој на Липову у 1872. години*, ИЗ, књ. XX, 1963, 563—83; „Црногорац” за 1872, бр. 28, 29, 36, 37, 44.

⁶¹¹ „Црногорац” бр. 42, 44 за 1872; Аница Шаулић, Новица Церовић, Београд 1959, 237. наводи да су послје пораза Турака на Дробњацима 1862. Срби-трговци у Пљевљима, плашћени се освете, држали своје дућане затворене 6 дана.

⁶¹² „Глас Црногорца” год. I, Цетиње 1873, бр. 2, 9, 13, 14, 14, 32, 36.

⁶¹³ „Глас Црногорца” за 1874, бр. 2, 10, 11, 32, 34, 44, 45, 49.

На сва ова безакоња одговарало се отпором, јер су Потарјем и Затарјем знатно одраније, крстариле и српске хајдучке чете из Затарја. Истакнуте вође тих хајдучких затарских дружина били су Мићо и Јован Глушчевићи, из Камене Горе изнад Пријепоља; Маринко Леовац, из околине Пљеваља, и др. У прво вријеме ове дружине координирају своју дјелатност са акцијама Језераца и Шаранца, односно са ослободилачком борбом ових племена против Турака. Тако, на примјер Мићо Глушчевић, са својом дружином, учествује у бици на Шаранцима 1862. године, гдје и сам гине. Међутим, неколико година послиje Мићове смрти, у вријеме активистичке политike кнеза Михаила, неке од тих дружине (Јован Глушчевић, Леовац идр.) беже у Србију и у Ужицу стварају завјеренички центар, одакле су, у духу смјерница политike српске владе и кнеза Михаила, најеравали подићи устанак ширих размјера. Они су тамо остали и за вријеме намјесничког режима очекујући вријеме погодно за акцију.⁶¹⁴

Нереди у колашинско-блјелопољском крају ометали су и развој трговине, па су трговци обје конфесије били заинтересовани за ред и сигурност. Тако, у једном допису „Сарајевском цвјетнику”, с почетка 1872, неки „Хусеин и Селим, трговци из Бијелог Поља” хвале енергичност „Ахмед ефендије, буљукаге заптијског овога кадилука”, који предузима мјере „у корист јавне сигурности”, а да ова није била задовољавајућа евидентно је и из режимског гласила. Развој трговине су спречавале и лоше комуникације, јер, према истом гласилу, „путови водећи из Бијелог Поља у Колашин и Беране, истина, грађени прије неког времена, но су већ тако покварени да једва име пута заслужују”. Иначе, Колашин је телеграфском жицом повезан тек 1871. године.⁶¹⁵

Тих година хришћанском становништву у Пљевљима пријетила је опасност од међусобних размирица и трвења, јер у вароши се осјећао разорни рад антисрпског фанаријотског центра из Мостара, а поједини пљевальски свештеници радили по упутствима отуда. А 1874. мостарски фанаријотски владика Прокопије, назван у народу „деспот ефендија” пође из Мостара да у Пљевљима обиђе „своју паству” и освјешта обновљени манастир Св. Арханђела на Тари. Дочек и знатан износ новца који је требало дати за освјештење представљали су знатно оптерећење за сва мјеста куда пролазше, што изазва нездовољство у народу, највише што владика бијаше непријатељски расположен према Црној Гори и што није знао српски чисто говорити.⁶¹⁶

Последица тешког положаја православног становништва у Затарју била су бјекства појединача и појединачних породица у Србију. На другој страни, неке од тих породица беже за Црну Гору или у предио Дробњака, гдје их је доста изbjегло из прошћенске групе села. И Новица Церовић је тада настојао да се у Дробњаке врати дио породица чији су се преци неком приликом одселили у Затарје, јер наслућивао је да је општи устанак на помоду. Исељавања, болештине и др. утицали су да су се јафте

⁶¹⁴ Вукоман Шалипуровић, Устанак у западном делу Старе Србије 1875—1878. Титово Ужице 1968, 24—5.

⁶¹⁵ „Сарајевски цвјетник” за 1871, бр. 35 и бр. 6 и 11 за 1872.

⁶¹⁶ „Глас Црногорца” бр. 2 и 9 за 1873. и бр. 32, 33 за 1874. Пљевља су и послиje нове административне подјеле била под јуридицијом херцеговачке митрополије.

(овдаје у значењу групе села која су припадале мањој општини, касније кометији) прориједиле и свеле на по неколике куће.⁶¹⁷

Опште врење које се 70-тих година запажа у Босни и Херцеговини утицало је и на Потарје и средње Полимље, односно на буђење националне свијести на овом подручју. Уже подручје Потарја, тј. читав низ немусиманских села ближе Тари, било је под јаким утицајем црногорске пропаганде, којој су као трансмисионе станице служили Острог, Језера, Шаранци и Васојевићи, а нарочито манастир Добриловина, односно игуман манастира Дожић. Послат у Добриловину 1866. године, посредством војводе Мирка Петровића, Дожић је овдаје развио врло жив национални рад. Његовом слању у Добриловину претходио је један разговор на скупштини у Острогу, а острошке скупштине, тј. манастирске свечаности служиле су књазу Николи за сусрете и разговоре с првацима Језера, Шаранаца и Затарја. На ове свечаности долазили су и поједини грађани Пљеваља и Бијелог Поља, па је овом приликом поведен разговор о обнови Добриловине, запустјеле 1833. Пошто су присутни Затарци изјавили да обнову не смију помоћи, послала се прихватио Јоксим Кнежевић са Шаранцима. Дошајуши у Добриловину, Дожић је, уз помоћ Цетиња, код виших турских власти водио спорове да се манастиру поврати земља, „коју су били пристали и Срби и Турци”, па приходима са земље, а највише прилозима доведе манастир у ред, подиже манастирске куће и отвори школу, вјероватно 1870, а можда и годину дана раније. Отварање школе, иако је углавном радила тајно, представљало је значајан корак на развијању националне свијести овдашњег становништва — надзор над радом школе вршио је изасланик с Цетиња. Велики допринос Дожића састојао се и у пружању помоћи селима Затарја при бирању народних првака, који су, независно од турских власти, рјешавали све спорове својих селана, као што су то радиле племенске старјешине у Црној Гори.⁶¹⁸

Пропагандни рад Цетиња на овој страни није био посве концепцијски разрађен, али није ни изостајао. Црногорска пропаганда у то вријеме, па и касније, интересе Црне Горе идентификује се династичким интересима куће Петровића, а углед књаза и његове династичке куће био је тада у Затарју велики. Успјеси Црногораца на Граховицу и њихове борбе у вријеме два Омер-пашина похода, где се као главнокомандујући истакао књажев отац Мирко Петровић, морали су заразно дјеловати и на овај забити крај. Ово утолико прије што сиљејства на подручју Колашине бијаху попримала несхатљиве размјере, док је заштита од стране власти била никаква. Тако, према допису из Колашина, одметник Адем Раповић бијаше до тада убио 36 невиних људи, али, умјесто заслужене казне, на посредовање локалних власти, од валије доби помиловање и би именован „крк серадом”,^{618a} тј. заповједником једне формације нерегуларне војске која се стара о безбједности путева и гоњењу хајдука.

Утицај Београда је овамо допирао преко поједињих трговаца из Пљеваља и Бијелог Поља, мада је индикативан један допис из колашинског

⁶¹⁷ П. Мркоњић, н.д., 273—74, 277; И. Косанчић, н.д., 46—7; А. Шаулић, н.д., 159.

⁶¹⁸ С. М. Путник, *Мали додатак к описивању манастира Мораче и Добриловине А. Јовићевића учитеља, Просвјета, св. IV, Цетиње 1895*, 219—20; В. Боровић, *Манастир Добриловина, 174—76*; Ристо Ј. Драгићевић, *Неколико архивских података о школама у Црној Гори у осмој деценији прошлог вијека*, ЈЗ, књ. VIII, 1952, 21—2.

^{618a} А. „Глас Црногорца” 1875, бр. 12.

кадилука с почетка јула 1872. да многи трговци преврћу дукате и не маре за оглобљене сељаке. Јер, наводно, они говоре: „Лако је сељаку устајати против Турске, он нема ништа да изгуби до ли толи живот, а живот му је и онако мрзак, али ми не можемо тако, јер ми имамо доста и све то стекли у нашег добrog Султана”.⁶¹⁹ Опартунизма је свакако било, па је могућно да се хришћанска чаршија није олако упуштала у неизвјесне по-духвате. Положај трговца био је повољнији него положај сељака, што не значи да је био задовољан постојећим стањем. Истина, носилац свих покрета против турске власти овде је у то вријеме село, и, што је интересантно, покретач свих акција је у првом реду богати сељак или сељак средњег имовног стања. Но, ипак, ваља напоменути да су утицаји из Србије овдје највише допирали посредством трговаца; село је, углавном, преко њих сазнавало о приликама у Србији и, по правилу, добијало љепшу страну слике србијанског друштва. Тактизирања појединача или појединачних група било је неминовност у једном процесу, али тешко да би се могло рећи да је овдашњи хришћански трговац био равнодушан према страдањима своје сабраће сељака, јер и сам је у већини својински био везан за земљу.

Дружине хајдука — емиграната (Глушчевића, Леовца, попа војводе Жарка Љешевића из Пиве, а емигрант у Ужицу) настањене у Ужицу вршиле су, такође, одређени утицај на Затарје. Постоје и подаци да се у намјераваном устанку, који је 1867, уз помоћ Србије и Црне Горе, требало да подигне група завјереника из Београда са херцеговачким прваком Мићом Љубибрatiћем на челу, озбиљно се рачунало на ово подручје. Наime, у пројекту намјераваног устанка, који је 11. маја те године Љубибрatiћ предао Гарашанину, рачунало се на побуну Васојевића, Дробњака, Шаранаца и др., одакле би се нападало и у правцу Лима. Међу потенцијалним устаничким вођама нашли су се, поред осталих, Јоксим Кнежевић, Окица Видаковић, Маринко Леовац, војвода — поп Жарко Љешевић и др., а предвиђена је и блокада Колашине. И у планираном устанку у 1873, који су поново намјеравали покренути Херцеговци, емигранти у Србији, рачунало се на Потарје и Затарје. (Изгледа да је са пројектом био сагласан и Новица Церовић.) И овога пута, поред осталих устаничких вођа из Херцеговине, били су предвиђени и они чији је задатак био да организују устанак на овом подручју — „војвода Жарко Љешевић, Окица Калевић, Маринко Леовац, Јован Глушчевић и Зелен Кулић имали су такође да спреме што је могуће већи број војника из Пиве, Језера, Шаранаца и Затарја”.⁶²⁰

Пљевальски крај у ово вријеме нијесу мимошли ни утицаји завјереничких организација из Босне, односно из Сарајева, јер изгледа да су Пљевља била укључена у завјереничку организацију из Сарајева. Тако, према једном списку „усталаци народних”, који је крајем 1869, говорећи о свом националном раду, намјеснику Ристићу доставио учитељ српске основне школе у Сарајеву Богољуб Петрановић, тада познати национални радник у Босни, прота Вуле Гостић из Пљевала, Аћим Веселичић из Пријепоља и поп Ристо из манастира Милешева, били су међу онима „преко

⁶¹⁹ „Црногорац” 1872, бр. 27.

⁶²⁰ Саво Љубибрatiћ — Тодор Крушевић, *Прилози за проучавање херцеговачких устанака 1857—1878. године* (из архиве војводе Мића Љубибрatiћа), ГИД БиХ VII, 1856, 187—89, 194—95.

којих смо поглавито спремили и уредили чете народне (...)"⁶²¹. Симптоматично је у том погледу и путовање, о школском распусту 1870. године, учитеља и познатог националног радника Саве Косановића „из Сарајева у Вранеш окружија колашинског највише ради промјене ваздуха“. Истина, он каже да је „свраћао у неке цркве и манастире од којих су многе порушене и запуштене те узгредно прибиљежио неке стварине и записке...“⁶²² Косановић је у то вријеме био укључен у завјеренички рад у Сарајеву.⁶²³ Занимљиво је напоменути да се Косановић, колико се из по-датака које пружа може видјети, кретао беспутним селима доњоколашинског подручја насељеним немуслимanskим становништвом, које ће касније, у устанку, узети живот учешћа, а претходно је обишао и дио пљевальског краја. Иначе, у Доњем Колашину није посјетио познате манастире Вранџицу и Равну Ријеку, тада оба у рушевинама, али и близу саобраћајница, а посјетио је мање познате Блишково и Соколац, па вјероватно, да ово путовање није предузeo само „ради промјене ваздуха“.

Утицај српске пропаганде на Потарје и средње Полимље додирао је и посредством такозваних благодејанаца, односно државних питомaca из ових крајева који су се школовали у Србији. Њих је било и из ових крајева, истина, понајвише из Пљеваља и Васојевића, али их је било и с подручја Колашина, а највише их се школовало у Богословији у Београду, односно од 1873. у такозваном Другом одјељењу Богословије, где су примани на основу препоруке своје прквено-школске општине или неке истакнуте личности.⁶²⁴

Пропагандни рад с Цетиња, поред осталог и преко званичних гласила (од 1871. листа „Црногорац“, односно од 1873. „Глас Црногорца“), те по-литички утицаји Београда, Сарајева и с подручја Херцеговине психолошки су припремали српско становништво Потарја и средњег Полимља за предстојеће догађаје. Јер, у свим комбинацијама завјереника револуционара рачунало се на устанак овог становништва, па је опште предустаничко врење уносило немир и у овај крај. У још једној од тих комбинација рачунало се на подизање устанка у пролеће 1873. Али пошто се један овакав подухват није могao замислити без учешћа Црне Горе, херцеговачки главари који су припремали овај устанак ријеше да о свему обавијесте књаза Николу. Стога су једно писмо у ком излажу своје намјере послали Машу Врбици да га овај прослиједи књазу, који се тада налазио у Бечу. У писму, уз молбу да се књаз заузме да руски цар (тада се, такође, налазио у Бечу) одобри да Црна Гора може помоћи устанак, саопштавају своју готовост да устанак подигну сами. Јер, не могу гледати „свакидашња мучка убиства, срамно силовање жена, сестара и жалосније шћери, јавне отимачине, тешке дације и стотинама другијех невоља“, па вјерују да ће на устанак устати сви ваљани Херцеговци „од аустријске границе до Новог Пазара“. Међу 37 потписника из више херцеговачких кадилука бијаху и

⁶²¹ Васа Водић, *Рад Србије на политичкој пропаганди у Босни и Херцеговини*, Историјски гласник, бр. 1—2, 1960, 22. и нап. 86; Архив Историјског Института у Београду — Збирка Јована Ристића, XVII/1, 6.

⁶²² С. Косановић, н.д., 158—88.

⁶²³ Васа Чубриловић, *Босански устанак 1875—1878*, Београд 1930, 16.

⁶²⁴ Милан Вујачић, *Омладина из Црне Горе и сусједних области под Турском на школовању у Србији 1850—1878. године и помоћ коју је Србија пружала тим областима*, Архивски алманах бр. 2—3, Београд 1960, 239—60; Васо Водић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873—1877*, Историјски гласник, бр. 3 и бр. 4, 1963, 3—49. и 35—81.

потписници из Језера и Шаранаца, из Васојевића и двојица с подручја Колашина, односно ужег подручја Потарја (Малиша Кргушић — из Поља, и Редо Томашевић — из Прошћења), а на једном списку и печат манастира Добриловине, што би значило да је завјеренички покрет у то вријеме био увељика захвтио и подручје Потарја. Међутим, пошто постоје до ста поуздане индиције да је ово писмо исфабриковано на Грахову у кући војводе попа Богдана Зимоњића, можда и уз наговор Маша Врбице, како би се званично Цетиње подстакло да покрене устанак,⁶²⁵ тешко је судити колико је завјеренички покрет био захватио ово подручје, односно у којим су размјерама биле извршене непосредне припреме за дизање устанка. У сваком случају, Јоксим Кнежевић (његов потпис на документу) и игуман Добриловине Дожић тешко да би ушли у било какву акцију коју не би одобрило Цетиње.

8. СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ И ПОТАРЈЕ У ДОГАБАЈИМА ОД 1875—1878. ГОДИНЕ

1

Херцеговачки устанак је отпочео 5. јула (23. јуна по старом календару) 1875. године и релативно брзо захватио Потарје, односно сва не-мусиманска села колашинског кадилука, да би вал устанка убрзо захватио и шире подручје Затарја. Устанку у овом крају претходио је састанак главара Шаранаца, Језера, Мораче и првака Потарја. На састанку је донесена одлука да се одмах приступи одашиљању мањих четица преко Таре које би по Затарју убијале силеције, а плијењену стоку догониле у Добриловину, што су ове затим и чиниле. У затарском доњоколашинском селу Прошћењу, односно у прошћенској групи села, припреме су биле извршене на тај начин што је калуђер Дожић, под изговором мирења за-крвљених братстава, припремио ова села за догађаје који су се очекивали.⁶²⁶

О устанничком покрету у Потарју занимљиве податке пружа у својим сјећањима Башо Т. Божовић, тада изасланик књаза Николе и један од организатора устанка у Потарју.⁶²⁷ Цетиње је настојало да све нити устанка, како у Херцеговини и Васојевићима тако и у Потарју и Затарју, држи у својим рукама. Зато Баша Божовића шаље у Добриловину, а срдара Јола Пилетића у Језера, да би овај убрзо био замијењен Бјомом Бошковићем.

На основу података које пружа Божовић могло би се закључити да је Цетиње, очекујући устанак, још у марта, тј. неколико мјесеца приje првих устанничких акција, заузело став да развој догађаја треба брижљиво.

⁶²⁵ А(ушан) В(уксан), *Пред херцеговачки устанак*, Записи XVI, 125—26; в. Шћепановић, *Друштвено-економске прилике...* стр. 70. нап. 30. — огледно коментарисан Вуксанов докуменат.

⁶²⁶ В. Кнежевић, н.д., 112—15.

⁶²⁷ Архив Историјског института у Титограду (даље АИИТ), Списи Вукашина Божовића. — Башо Божовић као вођа устанка-Санџак 1875 и 6. године, фас. 43.

во пратити и у погодном тренутку ствар устанка узети у своје руке. И, наводно, крајем априла књаз саопштава Божовићу да ће ускоро бити упућен на Тару да у сарадњи са главарима Дробњака, Шаранаца и Језера организује четице које би упадале преко Таре и нападале тамошња муслиманска села и турску војску, као што су то већ чиниле чете које су тамо слали (прије устанка) Трипко Цаковић и Јоксим Кнежевић. Међутим, док су они тамо слали своје саплеменике, Божовићев задатак био је да организује чете у које би ушли Затарци „од Бијелог Поља па све поред ријеке Таре њеном десном обалом“ и, посебно, да настоји да би се за устанак придобио дио муслиманског живља. Ради тога је требало развити агитацију да ће Турска бити принуђена да напусти Балкан, а муслиманском становништву, као домородачком, била би гарантована вјерска и друга права.

Крајем јуна Божовић је тајно, јер Црна Гора је пред међународним јавним мијењем заузимала неутралан став, пошао за Добривину, преузвевши успут из Ускока нешто оружја и муниције. У Добривини је већ било устаника из прекотарских села, изbjеглих претходне године и током претходних мјесеци 1875, па су Божовић и калуђер Дожић одмах формирали чету од 60 војника.⁶²⁸

Покушаји Цетиња да на овој страни придобије бар дио муслиманског становништва за устанак унапријед су били осуђени на потпун неуспјех. Регион Потарја, односно подручје оба Колашина, представљао је чврсти бедем конзервативизма, одбојан према свима промјенама, а камом ли према заокрету ове врсте. Наде Цетиња да се за устанак придобије неко оновремено овдашње истакнуто муслиманско братство — Мушовићи, Мекићи, Каљићи или неко друго, нијесу имале реалну основу. Сигурно је, међутим, да ни устаници са тога подручја нијесу били заинтересовани за сарадњу, жестина мржње и осветничке страсти ограничавале су поглед ових горштака, који су сматрали да овдје стање ствари треба мијењати тако што би рајетин постао господар, а његов ага раја. У случајевима, пак, кад се није радило о екстремностима ове врсте, прижељкивало се исељене муслиманског становништва, јер рајетина беземљаша са овог подручја морила је неодољива глад за земљом. Све је ово, поред осталог, унапријед блокирало покушаје Цетиња у том смјеру, које, у то прво vrijeme, ни овдје није посве успијевало да каналише ток устанка да се развија према угњутствима с Цетиња. Зато књаз Никола, почетком августа, а послије промјене владе у Србији и када је очекивана већа ангажованост ове у устанку, сазва „све важније војводе и сенаторе и објави им да је дошло вријеме да Црна Гора уђе одлучно у нова недосежна искушења“, па је на Грахово послат Петар Вукотић, у Васојевиће војвода Милјан Вуков, а у Дробњаке сердар Јоле Пилетић. Сердару Пилетићу дат је налог „да с Јоксимом Кнежевићем, Живком Шибалијом и Лазаром Бошковићем дигну буну на десној обали Таре колико дубље узмогну“. Уз то, прича даље савременик догађаја војвода Гавро Вуковић, „сва тројица примили су инструкције да управљају операцијама усташким, да се брину о усташком народу (оноврсмени назив за устанике, усташи — Ж. Ш.), да пропуштају црногорске војнике, да притичу у бојевима усташкој војсци у помоћ, али да не допуштају да црногорска војска упада у Турску у ве-

⁶²⁸ Исто.

ликом броју, јер би то било опасно за Црну Гору".⁶²⁹ Међутим, изгледа да је и на овој страни притицало у помоћ више црногорских држављана него што је књаз желио.

Чим се приступило устанку, устаничке чете с Језера и Шаранца упадале су у пљевальски и доњоколашински крај, мада су то и раније чиниле, тако да средином јула неколико чета крстари пљевальским крајем. Њима се придржују и поједина села пљевальског краја, па устанички немир захвата шире подручје Затарја, те долази до неколико сукоба с Турцима. У међувремену, устанак је, поред Доброловине и Бистрице, захватио и остала колашинска села на лијевој страни Таре: Гојковиће, Поља, Штитарицу и др.⁶³⁰ Затим, устаници са овог подручја прелазе преко Таре, па на устанак покрећу Прошћенце и Баричане, из чијег састава Божковић и Дожић формирају једну чету од 80 бораца, па су ова и она раније формиранија чета сада састава око 150 бораца, отпочеле напад на мусиманска доњоколашинска села и катуне. Пошто су ови напади изазвали груписање турских снага, устаници су били принуђени да преко Таре евакуишу породице и стоку из неколико најугроженијих затарских устаничких села, што је устаницима олакшало упаде у мусиманска села Затарја.⁶³¹

Устаници с подручја Језера и Шаранца у прво вријеме су своје нападе углавном усмјерили у правцу Ограђенице, Мештровца и Слатине (подножје планине Љубишње), где су се налазила турска утврђења (фортице), а на Мештровцу и 3 чардака пуну низама, док је недалеко одатле (на Бобову) логоровало неколико низамских тabora. Но, у међувремену устаничке снаге на овом подручју су ојачале, па, према једном учеснику у овим устаничким акцијама, средином августа (према старом календару) на Ограђеници је било сакупљених око 400 устаника. Устаници су овде, послије вишедневних борби, очистили од низама све до самих Пљевала, па су њихове чете из логора на Ограђеници, по потреби, дјеловале на све стране, допирујући до Прибојске Бање и до Гацка у Херцеговини.⁶³² Током августа и устанички покрет у колашинском крају се распламсао, устаницима су притицали у помоћ и црногорски држављани у већем броју, па су сукоби устаници — домаће мусиманско становништво и редовне турске снаге зачестали. Тако, 20. августа једна овећа устаничко-црногорска формација нападе колашинско село Штитарицу,⁶³³ одакле је сузбијена, да би потом успјех потражила на другој страни, у нападу на турске карауле на Пренћанима и Вашкову, што је значило да се са више-мање герилског ратовања пређе на шире, фронталне нападе. Цетиње је ово одобрило иако

⁶²⁹ Војвода Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875—и 1876*, Мемоари, Сарајево 1925, 43—5. Пилетић је књажевом наредбом убрзо повучен с Таре. Повлачење Пилетића и Церовића мотивисано је њиховом старошћу, а стоји да су тамо послати сердар Сава Јовићевић (непознато нам је да ли је на Тару стизао) и сенатор Бајо Бошковић. — М. Врбица Н. Церовићу и сердару Пилетићу 16. августа 1875, Документи из личног архива краља Николе-Овјерени преписи у АИИТ, фас. 343, бр. 78.

⁶³⁰ Никола I Петровић Његош, *Цјелокупна дјела*, књ V Цетиње 1969, 328—29.

⁶³¹ АИИТ, фас. 43.

⁶³² Богдан Мемедовић, *Устанички бојеви 1875—1877* (за штампу приредио Аушан Вуксан), Цетиње 1934, 17—9. Иначе, прештампано из „Зетског гласника” за 1934. Дневник је раније објављен у новосадском листу „Наше доба” за 1896. и 1898. годину, а краји извод, као допис са ратишта (без потписа), у „Гласу Црногорца” бр. 44 за 1875.

⁶³³ „Глас Црногорца” бр. 33 и 37 за 1875; Никола I, н.д., 333.

је пријетила опасност да ће овакав начин ратовања изазвати овдје већу концентрацију турске регуларне војске према доста нејаким устаничким снагама. Но, вјероватно да Цетиње није имало потпун увид у специфичност развоја устанка на овој страни, мора да је добијало и противврјечна обавјештења. Јер, једино се тиме може објаснити нереалан захтјев од 1. августа 1875. „да Шаранци и Језерци који к Пеку (тј. у Херцеговину, Пеку Павловићу — Ж. Ш.) одмах придрже и Пљевља опколе, приморaju иста на предају, што им неће бити тешко учинити пошто је у Пљевљима 3 пута више Срба и Турака”, што није било тачно, јер је у вароши била знатна бројна премоћ муслиманско становништва. Међутим, на том захтјеву се инсистира и 11. августа, када је Јолу Пилетићу (тада већ био на Тари) и Новици Церовићу дат налог „да одмах узму Пљевља”. Истина, сада је препоручена опрезност, „јер колико би нашој војсци био дат креdit да Пљевља узме”, неуспјех би изазивао деморализацију. Зато је требало испитати могућности за напад. Али, у случају да дознају да је Жарко Љешевић (родом из Пиве, тада емигрант у Ужицу) прешао преко српске границе, напад на Пљевља требало је одмах извести, макар и по цијену већих жртава, и продужити освајање све до Лима. Очига, Цетиње је било веома подозриво на евентуалне акције просрбијански оријентисаних емигрантских дружина из Ужица, док је становништву Затарја било са свим свеједно да ли ће ослобођење доћи из Србије или Црне Горе или задруженом акцијом обје државе, па је ово супарништво уносило пометњу у устаничке редове.

Освајањем караула, при чему је, по свој прилици, учествовао и један број људства из црногорске границе, и потискивањем низама из предјела Љубишње, устаници су овладали знатним дијелом пљевальског краја — турске војске није било до самих Пљеваља. Овладавши тако једним ширим подручјем, устаници су затим сталним нападима узнемиравали и груписану муслиманска села: доњоколашински устаници нападају на Каљиће, Мушовиће и Мекиће, а Језеро-Шаранци на Миџане и Бурђевиће. Тако су отпочели дуги међусобни иссрпљујући сукоби, па су устаници из Пренћана били принуђени да попале своје куће, а породице и покретну имовину пребаце у Језера и Шаранце, где ће остати све до Берлинског конгреса, односно од закључења споразума између Црне Горе и Турске о повратку изbjеглица.⁶³⁴

Планинска села пљевальског краја Ограђеница, Бобово, Слатина прерасла су током августа у јако устаничко средиште, одакле су чете устаника зракасто крстариле: у правцу Фоче, Пљеваља и ка пријепољском крају, где су се повезале са устаничким четама Камене Горе и Бабина, док је устанички центар устаника с подручја Колашина био у Добриловини.

Средином августа једна устаничка четица из логора испод Љубишње повезала се са устаницима попа Јевта Поповића из Бабина. Задружени устаници из Затарја и ови из пријепољског краја (чете попа Јевта, Вука Плескоње, Берасима Лојанице и попа Стевана Јануша) запалили су двадесетак кула муслимanskих првака у Сељанима, прекинули телеграф између Пријепоља и Пљеваља, разрушили двије карауле и један хан на Јабуци, запалили хан на Трлици више самих Пљеваља и караулу на Поблаћу. Послије

⁶³⁴ АИИТ, фас. 43; *Сенатски списи од 1870—1879.* (овјерени преписи у АИИТ, фас. 411); М. Врбица с Цетиња — М. Бошковић у Острог, тел. од 11/23. августа 1875. у АИИТ, фас. 343; „Глас Црногорца” 1875, бр. 37; Никола I, н.д., 333; В. Кнежевић, н.д., 114.

ових акција и једног успешног сукоба, који су 21. и 22. августа имали код Сељана са два одјељења низама, Колашинцима и Турцима из Пријепоља, на ове устанике напале су, 28. августа, на Бабинама, јаке турске снаге из састава редифских и башибозучких јединица из Пријепоља и Пљеваља, а с правца Камене Горе и Обарда два колашинска редифска батљона и читав крај предале огњу, уништивши тако, у самом зачетку, ово устаничко језгро пријепољског краја. Јер, Бабињани су били принуђени да, покупивши нејач пређу преко Лима у Прибојску Бању, где су се налазиле чете Жарка Ђешевића, па се догађај и данас у народу назива „бабинском разуром”. Из састава чета попа Жарка одвојило се тада око 100 устаника, углавном Црногорца и Херцеговца, и заједно са групом устаника из центра на Ограђеници, пошто наредног дана запалише село Поточаре, врате се преко опустелих Бабина и Пљевљског поља, те 31. августа приспију у Подгору, под Љубињом. На другој страни, устаници са Ограђенице попалили су више села пљевљског подручја, а села Грбе и Гридијевићи, код Фоче, предала су им се.⁶³⁵

У току септембра устанак се јаче шири у Потарју и избијају већи устаничко-турски сукоби на подручју Доњег Колашина. Тако, према једном извјештају којим је 2. септембра, Лазар Балтић, бивши ученик Другог одељења Богословије у Београду, обавјестио књаза о развоју устанка у Прошћењу, произлази да се у устанак било већ укључило 75 прошћенских кућа, које су без Пољана (устаника с лијеве стране Таре) дала 110 бораца, али и то да је из тих 75 кућа 652 члана породица морало напустити своје огњиште и са стоком прећи Тару, где су их прихватили калуђер Дожић и хајдучки четовођа Ристан Шарац. Из извјештаја даље слиједи да су Прошћанци већ имали један жешћи сукоб са овећом групом Турака. Уз то, Балтић тражи оружје, муницију и човјека „који ће поставити ред”, јер, наводно, калуђер Дожић Прошћанима „није никаква реда показа, него ји је силом нагонио (...).” Изгледа да Балтићу није било познато да се у Доброловини већ налазио књажев изасланик Башо Божовић. Могућно да је Божовић у прво вријеме прикривао циљ свога долaska, бар од ширег круга устаника, како се Турској не би пружили докази о ангажованости Црне Горе у устанку, мада је тих дана и сенатор Бајо Бошковић, замијенивши сердара Пилетића, из Дробњака и Језера координирао дејство устаничких чета преко Таре и лично долазио до Ограђенице.⁶³⁷ Истинा, Бошковићу је, а и војводи Машу Буровићу (замијенио у Вајојевићима војводу Миљана Вукова) било наређено да се брину о смјештају избеглица, којих је било све више и више. У погледу помоћи устаницима требало је да то чине неуладљиво, — да се, у том погледу, „мудро владају, док се види на шта ће се Србија ријешити”.⁶³⁸

О приликама у Потарју и поменутом сукобу на Прошћењу с почетка септембра, о коме пише Балтић, постоје и други подаци. Наиме, према допису из Мораче („Глас Црногорца” од 13. IX), на устаничке снаге у Прошћењу напале су башибозучке јединице оба Колашина и један табор

⁶³⁵ „Глас Црногорца” 1875, бр. 38, 44; Прота бабински Јефта Поповић, „Босанска вила” бр. 7, Сарајево 1905, 105; Б. Мемедовић н.д., 22—5; В. Шалић и Пуровић, н.д., 45—52.

⁶³⁶ Лазар Балтић, државни питомац „у Крајеве” 2. септ. 1875 — Књазу Николи, Записи XX, 1938, 376.

⁶³⁷ Б. Мемедовић, н.д., 17—18; Г. Вуковић, *Херцеговачки и Вајојевићки устанак*, 89.

⁶³⁸ Г. Вуковић, *Исто*, 54, 88—9.

турске војске стално стациониран у Колашину, док је Прошћенцима при скочио у помоћ игуман Добриловине Дожић, са својом четом, а у одсудном тренутку и Ристан Шарац, са својим хајдуцима. Иначе, у току борбе рањен је и сам Дожић, а сукоб изгледа да је био прилично жесток, са жртвама на обје стране, о чему су вијести доста противурјечне. Јер, „Босна”, званични лист босанског вилајета, саопштава да је ова борба „десет са хата трајала”, а што се самог исхода борбе тиче рекло би се да су устаничке снаге биле принуђене да се привремено повуку на лијеву обалу Таре, гдје се повукла и нејач,⁶³⁹ она која то раније није учинила.

Акције устаника на подручју Доњег Колашина и оних из устаничких средишта испод Љубишње принудиле су Турке да изврше концентрацију својих снага за пружање отпора, а затим и припреме напад за сламање устанка у Затарју. На челу турске војске били су бригадни генерал Фуад-паша и пуковник Салих-бег. Војска се кретала свом ширином фронта према устаницима: центар према Пренћанима и Левер Тари, док је турско десно крило нападало устаничке чете на Мељаку и Ограђеници (Бобовом су, изгледа, раније овладали), а лијево крило турске војске сачињавале су турске трупе из Колашина и доњоколашинске баштибозучке групације.⁶⁴⁰

Груписање турских снага охрабрило је мјесно муслиманско становништво, па 19. септембра нападају Лековиће код Бурђевића Таре, одакле су уз губитке од 5 погинулих и више рањених сузбијени, док је Дожић тога дана имао један сукоб са Штитаричанима. Али, потом (3. октобра) устаници са овог подручја напали су село Тутиће (у предјелу Лепенца), а устаници из Прошћења посјекли су капетана Рецеп-агу Мушовића и убили осмoriцу из његове дружине. Ове устаничке акције нијесу могле знатније омести напредовање турских снага. Турци су наставили да с несмањеном жестином нападају устаничка средишта на овом подручју, па су борбе на терену Доњег Колашина свакодневно вођене. Охрабрени, Турци из Колашина (њих око 200) сада продиру дубље на територију устаника — излазе на планину Сињавину — одакле су, истини, уз губитке, потиснути да би потом у Колашину, тј. у самој вароши, у присуству власти, извршили одмазду над недужним.

За вријеме ове офанзиве турских снага, једна од најжешћих борби између устаника и Турака вођена је 24. и 25. октобра на Пренћанима, гдје је тада, према подацима из турских званичних извјештаја, било концентрисано око 800 устаника. Првога дана Турци су били потиснути, мада су и устаници имали прилично жртава. Но, слиједећег дана устанички отпор је скршен, а тог дана је, штитећи пренћански мост, погинуо и војвода Трипко Ђаковић, један од најистакнутијих организатора устанка у Затарју. Његовом је погибијом, и због знатних жртава Шаранаца, нанијета озбиљна штета устанку у овом крају.

Послије сламања устаничког отпора на Пренћанима и смрти војводе Ђаковића, Турци су напали и устаничке снаге на Вашкову, гдје се налазио Јоксим Кнежевић, који је, захваљујући помоћи Баша Божовића, успио да се повуче преко Таре, што је учинило и нешто заосталих војника из јединице војводе Трипка. Турци, међутим, нијесу ни покушали да пређу Тару, али циљ је постигнут тиме што је устанички покрет на десној

⁶³⁹ „Глас Црногорца“ 1875, бр. 39, 40; „Босна“ 1875, бр. 482; В. Шалипуровић, н.д., 67.

⁶⁴⁰ В. Шалипуровић, н.д., 68—9; „Босна“ бр. 481, 489 за 1875.

страни Таре углавном био скршен. То се десило и са више устаничких жаришта на подручју Доњег Колашина, где је и неколико села запаљено, а број пребјеглих на лијеву обалу Таре био је повећан. Њих је, према званичном попису из октобра, само у Варанцима и Дробњацима било 9 207 душа. Раније пребјегле породице из доњоколашинских побуњеничких села биле су смјештене на катунима Сињавине, па како им је сада запријетила опасност од хладноће, дио њих је, посредством власти, смјештен у Морачу. Остали су смјештени другаје по Црној Гори, где су смјештане и остале изbjеглице из Затарја (било их је доста у околини Никшића, док су 63 породице биле смјештене на Његушима и др.). Црна Гора и Црногорска Брда били су напротив загушени изbjеглицама из Херцеговине, Полимља и Затарја.⁶⁴¹

Турцима је био циљ да територију Затарја очисте од устаничких снага и да успоставе несметану везу на релацији Бијело Поље — Колашин, у чemu су до краја октобра углавном и успјели. Тако, 23. уништили су групу устаника у Вишњици (предио Љубишиће), а у свакодневним борбама страдале су и многе друге устаничке четице, које су крстариле пљевальским крајем и упадале у мусиманска села, а њихови остаци су се повлачили преко Таре или ка Ограђеници, где се и 20. октобра још увијек налазио Шибалија.⁶⁴² Тада се турским властима предало 10 „бунтовничких фамилија у пљевальском кадилуку”, а „хришћански житељи брезовске (биће брезавске — Ж. Ш.) и вранешке нахије у бјелопољском кадилуку, који истина нијесу били ступили у бунтовничко друштво, но кроз неко вријеме к мјестној власти нијесу долазили, предали су прије неколико дана („Босна” од 17/29. новембра), преко својих мухтара, на хрватском језику један арзулах (изјава покорности — Ж. Ш.), у ком изјављују да ће се убудуће покоравати и да ће све данке, које држави давати имају благовремено преносити”.⁶⁴³

У току 4 мјесеца устанак је оставио страховите последице: у Доњем Колашину запаљено је 87 кућа житеља обе конфесије, а 60 породица изbjегло је у Црну Гору, док је у пљевальској кази сагорјело 250 српских и 240 мусиманских кућа. Када се томе додају помоћне зграде и уништена имовина, јасно је да су читава села била сравњена са земљом. Бјелопољски крај је у том погледу боље прошао јер устанак није захватио ово подручје (било је само појава одрицања послушности), које је било под сталном контролом турске војске из Бијelog Поља и баштибозучких јединица мјесног мусиманског становништва.⁶⁴⁴

Од краја октобра 1875. у Затарју, углавном настаје затишје; изbjегле затарске породице остале су у Црној Гори, а само мањи број се вратио и предао турским властима. Затишје је ремећено повременим упадима у Затарје поједињих мањих четица, а покаткад и јачих дружина. Тако, послије смрти војводе Трипка, Башто Божовић предузима један веома смион осветнички поход и пали цамију у Вранешу, осветивши на тај начин

⁶⁴¹ АИТГ, 43; Глас Црногорца 1875, бр. 42, 47 и 48; Босна 1875, бр. 489; Никола I, н.д., 337—38; Б. Медовић, н.д., 22—3; в. Боко А. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и горњем Полимљу од 1878—1912*, Титоград 1973, 147—52.

⁶⁴² Никола I, н.д., 338—39; Б. Мехмедовић, н.д., 20; В. Шалипуроviћ, н.д., 69.

⁶⁴³ „Босна” 1875, бр. 492.

⁶⁴⁴ В. Шалипуроviћ, н.д., 67, 71—2. с позивом на извјештај мутесарифа новопазарског санџака од 31. X 1875.

разарање Довоље, а вјероватно да су устаници и првих дана новембра, као своје упориште на десној страни Таре, држали Стричину у Прошићењу. Наиме, кад је с Цетиња наређено Бају Бошковићу да дио Језеро-Шарананаца и Дробњака пошаље као испомоћ устаницима у Пиви, овај одговара (8. XI) да ће поступити по наређењу, иако је намјеравао „приснажити војску на Стринџини или на Међужваље, јер је доста опасно од Колашина и од Пљеваља”. Иначе, до повремених устаничких упада у Затарје долазило је и почетком наредне 1876. године. Неке од тих упада региструје сарајевска „Босна”. У броју од 26. јануара — телеграм, којим „часни Мехмед Али-паша” јавља Влади вилајетској да је „око 600 бунтовника прешавши ријеку Тару напало четири буљука царске војске” у близини села Бурђевића Таре и да је борба трајала 5—6 сати, једном доноси вијест о упаду Баша и Лаза (Баша Божовића и Лазара Бошковића — Ж. Ш.) у Прошићење, а крајем фебруара о упаду устаника с подручја Васојевића с намјером да плијене стоку с Ејеласице и сл.⁶⁴⁵

2

Током првих мјесеци 1876. могућност споразумијевања Црне Горе са Србијом постала је реална чињеница, а у вези с тим и објава рата Турској. Како су се током преговора Србије и Црне Горе назирале њихове интересне сфере и пошто је област Затарја, у свим комбинацијама које је предлажала српска влада, улазила у интересну сферу Србије, а пошто је Цетиње намјеравало да све снаге усмјери Херцеговини, настојало се да се избегну даљи сукоби са Турцима у Затарју. Због тога, посредством Баја Бошковића, наређено је командиру дробњачког батаљона Грубану Церовићу да чим прими телеграм (тел. из Острога, бр. 45 од 9. маја 1876. према новом календару) пође међу Језерце и Шаранце и саопшти им „ преко Таре да ниједан не смије поћи ни под један начин”, да непослушним за пријети мушкетањем и каже им „кome је мио у чету и на војску, нека иду к Мостару и Невесињу, јер се преко Таре не да никако четовати”, а ово је требало саопштити свима „од крај Доброловине до Црквица” у Пиви.

Ради смиривања устанка на овој страни, Церовић је, по налогу књаза, још у марта писао и сенатор Перо Пејовић да нареди онима што се нијесу буњили и селили из својих кућа да слободно раде своју земљу, односно да остану мирни и да се баве домаћим пословима. У међувремену је услиједила наредба Церовићу да одмах у Дробњаку попише 200 војника и да то исто учине прваци Језера, Шаранаца и Дужи, који би пописали 400 војника, а пописани су сваког тренутка могли очекивати позив за одлазак у Херцеговину. Остатак људства требало је распоредити да чува граничну линију према Тари од евентуалног упада Турака из Затарја и с подручја Колашина. Иако за устанике са овог подручја неприхватљива, ова наредба Цетиња морала се спровести. Досљедан у спровођењу наредби с Цетиња, калуђер Дожић је своје снаге распоредио тако што је поставио страже од Шаранаца до Јабланова врха на Сињавини, да-кле, нешто подаље од Таре, док се граница према Језерима и Шаранцима

⁶⁴⁵ Записи XIII, 1935, „Босна“ 1876, бр. 498, 503, 504 и 506; В. Кнежевић, н.д., 117.

била учврстила Таром. Дожић лично обилази страже и спречава упаде устаника преко Таре, а Цетињу се жали на „Лазара с Бошковићима”, јер очито овај четовођа са својим јаким братством није се никако мирио са оваквом одлуком, којој се супротставио и неки Смоло. Истина, Дожић је ревносно прикупљао податке о кретању Турака по Затарју, у чему га је помагала и једна група грађана из Бијелог Поља, са ондашњим учитељем српске основне школе у том мјесту. Дожић је од Цетиња тражио пушака и муниције, јер, могућно, да је међу својим устаницима имао и ненаоружаних.

Обавијештен о ставу четовође Бошковића, Црногорски сенат наређује Грубану Церовићу да Лазара стави у тамницу, да се прекотарским Србима врати све узето, јер, изгледа, да се дио избеглица с пролећа 1876. враћао у Затарје и да су му устаници задржавали стоку и др. Иначе, Дожићевом логору запријетила је глад, па је од Сената тражио помоћ за 100 војника и 200 избеглица, тако да Сенат шаље изасланика и новчану помоћ.⁶⁴⁶

Упоредо са устанком у Херцеговини и Затарју развијао се и устанак у Васојевићима, што је доприњело да турским властима одрекну послушност и нека села у бјелопољском крају, Брзава и Крш Фемића. Међутим, књаз је настојао да се Црна Гора на тој страни не ангажује сувише, а оним с десне стране Аима је савјетовано да мирују. Књаз у том погледу иде дотле па Миљана Вукова, за извјесно вријеме, повлачи из Васојевића, а тамо, укроти жестину устанка, шаље војводу Маша Буровића.⁶⁴⁷ А о жестини устанка, односно о његовој масовности, најречитије свједочи чињеница да је у првој устаничкој години у беранској кази, тј. на подручју турског дијела Васојевића изгорјела 101 кућа, од чега 21 мусиманска. Према истом извјештају (мутесарифа новопазарског санџака), у Црну Гору је избјегло 380 породица, од којих су се до краја октобра само двије вратиле и предале турским властима.⁶⁴⁸

Прва устаничка година у Затарју окончана је неуспјехом устаника да у 1876. години задрже територију коју су контролисали 1875. Главнина устаника била је принуђена да крајем 1875. напусти Затарје. Тара је постала немирна граница, коју су повремено, и поред забране с Цетиња, прелазиле групице устаника, па је до повремених сукоба долазило на више мјеста. Дио устаника се вратио на своја згаришта и предао турским властима, а највише их је, са својим породицама, пребјегло у црногорску границу. Неки крајеви Затарја нијесу били ни захваћени устанком, јер је устанички покрет био најјачи ближе црногорској граници, односно селима изложеним утицајима Дробњака, Језера и Шаранаца, у немусиманским селима колашинске казе и планинским селима пљеваљског краја, нарочито оним у предјелу Љубишње — Бобову, Ограђеници и др. Тако се, то-

⁶⁴⁶ Архив Србије, Збирка А. Лубурића. — Писма Баја Бошковића Грубану Церовићу, кут. IV, 134, 145; Михаило Дожић — Црногорском сенату, кут. IV, 150; Војвода Маша Буровић — Г. Церовићу, кут. IV, 154 (22. III 1876); Баја Бошковић — Г. Церовићу, тел. 45 од 9. маја 1876, IV, 165; Сенат — Г. Церовићу, тел. 103 од 11. маја 1876, кут. IV 166; Књаз Никола — Г. Церовићу, кут. IV, 183. Неки од ових докумената објављени су у „Споменици о херцеговачком устанку”, Београд 1928, док. бр. 24, 25 стр. 139—40; бр. 33 стр. 145, бр. 34 стр. 145—46, бр. 52 стр. 156; Државни архив СРЦГ Цетиње, Министарство унутрашњих дјела, фас. 1, 1879, 603.

⁶⁴⁷ Г. Вуковић, Херцеговачки Васојевићки устанак, стр. 44. и д.

⁶⁴⁸ В. Шалиповић, н.д., 72.

ком 1876, живот у Затарју колико-толико нормализовао, па су почетком те године Турци отворили и поштанске филијале у Пљевљима, Бијелом Пољу, Беранама и Колашину.

Последица стишавања устанка на овој страни, поред осталог, било је повлачење Баша Божовића из Добриловине и Баја Бошковића из Дробњака. Божовић је предао дужност Дожићу који је настојао да овде доследно спроведе нови политички курс Цетиња, који је из Мораче, гдје је постављен за окружног начелника, спроводио и Башо Божовић, предузијајући низ мјера да се према Колашину одржи мир.⁶⁴⁹

На поновно покретање устанка у Затарју могло се мислити тек у случају јачег војног ангажовања Црне Горе на овој страни, што би значило рат Црне Горе са Турском. А ступању Црне Горе и Србије у рат, односно њиховом ангажовању на страни устаника претходили су дуги међусобни преговори. Тако, на сједници Министарског савјета Србије од 17. октобра 1875. би закључено да се, под изговором нотификације вјенчања кнеза Милана, на Цетиње пошаље државни савјетник Филип Христић „да се претходно поверијиво са Црногорским Кнезом споразуме о основи за заједничку радњу“ и сл.

Пошто Христићеви разговори нијесу дали резултате у погледу усаглашавања ставова, Министарски савјет, на сједници од 28. I 1876, рјешава да се на Цетиње пошаље државни савјетник Ранко Алимпић, који је послије 24 дана преговора напустио Цетиње. У преговорима Алимпић — Цетиње испољиле су се и разлике у погледу сфере ратних операција. Јер, у захтјеву Цетиња је стајало да операцона линија црногорске војске у правцу Санџака досегне до Вишеграда, чemu се Србија противила, па је предлагала „линију операција црногорској војсци до Бијелог Поља, на прагу Колашина и до ријеке Љешнице код Берана, што је Кнез категорички одбио“, док се диоба земљишта остављала рјешењу велесила. Но пре-кид преговора Алимпић — Цетиње није означио и крај контаката Србије и Црне Горе. Кореспонденција Београд — Цетиње настављена је да би, најзад 28. маја 1876, пошто су се ставови приближили, што се увибало из депеше која је стигла с Цетиња, Министарски савјет Србије одредио преговорача Матића, који је, са црногорским изасланником Радоњићем 3. јуна, у Млецима потписао тајни уговор између Србије и Црне Горе и војничку конвенцију суговорача. Чланом 6. конвенције Затарје је било подијељено на интересне сфере ратних операција, јер линија је ишла правцем — Бијело Поље, па одатле на Стожер, планину Љубишићу до на састав Таре и Пиве, с тим што је територија сјеверно од те линије припадала сфери утицаја Србије.⁶⁵⁰

Ступање Србије и Црне Горе у рат са Турском није знатније утицало на поновни развој устанка у Затарју. Одредбе конвенције имале су за последицу да Црна Гора на тој страни остане у одбрамбеном ставу. Њене војне снаге у Потарју биле су знатно ослабљене слањем Језеро-Шаранаца на херцеговачки фронт, куда су листом пошли и Дробњаци. Истина је на

⁶⁴⁹ АИИТ, фас. 43; „Босна“ 1876, бр. 510, 518.

⁶⁵⁰ Записи Јеврема Грујића (књ. III), *Друга влада Обреновића и турски ратови*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, Београд 1923, 151, 160—61, 166, 170—73; Г. Вуковић, *Херцеговачки Васојевски устанак* 120—23, 171, 173; Записници седница Министарског савета Србије (приредио Никола П. Шкеровић), изда. Државни архив Србије Београд 1952, 142, 169, 172, 176—77, 178—87.

тој страни и турске војске било врло мало, нарочито у Колашину, док је колашински башибозук, и из осталих затарских села, био пошао у правцу Нове Вароши, на српско ратиште. Црна Гора, опет настојала је да на тој страни не дође до већих заплете. Због тога је, истина тек кад се видјело да Србија није спремна за рат, из Београда приговарано „да линија командовања не спречава гоњење непријатеља“. Суревњивост савезника и некоординираност њихових акција, поред других чинилаца, били су велика сметња да устанак у Затарју у 1876. години није узео већ мања. Карактеристична је у том погледу једна наредба Команде ибарске војске (пов. бр. 164 од 19. јуна 1876) упућена команданту добровољачког кора ибарске војске и усташких чета јаворског кора, у којој, поред осталог, стоји: „... чиним вас внимателјним, да на основу са Црном гором закључене војничке конвенције у току операција са вашим кором никако не смете прелазити линију, која има да раздваја обе засебне дејствујуће војске (...).“ Овакав међусобни однос држава савезница, те у вези са тим и релативно затишје на овом дијелу црногорско-турске границе, омогућио је да се првих дана рата знатан дио колашинског башибозука ангажује у борбама против добровољачког кора на подручју Прибоја и Нове Вароши. Хроничар биљеки да је почетком јула у саставу турских снага на Увцу било и „Колашинца с црногорске границе познатих јунака“, те да је у борби на Радојни, код Нове Вароши, погинуо чувени турски јунак из Колашина Адовић.

Међутим, кор је био састављен од емиграната који су живјели у Ужицу, добровољаца са разних страна (међу којима и понеки Војвођанин, Словенац, Хрват, Италијан, а трећа чета звала се црногорском) и устаника из Санџака, пребјеглих тамо 1875. Само међу старјешинама у кору, поред осталих, били су: Жарко Љешевић и Зелен Кулић, из Пиве; Јевто Ђуровић, из Језера; Јован Глушчевић, Маринко Леовац, Вук Јоловић и Ристо Полић из пљеваљског краја; неколико њих из Црне Горе, док је, на другој страни, Црна Гора била пунा изbjеглица из Затарја, што рјечито свједочи да су ови само тежили ослобођењу свога краја и да је за већину становништва било ирелевантно да ли ће ослобођење доћи до Србије или Црне Горе; очекивано је неускогрудо садејство обе државе. Иако у овој ослободилачкој борби неоптравдане, бесмислене и штетне, интересне сфере су резултирале из династичке ускогрудости владајућих кућа Петровић — Обреновић. Тек кад је Србија била принуђена да тражи примирје (почетком августа), црногорска страна је поставила питање да ли би се потреба за тражењем примирја отклонила уколико би из Бјелопавлића у правцу Сјенице пошло десет батаљона црногорске војске који би се сјединили са србијанском.⁶⁵¹

Удаљеност српско-турског ратишта од Потарја и Затарја, те неангажованост црногорских снага на тој страни чинили су ове пределе, у процесу тих збивања, споредним. Карактеристично је кад је, посредством међународне комисије, у новембру 1876, дошло до примирја између Црне Горе и Турске демаркационе линија повучена Таром до близу Колашина, затим је свраћала на Плану и одатле на липовску границу и границом до Шишког језера на Бјеласици. Тако је ова „линija“ допирала до самих

⁶⁵¹ Н. Дучић, *Борба добровољачког кора ибарске војске и усташких чета јаворског кора 1876*, 77 и 78 год., Гл. СУД, књ. XIII, Београд 1881, 19—21, 23—4, 29, 62, 96—7, 114 118; Записи Ј. Грујића, 200, 202—03, 209; Н. Шкеровић, Записици... 200, 212; АИИТ, 43.

врата Колашина" обухвативши и „двије или три фортице" за које нијесу знали ни турски комесари, иако је у њима била турска посада. Од Шишког језера линија је ишла источно на Равну Ријеку у Лим, па даље овом ријеком.⁶⁵² Тако је демаркациона линија једним дијелом ишла турском територијом, на којој није било ни устаника (не бар у већем броју) нити црногорске војске.

Пошто је на почетку рата на подручју Потарја било мало и турске и црногорске војске, овде у то вријеме није било ни већих сукоба. Све се свело на повремена пушкарања. Једино је један јачи вишечасовни сукоб црногорске војске, јачине једног батаљона, са три тabora редифе, избио у августу, када су поражени Турици утјерани у Колашин, а Црногорци попалили села око града — Арпе, Смаилагића Поље и Војковиће.⁶⁵³ И склопљено примирје између Црне Горе и Турске (од 20. X 1876. па продужавано до 13. IV 1877, када је Русија ступила у рат) овде је строго поштовано, искључивши мање чарке око Таре, јер било је тешко кротити избјегле Затарце да не упадају на турску територију. Али, пошто њиховим упадима није погодовао зимски период, то је у Потарју владало релативно затишије, док је у Пљевљима, Бијелом Пољу и њиховој околини живот углавном текао нормално.⁶⁵⁴

Прекид примирја и поновно отпочињање непријатељства против Турске, сада у савезништву и са Русијом, најављени су прокламацијом књаза Николе. Одмах затим дошло је и до мањих сукоба и чаркања око Таре, због чега је из сastава главнине црногорске војске на ово подручје повраћен језеро-шарански батаљон, док су избјегли Затарци били распоређени по разним батаљонима црногорске војске, зависно од тога где су биле смјештене њихове породице. За главног команданта црногорске војске према Затарју постављен је Пере Јокашев Пејовић. Иначе, батаљоном Поља Колашинских, који је све вријеме био у Потарју (сastава 3 чете са укупно 300 бораца) командовао је калуђер Дожић, а официри чета су били Сава Радојевић, Малиша Кргушић и Борђије Топовић. У 1878. дошло је до неких измена у сastаву командног кадра (Дожић одлази на лијечење), па је Лазар Бошковић, стекавши чин командира батаљона, замјенио Дожића, а подкомандир је био Мато Грдинић, и сл.

Црногорске снаге ојачане су и на подручју Васојевића, где је из сastава главнине послат један батаљон, јер излазак Србије из рата био је омогућио Турцима концентрисање јачих снага у Пљевљима, Бијелом Пољу, Беранама и на правцу Колашина. И већ у мају избили су жешћи сукоби црногорске војске са трупама Мехмед Али-паше. Турци су, уз жестоке окршаје, наступали у правцу Колашина, у који су ушли, с правца Васојевића, послије жестоких борби на Јеловици, Лиси, Вучју и Речинама. Потом, послије краћег задржавања у Колашину, Мехмед Али-паша је пошао у правцу Мораче. Циљ похода био је Служ, гдје је требало да се састане са Сuleјман-пашом, који је наступао са правца Херцеговине, одакле би здржане војске, пошто разбију црногорску главнину, пошли за

⁶⁵² Гавро Вуковић, *Мемоари-Рат 1876 Црне Горе са Турском*, Цетиње 1929, 52; Станко Радоњић — Божу Петровићу, извјештај из Дубровника од 11. новембра 1876, Записи, књ. XIII, 1935 311.

⁶⁵³ „Глас Црногорца“ 1876, бр. 50; Борђе Поповић, *Историја Црне Горе*, Београд 1896, 239.

⁶⁵⁴ АИИТ, фас. 43; Б. Поповић, н.д., 243; Никола I, н.д., 394—417.

Бугарску против Руса. Међутим, трупе Мехмед Али-паше су 13. јуна 1877. поражене на Морачи, одакле су се, разбијене вратиле у правцу Санџака, да би одатле пошли у Бугарску. У боју на Морачи учествовала су и два батаљона која је с Таре довео сенатор Пејовић. Иначе, Пејовићево одјељење је већ од априла имало више сукоба са Турцима око Таре, док су поједине мање групице из сastава овог одјељења упадале у Затарје.⁶⁵⁵

Затим, је дошло и до већих сукоба у Затарју од којих су са више жртава били сукоби у Вранешу и на Стожеру. Напад на Стожер извело је, 5. јуна 1877, једно веће комбиновано одјељење из сastава польско-колашинског и језеро-шаранског батаљона. Дио одјељења напао је доњостожерске катуне, „ће и сам Асан-бег вранешки главом плати”, и заплијенио око 3 000 грла ситне и 1 000 грла крупне стоке. Друга група је уништила турске карауле у Горњем Стожеру, у којима је било нешто војске, са једним јузбашом на челу. Међутим, кад су хтјели да се врате, на мјесту званом Батло, пресјекавши им одступницу, напали су их Фејзо Каљић с Доњоколашинцима и хоџа Гушмир из Бијелог Поља, нанијели им озбиљан пораз и отели дио плијена. Међу двадесет четворицом погинулих (према једном извору 50 погинуло и 120 рањено) на бојном пољу је остао и официр из польско-колашинског батаљона Сава Радојевић.⁶⁵⁶

Последњи тursки поход у овом рату који је нанио знатнију штету Потарју извео је, у августу 1877, новопазарски војни командант Хафиз-паша. Он је, са 12 тabora низама и редифе, 6 тabora башбозука и 3 брдске батерије, пошао од Новог Пазара преко Бијелог Поља и Мојковца да преко масива Сињавине и Дурмитора, Језера и Шаранаца притећне у помоћ опколјеном Никшићу. Наспрам ове бројне војске стајала је комбинована група сенатора Пејовића од 3 батаљона, са приближно 1 600 бораца, чији се штаб налазио у Дробњацима. Због тога је затражено појачање од главнине црногорске војске, која је држала Никшић у опсади, и војске под командом Миљана Вукова, која је чувала Васојевиће и Морачу од тursких посада из Берана и Колашина и плавско-тусињских башбозучких јединица. Из сastава главнине послато је неколико батаљона, које је предводио Лазар Сочица. Међутим, виести о намјераваном нападу Турака са правца Гацка ради деблокаде Никшића присилиле су књаза да нареди да се послати батаљони врате, изузев пивског, а Пејовићу је, по могућности, имао притећи Миљан Вуков.

Непријатељства на сектору Дробњака почела су на тај начин што је тursки одред који је чувао десну обалу Таре покушао продор иза леђа Пејовићеве војске. Но, први тursки покушај завршио се њиховим поразом. У међувремену, војвода Миљан, рекогносцирајући Тару и очекујући евентуални напад на правцу својих снага, а да би открио намјере непријатеља, ноћу 23/24. августа, запалио је село Штитарицу. Истог дана једна јака Хафиз-пашина претходница напала је на граници Језера и Дробњака чевски батаљон Пејовићеве комбиноване групе, али послије

⁶⁵⁵ АИИТ, фас. 43; Г. Вуковић, *Војвода Миљан Вуков...* 44—8; Спиро Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876—1878*, Београд 1963, 223—32; Никола I, н.д., 248; В. Кнежевић, н.д., 118—19; Б. Д. Пејовић, *Писмо о боју на Морачи 13. јуна 1877. године*, ИЗ, књ. XVIII, 1961, 717—18.

⁶⁵⁶ Споменица о херцеговачком устанку, 217, 219, према списку 24 погинулих; В. Кнежевић, н.д., 118—21. да је погинуло 26; в. С. Гопчевић, н.д., 171—72; Никола I, 448; Б. Поповић, н.д., 244 — не доводи број устаничких жртава, осим да је Турака погинуло 148, али код њега је број тursких жртава увијек претјерано висок.

осамнаесточасовне борбе, нападачи су морали узмаћи. Потом је Хафиз-паша мировао пуних 14 дана. Према депеши турског конзула из Дубровника херцеговачком мутесарију од 28. августа, Хафиз-паша је питao да ли је пао Никшић и напомињао да би његово даље кретање било бескорисно и опасно. Ускоро залим, Сочица и Пејовић нападну Турке улогорене на Језерима. Заробљавањем 3 топа и силовитим јуришем збуње турске резервне снаге — башибозуке и мустахфизе (мустахфизи, стална посада у градовима), који се, поред свих Хафиз-пашиних покушаја да их помоћу низама задржи даше у безглаво бјекство, при чему су претријели и велике губитке, па је и Хафиз-паша био принуђен да се повуче на нове положаје.

Пошто је закључио да Морачи не пријети опасност, војвода Миљан пребацује у Језера морачки батаљон, док су Сочица и Пејовић у међувремену у подножју блокирали један дио Хафиз-пашиних снага. Покушај Хафиз-паше (4. септембра) да их деблокира завршило се неуспјехом; опколене турске трупе, захваћујући густој магли, извукле су се наредног јутра и одступиле преко Таре, што је претходне ноћи урадила и Хафиз-пашина главнина, а два батаљона из ове експедиције склонила су се у Колашин.

За вријеме овог турског похода запаљен је манастир Добривина, спаљене манастирске зграде и нека околна села, али права пустош иза Турака остала је у Језерима и Шаранцима. У току ове експедиције Хафиз-пашина војска је била стално у позадини узнемиравана. Продорима устаничких четица узнемиравана су муслиманска села Затарја, а ове чете допирале су и у села с десне стране Лима, па и надомак самог Бијелог Поља. Страх за своја незаштићена села дјеловао је деморализаторски у редовима башибозука из састава Хафиз-пашине војске. Међутим, и послије Хафиз-пашина повлачења, у Затарју није дошло до устанка ширих размјера, чему је доста допринио дефанзиван став црногорске војске на овој страни, која ће, послије пада Никшића, опколити Колашин и на томе стати. Цетињу је било стављено до знања да би прдор било црногорске било српске војске у новопазарски сандак Аустрија третирала као повреду њених интереса. Наде су у том погледу једино поклањане у Русију и евентуалну одлуку велесила. Због тога, послије пада Никшића, Црна Гора не предузима походе ни према Херцеговини већ је своје снаге усмјерила Бару и Улцињу.⁶⁵⁷

Колашин је ослобођен, односно од стране турских власти предат Црној Гори 22. септембра 1878. године, послије дужих преговора представника Црне Горе, окружног начелника из Мораче Баша Божовића са колашинским кајмаком Нурибегом, послије приличног одуговлачења да се у вези са Колашином спроведу одлуке берлинског конгреса.⁶⁵⁸ Јер, подручје Горњег Колашина, са градом, и нека села Доњег Колашина (сва са лијеве стране Таре) одредбама Берлинског конгреса припадала су Црној Гори,

⁶⁵⁷ „Босна“ 1877, бр. 587; Просвјета, св. IV, Цетиње 1895, 220; Б. Поповић, н.д., 250; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари — Осада Никшића 1877*, Сарајево с.а. стр. 24; С. Гопчевић, н.д., 269—74; Хамид Хаџибегић; *Турски документи о почетку устанка у Херцеговини и Босни*, ПОФ, св. I, 1950, 61—2; Никола I, н.д., 462; В. Кнежевић, 121—24.

⁶⁵⁸ Новица Ракочевић, *Исељавање муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина послије берлинског уговора*, ИЗ, књ. XIX, 1962, 255—57; АИИТ, фас. 43.

мада ће јој Поља Колашинска стварно припасти тек 1886. године.⁶⁵⁹ Тара је тако, знатним дијелом свога тока, постала нова граница између Црне Горе и Турске.

У односу на црногорске границе на овој страни, одредбе Берлинског уговора (чл. 28) биле су много неповољније од одредби Санстефанског мира, јер чланом Уговора о миру у Сан-Стефану било је предвиђено да се од састава Пиве и Таре граница повуче „Арином до њеног споја са Лимом, па Лимом до Пријепоља па преко Рожаја и Сухе Планине (Рожај и Бихор Ц. Г.)” требало је да сађе на Ругову, Плав и Гусиње.⁶⁶⁰

У догађајима 1875 — 1878. регион Потарја и Затарја претријео је огромна разарања. Многа потарска и затарска села предата су огњу, било од стране устаничке или турске војске, а сеоска газдинства су разорена. Очекивано ослобођење Затарја није остварено, па је међудржавним споразумом Црне Горе и Турске требало ријешити многа питања, међу којима и повратак изbjеглица. И број жртава из борби на овом подручју био је на обје стране велики. Према доста поузданим, иако непотпуним подацима само из састава пољско-колашинског батаљона погинуо је један официр, један барјактар и 26 подофицира и војника, а рањених је било 72, док је језеро-шарански батаљон имао укупно 318 жртава, од чега 91 погинулих и 227 рањених. Иначе, познато је да је батаљон пољско-колашински, скоро без изузетка, те жртве имао на подручју Доњег Колашина, док је језерско-шарански батаљон оперисао и на другим ратиштима, али неупоредиво највише жртава имао у бorbама око Таре и у Затарју.⁶⁶¹ Прилично жртава на овом подручју било је и из састава неких црногорских батаљона, нарочито прве устаничке године, када су овамо ускакали добровољци са разних страна, а неки Затарци погинули су као борци у саставу разних црногорских батаљона. Непознат је и број погинулих устаника из дубље унутрашњости Затарја, из састава устаничких четица и хајдуčких дружина, које су мање-више дјеловале самостално по Затарју, а и број жртава из састава неборачког становништва био је свакако велики. Карактеристичан је у том погледу случај Вишњице до Подгоре (плевалски крај), где су сви Војиновићи из овог села изгинули, а имања им запустјела.⁶⁶² Један од истакнутијих првака из тог братства (Јаков Војиновић из Пренћана) причао је двадесетак година касније да је у том рату изгубио 50 браће и стричева,⁶⁶³ тј. својих рођака, а многе жртве су дале и друге породице Затарја.

Ратним успјесима Црне Горе није потпуно уништена колашинска крајина, жариште сталних немира на црногорско-турскому граници. Остаци те крајине (сада као каза Доњи Колашин, назива и Вранеш) егзистирали су још пуне 34 године. Наиме, у првој салнами (званичном алманаху) косовског вилајета за хиц. 1296, односно 1878/79. годину, јавља се нова каза

⁶⁵⁹ Јово Вукић, Црна Гора на Берлинском конгресу 1878, Записи, књ. II, 1928, 286; Б. Пејовић, Политика Црне Горе... 10—14.

⁶⁶⁰ Јово Вукић, Црна Гора на санстефанском миру, Записи, књ. V, 1929, 63.

⁶⁶¹ Вук. Б. Божовић, Крвави камен — Црна Гора и патентирани историчари, Суботица 1936, 48; Споменица о херцеговачком устанку, 215—16, 218—20.

⁶⁶² П. Мркоњић, н.д., 318—19.

⁶⁶³ Аржавни архив Савезног секретаријата иностраних послова, п. по, 1897, 22 III, ред 650, исп № 183.

Мојковац и уз то посебна нахија Вранеш, обје у саставу новопазарског санџака,⁶⁶⁴ а хиц. 1303. (1884/85) царском ирадом образован је срез Доњи Колашин, спајањем нахија Вранеш, Рајна Ријека и Мојковац у једну казу.⁶⁶⁵

9. КРАТАК ПРЕГЛЕД ДРУШТВЕНИХ ЗБИВАЊА У ПОТАРЈУ И СРЕДЊЕМ ПОЛИМЉУ У ВРЕМЕНУ ОД 1878 ДО 1912. ГОДИНЕ

1

Одредбама Уговора у Берлину град Колашин је уступљен Црној Гори, али Турци су одувлачили предају. Колашински кајмакам Нури-бег предао је град 22. септембра 1878. године, тек пошто је Башо Божовић, окружни начелник из Мораче, који је по овлашћењу и упутствима с Цетиња, спроводио црногорску политику на тој страни, запријетио да ће напasti град заједно са турском војском град је напустило и неколико муслиманских породица, док су преостале то учиниле током наредне године, када је град Колашин и црногорску територију, заједно са својим Пепићима, Усовићима и другим, напустио и Иса Пепић, капетан горњоколашинске капетаније, кога су на ту дужност наименовала црногорске власти, за шта је примао и плату.⁶⁶⁶

Послије свог уласка у Колашин, црногорска војска није ушла и у Поља и још нека околна села која су се налазила близке Тари, иако су била додијељена Црној Гори. Тамо је формирана пољска капетанија, а за капетана постављен Зејнил-ага (Зеко) Алавић. Правно везан за Цетиње и окружно начелство у Колашину (премјештено из Мораче), Алавић је у својој капетанији управљао према инструкцијама турских власти с Мојковца, Бијелог Поља и мутасерифлука из Сјенице, па се није одазивао ни позивима окружног начелника нити је извршавао наредбе с Цетиња. Црна Гора, у жељи да се избегнуди заплети с Турцима на тој страни, одлагала је рјешење Поља, а уго је избегавала оружану интервенцију. Штавише, и војничке страже су државне на Препрану више Штитарице, јер се отуда могао очекивати и напад. Поља су тада представљала територију са двовлашћем — ничију земљу, склониште пљачкашких чета, било из састава исељених Колашинаца или регрутованих с подручја Доњег Колашина, које су ради пљачке и убиства упадале на црногорску територију. Зато је, за сваки случај, у Колашин послат војвода Лазар Сочица с нешто војском.

Муслимански прваци из Санџака, нарочито они који су се декларијали као присталице Албанске лиге, тешко су преживљавали губитак Колашина, па предузимају осветничке упаде на територију Црне Горе. Организатори тих упада су Фејзо Каљић, из Лијеске Каљића, Ода Гушмир, из Бијелог Поља и емигрант, за кратко црногорски перјаник, Вако Зејнилов Ацибулић. Једном ријечју, на основу обимне преписке — извјештаја окружних начелника из Колашина министру унутрашњих дјела Црне Горе Машу Врбици, може се закључити да су стварну власт у пољској капета-

⁶⁶⁴ S. Rizaj, *Vilajeti i Kosoves...* 243—44.

⁶⁶⁵ Г. Елезовић, *Колашин на Тари...* 23.

⁶⁶⁶ Н. Ракочевић, и.д., 256—61; Аржавни архив Цетиње — Министарство унутрашњих дјела (даље ДАЦ МУД), фас. 4-акта за 1879, бр. 1836, 1841.

нији држали Турци, односно да се овде управљало по упутствима турских власти из Санџака, иако су Поља номинално припадала Црној Гори.

Предлози војводе Лазара Сочице и окружног начелника из Колашина да се у Поља изврши упад и разоружа тамошње мусиманско становништво на Цетињу нијесу прихваћени. А капетан Алалећ и други мусимански прваци Поља ишли су дотле да нијесу дозвољавали ни повратак устаника, својих чифчија, да се настане на земљи коју су прије устанка обрађивали, иако је с Цетиња било наређено да повратак власнику земље плаћа „припадајући му доходак”, па да је на Цетиње стизало више жалби и тамо ишли делегације из састава ових раскућених устаника. Колико је Цетиње било спремно на попуштање свједочи чињеница да, кад су Мушовићи из преко Таре (тј. с турске територије) послали свога човјека да у селу Бистрици тражи четвртину, с Цетиња је упућена наредба да „свакоме мухамеданцу који се исели из Црне Горе припада доходак — четвртина са земље коју је до тада држао”,⁶⁶⁷ иако се Бистрица од Мушовића била одметнула и прије устанка. Али, Црној Гори су предстојале велике тешкоће да реализације одредбе Берлинског уговора, што ће је увести у заплете и жестоке борбе око Плава и Гусиња. А нијесу се знале ни даље намјере Аустро-угарске, која је већ држала војне гарнизоне у Пљевљима (било предвиђено посијдање Бијелог Поља, па се због беспутности териона одустало), Пријепољу и Прибоју, на основу одредби Берлинског уговора и конвенције закључене између ње и Турске.⁶⁶⁸

Послије закључења мира између Црне Горе и Турске, устаници с подручја Доњег Колашина, како они из капетанije Зека Лалевића тако и они с подручја новоформиране казе Мојковац, нашли су се у врло тешкој ситуацији. Њихово даље издржавање као избеглица, представљало је велики терет за Црну Гору, а аге им нијесу дозвољавале повратак на земљу коју су обраћивали прије устанка. Због тога су биле честе жалбе Цетињу и тражење помоћи и заштите. Тако, 14. марта 1879, устанички официр Борђије Топовић пише Цетињу и моли да им се омогући повратак у Поља, а то чине и официри Раде Ивановић и Малиша Кргушић, док капетани Лалевић и Пепић (овај прије исељења) телеграфишу Цетињу да „од Трмања (предио Роваца — Ж. Ш.) па до Мојковца свак је скочио на ово мало земље“. Тога је свакако било, јер потребе за земљом у Ровцима и Морачи биле су велике; ровачки официр Миро Павићев Влаховић, 17. августа 1879, тражи од министра Врбице 250 пасоша за Ровчане да преко Бијелог Поља и Сјенице побу на Србију. Цетиње, принуђено на тактизирање, пише Лалевићу и Пепићу да „све усташе који су преће стајали у Колашин на турске земље“ намјесте опет „на оне исте куће или кућишта и на оне исте земље које су преће држали и да дају Турцима дохотке са тих земала“, а другоме, кога не би препоручила влада, ако им није добра воља, да не дају ништа.⁶⁶⁹

Устаницима из преко Таре било је с Цетиња наређено да иду на своја кућишта, што ови нијесу радо прихватили, утолико прије што су тамо морали ићи без оружја. Зато устанички барјактар Радоје Вујичић а затим и други, моли министра Врбицу да не одлазе, већ да с оружјем

⁶⁶⁷ Н. Ракочевић, Исто, 261—65; ДАЦ МУД, акта за 1879, бр. 304, 320, 454, 460, 499/2, и д.

⁶⁶⁸ Мита Костић, Из историје Срба у Новопазарском Санџаку после Бер-
линског конгреса 1878, Гласник Скопског научног семинара XXI, 92.

⁶⁶⁹ ДАЦ, МУД, акта за 1879, бр. 220, 304, 320, 460, 1641.

остану „још неко вријеме по истим мјестима” где се налазе. Када им то није одобрено, они су тражили да бар задрже оружје које су купили за своје новце, пошто им „Турци прекотарци пријете”. Неки који су поступили по наредби с Цетиња били су принуђени да се врате, што је учињио и Борђије Топовић, који се повратио из Прошћења, јер су му пријетили Мушковићи, а у то и њему и осталим повратницима тражен је данак за 4 године. Због тога је Лазар Бошковић са 163 „роба од прекотарских усташа” тражио да се упише у Зекову капетанију.⁶⁷⁰

На другој страни нека села на десној обали Таре, која су одредбама Берлинског уговора и даље остала у саставу Турске, нијесу хтјела признати турску власт. У Пренћанима, на примјер, органа турских власти није ни било, а све међусобне односе мјештана регулисао је погранчини црногорски капетан. Ово село, насељено Језерцима и Шаранцима, на које су се и ослањали, признало је турску управу тек 1886. године. И становништво Бобова и Ограђенице одржавало је сталне везе с црногорским пограничним властима и редовно одлазило тамо као да је живјело на територији Црне Горе.⁶⁷¹

Црна Гора је на овој страни имала и других проблема који су компликовали односе казе Доњи Колашин с турским властима. Међу овим проблемима и проблем двовласничких имања, бјеласичких катуна, где су Доњоколашинци изгонили стоку не водећи рачуна о граничној линији. Даље, ни намјеравани попис мусиманског живља у пољској капетанији, премјеравање земље и прикупљање државног пореза (даџије) нијесу се могли спровести. Мјерачи су били истјерани, а у погледу пописа тражили су „да им се женска чељад пиши у суму без имена”, наводно зато јер им је из Цариграда објашњено да је писање женских по имену „противу дина”.⁶⁷² У Пољима су, затим, отпочела и убиства; најприје је убијен народни првак Редо Томовић, а затим је убиства било више, јер Пољима је са стотинак оружника крстарио доњоколашински првак Фејзо Каљић, а са толико и Оца Гушмир допирнући и до Сињавине. Заједно са капетаном Алевићем изгонили су бивше устанике из Поља, па је већина изbjегла на подручје Горњег Колашина, одакле се мусимански живљ био иселио, осим неколико породица настањених у граду, било да су остale послиje исељавања осталих или да су се касније повратиле, јер појединачних случајева повратка је било.

Дио немусиманског живља који није изbjегао из Поља био је изложен пљачки, њихово живо је одузимано и прегоњено преко Таре, а Сочица, који се са 500 — 600 војника налазио у Колашину, није им могао пружити заштиту. Јер, Зеко Алевић је имао око 250 наоружаних људи, а на Мојковцу су се налазили Фејзо Каљић и Оца Гушмир са 500 — 600 Колашинца исељеника, Доњоколашинца и Бјелопољца. Уз то, Цетињу се није отварао фронт на овој страни, због прилика око Плава и Гусиња, где су, да су смјели оставити незаштићено подручје Доњег Колашина, најеривали да побију и Каљић и Оца Гушмир.⁶⁷³

Према извјештајима Мрдеље Радовића, који је на дужности окружног начелника у Колашину замјенио Башта Божовића, прилике у Пољима и на граници према Доњем Колашину нијесу се средиле ни у наредној

⁶⁷⁰ Исто, бр. 597, 887, 906, 1342, 1533.

⁶⁷¹ Б. Пејовић, *Политика Црне Горе...* стр. 13. и нап. 10.

⁶⁷² ДАЦ МУД, акта за 1879, бр. 1254, 1341. и др.

⁶⁷³ Исто, бр. 1605, 1611, 1652, 1756, 2106, 2572, 2665, 2724, 2830, 2876, 2962.

1880. години. Сада су преко границе, ради плијена и евентуалног убиства по којег зулумћара, прелазили и Црногорци, често уз прећутну сагласност локалних црногорских власти. А зулуми и убиства од стране муслимана појачани су и у Бијелом Пољу и околини.⁶⁷⁴ Где су прилике биле срећеније. Те године се у Бијелом Пољу побунило мусимански живљање, који се супротставио регрутацији, па је из града протјеран кајмакам са осталим органима власти. А због зулума и велике глади, из Бијелог Поља је избегло у Колашин 10 сиромашних породица, а из сусједне Равне Ријеке добјеле су три породице. У Колашину се у то вријеме већ налазило 40 — 50 војника Ђелопољаца.⁶⁷⁵

У 1882. години Црна Гора је покушавала да се ријеши питање Поља, или преговори новопостављеног окружног начелника Тодора Вуковића са сјеничким мутесарифом нијесу дали жељене резултате. Но, ни Зеко Алевић није више био капетан у Полима, већ је са те дужности био смисаљен, пошто је претходно изненађен од страже на Препрану, рањен и спроведен за Цетиње, што је изазвало протест турског отпрапорника послова и Зеково исељење из Поља.

Именовање Малише Кргушића за капетана у пољској капетанији није много помогло срећивању прилика у Полима, јер су упади Фејза Каљића и других настављени. Једном су проради до самог Колашина, док су други пут са Сињавине заплијенили око 600 овaca и 120 говеда и коња, а паљење кућа црногорских држављана била је честа појава. Због тога, по налогу Врбице, окружни начелник тајно формирајући једну чету, која је имала задатак да упада на подручје Доњег Колашина, пали мусиманске куће и убија поједине зулумћаре. То је, опет, водило заплетима са Турском, а да би се они избегли, формирана је једна мјешовита комисија да спречава сукобе и открива изазиваче нереда, што није дало видније резултате. Јер, инциденти су се понављали, као један с краја новембра 1884. године, када је црногорска погранична чета побила неке Ђелојевиће, формално-правно црногорске држављане, али одметнуте као што су и Пољани. Питање Поља скинуто је с дневног реда тек 1886, када их је, с прољећа те године, посјела црногорска војска и границу помакла до Таре. Ово је условило исељење свега мусиманског становништва из Поља, а то су учиниле и преостале мусиманске породице из Колашина.⁶⁷⁶

Одмах послије ослобођења Поља, црногорске власти су приступиле насељавању напуштене земље, па је тамо насељен већи број Морачана, Ровчана, устаника прекограницчара који се нијесу вратили у своја села, нешто Језераца и Васојевића, а било их је и из других крајева — Бакочи, емигранти из Херцеговине и др. Дио земље добили су и они који су земљу обрађивали прије устанка, устаници из Поља. У ствари, они су са устаницима прекотарцима (у основи истим етничким елементом) чинили већину новог становништва Поља. Јер, неколико година касније, 30 васојевићких породица, колонизираних у Полима, одселило се у Србију. Иначе, поступак црногорских власти према ранијим власницима земље — мусиманима, и овде је, као и у Никшићу, био исти: овима је било дозвољено да кућу и земљу могу продати коме им је воља, али је заинтересована

⁶⁷⁴ ДАЦ МУД, акта за 1880, фас. 6, бр. 84, 125, 127, 153, 165.

⁶⁷⁵ М. Костић, *Из историје Срба...* 98; ДАЦ МУД, акта за 1879, бр. 2706; акта за 1880, фас. 6, бр. 347.

⁶⁷⁶ Н. Ракочевић, н.д., 265—70; МУД, врло обимна преписка и др. акта из тих година.

ним за куповину било сугерирано да то не чине, већ да се изговарају да немају новаца. Ипак, појединачне куповине су обављене, а у противном право на дио прихода са земље онима који су се иселили црногорске власти су признавале, односно питање регулисања црногорских обавеза према мухаџирима постало је предмет вишегодишњих преговора црногорско-турских власти, тј. рада мјешовитих комисија.⁶⁷⁷

Исељавањем муслуманског живља из Штитарице, Поља, Подбишћа и др. села польске капетаније измијењена је етничка односно конфесионална слика дијела Доњег Колашина. Штавише, и под самим појмом убјудуће је подразумијевана само турска каза Доњи Колашин, састављена од 34 (негде се чаводе 32) села с десне стране Таре, у међуречју Таре и Лима. Касније, када је нестало те казе, појам је у народу означавао још ужу територију, тако да данас представља само историјски појам.

Настањени на подручју Поља, а административно обједињени польском капетанијом, Ровчани, Морачани и др. зачуђујуће брзо почињу да се осјећају Пољанима, онако како су се осјећали старосједиоци који су се ту затекли и који су уз то држали и важније главарске положаје. Живот на граници према турском Доњем Колашину, у обавези да будно чувају ту немирну границу, сродност досељеника са дијелом затечених — Башковићи су знали да потичу из Роваца, а тако и други, афирмисани и једни и други у доба устанка, рата и ранијих четовања, те без инфериорности у том погледу било с које стране — а уз то заједнички материјални интереси имали су за последицу почетак процеса сплемењавања, зачетак на том подручју новог племена польског.⁶⁷⁸

Присаједињењем Поља Црној Гори није означен и крај немира на овом дијелу црногорско-турске границе, Озлојеђене избеглице, које су потпомогли поједини муслумански прваци Доњег Колашина и Бијелог Поља, ратоборно расположени према Црној Гори, вршили су честе пропаде у Поља. Турске власти биле су немоћне да ове изгреде спријече, а некад су их и подстицале, па их је покаткад изазивала и турска регуларна војска из караула на Побрђу, Прошићењу, Кули Мекића и Мојковцу и неких касније изграђених.⁶⁷⁹ Ти сукоби су се понекад завршавали десетинама мртвих и рањених на једној и на другој страни (у једном из 1886. било је убијених и рањених нападача 70 и око 40 заробљених, док је мртвих и рањених Црногораца било 25). Мјешовите комисије, формиране углавном послује сукоба (1886, 1892, 1906), нијесу могле отклонити узроке сукоба, па је ових било све до балканског рата, односно ослобођења Доњег Колашина и Бијелог Поља од стране Црне Горе.

Сваки од ових сукоба био је потом прошаћен насиљем над немуслуманским становништвом с подручја каза Доњи Колашин и Бијело Поље. Зулума разне врсте било је највише у доњоколашинској кази, гдје је и у то вријеме, поред осталог, било и случајева присилног одвођења младих жена и дјевојака. Последица ових зулума била су појачана бјек-

⁶⁷⁷ Боко Пејовић *Насељавање Горњег Колашина и Поља (1879—1886)* ИЗ, књ. XVIII, 1961, 381, 415; Завичајни архив Никшић — Архива Јевта Милетина Николића, фас. VII, VIII — више докумената.

⁶⁷⁸ Срећен Вукосављевић, *Организација динарских племена*, Посебно издање САНУ, књ. 270, Етнографски институт, књ. 7, Београд 1957, 13.

⁶⁷⁹ Новица Ракочевић, *Стане на црногорско-турској граници у Санџаку уочи балканског рата (1908—1912)*, ИЗ, књ. XIX, 1962, 485—515; Милорад Корач, *Сукоби на црногорско-турској граници у Санџаку почетком XX вијека*, ИЗ, књ. XXV, 1968, 283—291.

ства са овог подручја у Црну Гору, јер, према оновременим вијестима отуда, „преко Таре не суде ни паша ни ућумат, већ комисија од 12 Колапитица који Србе и за најмање грехове, почињене и прије десет година, хапсе и одузимају им имања“. А становници Прошићења писали су књазу (1894) да намјеравају да оставе све што имају у Турској и да се иселе у Црну Гору, али пошто им је с Цетиња савјетовано да то не чине, одговорили су да им је остало „слушај и трпи очекујући срећну уру“.⁶⁸⁰

2

При крају XIX и на освјитку XX вијека подручје турских каза Доњи Колашин и Бијело Поље, као и Затарја уопште, било је међу најао-сталијим крајевима на Балкану. Уз то, Затарје је у то вријеме, као и цјелокупна територија Санџака, било поприште изукрштаних интереса Турске, Аустрије, Србије и Црне Горе. Рад агената ових држава, неријешено аграрно питање, тешке дажбине (аги — трећина или половина, ријетко гдје четвртина рода, трећина или половина сијена, обавезан рад на дијелу земље који је ага обраћивао у својој режији, обавезно узимање његове стоке на презиму, љетња чобанија, кесим, обавезни поклони кад се неко жени или удаје, такозвана печеница по Божићу, обавезна груда сира, измеђај масла и сл. разним пригодима; а држави десетина, која је давана под закуп, војници, тј. бедел-и-аскери, порези на све врсте стоке, давања за цркве и школе, којих у већини мјеста није ни било, и др.)⁶⁸¹), потпуни недостатак политичких и личних слобода били су узорци перманентно немирне ситуације. Укратко речено, друштвено-политичке прилике у Санџаку, а посебно на подручју Доњег Колашина и у околини Бијелог Поља (у плјеваљском крају су биле нешто сношљивије), на почетку XX вијека карактерише општа заосталост становништва, имовинска и правна несигурност, стални метежи, буне и немири, сукоби на црногорско-турском граници, хајдауција, гдје доминира она пљачкашког карактера, и др. Дакле, разноврсни неријешени проблеми, економско-друштвени и они криминалне природе карактеришу оновремене услове живота на том подручју.

Пратећа појава ових хаотичних прилика било је опште осиромашење тамошњег становништва, то региструју сви оновремени извјештаји отуда, нарочито послије повлачења аустријских гарнизона из Санџака, када је могућност продаје стоке и сточарских производа умањена. Тако, у Затарју је у 1909. години, послије нероднице и општег пустошења за вријеме буна претходних година, завладала глад, па је дошло до масовног преласка у Црну Гору, што је за ову представљало тежак проблем. Јер, ови имигранти, не нашавши зараде, лутали су од села до села, због чега је

⁶⁸⁰ Ристо Ј. Драгићевић, *Протокол о мирењу између становника Косовског вилајета и пограничних црногорских племена из 1892 године*, ИЗ, књ. II, 1948, 88—106; Н. Ракочевић, *Стање на црногорско-турском граници...* 485. и. д.; Б. Пејовић, *Политика Црне Горе...* 83—4.

⁶⁸¹ П. Мркоњић, н.д., 296, 307—10, 312; Бранко Перуновић, *Извештај о стању у округу плјеваљском 1913*, ИЗ, XIX, 1962, 517—21; Ж. Шепајновић, *Друштвено-политичке прилике у Бијелом Пољу и околини почетком XX вијека*, Зборник радова професора и сарадника Педагошке академије у Никшићу, бр. 4. за 1973, 87—92.

црногорска влада свом пограничном комесару у Жабљаку издала наредбу да ове преласке ограничи.⁶⁸²

Културно заостао, малобројан, а уз то слабо и нередовно плаћен, па у вези с тим и изразито коруптиван турски административни апарат у доњоколашинској (врањешкој) и бјелопољској кази био је немоћан да осигура ред. Карактеристична су у том погледу запажања митрополита рашко-призренског Нифифора Перића, који је у извјештају (22. августа 1907) предсједнику Министарског савјета Србије Пашићу изложио своје утиске са путовања у претходној (1906) години у Пљевља, Вранеш и Бијело Поље. Наиме, пропутоваоши кроз Шаховиће (сједиште доњоколашинске казе), он констатова: „На путу Пљевља — Бело Поље не може се лако поправити стање како наше тако и Србо-Турско (тј. муслиманско — Ж. Ш.), јер ту нема ни цркве, ни цамија до једне или две школе на самој граници према Црној Гори. О властима царским не треба ни говорити, јер их у тој околини и нема до једна кајмакова канцеларија (српска кућа) у Шаховићима. То је једна брвнара налик на наша трла у Србији са још 3—4 такве куће у селу. У томе кајмакамлуку закони Аржавни вреде само за наше и примењују се на њима: о Турсцима и њиховим незаконитостима нико и не води рачуна (...). И у целом овом простору може се рећи да нема ни државне, ни црквене, ни цамијске ни школске управе. У том сам месту мало одсео и посетио кајмакама, који изгледа да је заборавио и говорити, и Србина члана суда, родом из Пљевља, који се толико запустио да изгледаше гори од каквога Африканца.”⁶⁸³

У 1906. години група доњоколашинских и нека села пљевальске кaze била су предата отињу, па је и сам митрополит на путу од Пљевља за Шаховића (сада Томашево) морао преноћити у колиби. Свуда окоје је видио „попаљене и порушене куће и муслиманске и српске — ну више муслиманских. Право згариште!”⁶⁸⁴ Наиме, на турска насиља и увођење нових пореза немуслиманско становништво ових села одговорило је отпором. Јер, у вријеме 1903.—1908. године Санџак је потресло неколико буна српских сељака (понегде је на страну побуњеника стао и дио муслиманског живља, мада доста незнатан број). У ствари, радио се о набујалом аграрном покрету Санџака који је попримио и сва обиљежја национално-слободилачке борбе, покрет који је у народу познат под називом раоничка буна, која је потресла и подручје Потарја.

Буна од 1903. и 1904. захватила је широко подручје од Златара до Љубишиће и нека села у околини Берана и Рожаја, а она из 1905., угашена у околини Нове Вароши, гдје је започела, убрзо се расширила на подручје између Лима и Таре, гдје су, поред осталих, покрет организовали Спасоје Војиновић — из Пренћана, устанички вођа из 1875. и четовођа

⁶⁸² Н. Ракочевић, *Стање на црногорско-турском граници...* 495; в. В. Адмир Стојанчевић, *Прилике у западној половини косовског вилајета пре ма извјештајима аустро-угарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године*, ИЧ, књ. XII—XIII, Београд 1962, 287—316. Буне сељака у Санџаку опширно су обраћене: Вукоман Шалипуровић, *Раоничка буна*, књ. I, Сјеница 1969. и Вукоман Шалипуровић, *Раоничка буна*, књ. II, Прибој 1970.

⁶⁸³ Дипломатски архив Секретаријата иностраних послова — Београд, III, р. 404, бр. 5331, извјештај митрополита рашко-призренског из Приштине од 12. X 1907. године, чији ми је препис доставио Вукоман Шалипуровић на чemu му срдачно захваљујем.

⁶⁸⁴ Исто.

из 80-тих година, и Лазар Кнежевић из Ваљкова у вријеме митрополитове посјете Пљевљима у затвору), док је подручјем Доњег Колашина крстарила мокитска дружина црногорског држављанина Милије Јовановића Масјаке, из Требаљева код Колашина. Ове буне су избијале у разним крајевима Санџака, истинा недовољно синхронизовано. По својој жестини истиче се устанак који је захватио Пренћане, Ваљково и планинска села Доњег Колашина, где су и безакоња најјаче била изражена, а непосредан повод био је покушај Турака да на Стожеру и Барицама подигну карауле и у Прошћењу оснују среску испоставу (мудирлук), чemu су се сељаци успротивили, па је шаховићки кајмакам, наочиглед народа, двојицу посјекао.

Села Барице, Стожер и Пренћани постала су у 1906. попришта жестоких борби. Овде је неколико стотина сељака, снабдјевених оружјем из Србије и Црне Горе, за кратко потпомогнути и са два тајно убачена батаљона црногорске војске, предала ватри више муслиманских доњоколашинских села, а по повратку црногорских батаљона отуда устаници су пружили жесток отпор бројној турској војсци, са неколико генерала на челу. Турска војска је за собом остављала праву пустош. Бунтовна села Доњег Колашина и сусједна пљевальског краја (Барице, Стожер, Прошћење, Горице, Водно, Борова, Крупице, Пренћани, Ваљково, Маоче и још нека) спаљена су, јер је политика главнокомандујућег турске војске Шемси-паше Бишевца била политика спржене земље. Извјештачи отуда јављали су српским властима: „Зулуми су нечувени, злочини и свирепства ужасни; регуларна војска (не само башибозук) најгрознија је насиља чинила над нејачи и женама. Поједини случајеви су такви да су ужасни да се само, при казивању, човеку у жилама крв леди”. А када је отпор савладан, становништво са тог подручја је масовно пређело у Црну Гору. Ова 1906. година још увијек се у том крају назива Шемси-пашином годином.

Тек када су Србија и Црна Гора енергично иступиле и дипломатски посредовале на Порти, побуњеном крају је враћен какав-такав мир. Воде устанка и више народних првака, и поред обећања Турака да их неће хапсити, чекали су окови и дугогодишње робијање, које ће, истина, прекинути младотурска револуција, а избјегло становништво, при повратку из Црне Горе, чекала су згаришта и неродна и гладна 1907. година.⁶⁸⁵

Испади појединача, понекад и читавих друштава — одметника од власти и закона, регрутovаних из реда обескућених мухацира с подручја Горњег Колашина, Никшића и другдје и других декласираних елемената, који се за сву своју биједу свећају своме сабрату-сапатнику друге конфесије, као и акције црногорских ускока-хајдука, неријетко и пљачкашких друштава, уносили су у Затарје стални немир, и онда када тамо није било буна. Због тога у вријеме од 1878. до 1912. године постоји стална тежња немуслиманског становништва да се исели са тог немирног подручја, па поред све масовнијег бјежања у Црну Гору, било је и случајева исељења у Србију. Тако, кад се у пролеће 1904. у Србију одселио већи број Дробњака и Шаранаца, њима се на путу кроз пљевальски крај прикупљало 120 исељеника из Затарја.⁶⁸⁶ Иначе, доласци појединача да траже рада или досељења читавих породица у Црну Гору понављала су се из

⁶⁸⁵ В. Биљ., 682; Б. Пејовић, *Политика Црне Горе...* 81. и д.; Извештава митрополита рапшко-призренског.

⁶⁸⁶ В. Шалипуроviћ, *Раоничка буна I*, 66.

године у годину: 1890. двадесетак породица из околине Пљеваља, 1898. десет породица Зековића са 79 чланова, а у 1906, када је више затарских села било спржено (само мусиманских кућа било је спаљено више од 200) из Затарја је избјегло око 3 000 душа, са близу 100 000 грла разне стоке, од којих се више од 100 затарских породица и средином 1907. налазило у Црној Гори.⁶⁸⁷ А исељавања су била знатна и у наредним годинама. Све је ово водило тешком осиромашењу становништва обје конфесије, на шта и прије ових буна, у свом извештају из 1903, указује аустријски ухода Јово Поповић, који на путу од Пљеваља за Пећ и на повратку отуда пређе преко села пљевальског, доњоколашинског и бјелопољског краја и прикупи податке о тамошњим путевима, сточном фонду, саставу становништва поједињих села, могућностима смјештаја војске и др. Тако, на примјер, за Миоче запази да има „18 кућа српских и преко 60 Турских”, где су „поред старосједиоца Срба и Турака сад већином насељени Мухаћери-бјегунци из Црногорског Колашина, сви наоружани, тарим капаклијама, а врло мало са Мартинама, муниције немају више до просјечно 40 — 50 метака уз пушку”, те да им је „главни првак Ферат бег Љаљевић човек од уплива међу њима”, за кога „кажу да је био зликовац и рђав, а сада се сматра да је добар”. Иначе, за само Бијело Поље констатова да је „мрвто и неродно место, ну са околином питомом и добром” у ком „сад је посада од један буљук аскера свега”, а запази и новосазидану двоспратну зграду ућумата, стару двоспратну кршлу и 3 једноспратне бараке за војску и др., док, према њему, сама варош „од прилике броји 300 — 350 кућа Турских и до 30 — 40 српских, хришћанских”.⁶⁸⁸

Агенти са стране уносили су смутњу на ово подручје, иако је већина становништва обје конфесије жељела мир, па зато незадовољство турском управом која га није могла осигурати. Истина, то није било лако ни постићи, јер у Пљевљима, Вранешу и Бијелом Пољу било је много избеглих са стране: од Никшића, из окупирање Босне и Херцеговине и с подручја Горњег Колашина. У Пљевљима је 1890. Теодор Ипен, поред махала које су показивале „пропало благостање и увели сјај” и више новосаграђених кућа, запазио да је никла једна „нова сиротињска четврт Хамидић Шевар, махала која је настала од окупљених избеглица муслимана из Никшића”.⁶⁸⁹

Ове избеглице, махом без средстава за живот, били су виновници сталних нереда, а њих је било највише на подручју казе Доњи Колашин. У том леглу немира било је и више раскућених бегова, који уз оне вра-

⁶⁸⁷ Б. Пејовић, *Политика Црне Горе...* 96, 149—50.

⁶⁸⁸ Стјепан Антољак — И смет Дермаку, *Извештај аустроугарског ухода о приликама између Пљеваља и Пећи 1903. године*, Годишњак Архива Косова II—III, Приштина 1970, 258—59. И Ипен десетак година касније (1892) за Б. Поље констатова: „Данашиње Бијело Поље је мали, незнатај град, са око 3000 становника, од кога су две трећине муслимани а остатак православни хришћани”. — В. Шалипуровић, *Путописи Теодора Ипена, Мостови*, св. 36, 94. Међутим, у једном извору из 1890. г. стоји да Б. Поље „има око 1000 кућа мухамеданске, а до 200 кућа Срба вере православне” — „Одзиви”, бр. 4. Б. Поље 1972, 111—12, а командант источног одреда црногорске војске становништво Б. Поља процјењује на 6—7000, АИИГ, Оригинална документа источног одреда црногорске војске из 1912—13. године, фас. 85, извјештај краљу од 29. IX. 1912. в. Ж. Шћепановић, *Друштвено-политичке прилике у Бијелом Пољу почетком XX века*, стр. 89—90. и нап. 6, где су наведени и др. извори.

⁶⁸⁹ В. Шалипуровић, *Путописи Теодора Ипена, Мостови* бр. 35, Пљевља 1977, 115 — према коме — „Град би могао да броји око 1000 кућа...”

нешке „кућиће” и „оцаковиће” бијају одбојни према свим промјенама, а на покушаје реформи гледају као на повреду својих феудално-конфесионалних права. Јер, оваје су се и у то вријеме аграрни односи одликовају јаком примјесом остатака феудално-спахијског доба. Тај дио доњоколашинског друштва оног времена, донекле, карактерише и атор једне пјесме-мевлуда (пјесме о Мухамедову рођењу). Пјесму је са турског језика препјевао, тј. извео њену прераду, доњоколашински кајмакам Хафиз Салих Гашовић, родом и избјеглица из Никшића, Мевлуд је препјевао на молбу доњоколашинских првака, који нијесу знали други језик осим свој матерњи, који су они у својој србофобији називали „бошњачким”. Уводни дио мевлуда дјелимично одсликава духовни живот остатака беготовата — главарског слоја у том бедему конзерватизма, Доњем Колашину:

„Богу драгом вазда шућур на ислам
нашем свеџу ес салату вес селам — (спасење и поздрав)
Цар је најами гази Абдул Хамид хан

Кад се нађох Колашин кајмекам
молише ме колашински првиши:
„Нами Мевлуд дај босански написи!

Ми смо дужни знати Мевлуд шта пише
нашем свеџу ми смо ашик одвише
Други језик ми лијепо не знамо

Бошњачки нам гради Мевлуд молимо!”

„Мухаџир сам ватан мој Никшић
Име ми је Хафиз Салих Гашовић”,⁶⁹⁰

Дијелом доњоколашинског подручја пропутовао је у јуну и јулу 1912, тј. непосредно уочи ослобођења овог краја, Француз Гастон Гравје тада лектор француског језика на Београдском универзитету, иначе географ и политиколог. Према њему, у Вранешу „у целини пејзаж је јако привлачан, док је у самој области несигурност највећа”. Јер, „ови муслимани су већином дошљаци” из Горњег Колашина. Затим, Гравје констатује да су ови дошљаци „очували према Црногорцима силну мржњу”, да су из свог завичаја донијели „свађалачку, ратничку, напраситу и недисциплиновану ћуд. Старинске традиције, крвна освета и отмице су увијек код њих у пуној снази (...). То је горштачка раса врло лепо развијена и горда са

⁶⁹⁰ Фехим Бајрактаревић, *Српска песма о Мухамедову рођењу*, Гл. Скоп. научног друштва III, Скопље 1928, 189—202; Исти, *О најшим мевлудима и о мевлуду уопште*, Прилоги КЈИФ, књ. XVIII, 1—37. Вранешки кајмакам Гашовић био је избјеглица из Никшића, а умро је у белопољској болници 1898. Зна се да је у Шаховићима био кајмакам 1892, а по свој прилици од 1887. Гашовићев мевлуд прештампан је више пута такозваном матуфовијом, тј. прераденим арапским алфабетом према фонетским принципима српског језика. Овде су најведени стихови из уводног дијаела пјесме коју је у ћириличној транскрипцији објавио Ф. Бајрактаревић.

своје лепоте (...) врло незналачка, врло фанатичка, која воли разбојништва, не одваја се никад од свог оружја, неповерљива према странцима и према властима, од којих је увек далеко живјела". Он је даље запазио да становници Вранеша „одржавају истовремено организацију на племена и јаке фамилије", да су крвне везе врло јаке, да се бракови не склапају ни између далеких рођака", да чим неког запиташи за име, „он га увек означава према називу своје велике фамилије", односно према називу братства, те да се ово цијени према јачини, и да свако зна колико пушака може дати ова или она породица.⁶⁹¹

Доњи Колашин је тада, а подручје Вранеша посебно, представљао анархонизам, јер је и почетком ХХ вијека било својеврсна закашњеља крајина, бунтовна према турским властима, па су због тога упућиване повремене експедиције војске на ово подручје и њено мијешање у дјелокруг рада судских и полицијских органа. Међутим, и поред свих недаћа које су снalaзиле њено становништво, крајина је још увијек била ратоборна према Црној Гори. Јер, њено становништво је, бар својим знатним аијелом, поријеклом било крајишко — са колашинског и никшићког подручја. А и тада су у том бедему конзервативизма живјела два јака муслиманска рода — Каљићи и Мицићи, први са око 500, а други са око 300 и у сусједству Бурђевићи са око 100 пушака.⁶⁹² Насупрот томе, стајало је опште сиромаштво и потпуна културна заосталост у овој кази, без иједног градског насеља у чијем саставу су биле 3 нахије (Вранеш, Мојковић и Равна Ријека), које су, изгледа, послије 1902. укинуте.⁶⁹³

Последица опште привредне и културне заосталости у казама Доњи Колашин и Бијело Поље био је изузетно мали број школа, како српских тако и муслиманских, те скоро општа неписменост становништва. Муслиманске школе (мектеби) биле су врло лоше опремљене. Настава у њима састојала се, углавном, у учењу напамет молитви и вјерских догми, према којима је овај сељачки горштачки елеменат био прилично индиферентан. Образовни ниво вјeroучитеља који су предавали у овим школама био је испод сваког критеријума, па се оне нијесу ни уklапале у школски систем.

Отварање српских школа овде је отпочело крајем XIX вијека, изузев оне у Бијелом Пољу, коју су углавном похађала само варошка дјеца. Рад ових школа био је стално ометан, па су настајали и прекиди у њиховом раду. Тако, на примјер, школа у Стојкеру, отворена послије укидања оне на Горицама, неко вријеме је радила илегално. За ове школе су и уџбеници добављани илегално, из Србије и Црне Горе, учитељске плате та-коће, а знатна средства за њихово издржавање давали су и сељани. Сељак и на овом заосталом подручју постаје заинтересован да има писменог сина, јер измијењени начин трговине, узимање новца под интерес (од трговаца из града, манастира Св. Троице, о чему постоје подаци), новчане трансакције при купопродаји, макар колико овдје биле у зачетку,

⁶⁹¹ Га стон Гравје, *Новопазарски Санџак*, Српски књижевни гласник књ. XXX, Београд 1913, 207—08. — (први дио штампан у књ. XXIX за 1912). Но, овде већа напоменута да нијесу сви мухацири — Колашинци настањени у Доњем Колашину, јер било их је насељених и другадје. Дио њих из Штитарице, Поља и Горњег Колашина насељени су на турској страни падина Копаоника, док су наспрам њих били настањени Црногорци исељени у Србију, па је између њих, 1890. године, избио један жешћи сукоб — М. Костић, *Из историје Срба у Новопазарском Санџаку* стр. 104.

⁶⁹² П. Мркоњић, н.д., 284.

⁶⁹³ С. Ризај, *Управна подела новопазарско-сјеничког санџака*, 39.

претпостављали су писменост. Појачани интерес за школу, који је резултирао из робно-новчаних односа, али и из појачање националне пропаганде Србије и Црне Горе, рефлекс је тамошњих школских прилика. О раду српске основне школе у Бијелом Пољу старала се црквено-школска општина, а о раду оних у селима — школски одбори. Бити предсједник или члан школског одбора сматрало се изузетном чашћу и патријотском дужношћу, па су за предсједнике школских одбора бирани најистакнутији народни прваци.⁶⁹⁴

Младотурска револуција осјетила се у Бијелом Пољу и Доњем Колашину утолико што је на јавном збору у Бијелом Пољу читан устав, где су проглашена права о слободи и једнакости поздрављена општим јавним изражавањем солидарности — братимљењем представника обе конфесије. Пуштени су на слободу осуђени народни прваци, вође побуне у Вранешу 1906. и одржана је заједничка конференција мусиманских и српских првака у Сјеници (19. X 1908) поводом анексије Босне и Херцеговине, тј. изражен је протест против тог чина. Међутим, проглашена слободе младотурским уставом нијесу одушевљено прихватили ни једни ни други. Мусимани, нарочито они из Вранеша, нијесу могли прихватити проглашавање принципе о једнакости са рајом, а камоли видјети наоружаног рајетина у турској војсци. Срби, опет, у те слободе нијесу много вјеровали, а наметнута им је обавеза предаје оружја и службе у турској војсци, која је за њих била синоним тубинског кнута. Због тога су учествала бјекства у Црну Гору како би се изbjегла регрутација. Уосталом, ни једни ни други нијесу ни помишљали да добровољно предају оружје, па је купљењу оружја приступила војска, тражећи га само од немусимана, а то је било проглашено преметачинама, пљачком и премлађивањем селака. Тада је дошло и до појачање хајдучије, српске и мусиманске, па су услиједили међусобни обрачуни. Тако младотурски програм у средњем Полимљу, односно у Затарју уопште, није довео до срећивања друштвених прилика. Штавише, друштвени положај овдашњег немусиманског становништва био је и погоршан, јер број одметничких мусиманских дружина, регрутованих из реда обескућених мухаџира и др. је увећан, па су разбојништво и пљачке зачестали, а нијесу изостале ни акције српских хајдучких дружина, осветничких и плачкашких. Зато ни присталице младотурског програма нијесу од њега очекивали радикалнија решења, јер, према једном од њих, нема „доста људи који би свим силама прегли и радили на напретку и култивисању своје отаџбине (...) читав наш пашалук не броји ни једног таквог човјека”, а „на сваког Каљића, Мицана и Бурђевића требао би по један такав човјек”. Јер, „у оном несрећном Вранешу никако да пође на боље”.⁶⁹⁵

Крајем 1908. и у наредној 1909. години избила је права ерупција низа патолошких појава: пљачки, премлађивања и убиства (скопски „Вардар” региструје их из броја у број), од којих је најснажније одјекнуло убиство свештеника и предсједника црквено-школске општине из Бијелог

⁶⁹⁴ Р. Петковић-Поповић и В. Шалипуровић, н.д., 276—81; в. и поменути извјештај митрополита рашко-призренског.

⁶⁹⁵ ДАЦ — Погранични комесаријат Жабљак (даље ПКЖ), фас. бр. 1, Писмо учитеља Куртовића из Пренћана — Велу Кнежевићу (14. XII 1908) Н. Ракочевић и Ћ. Станја на црногорско-турском граници... 485—515; Вукоман Шалипуровић, Културнопросветне и политичке организације у Полимљу и Рашићу 1903—1912, Нова Варош 1972, 305—07; в. лист „Цетињски вјесник” за 1908, бр. 36, 44. и лист „Вардар”, Скопље 1908, бр. 1—17.

Поља Риста Поповића, због чега су, у знак протеста, српски трговци у Бијелом Пољу 3 дана држали своје дућане затворене, јер је постојала основана сумња да је убиство извршено уз сагласност мјесних власти, које су, нешто раније раздавале оружје, муслманском живљу.⁶⁹⁶

О насељима и злочинима редовно је било обавијештено и Цетиње, преко свога Пограничног комесаријата у Жабљаку, односно комесара Вула Кнежевића, који је, спроводећи одлуке Цетиња, постигао видне резултате на ширењу утицаја Црне Горе у Затарју. А извјештачи су јављали да власти траже „низам-пару”, иако је предвиђена обавеза служба у војсци, да је у марту 1909. сишло у Шаховиће 50 сељака, представника мирног становништва обје вјере и тражило да се осигура ред и, у знак протеста суду, предали раонике, што није утицало да се тамошње прилике побољшају. Јер, власти су биле и немоћне: један покушај доњоколашинског кајмакама, с прољећа 1910, завршио се одметањем у шуму Бећира Фејзова Каљића са петоро браће и 15 братучеда, а то је значило сукоб слабашне власти са 500 његових саплеменика.⁶⁹⁷

Пошто су младотурци били недоследни у спровођењу свога програма, наговијештеће промјене су само распалиле страсти. Немуслманско становништво Затарја очекивало је побољшање свога положаја, у неколико подржавано у тој илузији и од стране Црне Горе, која је заграницарија препоручивала лојалност према новом режиму. Међутим, вранешки и бјелопољски бегови и други муслмански прваци, у већини су били противници мијењања устављеног реда, противници устава који „Срб-милету”, њиховом рајетину даје права. Вранешом су у то вријеме кружили гласови да је Санџак продат Србији и Црној Гори (ширили су их аустријски агенти), па нашавши се у безнађу, вранешки бегови, Каљићи и др., изазивали су честе инциденте на црногорској граници. Ово је, опет, довело до тога да су власти почетком 1911. муслманском становништву подијелиле оружје, најпре пограничарима, а затим и оном у унутрашњости. То је овима послужило као сигнал за убиства виђенијих Срба између себе, што изазива масовно бјектво ових у Црну Гору, а затим илегално ускакање отуда, плијен стоке и убиства појединих муслманских првака и разних зулумчара, а често и недужних. Тако су акције неодговорних и с једне и с друге стране појачане, што је водило заоштравању црногорско-турских односа.⁶⁹⁸

У 1911. години црногорско-турски односи на међудржавној граници на Тари заоштирили су се до крајњих граница. Јер, и локалне црногорске власти прећитно су одобравале упаде појединача или мањих четица на турску територију, било да се радило о упадима избјетлих отуда или о ускакању других пограничара. Уосталом, ове упаде је било тешко и спријечити, јер Затарјем је крстарило неколико одметничких муслманских чета (Рустема Бумбура — из Маоча, и Мехмеда Рецовића — из Козице са којима је било одметнутих Каљића, Љаљевића, Даутовића и других), које

⁶⁹⁶ В. Шалиповић, *Културно-просветне и политичке организације...* 308; Вардар за 1908, бр. 8, 10, 13, 16. и 1909, бр. 19, 21, 30, 38, 39, 40, 43, 49; в. и бр. 26 за 1910. год.

⁶⁹⁷ ДАЦ ПКЖ, *Школски одбор и учитељ Нешо Јоксимовић — В. Кнежевићу* (Стожер, 18. X 1909); учитељ Куртовић — В. Кнежевићу (6. XII 1909); Вукота Перуничић из Пренћана — В. Кнежевићу (20. XII 1909) и др. бројни извештаји. В. и: В. Шалиповић, *Културно-просветне и политичке организације...* 312.

⁶⁹⁸ Б. Пејовић, *Политика Црне Горе...* 57; ДАЦ ПКЖ, фас. 4 — Букан Кораћ, учит. из Пренћана — В. Кнежевићу (18. IV 1911).

су вршиле разна злодјела. Ово је Каменогорце принудило да за заштиту свога села организују комитску чету, са двојицом браће Глушчевића на челу. На подручје Мојковца и Равне Ријеке ускакали су да заштите своје рођаке избјегли Прошћенци, Ракићани и други пограничари, међу којима највише Пољани, а пљеваљском крају избјегли из Пренћана, Вашкоја и Бобова, често здружени с црногорским држављанима Језерцима, Шаранцима и др. Понекад се са зулумћарима, под изговором да је то урадила црногорска чета, преконоћ обрачунавало месно становништво, односно одважнији појединци.⁶⁹⁹

Цјелокупна унутрашња политика младотурака, те покушаји отоманизације нетурских народности, водила је Турску немиловном сукобу с народима, односно државама, чији субородници под турском влашћу, од завојења парламентаризма, нијесу стекли побољшање свога положаја. Напротив, тај положај је негаје и погоршан, што је био случај и у Затарју, па је излазак на изборе 1912. овдје био осјетно слабији него на изборе одржане 1908. године, што је имало за последицу пораз младотурских кандидата на овим изборима а избор кандидата из опозиционе странке старатурака, што се десило и у пљеваљском и сјеничком санџаку, гаје су за цариградски парламент изабрани Мехмед-паша Бајровић из Пљеваља — за пљеваљски санџак, и Амир-га Кучевић из Бијелог Поља — за сјенички санџак.⁷⁰⁰

Турска је током 1911. године појачала своје снаге на граници према Црној Гори. Крстарећи по околним селима војници из граничних караула често су изазивали нереде и граничне инциденте, па је до једног на лијенији села Бјелојевића, код Мојковца, дошло у априлу те године, када је на црногорској страни било више жртава. Али, интервенцијом црногорских власти дводневни сукоб је окончан, а спорна питања, посредством мјешовите комисије, привремено су била ријешена. Међутим, Турци су, почетком наредне године, дуж црногорске границе подигли више караула, међу којима и караулу на Пржиштима, код Мојковца. Пошто на захтјев Црне Горе, с мотивацијом да је ова подигнута на црногорском земљишту, Порта није издала налог да се караула поруши, прибјегло се војној сили, па су 20. и 21. јула ова и караула на Побрђу порушене, а напад башибопа зучких снага с подручја Доњег Колашина и Бијелог Поља, јачине око 2 000 наоружаних, одбијен. То је довело до даљих заплета са Турском, интервенције дипломатских представника на Цетињу, протеста турског посланика и његово напуштање Цетиња и руске интервенције на Порти. Убрзо затим, дошло је и до побуње народа у Доњим Васојевићима, крвавих сукоба с Турцима и стварања слободне територије на тој страни, што је политичку климу у Санџаку наелектрисало до усијања. Овоме је допринијело и убиство беранског кајмакама Илије Поповића, јединог немуслимана који је заузимао тај положај у Санџаку, а посебно поколј српског живља у Сјеници и Бијелом Пољу.⁷⁰¹ Уз то, група познатих зулумћара из пријепольске, доњоколашинске казе била је образовала једну ојачу че-

⁶⁹⁹ В. Шалипуровић, *Културно-просветне и политичке организације... 314—15; Сјећања Радивоја Војиновића из Раките, тада емигранта у Полима.*

⁷⁰⁰ В. Шалипуровић, *Исто, 287, 340—41.*

⁷⁰¹ Н. Ракочевић, *Станење на црногорско-турском граници... 509—11; „Глас Црногорца”, бр. 32 за 1912; „Цетињски вјесник” 1912, бр. 59. и више др. бројева.*

ту која је у страху држала једно шире подручје. На другој страни, обра зовано је на том подручју и више српских комитских чета, јер требало се заштитити, а видјело се да је рат на помолу па га је требало спремно дочекати.⁷⁰²

3

Црногорској влади било је у 1912. јасно да је сукоб с Турском неизbjежан, јер преговори о стварању балканског савеза текли су повољно, па је подстицала отпор заграничара турским властима у тој години, вр шене су припреме за предстојеће догађаје и стварање су погодне околности да се добије повод за рат. Црна Гора је, иначе, у то вријеме била спремна да уђе у сваку комбинацију против Турске. На ово су Црну Гору, по ред сентименталних обзира и обавеза према својим проробљеним сународницима, чије је ослобођење била завјетна мисао више црногорских генерација, гонили и уништили проблеми: краљев пољуљани углед могао се поправити ратним успјесима, демократска опозиција пред спољном опасношћу каналисати у другом правцу, ова опет од зближења са Србијом очекивала је демократизацију друштвеног живота, па и евентуално уједињење. Економски проблеми, појачани и приливом изbjеглица, упућивали су, такође, Црну Гору рату. Неразвијеност привреде и недостатак обрадивог земљишта условили су знатну економску емиграцију, што је пријетило опстанку Црне Горе као државе. Ови и низ других чинилаца условили су да се Црној Гори напрото журило у рат. Зато док су још делегати Србије и Црне Горе преговарали о ратном савезу (уговор са Бугарском је био закључен), Црна Гора је мобилисала војску, утврдила ратни план — главнина да иде према Скадру, а мањи дио према Санџаку — предала Турској ноту о објави рата и 26. септембра (по старом календару) 1912. црногорске трупе су на свим секторима прешли турску границу.⁷⁰³

Од групе бригада IV дивизије (дивизијско сједиште у Колашину) и придодате дурмиторске бригаде из састава III дивизије формиран је источни одред црногорске војске — командант бригадир сердар Јанко Вукотић.

Распоред снага источног одреда, укратко речено, извршен је овако: васојевићка бригада (командант Радомир Вешовић) у рејону Андријевице, а новоформирана бригада Авра Цемовића, из Доњих Васојевића, ајејствовала је у рејону Берана. Главнина одреда чиниле су: колашинска бригада — командант Милош Меденица, дурмиторска бригада — командант Јоко Ацић и прекотарски одред под командом Машана Божовића. У састав овог одреда улазио је језеро-шарански батаљон, један добровољачки батаљон (састав људства из Пренћана и Вашкова, изbjегли у Шаранце послије вашковске буне 1912) и један вод спорометних брдских топова. Ајејство одреда у правцу Пљеваља.

Колашинска група источног одреда (колашинска бригада јачине 6 батаљона пјешадије, извиђачки вод, брдска батерија са 4 брдска спорометна топа, коморски батаљон и 5 батаљона дурмиторске бригаде са извиђачи

⁷⁰² В. Шалијуровић, *Културно-просветне и политичке организације...* 314—15, 342—49, 365; „Вардар“ бр. 50 од 1. VII 1912.

⁷⁰³ Аандрија Лубурић, *Капитулација Црне Горе — Документи II*, Београд 1940, 3—5; Живко Павловић, *Осада Скадра, Београд 1926*, 22—9; Група аутора, *Први балкански рат*, књ. I, Београд 1959, 9—176.

ким водом, брдском батеријом и четири топа старог модела и коморским батаљоном) представљала је главну ударну снагу источног одреда, који је имао задатак ослобођење Доњег Колашина, Бијелог Поља и даље продирање у правцу Берана, Плава и Метохије. Овде се могло рачунати на устанике, прошћанско-барички и брзавски батаљон.

Укупне снаге источног одреда биле су око 12 500 војника, 4 митраљеза и 32 артиљеријска оруђа, а наспрам њих је стајало 14 000 турских војника, 17 митраљеза и 54 артиљеријска оруђа.⁷⁰⁴

На сектору Доњи Колашин — Бијело Поље непријатељства су отпушчала 26. септембра око 10 часова. Командант Вукотић се претходно (ноћ између 25. и 26) обратио писмом команданту турске посаде на Мојковцу, обавијестио га да се двије државе налазе у ратном стању и позвао га на предају. Истовремено се обратио командном особљу свога одреда и војсци и упозорио их да је њихов задатак увођење реда а не да чине зулуме, забрану сијечење глава, упозорио на обавезу хуманог поступка према заробљеницима, забрану пљачкање и позвао на достојанствено понашање, а у противном запријетио казнама.⁷⁰⁵

Колашинску групу источног одреда на правцу њеног наступања очекивао је сукоб са око 2 000 низама и редифе, стационарних у Бијелом Пољу и Мојковцу, с тим што се број резервиста могао повећати.⁷⁰⁶ Истина, мобилизација турске војске вршена је споро, а одзив обавезника био је слаб. Борбени морал ове војске био је такође слаб, док је морал црногорске војске био изузетно добар, а то је била значајна предност за ефикасно офанзивно дјељство. Овоме треба додати борбено расположење немусиманског становништва заграничних села (у предјелу казе Доњи Колашин — Прошићење, Барице и Стокер, а у предјелу казе Бијело Поље Брзава и Крп Фемића). Међутим, колашинска колона кретала се кроз села доњоколашинске казе, насељена најборбенијим мусиманским становништвом; осим тога, и поред дјељства одреда Машана Божовића, лијеви бок главнине могао је бити угрожен турским снагама из Пљеваља, ојачаним евентуалним доброволцима из Босне, које би подстакле и наоружале аустријске власти. И десно крило главнине могло је бити угрожено, јер црногорске снаге на сектору Андријевица — Беране нијесу биле дољно јаке да би се могле дуже супротстављати новим снагама Турака са правцу Метохије. Уз то, турске снаге на Мојковцу, на правцу наступања главнине одреда, имале су веома подесне одбрамбене положаје. Због тога командант одреда упућује једно одјељење (колашински и доњоморачки батаљон) да овлада доминантним тачкама Бјеласице и настави прорадање ка Лиму. Затим, да би координирало акције овог и једног васојевићког одјељења, које је имало да заузме Брзаву (Брзавице су дан раније Турци разбили и куће им попалили) а потом Обров, доминирајућу коту Бијелим Пљем.⁷⁰⁷

Мојковац је заузет послиje два и по часа борбе, па је главнина, подијељена у четири колоне, наставила наступање и првог дана борбе овлађала знатном територијом — већим дијелом доњоколашинске казе, и 26.

⁷⁰⁴ Митар Буришић, *Први балкански рат*, књ. III, Београд 1960, 160—61.

⁷⁰⁵ АИИТ, фас. 85 — Оригинална документа источног одреда, писмо турском команданту на Мојковцу, Општа наредба војсци.

⁷⁰⁶ М. Буришић, н.д., 158.

⁷⁰⁷ АИИТ, фас. 85 — Вукотић — војводи Лакићу Војводићу (26. IX 1912).

увече заноћила: одјељење које је наступало преко Ђеласиће и Раките у Бојиштима, друга и трећа колона на линији Лепенац — Рогов крш, а четврта (лијево крило групе) у селу Ободу.

Слиједећег дана дошло је до жестоког сукоба са турском војском на подручју доњоколашинских села, на линији Цер — Лијеска и на линији Жари — Пали — Јабучно, али пред то ће турске снаге су одступиле са свих положаја и повукле се Бијелом Пољу. Тога дана заузети су и Шаховићи, док је кула у Вранешу заузета наредног дана (28. IX), а Вранешани, они који нијесу побјегли у правцу Пљевала и Пријепоља, предали су се 29. Тога дана код комandanта Вукотића, који је био у Бијелом Пољу, „били су Мушовићи и остали Никшићи а Асанбеговић је послao писмо”, извјештава Вукотић краља.⁷⁰⁸

Ноћу између 27 и 28. септембра дошли су у штаб одреда парламентари и понудили предају Бијелог Поља. Понуда је изложена у писменој форми, а потписало је 15 грађана, представника обе конфесије.⁷⁰⁹ Молба грађана је усвојена и доносиоцима писма (сину Мехмеда Аскова, који је раније био црногорски барјактар и двојици Срба) саопштено да ће их сјутрадан преговарачи чекати у селу Крушеву, удаљеном 4 km од вароши. Међутим, када су сјутрадан из штаба одреда пошли ка граду, на њих је отворена жестока ватра. Захваљујући обазривости комandanта одреда, ова могућност је била предвиђена, па су се трупе кретале у борбеном поретку. И пошто је отпала могућност предаје вароши без борбе, извршен је општи напад на Бијело Поље, које је заузето око 16 часова, послије муњевитог јуриша једног одјељења на Обров, које је, прегазивши набујали Лим, силовитим јуришом растјерало турске снаге са Оброва. У нападу на Бијело Поље учествовао је и дио трупа које су претходног дана заузеле Шаховиће. Турске трупе и дио муслманског становништва напустиле су Бијело Поље чим је пао Обров и на варош извршен општи напад. При уласку у варош поједина одјељења су прекршила заповијест комandanта, па је, према Вукотићеву извјештају краљу, „мало таламара кроз варош учињено”, али су плачкања и други изгреди били брзо прекинути.⁷¹⁰

Тога дана Вукотић је од краља добио телеграм којим је упозорен да евентуално не би даље продирао низ Лим у правцу Пријепоља, да у односу на Пљевља остане у ставу испрекивања, те да своје снаге усмјери Пештери и Рожају, јер морало се водити рачуна о осјетљивости Аустрије. Због тога је Вукотић наредио Машану Божковићу да не даступа дубље ка Пљевљима, већ да се утврди на подесним положајима и остане у одбрам-

⁷⁰⁸ М. Буришић, н.д., 163—68; АИИТ, Ориг. док. ист. одреда: извјештаји ком. одељ. Јова Меденице, те извјештај ком. П. Вујисића, поручника Грдинића. ком. Матановића и ком. извиђачке чете — Вукотићу, сви од 2. IX; Ком. одреда Вукотић — Краљу од 27. IX из Лепенца (сравни „Записи” књ. XIII, 42); Вукотић — Краљу 29. IX из Бијelog Поља.

⁷⁰⁹ АИИТ, Ориг. док. — Грађани Бијелог Поља — Команданту одреда: „Поштованом Г. Команданту: Понизно молимо да пуцњава до изјутра престане, када ће доћи и изасланство ради преговора о предаји вароши. Изволите одредити и место где Вас изасланство може наћи. С поштовањем понизни”. Слиједе потписи ових грађана: Јусуф ефендија муфи, Халил-бег Кајабеговић, Амир-ага Кучевић, Зећијр-ага Дерровић, Емин-ефенде (једна ријеч нечитка — Ж. III.) брзавски, Смаил-ага Никшић, Муј-ага Љуца, Идризовић Елмаз-ага, Муј-ага Никшић, Ејуб-бег Зимовић, поп Цветко Поповић, Алекса Басекић, Тодо Пајевић, Алекса Мураковић, Андро Јованчевић.

⁷¹⁰ АИИТ, Оригинална документа. Алиспозиција ист. одреда за 28. IX; извјештаји Вукотића Краљу од 28. и 29. IX; в. Буришић, н.д., 169—70.

беном ставу.⁷¹¹ Ситуација је у том погледу постала јаснијом кад је Србија ступила у рат а Аустрија није интервенисала.

У борбама за ослобођење Доњег Колашина и Бијелог Поља погинула су 23 црногорска војника и један официр, а рањено 82 војника и 3 официра. Непријатељ је имао знатно више губитака, јер, према Вукотићу, „Турке на сваку страну налазе мртве и рањене”.⁷¹² Број жртава био је несразмјерно мали величини постигнутог успеха.

Командант одреда је одмах предузео потребне мјере да се живот у ослобођеним мјестима нормализује. На Мојковцу је оставио једну чету Пивљана да одржава ред, а капетану пољске капетаније наредио да кампеларију и телеграфску станицу пресели из Поља у Мојковац. Послије ослобођења Бијелог Поља издао је „овјерљиву наредбу” у којој је својој војсци изразио захвалност, честитао јој ослобођење краја, односно „улазак у Бијело Поље где се налазе многи важни споменици некадашње величине”. Од тога је изuzeо оне војнике „који су кроз варош пљачку и зулум чинили”, а њих је оставио „да им Бог суди и Господареви закони, а право би било да им сама војска пресуду изрече”, наредио командантима да се починиоци изгрeda казне, а војсци још једном скренуо пажњу да поштује достојанство и не дира у имовину оних који су се предали и који ће то и убудуће чинити. Вукотић је издао и „Проглас становницима Бијелог Поља и Колашина”, упозоривши да они сада потпадају „под власт Господара Црне Горе” и позвао их да буду „мирни, послушни, лојални и исправни грађани. Истовремено, на сам дан ослобођења, командант одреда је посебном наредбом образовао војне и грађанске установе за подручје Бијелог Поља и Доњег Колашина, именујући појединачно чиновнике јавних служби: за обласног управитеља — Мила Дожића, члана Државног савјета; за предсједника војног суда — капетана Саву Анђелића, а за чланове — Стефана Подларића, командира Ибра Булатовића и за секретара учитеља Алексу Поповића; за шефа жандармерије — поручника Николу Биласа; за команданта војног округа Бијелог Поља и Доњег Колашина — командира Павла Вујисића.

Вукотић је 28. и 29. септембра обишао варош, присуствовао молепствију у цркви, разговарао са грађанима, упутио једно одјељење у Шаховиће да тамо „аржи ред и попише и уреди војни материјал”, дао задатак Вујисићу да приступи организовању нових добровољачких јединица, упутио прошићенски устанички батаљон Секула Бошковића, са четом Пољана као испномоћ Машану Божовићу, примио представнике муслиманског становништва и преко њих поручио изbjеглицама да се поврате, јер у противном ће им се „сво имање узети у касу”.⁷¹³ А изbjеглица је било прилично. Турска војска и дио мусиманског становништва вароши повукли су се у правцу Сјенице, Рожаја и Новог Пазара; било их је који су додирвали и до Митровиће. Они из Лијеске и Вранеша бежали су Пријепољу („племе Калића готово цијело побјегло је пут Пријепоља”, каже да се у једном

⁷¹¹ Краљ-ком. одреда, телеграм бр. 176 од 28. IX и одговор Вукотића из Бијелог Поља од 29. IX; Вукотић-Машану Божовићу из Б. Поља 29. IX 1912.

⁷¹² Изв. ком. одреда Краљу од 29. IX.

⁷¹³ АИИТ, Оригиналан документ. — *Недатирана Повјерљива наредба ком. ист. одреда војсци*, Проглас становништву Бијелог Поља и Доњег Колашина, Наредба о постављењу управних цивилних и војних власти за подручје Бијелог Поља и Доњег Колашина (сви ови акти од 28. IX); Наредба М. Божовићу бр. 160; Вукотић — Обласној управи Колашин бр. 161.

извјештаяју.⁷¹⁴). Они из мусиманских села на линији Мојковац — Бијело Поље испред војске су масовно бежали к вароши, а то су чиниле и њихове породице, оставивши отворене куће са трпезом на видљивом мјесту, на којој је стајао хљеб са бритвом (ножићем) у њему и покрај хљеба стајала је шака соли, што је симболично изражавало молбу да војска не заапали кућу.⁷¹⁵

Тридесетог септембра командант одреда је издао заповијест за покрет трупа ка Беранама (данашњи Иванград), па главнина одреда напустила подручје Бијелог Поља и Доњег Колашина. Међутим, убрзо су у село Ораховицу ушли одметници. На жалбе Ораховичана командант војног округа послao је тамо чету Прошћана, и ствари су брзо срећене. Ораховичанима је дато и оружје да се сами бране. Српско становништво је наоружавано и у другим селима, па, закључно са првим октобром, наоружано је око 1 500 људи (Прошћани, Баричани и дијелом Брзавци били су наоружани и прије него што су отпочела непријатељства). Захваљујући овим мјерама, ред је углавном успостављен, осим што се дио Вранешана поново одметнуо и прикључио турским снагама из околине Пљеваља, које су водиле борбе са одредом Машана Божовића.

Из сastава добровољачког људства формирани су 3 батаљона: прошћенски, бјелопољско-ораховички и брзавски. Касније је формиран и пећарско-пештерски батаљон. Од тих снага командант војног округа послao је из прошћанско-баричког и брзавског батаљона по три чете као помоћ Машану Божовићу. Борбена способност ових јединица, изузимајући прошћенско-барички батаљон, била је таква да се на њих у тежој ситуацији није могло рачунати: брзавски батаљон се распао при првом сукобу с Турцима код Пљеваља, а људство бјелопољско-ораховичког требало је обућити да рукује оружјем. Ове јединице су се могле употребити само за позадинску службу, јер дуготрајно робовање и рајински положај оставили су и у том погледу дубоке последице.

Обласна управа, војни округ, општина и остale установе подредиле су сва свој рад интересима фронта. Било је потребно изнова организовати све службе и одржавати ред, а војни обавезници, па и официри, нерадо су остајали у позадинским службама, где су већину људства сачињавали доброволци из ослобођених крајева.

Средивши стање у близој околини Бијелог Поља и на подручју Доњег Колашина, командант војног округа је са неколико чета из сastава два добровољачка и 3 чете из пољског батаљона пошао у правцу Сјенице ради разоружавања села тога региона и успостављања везе са јаворском бригадом српске војске, која је тада и заузела Сјеницу. И пошто је разоружао групу мусиманских пештерских села, где је дошло и до крвавих обрачуна, Вујисић се са својим одјељењем повратио у Бијело Поље.

Пад Сјенице у српске руке и даље напредовање снага источног одреда утицали су да су се прилике у Бијелом Пољу колико-толико нормализовале. Отпочео је и повратак мусиманског живља из изbjеглиштва. Но, потпуног мира није било, јер дио Вранешана, Каљића и других био се склонио у околину Бродарева, па су са тог мебупростора операционих зона србијанске и црногорске војске упадали у околна села. Истина, тада мно-

⁷¹⁴ ДАЦ, Комисија Краљевске црногорске владе за извиђај — злоупотреба државних чиновника у новоослобођеним крајевима, фас. II за 1913, жалба Радиб-аге Фејзова Каљића од 11. VII 1913.

⁷¹⁵ Сjeћање Р. Војиновића и др.

ги од мусиманских првака на разне начине и свесрдно манифестију своју приврженост краљу Николи и Црној Гори.⁷¹⁶

Убрзо затим Вујисић је приступио припремама за одлазак на Скадар, када је са својим одредом хитао и Машан Божовић, а послије ослобођења Пљевала, у која су црногорска војска и јединице јаворске бригаде српске војске ушли, без борбе, 15. октобра, пошто се турски гарнизон повукao преко Метаљке и предао аустријским властима. За посаде у Бијелом Пољу и Доњем Колашину остављена је једна чета Польана и добровољачки батаљони, јер се са овима није могло рачунати за одлазак на Скадар пошто се сваки њихов покрет ван свога краја завршавао масовним дезертерством.⁷¹⁷ Изузетак је био прошћанско-барички батаљон, јер борбене традиције Прошћана, Барича, Стожера и још неких околних села његоване су још од устанка 1875. године.

Ослобођење Пећи, Баковице и осталих мјеста у Метохији убрзalo је повратак избеглица са подручја колашинске области, о чему се старао и сам командант источног одреда. Вукотићу је даље било стало да се у ослобођеним крајевима очува мир и спријече злоупотребе било које врсте, па са фронта пажљиво прати прилике у ослобођеним мјестима.⁷¹⁸

И поред свих интервенција и упозорења команданта источног одреда и захтјева да се недисциплинивани војници пљачкаши предају суду, било је разних злоупотреба власти, поред осталог и зато што су у позадинске службе биле стављене мјесне добровољачке јединице или јединице из сastава пограничних племена. Јер, ови су сматрали да су наступили дани освете, па су се светили и недужним за сва безакоња која су трпјели под турском влашћу. За њих је то становништво било турско, па пљачке, отимачине и појединачна убиства нијесу били ријетка појава. И дio чиновника у овим управама био је склон коруптивним радњама и другим злоупотребама власти; ограничена погледа и без већег смисла за државотворност, они су изазвали низ нежељених последица.

На учестале жалбе из ослобођених крајева краљ је одредио свога специјалног изасланика Павла Вујисића (враћен је од Скадра) да те жалбе извиди. Специјалном изасланику је приодато неколико официра и војних чиновника, нешто војника и потребна послуга, а на располагање су му стављена и знатнија финансијска средства. Ова ванредна комисија пошла је из Подгорице, 9. XI 1912, а имала је задатак да обиђе Гусиње, Плав, Беране, Пећ, Баковицу, Рожаје и Бијело Поље, установи случајеве злоупотреба и кривце позове на одговорност.⁷¹⁹

Комисија је о свом раду редовно подносила извјештаје, а изасланик је управним властима издавао строге наредбе да се злоупотребе спријече, лица која се враћају из новодобијених крајева претресају, опљачкано одузима, а кривци, без обзира на пол, упућују у подгорички затвор. Иначе, комисија је вршила преглед аката управних власти, сазивала мјесне мусли-

⁷¹⁶ Ориг. док. ист. одреда, изв. Вујисића из Б. Поља-ком. одреда, тел. бр. 379, 393, 595, 623; Краљ-Вукотићу, тел. бр. 2414; Изв. Вукотића-Краљу од 21. X 1912.

⁷¹⁷ М. Буришић, н.д., 229—30; „Глас Црногорца“ бр. 47/1912; Вукотић-Краљу, изв. од 19. X; Божовић — Вукотићу из Вранеши 22. X и из Берана 23. X; Вукотић — облас. управи из Пећи 23. X и др.

⁷¹⁸ Вукотић — обласним управитељима Берана и Б. Поља, виште расписа.

⁷¹⁹ АИИТ, Ванредна комисија, фас. 21, нарочити изасланик П. Вујисић-заступнику министра војног Д. Вукотићу 19. XI 1912.

манске прваке ради добијања њихових изјава и примала жалбе осталих грађана.⁷²⁰

Први извјештаји нарочитог изасланика нијесу указивали на веће злоупотребе, као да се жељело да се углавном све заташка. Незадовољан Вујисићевим извјештајима, краљ га је преко дежурног ађутанта оштре опоменуо, упозоривши га да је он делегат „који је послат тамо да туче, да вјеша оне фалиотне људе који грде име црногорско у те новодобијене крајеве”, а не да са 30 додијељених му жандарма броји фишке по слагалиштима, што је утицало да изасланик наступи енергичније.⁷²¹

Откривене злоупотребе и учстале жалбе из Доњег Колашина и Бијелог Поља принудиле су црногорску владу да формира Комисију за извиђај злоупотреба државних чиновника новоослобођених крајева, која је на подручју бјелопољске области радила у јулу и августу 1913. године.

На основу података које је прикупила ова Комисија може се закључити да је било више појава самоволе, недисциплине, самовласне освете и других злоупотреба власти и положаја на подручју Бијелог Поља и Доњег Колашина, а понегде су биле достигле и забрињавајуће размјере. Наиме, заплијењена државна имовина у Мојковцу, Шаховићима, Бијелом Пољу и др. била је развучена, куће избјеглица, које су власти запечатиле, проваљене и опљачкане, дућани такође, што су чинили и поједини чиновници. А убиства без разлога, премлаћивања, пљачки и уцјена било је више, на шта мјесне власти нијесу увијек ефикасно реаговале. Уосталом, у ове недозвољене радње било је уплетено и командно особље једног бања и више чиновника позадинских служби, а посебно неки из Обласне управе. Због тога је Комисија са доста тешкоћа долазила до оптужујућих података, мада је имала овлашћење да може доносити и рјешења о суспензији осумњичених чиновника, као и оних који би правили сметње при извиђају.⁷²²

На територији бјелопољске области највише је било злоупотреба у Доњем Колашину, односно у селима Алијесци и Ободу, која су била насељена Каљићима. Децењима закрвљени са Пољанима, Прошћенцима и Баричанима, Каљићи су овог пута осјетили своју супровост освете. Наиме, Каљићи су црногорској војсци пружили жесток отпор, а када је овај скршен, према њиховим властитим изјавама, „племе Каљићи готово цијело побјегло је пут Пријепоља”, заједно са већином Вранешана. И тек када су увијдјели да је сваки даљи отпор бесмислен, враћали су се кућама и предавали властима. Тих повратника је било све до љета наредне године. Међутим, једанаест дана послије уласка црногорске војске у ова мјеста, одјељење које је из Бијелог Поља пошло као помоћ прекотарском одреду Машана Божовића (по једна чета Прошћана, Баричана и Брзавца) запалило је Каљићима 140 кућа, међу којима више од 40 камених кула и чардака са по два и три спрата, а Дрпљанима изнад Шаховића — 41 кућу. Паљевина је било и на другим странама, али је ова била најмасовнија. Изгради овакве врсте водили су само појачаном отпору, тј. поновном одметању, пре-

⁷²⁰ Исто, Вујисић-дежурном ађутанту двора 23. XI; истог дана обласном управитељу Андријевића.

⁷²¹ Исто, Дежурном ађутант-Вујисићу, тел. бр. 779; Вујисић — дежурном ађутанту 26. XI 1912.

⁷²² ДАЦ Комисија Краљевске црногорске владе за извиђај злоупотреба, фас. II за 1913. — више изјава, преслушања и записника о раду органа управе, као и више жалби оштећених.

бјежању на аустријско земљиште, хајдучији, а појачаће се и постојећа тежња за исељењем у Турску.

На разне изграде па и злочине, мјесне власти нијесу реаговале ефикасно. Тако, када је радила Комисија за извиђај ових злоупотреба, власти нијесу могле пружити записничке налазе о појединим злочинима, недостајали су и операцјски дневници о покрету појединих јединица, па је било тешко установити да ли су појединци убијени зато што су пружали отпор војсци или су били жртве самовоље појединача, а оптужени су негирали оптужбе и налазили алиби. Штавише, понегде су и сами капетани и предсједници општина (Шаховићи, Затон, Сутиван) били актери многих незаконитих радњи.⁷²³

Када је већ ријеч о организацији власти у Бијелом пољу и на подручју Доњег Колашина, мора се констатовати слиједеће: успоставити ред, завести законитост и осигурати мир није било једноставно, наслеђе прошlostи није се могло лако уклонити, јер су у тим крајевима безакоње и самовоља дugo царовали. Стари органи управе, разумљиво, нијесу могли послужити као основа за формирање нове власти, јер преокрет до кога је дошло у односу на претходни поредак представљаје прави револуционарни чин. Но, чиновници, предсједници општина, капетани (постојала је капетанija Шаховића) били су, углавном, с територије предбалканскe Црне Горе, чији је административни апарат патио од многих недостатаха. У овом крају, опет, хајдучија пљачкашког карактера била је дубоко укоријењена а било је и оних који су на нову власт гледали као на привремену појаву. Није посве искључено да су и аустријски агенти имали овде свога удјела. А пошто су се појединци одметнули у шуме, Министарство унутрашњих дјела је послало један распис у ком министар Пламенац даје упутства за сузбијање таквих појава. Он, између остalog, препоручује и спаљивање одметничких кућа, предавање војном суду мушких чланова из породичних задруга одметника и много других врло радикалних мјера,⁷²⁴ које су у тумачењу и примјени локалних власти попримале веома драстичне облике.

У 1913. години међу мусиманским живљем с подручја бјелопољске области јавља се веома јак покрет за исељавање у Турску. Та исељења су врло масовна и из плевељског краја.) Оваква тенденција ће се наставити и у 1914. години, када је, према извјештају Обласне управе из Бијелог Поља, у неким селима број „лореских глава“ био смањен за једну трећину, а понегде и за једну половину. Злоупотребе и насиља дјеловали су само поспјешујуће у томе правцу. Масовно исељавање забринуло је неке мусиманске прваке, па, у вези с тим, бјелопољски муфтија Јусуф Делевић телеграфски се обраћа краљу, на који с Цетиња стиже одговор, у ком, поред остalog, стоји: „Господар сажалива штетну појаву о исељењу мусиманског народа који се спрема баш уочи његова доласка тамо да га види и охрабри и уочи му заблуду у коју зли људи наговарају тај од вазда мирни и добри народ (...). Гледајте да се народ не разура и не упропашћује. Заустављајте га што боље док Господар тамо дође па ако на-

⁷²³ Исто, *Правци Каљића-Комисији*, жалба са приложеним списком запљених кућа (8. VII 1913); Арапљани-Комисији, уз жалбу приложен списак изгорјелих кућа (13. VII 1913); више изјава и преслушања официра и жалби родбине побијених; изв. Обласне управе Бијело Поље бр. 2999 и 3189; изв. Војне команде из Бијелог Поља бр. 11. 188 од 21. VII 1913. и друга акта.

⁷²⁴ Исто, Распис Министарства унутрашњих дјела, бр. 7483 од 27. XI 1912.

род и послије његове ријечи навали да се сели он га неће ни сметати".⁷²⁵

И поред ове интервенције с Цетиња, исељавање је настављено све док је отпочeo први свјетски рат, па је само из општина Шаховићи, Мојковац и Равна Ријека (формираних од стране црногорских власти и све три с подручја бивше доњоколашинске казе) исељене 453 породице. И исељавања из Бијелог Поља и околине и с подручја Бихора била су и масовна и свакодневна.⁷²⁶ Тада се, поред осталих, отуда иселио у Турску и знатан дио становништва из Горњег Колашина и доњоколашинских села с лијеве стране Таре, који је послије 1878. био избјегао у Вранеш, Бијело Поље и околна села. Тако је уочи првог свјетског рата, који је прекинуо даља исељавања, конфесионална слика овог подручја била знатно измијењена, посебно на територији Доњег Колашина, јер исељавања су била праћена досељавањем Црногорца. Међутим, дио муслиманског живља задржао се и на подручју Доњег Колашина све до 1924. године, углавном у околини Шаховића и Павина Поља (у плодној вранешкој ували), да би крајем те године, пошто је заједнички живот са придошлицама из предбалканске Црне Горе постао немогућ, дошло до масовног и потпуног исељења овог становништва.⁷²⁷ Од тада и сам појам Доњи Колашин, као ознака одређене регије, престао је да постоји да би убудуће тај назив представљао само историјски појам.

III

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Истакнуто је да су у средњем Полимљу и Потарју веома рано заснована стална људска насеља, која се континуирано развијају до наших дана. Затим, у претходном излагању је дат осврт на географска обилежја области, историјски развој области од предсловенског до најновијег доба, економске прилике, етничке процесе и кретања становништва у различитим историјским раздобљима. Наиме, средње Полимље и дјелови Потарја били су насељени још у илирско доба, а вјероватно, и прије него што су племенске групације биле и издиференциране. Касније, у вријеме јасног издавања поједињих илирских племена, средње Полимље и Потарје, сви су изгледи, било је насељено Илирима из племена Аутаријата, па шта указује и хидроним Тара.

Продори Римљана на ово и сусједна подручја нијесу битније утицали на измјене етничке структуре становништва. Јер, процес романизације, евидентан из нешто очуваних споменика, овде није довео до губитка свих народносних атрибута оновременог овдашњег илирског становништва. До тога је дошло знатно касније, послије долaska Словена, постепеним процесом словенизације, што је окончано потпуном србизацијом дјелимично романизованог илирског становништва средњег Полимља и Потарја. А

⁷²⁵ Телеграм бјелопољском муфтији с Цетиња (копија недатирана, мора да је из 1913. или прве половине 1914. године), Записи, књ. XX, 1938, 379.

⁷²⁶ Борђе-Боко Д. Пејовић, *Исељавање Црногорца у XIX вијеку*, Титоград 1962, 295; ДАЦ-Обласне управе, фас. 18. — *Обласна управа Бијело Поље-министру унутрашњих дјела Вулетићу* (27. VI 1914.).

⁷²⁷ Делегати општина Шаховићи и Павино Поље, у Београду 21. новембра 1924. — Меморандум Краљу о крвопролићу у Шаховићима, Правда, календар Југословенске Муслиманске организације за 1925. годину, Сарајево 1925, 81—92.

србизација је представљала завршетак једног процеса који је непирао скоро све битне феномене раније стечене културе, односно негацију низа ранијих етничких квалификација. Јер, иако од стране Словена потиснуто у планинске пределе, где је засновало нова насеља или су као сточари крстарили површима Потарја, старо инородно становништво ни овде није избегло неминовну србизацију — јака државна власт Немањића периода помогла се и катуна. Истина, разлике између овог становништва и придошлица постојале су све до краја нашег средњовјековља, али оне су углавном биле сталешког карактера. Наиме, различити системи намета и обавеза, које су завеле управне власти српске државе, утицали су да ово становништво, све до долaska Турака, није успјело да се интегрише са становништвом српског етничког поријекла. Потом, остало је само предање о несловенском поријеклу, које су придошлице истицале и знатно касније, нарочито у племенским друштвима, да се нагласи супериорност у односу на далеке потомке стarih Крича, Матаруга и Маџура, па од стране ових бојажљиво и нерадо саопштавано.

Средње Полимље и Потарје су у цјелости ушли у састав прве српске државе, припадали оним предјелима који су били основа за формирање Рашке и, као интегрални дјелови српске државе, остали у њеном саставу све до њеног распада на мање удионе кнезевине.

У доба немањићке Србије средње Полимље је било начичкано црквама и манастирима, са посједима духовне и свјетовне властеле, којих је било и на ужем подручју Потарја. Средње Полимље је тада било један од најразвијенијих региона Србије, а тамошњи манастири улазили су у ред најистакнутијих културних и вјерских punktova српске аутокефалне цркве. Около, на обронцима планина и површима Потарја, живјело је сточарско становништво, чији производи бијаху запажени у Дубровнику, Котору и италијанским приморским градовима. У Потарју је затим отворен и један од првих већих рудника средњовјековне Србије.

Последица отварања рудника и заснивања трга Брсково био је економски просперитет Потарја и сусједног Полимља. Сам трг Брсково постаје стјениште дубровачке и каторске трговине, врло живо и прометно мјесто, са развијеним колонијама Саса, Дубровчана, Которана и других, што је, унеколико морало утицати и на етничке прилике у Потарју. У то вријеме на подручју средњег Полимља и Потарја постојале су двије административно територијалне јединице, средњовјековне жупе Љубовића и Брсково. Истина, дјелови средњег Полимља улазили су у састав и других жупа.

Распад државе, сукоби великаша и продори Турака послије Марице и Косова убрзали су опадање Брскова и пресекли даљи привредни и културни успон средњег Полимља, у вријеме када су ови предјели били на путу даљег просперитета услед појаве домаћих трговаца у Брскову и примјене савремених пољопривредних оруђа на земљишним посједима у Полимљу. Крај је, иначе, сви су изгледи, ушао у посједе Бранковића, а послије Вукова слома, изгледа, номинално везан за Деспотовину, док су саобраћајнице и стварну власт држали Турци. То је проузроковало застој трговине на овом подручју, па се тежиште дубровачке караванске трговине усмјерава правцем Пљевља — Пријепоље. Јер, Никољ-Пазар који се развио у другој половини XV вијека, остаће до краја релативно мали и неразвијен трг, гаје ће дубровачки трговци ријетко навраћати.

Продори Турака, затим утемељење на Тари и организација њихове власти на овом и сусједним регионима условили су знатну измјену етничке слике на подручју стarih жупа Брскова, Љубовиће и њихове ближе околине. Проријеђено, а из поједињих села и потпуно исељено или у метејима уништено (нарочито за период двовлашћа, тј. у вријеме номинално српске а стварно турске власти од 90-тих година XIV до пада Бихор-града 1455. и Бродарева и Пријепоља 60-тих година XV вијека) старо становништво замијенили су на том подручју придошлице сточари, гдје су села нашли са малим бројем кућа а нека и сасвим пуста. Ступивши у сарадњу са Турцима, поглавице ових придошлица добили су и посједе: власти из рода Никшићи постају ситне спахије са посједима у селима старе жупе Брсково, ајеловима жупе Љубовиће и около, гдје су посједе добили и неки ренегати са других страна, а разне бенефиције стекли су и сточари Вранеши, који су населими централни дио жупе (тада нахије) Љубовића.

Стара жупа Љубовића, односно нахија, 1477. је уписана као кнежица кнеза Херака са 7 катуна, да би се касније неки катуни издвојили из састава ове нахије и да би се образовала посебна нахија Вранеш. Тако је међуречје Таре и Лима у току XV вијека из основа измијенило етничку слику, да таква, углавном, остане током два наредна столећа. Наime, за то вријеме уже подручје Потарја и међупростор Тара — Лим насељавали су Колашиновићи, Плањани, Никшићи и Вранеши, површи Потарја — Кричи, а било је и других родовских групација. Но, притицале су и придошлице са подручја Црногорских Брда, Црне Горе и Херцеговине, било да се овдје настане или продуже даље, као што је било и отицања одавде.

Повлашћени од стране турских власти и без сукоба са Турцима у XV и до краја наредног вијека, иако племенски и административно разједињени, Турски Никшићи, са Плањанима и Колашиновићима на једној страни и Вранешима, на другој страни, приступили су, свако на свом подручју, обнављању стarih манастира и цркава, а на беспутним теренима и подизању нових. Тако је овдје током XVI вијека настала ренесанса црквеног живота добрым дијелом под утицајем Никол-Пазара, односно манастира Св. Николе из тог мјеста, и мјесних хришћанских трговаца. Обновљене цркве и манастири у релативно повољним условима постају средишта око којих се одвија друштвени живот околине: преписују се књиге, поједињици се уче елементарној писмености и култивише се немањићка традиција, односно из њих се утиче на цјелокупни духовни живот становништва средњег Полимља и Потарја, да би касније постали и средишта зајверенитских акција против Турака.

Сукоби становништва Потарја с Турцима, започети превирањима за вријеме Грданова устанка, заопштрени за време кандијског рата (1645 — 1669), сарадња у овим борбама са млетачким властима у Боки и бунтовним Брдима, као и упади Брђана у већ дјелимично исламизирano Полимље, принудили су Турке да средином XVII вијека подигнуту утврђени град на Тари, који је име Колашин добио по племену Колашиновићи, односно предјелу који је то племе насељавало. Тако су ударене основе једне крајине, гдје ће крајишки начин живљења постајати израженији утолико више уколико је ослободилачка борба сусједних Брда била интензивнија.

Подизањем Колашина отворен је пут исламизацији Потарја, најприје у ближој околини града, а потом и шире. Град је затим утицао да релативно шире подручје добије име Колашин, да касније дође до цијепања

јединствене колашинске области на Горњи и Доњи Колашин, док ће име Колашина, посредством исељеника, бити пренесено и у ибарски крај. Иначе, подручје Доњег Колашина представљало је задуго јединствену цјелину са подручјем Горњег Колашина, и касније је између ових регија јасније била омеђана географска него етничка граница. Јер, становништво оба Колашина чинило је исламизирано мјесно становништво и разнородно становништво које је преко Горњег Колашина ускакало с подручја Црне Горе, Црногорских Брда и са других страна и овде примало ислам. Али, иако окупљени с различних страна, овде се ипак развио особит тип Колашинца — крајишника. На другој страни, овде је постојало и доста бројно хришћанско становништво различитог поријекла.

Подизање Колашина и ускакање на то подручје разноразних очајника са различних страна (било их је из сјеверноалбанских племена), отпадника од свог братства и племена, оних који су се негде тамо огријешили о општеприхваћене норме племенског живота, склоних кабадаџијском начину живљења и осветничком злопамћењу (било је оних који су пред опасношћу да с породицом умру од глади ускакали овамо) имало је за последицу изузетно тежак положај хришћанског становништва у Колашину. Због тога се уточиште тражи у исламизацији или исељењу. Тако, према једном извјештају из времена морејског рата (1684 — 1699), рата који је ове пределе бацио у тешко ропство Турцима, одједном је (у 1688. години) у Дробњаке избјегло „осамсто породица из Колашина и Мораче, са неколико Албанаца који су били у пашиним редовима у Колашину”.

Морејски рат је на подручју средњег Полимља и Потарја оставио тешке последице. До једног жестоког сукоба између аустријске и турске војске дошло је код Бијелог Поља, а прије тога подручјем Бихора и средњег Полимља крстарили су аустријски агенти, који су допирали и у Потарје, докле су, изгледа, допирали и мањи одреди из састава аустријске војске. На другој страни, до Таре, па и даље, стизали су и млетачки агитатори и поједине јединице из састава херцеговачких племена, која су у овом рату стала на страну Венеције, на чијој су страни били и Дробњаци, па је сукоба око Таре са Турцима било више. Потом, мјесно становништво морало је приђећи себи, односно бјекствују са тог подручја, јер онима који би се придружили аустријској или млетачкој војсци тешко да је било опстанка. Од тада и започиње процес непрекидних иселавања хришћанског становништва из ових предела, оног дијела које је као влашко у XV вијеку населило подручје Потарја и међуречје Таре и Лима, замијенивши проријеђено српско жупско становништво предтурског периода, и овде се територијализовало.

Стијешњено између турских градова Колашина, Бијелог Поља и Пљевља, хришћанско становништво средњег Полимља и Потарја било је под сталном присмотром Турака. Број раније повлашћених био је знатно смањен, а сеоска и нахијска самоуправа ограничена, односно племенска организација Плањана, Колашиновића, Тарских Никшића и Вранеша била је разбијена — пресјечен је даљи самостални развитак ових племена. Преостало је исељење као једини могућни вид отпора или, као услов голог физичког опстанка, потпуна рајинска покорност. Међутим, било је доста и оних који, притиснути тешком биједом, напуштаху своја стара огњишта негде у Брдима или Црној Гори и досељаваху се овде преузимајући рајинске обавезе, те се одређена равнотежа одсељени — досељени на подручју средњег Полимља и Потарја одржавала. Али, увећан је и број оних

који су прелазили на ислам, па је овде дошло и до заснивања друкчијих друштвених односа. Јер, све до подизања тврђаве Колашина, па, донекле, и до морејског рата, живот хришћанског становништва у Потарју одвијао се унутар породичне задруге, братства и племена релативно самостално и без јачих утицаја турских власти. Доброловина, Довоља и други манастири Потарја давали су духовну храну томе животу — етички смисао живљења предајући му у баштину традицију о Немањићима, култ Косове, Милоша и Марка и наду у ослобођење. Надаље самосталног развитка било је мање.

Заснован као тврђава — град, као стражар и осматрач према бунтовним Брдима, Колашин се послије морејског рата насељава ратоборним мусиманским становништвом и добија ојачану посаду, која мјесним феудалцима служи као ослонац, мада покаткад посеже и за њиховим посједима. Јер, од почетка XVIII вијека у Потарје и средње Полимље, а у Колашин понајвише, долази до прилива исламизираних избеглица из Црне Горе. Наиме, започети процес ослободилачке борбе црногорског народа, познат под називом истрага потурица у Црној Гори, изазвао је досељење неких породица отуда у Колашин (нпр. исламизирани Мартиновићи и др.). Ови, озлојећени на све и свакога, а посебно на стари крај, изазивачи су низа изгрeda и сукоба са сусједним Брђанима друге конфесије. До прилива избеглица дошло је и на подручје Бихора и средњег Полимља из крајева који су послије карловачког мира припали Аустрији, односно из предела сјеверне Србије у вријеме аустријске управе од 1718. до 1739. године, што процес исламизације и овде интензивира.

И док се у процесу ослободилачке борбе Црна Гора и брдска племена све више осамостаљују од турске власти, овде је живот раје закорачио путем регреса. Племенска организација је разбијена, настрадаји Турака на сеоску и нахијску самоуправу су учестали, а лична и имовинска сигурност сведене су на минимум, док су из новоуведенних чифчијских односа проистекли нови намети и друге тешке обавезе. Нешто повољније прилике владале су у Бијелом Пољу, гдје се, уз мјесну цркву у Никољцу, развија чаршија хришћанских трговаца, који тргују са Дубровником и другим мјестима. Но, јачи размах трговине ометале су разне мјере турских власти и несигурност на путевима, а трговци су неријетко били изложени разним притисцима, па и самовласном оглобљавању од стране појединих турских достојанственика.

Средње Полимље, а нарочито Потарје, у XVIII вијеку постају забачени кутак европске Турске. Потарје, уз то, и крвава крајина — полигон сукоба морачко-ровачких, васојевићких и других брђанских чета, с једне стране, и мусиманских — колашинских, с друге стране. Упади Брђана на подручје Колашина, а Колашинца на подручја ових племена, постају пратећа појава свакодневног живота, нарочито у току последњих деценија XVIII вијека, да се тако настави до краја турске управе Колашином. Настало је тако вријеме четовања освете и плијена ради, вријеме изузетног прегалаштва појединца, вријеме ратничко-пљачкашке привреде, али и тражења подвига у четничком подухвату, са жељом да се као четовоћа и мегданција կубе у пјесму, која је тада и овде цвјетала. А и оним мусиманским са овог подручја, ратничко-горштачки елемент доминира над оним вјерским, мусиманским. Отуда су се два Колашинца различите вјерске припадности (Старац Милија и Бор Хусо Хусовић) винули до самог врха наше народне епике, што је резултат њеног сазријевања у

XVIII вијеку, да би се одмах на почетку наредног вијека, кроз пјеснички израз појединца, уздигла на такву умјетничку висину.

Средње Полимље и међурјечје Таре и Лима били су у то вријеме колико-толико поштећени од ових упада, мада не посве. Јер, на десној обали Таре тада је постојала једна јака српска оаза из низа српских села, која су се ланчано протезала преко планинских површи Потарја (Прошћење, Барице, Стожер и др.). Ова су села преко Добривовине, на једној страни, била повезана са Дробњацима, односно Језерцима и Шаранцима, који, истинा, и сами отвореније иступају против Турака тек крајем XVII и почетком XIX вијека. На другој страни су се, међутим, везивала за српска села пљевальског и пријепољског краја, па су чете Брђана упадале у ова села, а одатле у она муслуманска, мада се често није ни водило рачуна чије ће се стадо плијенити.

Ове упаде умногоме су олакшавале несребрено прилике на подручју Потарја, гдје је почетком XIX вијека бјеснији својеврстан рат: ратовало село са селом, братство са братством, а сви скупа са органима мјесних власти. Ни покушаји босанског паше да тамо заведе ред нијесу давали жељене резултате. Немири су престали пошто је избио устанак у Србији, а затим 1805. у Морачи и Дробњацима, па је запријетила непосредна опасност да вал устанка захвати и ово подручје. Наиме, први српски устанак изазива револуционарно врење на подручју Црногорских Брда и појачане акције Брђана против Турака на овој страни. А Морачани, Ровчани, Ва сојевићи и други су и прије тога годинама били у сукобу с Колашинцима, сада немири захватају и пљевальски крај, гдје продиру чете Морачана и Дробњака, па и тамо долази до отказивања послушности турским властима и масовног бјекства сељака српским устаницима. Пријетила је опасност да читава села опусте, те да земља остане необрађена. На позиве Карађорђа и других устаничких вођа да млађи одважнији људи с породицама прелазе у Србију, гдје има доста слободне земље и без Турака, дошло је до пресељења тамо једног броја морачких и дробњачких породица, које су до српске границе пратиле ојаче наоружане чете, па су ови селидбени валови захватили и Потарје.

И прије ових догађаја, у ствари од првих прдора Турака у ове предјеле, Потарје и средње Полимље су представљали трансмиграциону зону, вентил за одлив демографског вишка са подручја Црногорских Брда, Црне Горе, некад и Херцеговине, често уступну станицу за краће или дуже задржавање, да би потом, кад би им услови живота садје постали несносни, продужили кретање, најчешће у правцу Србије. Но, исељавања је било и у другим правцима, а није искључено да је било и присилних пресељења. Тако, напоменуто је да су иселеници из Колашина, заједно са иселеницима из Црногорских Брда, засновали Ибарски Колашин, којему су, сјећања ради на стари крај, дали такво име, док су, по свој прилици, Вранеши с подручја Љубовиће дали име Вранешу код Нове Вароши и оном у долини Западне Мораве. Али, исељавања са овог подручја било је и у правцу Босне, преко ове у правцу Хрватске, као што је било и оних, који су, крећући се преко Србије, домитали до Будима и Пеште. Отуда, на пример, појава да стари родовски назив Колашиновић, како се звао и предио на ком је подигнут Колашин, и данас егзистира као презиме житеља српске и хрватске народности, а од овог млађи термин Колашинец, некада, претежно, назив за исламизираног житеља колашинске крајине, назив који је понекад добијао и фигуративно значење, егзистира ван подручја Потар-

ја као презиме потомака некадашњих српских и мусиманских житеља ове регије, а овде само као ознака за становнике града на Тари.

Иселења о којима је ријеч била су стална, али најјачи селидбени валови наступали су обично послије већих метежа. Доста бројна иселења на самом почетку XIX вијека поспјешио је први српски устанак, нарочито послије продора Кабађорђеве војске у Санџак, кад револуционарно врење овде кулминира — у Васојевићима до устанка. Бихорци масовно прелазе на страну устаника да би се затим и масовно повукли с Кабађорђевом војском у Србију, што изазива и сеобу појединачних породица и с подручја Потарја и средњег Полимља.

Потом, послије пропасти устанка, живот хришћанског становништва у Потарју и средњем Полимљу, неколико деценија је текао по старом, с тим што је и тада било исламизирања, добровољног и присилног, а настављена су и исељавања у Србију Милошева доба и надаље, и појединачна ускакања у Црну Гору и Црногорска Брда, нарочито у Морачу, која се 1820. потпуно отргла испод турске власти. Но, био их је знатан број, притиснутих биједом и немаштином, који су се са подручја Црногорских Брда и у ово вријеме усељавали у Потарје и средње Полимље. Колашин тада, због тамошњих немира и супротстављања реформним покушајима, забрињава и више турске власти, које против Колашинаца припремају казнене експедиције. Јер, Колашинци су виновници низа изгреда: пљачки, отимачина и убијстава; њихове чете ремете мир на једном ширем подручју, на међупростору Црногорска Брда — Васојевићи — Бијело Поље — Пријепоље — Пљевља, што 1827. године принуди босанског и скадарског везира да овим касабама пошаљу бурунтије којима се забрањује свака трговина с Колашинцима, а овима приступ у касабе, па се ови закратко примирише.

Али, убрзо је настављено по старом, па се Колашин поново огласи као гнијездо пљачкаша, изазивача немира, противника завојења било каквог реда, прави осињак за сусједна насеља, па жалбе сличне овој да „Колашинци земљу разориште, и питоме људе рашићеше и побиши“ понављале су се из године у годину. Казнене експедиције, које везир херцеговачки Али-паша Ризванбеговић-Сточевић шаље тамо да „тефтиш чине“, заводиле су ред само за кратко, да би затим све текло по старом. Право јачега, које је тада било зацарило, биће доминантан регулатив цјелокупног друштвеног живота у овој крајини све до краја њеног постојања. Гесло, које је можда и настало тада, да „Тара не зна за цара“ карактерише односе овдашњег беговата и др. према покушајима турских власти да овде заведу ред и поремете усталjeni начин живота, који се одвијао унутар јаког фиса и једне немирне крајине, бунтовне према турским властима, а ратоборне према сусједним Брдима и Црној Гори, што се рефлектовало и на сусједне регионе.

С друге стране, од половине XIX вијека подручје Потарја и Затарје уопште предмет је сталне пажње Цетиња. Од тада и започиње сламање колашинске крајине, јер долазак књаза Данила на власт у Црној Гори означава почетак активистичке политике Цетиња према сусједним предјелима под турском влашћу, што изазива низ буна и устанака у Хергеговини. А то је и период жестоких сукоба Црне Горе и Турске, вријеме скоро потпуног осамостаљења Васојевића и Дробњака, црногорске побједе на Граховцу, рада међународне комисије на разграничењу Црне Горе и Турске, разарања града Колашина од стране Мильана Вукова и Новице

Церовића и честих брђанских упада на подручје Потарја и Затарја, затим похода Омер-паше Латаша на Црну Гору и сталних завјереничких акција о дизању устанка, те, у вези с тим, дјеловање завјереничких агитатора из завјереничких кругова из Херцеговине, с Цетиња, Београда, Сарајева и др. Сва та збивања су итекако утицала на прилике у Потарју и средњем Полимљу. А Бијело Поље је било у домену Скадра, па задуго стјечиште изbjелих из Босне, оних који су се тамо истакли у антиреформним акцијама, често и криминалаца и других одметника. Иначе, омања варош, са приближно 3 000 становника, од којих већина мусиманске вјериоисповијести.

Међутим, Турска је 1865. извела реорганизацију државне управе па, у вези са тим, и нову административну подјелу, при чему је вођено рачуна и о начелу народности, па је Бијело Поље изузето из домена Скадра и прикључено босанском вилајету, односно наново формираном новопазарском санџаку, чије је сједиште било у Сјеници. Тако су се Потарје и средње Полимље од тада нашли у саставу истог санџака, као бјелопољска и колашинска каза. Јер, у међувремену (1864) Колашин је поново утврђен и у град повраћено старо становништво, изbjегло отуда у вријеме разарања града од стране Милјана Вукова и Новице Церовића, 1858. године.

И у вријеме од ове реорганизације до босанско-херцеговачког устанка 1875. Потарје и средње Полимље су немирна подручја, којима крстаре разне хајдучке дружине: ускокко-хајдучке из Црне Горе, хајдучке дружине мјесног хришћанског становништва и мусиманске одметничке. И намети су овде били изузетно велики, јер, умјесто убицајених трећине и десетине у колашинској кази, аги је давана половина, а спахији осмина. Зато је Потарје било примјемчиво за све завјереничке подухвате и подложно утицајима националне пропаганде из Србије и Црне Горе. Зато одмах послије избијања устанка у Херцеговини 1875., вал устаничког покрета захвата и ове крајеве и Потарје и Затарје постају попришта жестоких борби између устаника и Турaka, да би, послиje сламања устанка, у Затарју дошло до масовног бјекства и устаника и нејачи у црногорску границу. Но, Затарје је у току устанка и рата Србије и Црне Горе са Турском па и надаље, и поприште изукрштаних интереса Београда и Цетиња, а затим и аустријских.

Послије 1878. Тара постаје међународно призната граница између Црне Горе и Турске, али, као анархонизам, колашинска крајина је и даље постојала, тада на подручју Доњег Колашина (без доњоколашинских села с лијеве стране Таре), правно називана доњоколашинском, у народу и вранешком казом. Радило се, у ствари, о једном турском срезу, у чији су састав улазила 34 села са међуречја Таре и Лима, срезу без градског насеља, са изразито неразвијеном мрежом јавних институција, што је и онемогућавало да се тамо одржава ред. Само начин живота овог становништва, организованог у породичне задруге и јака братства, оправдавао је постојање овог среза.

Духовни живот становништва овог среза одвија се у то вријеме у два смјера. Једним тече живот бројно премоћнијег мусимanskог доњоколашинског становништва, гдје је изbjегло и горњоколашинско и из доњоколашинских села с лијеве стране Таре која су припала Црној Гори, онај дио који се није одселио у Бијело Поље, ка Пештери, Новом Пазару и другаје. Било је овде и изbjеглих Никшићана — мухаџира с подручја једне друге крајине. Тај се живот овде одвија у знаку пјевања мевлуда, „бошњаковања” и „турковања” вранешког беговата, шире се прича да је колашинско

мусиманско становништво илирског поријекла (онај дио који није турског), односно несловенског и несрпског поријекла. Тада овдашњи Мушовићи, сви су изгледи сасвим неосновано, причају да су поријеклом из Мале Азије. Хтјело се под утицајем са стране (из тадашњег аустријског Сарајева) истаћи несродност са својим суграђанима и сусједима друге конфесије, оправдати своју србофобију, због чега и свој језик називају „бошњачким”. Дакле, етички печат томе животу давао је вранешки беговат и установљене норме живота унутар и под заштитом јаких родовских групација (Мушовића, Каљића, Миџановића и др.). Пропагандни рад аустријских агената из гарнизона у Пљевљима и Пријепољу (до 1908) уносили су конфузију у тај живот, мада их је бојазан да Аустрија може посјести и њихов крај доводио до безнаћа и очаја. Примјер мухацира из Босне дјеловао је застрашујуће, а гласине, које су ширили аустријски агенти, да султан намјерава да Санџак прода Србији и Црној Гори, доводиле су их до егзалитираног стања и револта према Порти, мржње према суграђанима друге конфесије и ратоборног става према Црној Гори. У томе их је слиједио и дио становништва бјелопољске казе, осиромашени беговат и обескућени мухацири, па немири на овим подручјима, праћени разним безакоњима, међу којима су доминирала она криминалне природе, били су пратећа појава свакодневног живота, све до ослобођења ових крајева од Турака 1912. године.

Сасвим другим колосјеком текао је у то вријеме духовни живот неисламизiranог доњоколашинског становништва, коме је идеолошко усмјерење давала национална пропаганда Србије и Црне Горе, мада су се још од времена босанско-херцеговачког устанка овде укрштали интереси Београда и Цетиња. Тај дио доњоколашинског становништва био је у то вријеме веома бунтован, нарочито онај дио настањен у планинским селима Потарја, као и нека села бјелопољског краја. Тим подручјем и планинским селима пљевљског краја, у првој деценији XX вијека, крстаре хајдучке дружине црногорских ускока-хајдука, у чији састав улазе и поједини мјештани. Понекад овде упадају и веће јединице црногорске војске, што речети међурдјавне односе Црне Горе и Турске. Санџак тих година потреса и неколико буна српских сељака, које се преносе и свом жестином захватају и више планинских села доњоколашинске и пљевљанске казе, да потом, када су оне скршене, иза турске војске, која се умијешала у дјелокруг рада управних власти, остану спаљена и опустјела села, чије је становништво масовно пребјегло у Црну Гору. Повратнике су потом очекивала заришта, општа немаштина и глад, што, уз много других неријешених друштвених проблема, још више заоштрава конфесионалне и класне супротности.

Концепцијски неразрађена политика Србије и Црне Горе у односу на мусиманско становништво ових крајева имала је за последицу да је ово становништво било потпуно непримјерено да ослобођење од 1912. прихвати као почетак нових срећенијих прилика. С друге стране, српско становништво ових крајева, које је послије младотурске револуције а нарочито у 1911. и првих мјесеци 1912. године било масовно пребјегло у Црну Гору, није жељело живот у заједништву. Дуготрајно и тешко робовање, наполичарство и беземаштво били су дотужили до те мјере да је проста логика појединача ишла дотле да су сматрали да ствари треба мијењати тако да стари власник земље треба да постане наполичар, а наполичар власник посједа. У противном, прижељкивало се исељење, што су, због опште глади за земљом, прижељкивала и погранична црногорска

племена, деценијама, иначе, закрвљена с Колашинцима и Бјелопољцима друге конфесије. Због тога је, супротно интенцијама Цетиња, овде послије ослобођења дошло до многих злоупотреба од стране новоформираних локалних црногорских власти и неодговорних појединача, па и тешких репресалија. То је, опет, појачало већ постојећу жељу ових за исељењем за Турску, па је у 1913. и 1914. години наступило масовно исељавање мусиманског становништва с подручја Доњег Колашина, из Бијелог Поља и околине, која прекида први свјетски рат. Дио колашинског становништва остао је овде, у околини Шаховића (данас Томашево) и Павина Поља, до 1924. године. Међутим, и тих година долази до више тешких злоупотреба власти према овом становништву и, најзад, до једног суворог разрачунавања. Тако су Доњоколашинци увидјели да је живот са придошлицама из предбалканске Црне Горе постао неподношљив, те је мусиманско становништво до последњег човјека напустило ово подручје. Од тада назив Доњи Колашин представља само историјски појам.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА
НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАБА
АРХИВИ

Архив Државног секретаријата за иностране послове у Београду
Политичко одељење

Архив Историјског института у Београду
Збирка Јована Ристића

Архив Србије у Београду
Поклони и откупни Збирка Андрије Лубурића

Архив Српске академије наука и уметности у Београду
Акта о Антонију Пљакићу
Оставштина Вука Каракића
Оставштина Јована Томића

Архив Црне Горе на Цетињу
Министарство унутрашњих дјела
Комисија Краљ. црногорске владе за извиђај злоупотреба државних чиновника у новоослобођеним крајевима 1913. год.
Погранични комесаријат Жабљак
Обласне управе и др.

Архивско одељење Музеја Цетиње
Сенат црногорски и брдски
Приновљени списи и др.

Архив Историјског института у Титограду
Исписи из домаћих и страних архива
Списи Вукашина Божовића
Фонд Јанка Вукотића и др.

Завичајни музеј у Никшићу
Архива Јевта Милетина Николића

Historijski arhiv u Zadru
Atti prov. gen. Leonardo Foskole voll. II/1649.

ЛИТЕРАТУРА И ОБЈАВЉЕНА ГРАБА

Alićić Ahmed, *Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine*. Prilozi za orientalnu filologiju XII—XIII, Sarajevo 1965.

Alićić S. Ahmed, *Ustanak u Drobnjacima 1805. godine*. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine knj. XIX, Sarajevo 1973.
Анастасијевић Н. Д., *Споменици из старих цркава у „Санџаку“ неиздани или с погрешком издани*. Богословље VI, Београд 1931.

Antoljak Stjepan-Dermaku Ismet, *Izveštaj austrougarskog uhode o prilikama između Pjevalja i Peći 1903. godine*. Godišnjak Arhiva Kosova II—III, Priština 1970.

Барјактаревић Фехим, *Турски документи манастира св. Тројице код Пљеваља*. Споменик СКА LXXIX, Сарајево 1935.

Барјактаревић Фехим, *Српска песма о Мухамедову рођењу*. Гласник Скопског научног друштва III, Скопље 1928.

Барјактаревић Фехим, *О нашим мевлудима и о мевлуду уопште*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор књ. XVIII св. 1, Београд 1937.

Bašagić Safvet beg, *Kratka istorija i prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.

Bašeskija Mula Mustafa Ševki, Ljetopis (1745—1804), Sarajevo 1968.

Башић Миливоје (приредио), *Старе српске биографије*, Београд 1924.

Берин Душан, *Да ли је одржан сабор у манастиру Морачи 1648*. Историски записи, књ. XV св. 2, Титоград 1959.

Бешић Зарија, *Геоморфолошки развитак Црне Горе*. Историја Црне Горе I, Титоград 1967.

Благојевић Милош, *Планине и пашњаци у средњовјековној Србији (XIII—XIV век)*. Историјски гласник бр. 1—2, Београд 1966.

Благојевић Милош, *Земљорадња у средњовјековној Србији*, Београд 1973.

Богдановић Димитрије, *Црна Гора у доба Немањића-Књижевност*. Историја Црне Горе II, Титоград 1970.

Божић Иван, *Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV—XV веку*. Историјски гласник бр. 1, Београд 1949.

Божић Иван, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*. Посебна издања САН књ. СС, Београд 1952.

Božić Ivan, *Promene u društvenoj strukturi srpskih zapadnih oblasti uoči turskog osvajanja*. Jugoslovenski istorijski časopis br. 1, Beograd 1964.

Божић Иван, *Зета у Деспотовини*. Историја Црне Горе II, Титоград 1970.

Божић Иван, *О улози Вука Бранковића*. Летопис Матице српске, књ. 415 св. 5, Нови Сад 1975.

Божовић Вукашин, *Крвави камен-Црна Гора и патентирани историчари*, Суботица 1936.

Bosna u tajnim političkim izvještajima Františeka Zacha iz Beograda (1843—1848), uvod i izbor Václav Záček. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine-Građa knj. XI. Odelj. društvenih nauka knj. 17, Sarajevo 1976.

Булатовић-Ибriјски Љуб., *Црногорка-историјски спјев у 12 пјесама*, Београд 1907.

Васић Милан, *Градови под турском влашћу*. Историја Црне Горе III, Титоград 1975.

Веселиновић М., *Архијерејске синђелије које су издавали митрополити рашко-призренски и скадарски у XIX веку*. Споменик СКА, Београд 1922.

Вешовић Р., *Из доба четовања око Колашина*, Записи књ. VI, св. 2, Цетиње 1930.

Византански извори за историју народа Југославије, књ. I, II, III и IV, Посебна издања Византолошког института САНУ, Београд 1955—1971.

Vinaver Vuk, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*. Analji Historijskog instituta u Dubrovniku II, 1953.

Винавер Вук, *Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгориће са Дубровником (1720—1760)*, Историјски записи, књ. IX св. 2, Цетиње 1953.

Vinaver Vuk, *Milić Vučadinović i Mihat Tomic*, Godišnjak Istoriskog društva BiH, knj. IX, Sarajevo 1958.

Винавер Вук, *Дубровник и Турска у XVIII веку*. Посебна издања САНУ књ. СССХХІ, Београд 1960.

Винавер Вук, *Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века (1660—1700)*. Историјски часопис књ. XII—XIII, Београд 1963.

Витковић Гаврило, *Споменици из Будимског и Пештанској архива*, Гласник Српског ученог друштва, књ. III—VI, Београд 1873—1875.

Витковић Гаврило-Извештај Максима Ратковића, ексарха београдског митрополита из 1733, Гл. СУД књ. 56, Београд 1884.

Влаховић Петар, Бродарево и његова околина (етнолошка расправа), Београд 1968.

Влаховић Петар, Кричи и зачеки њиховог етничког раслојавања. Гласник Етнографског музеја у Београду књ. 33, 1970.

Војводић Васо, Рад Србије на политичкој пропаганди у Босни и Херцеговини. Историјски гласник 1—2, Београд 1960.

Војводић Васо, Школовање националних радника за рад ван Србије 1873—1877. Ист. гласник бр. 3. и 4, Београд 1963.

Воје Игнац, Brskovo in vrednost srebra u srednjem veku. Zgodovinski časopis X—XI, Ljubljana 1956.

Воје Игнац, Домаћи трговци Србије у XIV и XV веку. Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867. САНУ, Београд 1970.

Војновић Лује, Дубровник и Османско царство, књ. I, Београд 1898.

Вујачић Милан, Омладина из Црне Горе и сусједних области под Турском на школовању у Србији 1850—1878. године и помоћ коју је Србија пружала тим областима. Архивски алманах 2—3, Београд 1960.

Вујовић Димо, Молба Доњих Васојевића 1860. да се притоје Црној Гори. Историјски записи, књ. XX св. 2, Титоград 1963.

Вукић Јово, Црна Гора на Санстефанском миру. Записи, књ. V св. 1—2, Цетиње 1929.

Вукићевић Миленко, Из војних установа Карађорђева времена. Годишњица Николе Чупића XXXI, Београд 1912.

Вуковић војвода Гавро, Војвода Миљан Вуков и Васојевићи 1820—1886, Цетиње 1932.

Вуковић војвода Гавро, Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875 и 1876. (Мемоари), Сарајево 1925.

Вуковић војвода Гавро, Мемоари-Рат 1876 Црне Горе са Турском, Цетиње 1929.

Вукосављевић Сретен, Организација динарских племена. Посебна издања САНУ, књ. CCLXX — Етнографски институт, књ. 7, Београд 1957.

Вуксан Душан, Петар I и Карађорђе (грађа). Записи, књ. I св. 2. Цетиње 1927.

Вуксан Душан, Епоха митрополита Саве и Василија (Историјска грађа). Записи књ. XVIII св. 2. и 3, Цетиње 1937. и књ. XIX св. 1, Цетиње 1938.

Вуксан Душан, Посланице митрополита црногорског Петра, I, Цетиње 1935.

Вуксан Душан, Књаз Данило — Шеста година владе (1857). Записи, књ. XVII св. 3, Цетиње 1937.

Вуксан Душан, Књаз Данило-Седма година владе (1858). Записи, књ. XVII св. 5. и 6., Цетиње 1937.

Вуксан Душан, Друга година владе краља Николе (1861). Записи, књ. XIX св. 5, Цетиње 1938.

Вулић Никола, Први илирски рат. Глас СКА CLX, Београд 1934.

Вулић Никола, Антички споменици наше земље. Споменик СКА XCVIII, Београд 1941—48.

Вуловић Данило, Књажевска канцеларија, књ. I. Нахија пожешка (1815—1839), Београд 1953.

Гавриловић Мих., Истиси из париских архива, Београд 1904.

Гарашанин Драга и Милутин, Црна Гора у праисториско доба. Историја Црне Горе, I, Титоград 1967.

Гарашанин Драга и Милутин, Црна Гора у доба Римског Царства. Ист. Црне Горе I, Титоград 1967.

Гарашанин В. Милутин, Разматрање о некрополама типа Мала Клопашница-Саса. Ка етничком разграничењу Илира и Дачана у римско доба. Годишњак Академије наука и умјетности БиХ, књ. 6. Центар за балканолошка испитивања књ. 4, Сарајево 1968.

Гильфердинг Александар, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији (с руског превео Бранко Чулић), Сарајево 1972.

Gokbilgin Tayyib M., *Ajale Rumelija* (propis sandžaka i gradova na početku vladavine Sulejmana Veličanstvenog) — prevod H. Šabanović. Pri-lozi za orijentalnu filologiju XVI—XVII, Sarajevo 1970.

Гопчевић Спиридон, *Црногорско-турски рат 1876—1878*, Београд 1963.

Гравје Гастон, *Новопазарски Санџак*. Српски књижевни гласник, књ. XXIX и XXX, Београд 1912. и 1913.

Грујић Рад, *Православна српска црква*, Београд 1921.

Грујић Рад, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*. Богословље VII св. 2, Београд 1932.

Грујић Рад, *Једна доција интерполација у хрисовуљи краља Владислава (1233—1242) за манастир Бистрицу у Полимљу*. Гласник Скопског научног друштва XIII, Скопље 1934.

Грујић Рад, *Манастир Милешева и Дубровник крајем XVI века*. Глас. Скоп. науч. друштва XV—XVI, Скопље 1936.

Дедијер Јевто, *Херцеговина-антропогеографска студија*. Српски етнографски зборник XII. Насеља 6, Београд 1909.

Дедијер Јевто, *Нова Србија*, Београд 1913.

Дероко Александар, *Немањина црква св. Богородице у Бистрици*. Глас. Скоп. науч. друштва V, Скопље 1929.

Дероко Александар, *Давидовица*. Глас. Скоп. науч. друштва XI, Скопље 1932.

Дероко Александар, *На светим водама Лима*. Глас. Скоп. науч. друштва, XI Скопље 1932.

Димитријевић Срђан, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*. Посебна издања САН, Београд 1958.

Динић-Кнежевић Душанка, *Промет житарица између Дубровника и ближег залећа у средњем веку*. Год. Филоз. факултета у Новом Саду XII, 1969.

Динић Мих., *О Николи Алтомановићу*. Посеб. издања СКА, Београд 1932.

Dinić Mihailo, *Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina*. Jugoslovenski istorijski časopis III sv. 1—4, Beograd 1937.

Динић Михаило, *Земље херцега Светога Саве*. Глас СКА 182, Београд 1940.

Динић Михаило, *За историју рударства у средњовековној Србији*, књ. I. Посебна издања САН, Београд 1955.

Динић М., *Три повеље из исписа Ивана Лучића*. Зборник Филозофског факултета у Београду III, 1955.

Динић Мих., *Област Бранковића*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXVI св. 1—2, Београд 1960.

Динић Михаило, *Сокалници*. Прилози КЛИФ, књ. XXVIII св. 3—4, Београд 1962.

Динић Михаило, *Из Дубровачког архива*, књ. III, Београд 1967.

Динић Михаило, *Власти за време Деспотовине*. Зборник Филозофског факултета у Београду XI, 1968.

Динић Михаило, *Југозападна Србија у средњем веку*. Зборник Филозофског факултета у Београду XI, 1970.

Доментијан, *Животи св. Саве и св. Симеона* (превео Лазар Мирковић), Београд 1938.

Драгић Михаило, *Гружа*. Српски етнографски зборник XXI. Насеља 10, Београд 1921.

Драгићевић Ристо, *Документи из архиве црногорских гувернадура*. Записи, књ. XXIV, Цетиње 1940. и Ист. записи, књ. IV и V, Цетиње 1949.

Драгићевић Ристо, *Протокоол о мирему између становника Косовског вилајета и пограничних црногорских племена из 1892 године*. Ист. записи, књ. II, Цетиње 1948.

Драгићевић Ристо, *Неколико архивских података о школама у Црној Гори у осмој деценији прошлог вијека*. Ист. записи, књ. VIII, Цетиње 1952.

Dragojlović Dragoljub, *La župa chez les Slaves balkaniques au Moyen Age*, Balcanica II, Beograd 1971.

- Аробњаковић Боривоје, Јасеница-антропогеографска испитивања. Срп. етн. зборник XXV. Насеља 13, Београд 1923.
- Аробњаковић Боривоје, Космај, Срп. етн. зборник XLVI. Насеља, књ. 26, Београд 1930.
- Дурковић-Јакшић Љубомир, Србијанска штампа о Његошу и Црној Гори (1833—1851), Београд 1951.
- Дурковић-Јакшић, Србијанско-црногорска сарадња (1830—1851), Београд 1957.
- Дурковић-Јакшић, Просветна делатност манастира свете Тројице код Пљевља, Богословље IX, Београд 1965.
- Дучић Никифор, Црна Гора, Гласник Српског ученог друштва, књ. XL, Београд 1874.
- Дучић Никифор, Борба добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета јаворског кора 1876—77 и 78. год. Гласник СУД, књ. XIII, Београд 1881.
- Дучић Никифор, Колашин-приједјел и племе у Херцеговини. Књижевни радови 3, Београд 1893.
- Борђевић Владан, Црна Гора и Аустрија 1814—1894, Београд 1924.
- Борђевић Тихомир, Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића. Гласник Географског друштва св. 5, Београд 1921.
- Борђевић Тихомир, Из Србије кнеза Милоша. Становништво-Насеља, Београд 1924.
- Борђевић Тихомир, Становништво у Србији после Велике сеобе 1690. Годишњица Николе Чупића XXXVII, Београд 1927.
- Букановић Марија, Римована аутобиографија Варвари Али-паше. изд. Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд 1967.
- Бурђев Бранислав, Нешто о влашким старјенимама под турском управом. Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1940.
- Бурђев Бранислав, О кнезовима под турском управом. Историски часопис 1—2, Београд 1948.
- Đurđev Branislav, Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena. Radovi naučnog društva BiH II, Sarajevo 1954.
- Đurđev Branislav, „Prodaja crkava i manastira“ u vreme vlade Selima II. Godišnjak Istorijskog društva BiH IX, Sarajevo 1958.
- Đurđev B., Još jedan podatak o „prodaji crkava i manastira“ za vreme vlade Selima II. God. Ist. društva BiH X, Sarajevo 1959.
- Бурђев Бранислав, Нови подаци о најстаријој историји брдских племена. Ист. записи, књ. XVII св. 1, Титоград 1960.
- Đurđev Branislav, i Vasić Milan, Jugoslovenske zemlje pod turском vlašću — Izabrani izvori, Zagreb 1962.
- Бурђев Бранислав, Деподоген-Подгорица. Ист. записи, књ. XIX, Титоград 1962.
- Бурђев Бранислав, Територијализација катунске организације до краја XV века. Симпозијум о средњовјековном катуну, Сарајево 1963.
- Бурђев Бранислав, Улога цркве у старијој историји српског народа, Сарајево 1964.
- Đurđev Branislav, Značaj podataka o vlasima i popisu krajišta Isabega Ishakovića iz 1455. God. Društva istoričara BiH XV, Sarajevo 1966.
- Đurđev Branislav, Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića, sv. I. Poseb. izdanja ANU BiH, Sarajevo 1968.
- Đurđev Branislav, O granicama između Hercegovine i Crne Gore 1477. i 1481. Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. VI, 1970—1971.
- Бурђев Бранислав и Хаџиосмановић Ламија, Подаци о Дробњацима у дефтеру за херцеговачки санџак из 1477. године. Ист. записи, књ. XXIX, Титоград 1972.
- Бурђевић Мартин, Мемоари са Балкана 1858—1878, Сарајево 1910.
- Буришић Митар, Први балкански рат, књ. III, Београд 1960.
- Елезовић Глиша, Колашин на Тари и Колашин на Ибру-Како је постало име Колашин. Јужни преглед бр. 1, Скопље 1931.
- Елезовић Глиша, Турски споменици I, Београд 1940.
- Elezović Gliša, Iz posmrtnih rukopisa Dževdet Ahmed-paše. Prilozi za orijentalnu filologiju II, Sarajevo 1951.

- VIII. Ердељановић Јован, Кучи, племе у Црној Гори. Срп. етн. зборник Насеља 4, Београд 1907.
- Ердељановић Јован, Братоножићи. Срп. етн. зборник XII. Насеља 6, Београд 1909.
- Ердељановић Јован, Стара Црна Гора. Срп. етн. зборник XXXIX. Насеља 24, Београд 1926.
- Записи Јеврема Грујића (књ. III) Друга влада Обреновића и турско ратова, Београд 1923.
- Записици седница Министарског савета Србије (приредио Никола Шкеровић), изд. Државног архива Србије, Београд 1952.
- Зиројевић Олга, Вучитрнски и призренски санџак у време владе Сулејмана Величанственог. Историјски часопис XIX, Београд 1972.
- Зиројевић Олга, Турско војно уређење у Србији 1459—1683, Београд 1974.
- Ивановић Милан, Прилози за историју царина у средњовјековним српским државама. Споменик САН XCVII, Београд 1948.
- Ивановић Рад., Средњовјековни баштински поседи Хумског епархијског властелинства, књ. IX—X, Београд 1960.
- Ивановић Рад., Средњовјековни баштински поседи Хумског епархијског властелинства, књ. IX—X, Београд 1960.
- Ивић Алекса, Миграције Срба у Славонију током 16. 17. и 18. столећа. Срп. етн. зборник XXXVI. Насеља 21, Суботица 1926.
- Ивић Алекса, Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе, Нови Сад 1929.
- Историја народа Југославије, књ. I, Београд 1953.
- Историја народа Југославије, књ. II, Београд 1960.
- Јакшић Милутин, О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти. Бранково Коло, Сремски Карловци 1899.
- Jiriček Konstantin Josip, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku (превође Ђорђе Репановић), Сарајево 1951.
- Јиричек Константин, Историја Срба, књ. I—II (превође Јован Радонић), Београд 1952.
- Јовановић Војислав, Св. Јован у Затону. Археолошки преглед св. 3, Београд 1961.
- Јовановић Јагош, Црногорско-српски односи за vrijeme prvog srpskog ustanka. Ист. Записи, књ. IX, Цетиње 1953.
- Јовановић Радоман, Црногорско-турски погранични односи и бој на Липову у 1872. години. Ист. Записи, књ. XX, Титоград 1963.
- Јовићевић Андрија, Манастир Добриловина. Просвјета лист за цркву, школу и поуку, год. II св. XI, Цетиње 1894.
- Јовићевић Андрија, Историја Мораче до 1820. Браство VII, Београд 1896.
- Iorga N., Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, Seconde série, Paris 1899, 75.
- Jukić Ivan Franjo, Sabrana djela III, Sarajevo 1973.
- Кажић Марко, Турски фермани и наши културно-историјски споменици. Старине Црне Горе, V, Цетиње 1975.
- Казибање стarih Treuešanina (фототипско издање) — припремио Бранко Павићевић, Никшић 1973.
- Калић Ј., Рашики велики жупан Урош II. Зборник радова Византоолашког института XII, Београд 1970.
- Капити i Капит-name. Monumenta turcica I, Sarajevo 1957.
- Каридžић Надија, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku. Нaučno društvo NR BiH, Граđа, knj. III. Odelj. društvenih nauka, knj. I, Sarajevo 1956.
- Карацић Вук, Рјечник, Београд 1852.
- Карацић Стеф. Вук, Скупљени граматички и полемички списи, књ. III, Београд 1896.
- Карацић Стеф. Вук, Преписка VI и VII, Београд 1912. и 1913.
- Карацић Стеф. Вук, Српске народне пјесме, књ. III и IV, „Просвета“, Београд 1958. и 1959.

- Кемура Сејфудин Фехми, *Prvi srpski ustanak pod Karađorđem* (по турским изворима), Сарајево 1916.
- Кнежевић Вуле, *Племе Шаранци*, Београд 1961.
- Ковачевић Ешреф, *Jedan dokument o devširmi*. Prilozi za orijentalnu filologiju XXII—XXIII, Сарајево 1976.
- Ковачевић Јован, *Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века*. Зборник Филозоф. факултета у Београду VIII, 1964.
- Ковачевић Јован, *Провинција Превалис*. Ист. Црне Горе I, Титоград 1967.
- Ковачевић Љубомир, *Трг Брсково и жупе Брсковска и Љубовићска*. Глас СКА XXX, Београд 1891.
- Ковијанић Р. — Стјепчевић И., *Културни живот старога Котора*, књ. I, Цетиње 1957.
- Ковијанић Ристо, *Pomeni crnogorskih plemena i kotorskim spomenicima* (XIV—XVI vijek), knj. I, Сетинje 1963.
- Ковијанић Ристо, *Старац добри Мажурунићева спева*. Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. XIII, Нови Сад 1965.
- Кораћ Војислав, *Црна Гора у доба Немањића-Архитектура*. Ист. Црне Горе II, Титоград 1970.
- Кораћ Милорад, *Сукоби на црногорско-турском граници у Санџаку почетком XX вијека*. Ист. записи, књ. XXV, Титоград 1968.
- Косановић Сава, *Српске старије у Босни*. Гласник СУД, књ. XXIX, Београд 1871.
- Косанчић Иван, *Новопазарски Санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912.
- Костић Мита, *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737—1739. и сеоба у Угарску*. Гласник Скопског научног друштва, књ. VII—VII, Скопље 1930.
- Костић Мита, *Из историје Срба у Новопазарском Санџаку после Берлинског конгреса 1878*. Глас. Скоп. науч. друштва XXI, Скопље 1940.
- Лутовац Милица, *Ибарски Колашин-антропогеографска испитивања*. Срп. етн. зборник, књ. LXVII. Насеља 34, Београд 1954.
- Лутовац Милица, *Бихор и Корити-антропогеографска испитивања*. Срп. етн. зборник, књ. LXXXI. Насеља 40, Београд 1967.
- Лутовац Милица, *Симбиозе, племенске трансплантије и сплемењавања у неким областима Југославије*. Гласник Етнографског института САНУ, књ. XVI—XVIII, Београд 1971.
- Letopis popa Dukljanina* (priredio Vladimir Mošin), Zagreb 1950.
- Ljubibratić Sava-Kruševac Todor, *Prilozi za proučavanje hercegovačkih ustanaka 1857—1878* (iz arhive Mića Ljubibratića). Godišnjak Ist. društvo BiH VII, Sarajevo 1956.
- Љубинковић Радивоје, *Хумско епархијско властелинство и црква светога Петра у Бијелом Пољу*, Старијар IX—X, Београд 1959.
- Љубинковић Радивоје, *Оснивање манастира Вољаче и властелинства манастира Бурђевих ступова код Новог Пазара*. Старијар XIV—XVI, Београд 1965.
- Мајер Антон, *Kotorski spomenici*. izd. JAZU, Zagreb 1951.
- Марковић Радослав, *Књажевска канцеларија*, књ. II. Крагујевачка нахија 1815—1839, св. I (1815—1827), Београд 1954.
- Матковски Александар, *Prilog pitanju devširme*. Prilozi za orijentalnu filologiju XIV—XV, Сарајево 1969.
- Медаковић Милорад, *Повестница Црне Горе од најстаријих времена до 1830. Земун 1850.*
- Мемедовић Богдан, *Усташки бојеви 1875—1877* (приредио Душан Вуксан), Цетиње 1934.
- Мијатовић Чедомиль, *Пре триста година*. Гл. СУД, књ. XXXVI, Београд 1872.
- Мијушковић Сл., *Један помен Вука Бранковића у старом Которском архиву*. Ист. записи, Цетиње 1954.
- Мијушковић Славко, *Племе Никишићи у морејском рату*. Ист. записи, књ. X, Цетиње 1954.
- Милићевић Б. Милан, *Кнезевина Србија*, Београд 1876.

Миловић Борђе, *Махмут-пашине акције и одметање од Порте у сјевероисточним деловима Босне и Херцеговине*. Ист. записи, књ. XIV, Цетиње 1958.

Милојевић Боривоје, *Пештер и Сјеница-антропогеографска скица*. Гл. Географ. друштва, св. 5, Београд 1921.

Милојевић Боривоје, *Долина Таре, Пиве и Мораче*, Цетиње 1955.

Милојевић Милоје, *Дечанске хрисовуље*. Гл. СУД, књ. XXII, Београд 1880.

Миљанов Марко, *Племе Кучи у народној прици и пјесми*, књ. I, Титоград 1967.

Miočević-Rendić, *Problemi romanizacije Ilira s obzirom na kultove i onomastiku*. Simpozijum o Ilirima u antičko doba održan od 10. do 12. maja 1966. Poseb. izdanja ANU BiH, knj. V. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1967.

Мирковић Мирко, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу*, Београд 1965.

Mitrović P. — Kreševljaković H., *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu* (1863—1870). Нaučno društvo NR BiH. Građa knj. V Odelj. istorisko-filologoških nauka, knj. 3, Sarajevo 1958.

Мићић Дубомир, *Златибор-антропогеографска испитивања*. Срп. етн. зборник XXXIV. Насеља 19, Београд 1925.

Михаиловић Константин из Острвице, *Јаничарове успомене или турска хроника* (превод Борђе Живановић), Београд 1966.

Мошин Владимир, *Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и златне буле краља Уроша*. Гл. Скоп. науч. друштва XXI, Скопље 1940.

Mošin Vladimir, *Prepiska ruskog samozvanca Ivana Timoške Akudinova sa Dubrovnikom 1648*. Historijski zbornik 1—2, Zagreb 1952.

Мошин Владимир, *Библиотични рукописи Повијесног музеја Хрватске и Копитарева збирка*, Београд 1971.

Мркоњић Петар, *Средње Полимље и Потгарје*. Срп. етн. зборник IV. Насеља 1, Београд 1902.

Новаковић Реља, *Кад се родио и кад је почeo да влада Стеван Немања*. Ист. гласник 3—4, Београд 1958.

Новаковић Реља, *О границама Србије у X веку*. Зборник Филозоф. факултета у Београду VIII, Београд 1964.

Новаковић Реља: Милош Благојевић, *Сеченица, Стимон и Тара* у делу Јована Кинама (Дискусија) Ист. часопис, књ. XXV, Београд 1977.

Новаковић Ст., *Стари српски поменици XV—XVIII века*. Гл. СУД, књ. XLII, Београд 1875.

Новаковић Стојан, *Земљиште радње Немањине*. ГНЧ I, Београд 1877.

Новаковић Стојан, *Српске области у X и XII веку*. Гл. СУД, књ. 48, Београд 1880.

Новаковић Стојан, *Николь Пазар и Бихор град*. ГНЧ IV, Београд 1882.

Новаковић Стојан, *Хаџи-Калфа или Батиб-Челебија*. Споменик СКА XVIII, Београд 1892.

Новаковић Ст., *Охридска архиепископија у почетку XI века Хрисовуље цара Василија II од 1019—1020 год.*) Глас СКА LXXVI, Београд 1908.

Новаковић Стојан, *Законски споменици*, Београд 1912.

Оман Емил, *Турски јарам и прелажење на ислам*. Прилози КЈИФ, књ. X св. 2, Београд 1930.

Орбини Мавро, *Краљевство Словена*, Београд 1968.

Orlić Đuro, *Dubrovačke vijesti o epidemijama i Bosni i Hercegovini u XVII vijeku*. Naučno društvo BiH-Građa II. Odelj. medicinskih nauka 1, Sarajevo 1956.

- Острогорски Георгије, *Историја Византије*, Београд 1970.
- Острогорски Георгије, *Византија и Јужни Словени*, Београд 1970.
- Павићевић Бранко, *Црна Гора у рату 1862*, Београд 1963.
- Павловић Драг., *Покрет у Босни и Албанији противу реформи Махмута II*, Београд 1913.
- Павловић Живко, *Опсада Скадра*, Београд 1926.
- Павловић Љуб., *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*. Срп. етн. зборник, књ. XVIII. Насеља 8, Београд 1912.
- Павловић Љуб. Ужичка Црна Гора, књ. XXXIV Насеља 19, Београд 1925.
- Павловић Љуб., *Соколска нахија*. Срп. етн. зборник XLVI. Насеља 26, Београд 1930.
- Павловић Миливој, *Теренска ситуација и етнонимске перспективе у Илирикуму*. Јужнословенски филолог, књ. XXX св. 1—2, Београд 1973.
- Павловић Радослав, *Подибар и Гокчаница*. Срп. етн. зборник, књ. LXVI. Насеља 30, Београд 1948.
- Павловић Радослав, *Кулизе-порекло и старина*. Гл. Етнографског института САНУ, књ. I св. 1—2, Београд 1952.
- Papazoglu Fanula, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969.
- Pasko Vasa-Efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet efendije*, Sarajevo 1958.
- Pašalić Esad, *Problemi ekonomskog razvijta i unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije*. Simpozijum o Ilirima u antičko doba... Poseb. izd. ANU BiH, knj. V. Centar za balkan. ispitivanja knj. 2, Sarajevo 1967.
- Пејатовић Атанасије, *Списак фермана, бурунтија, хуџета (...)* у архиви манастира свете Тројице код Пљеваља. Споменик СКА XXXIX, Београд 1903.
- Пејовић Борђе-Боко, *Насељавање Горњег Колашина и Поља* (1879—1886). Ист. записи, књ. XVIII, Титоград 1961.
- Пејовић Борђе-Боко, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962.
- Пејовић Боко, *Пополитика Црне Горе у Зетарју и горњем Полимљу од 1878—1912*, Титоград 1973.
- Перуничић Бранко, *Извештај о стању у округу пљевальском* 1913.
- Ист. записи, књ. XIX, Титоград 1962.
- Петковић Богољуб, *Махмуд паша Бушатлија од 1787—1796*. — Прилог за једну монографију. Ист. записи, књ. XIII, Цетиње 1957.
- Петковић Р. Влада., *Манастир Вранитица*, Браство XX, Београд 1926.
- Петковић Р. Влада., *Записи из манастира Никольца у Бијелом Пољу*. Богословље VI, Београд 1931.
- Петковић Р. Владимира, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. Посебна издања САН, Београд 1950.
- Петковић-Поповић Радмила и Шалипурвић Вукоман, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*. Прибој 1970.
- Петровић Василије, *Историја о Черној Гори*, фототипско издање, Цетиње—Нови Сад 1961.
- Петровић Мирко, *Јуначки споменик*, Цетиње 1951.
- Петровић Никола I Његош, *Цјелокупна дјела*, књ. V, Цетиње 1969.
- Пеџо Асим, *Називи долина уз реке у српскохрватском језику*. Јужнословенски филолог XXX св. 1—2, Београд 1973.
- Поповић Вукосава, *Одношaji Карађорђа и Петра I*. Записни књ. II, Цетиње 1930.
- Поповић Душан, *Срби у Будиму*, Београд 1952.
- Поповић Борђе, *Историја Црне Горе*, Београд 1896.
- Porozić Toma, *Kad je sedište hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Plevlja*. Prilozi za orient. filologiju X—XI, Sarajevo 1961.
- Поповић Тома, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1970.
- Prvi balkanski rat, knj. I. izd. Istorijski institut JNA, Beograd 1959.

Prelog Milan, Povijest Bosne u doba osmanske vlade, knj. I—II, Sarajevo s.a.

Протић Антоније, *Повесница од почетка времена вожда српског Карађорђа Петровића*. Споменик СКА XXIX, Београд 1892.

Pulaha Selami, *Defteri i registratit te sanxhakut te Shkodres i viti 1485, I, Tirane 1974.*

Пурковић Ал. Миодраг, *Краће и разбојништва у средњевековним српским земљама*. Гласник Југословенског професорског аруштва, књ. XIII св. 5, Београд 1933.

Пурковић Ал. Миодраг, *О ценама у средњевековним српским земљама*. Народна старина XII, Загреб 1933.
ч-Вг—НБТ

Пурковић Ал. Миодраг, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934.

Радивојевић Т., *Насеља у Лепеници*. Срп. етн. зборник XLVII. Насеља 27, Београд 1930.

Радојчић Борђе, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*. Гл. Скоп. науч. аруштва XXI, Скопље 1940.

Радојчић Никола, *Друштвено и државно ureђење код Срба у разном средњем веку према Барском родослову*. ГСНД, књ. XV—XVI, Скопље 1936.

Радојчић Никола, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.

Радонић Јован, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, књ. I, Нови Сад 1908.

Радонић Јован, *Дубровачка акта и повеље*, књ. IV св. 1, Београд 1941.

Радонић Јован, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.

Радуловић Илија, *Бјело Поље*. Гласник Географског друштва XIX, Београд 1933.

Ракочевић Новица, *Исељавање муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашине послије берлинског уговора*. Ист. записи, књ. XIX, Титоград 1962.

Ракочевић Новица, *Станење на црногорско-турском граници у Санџаку уочи балканског рата (1908—1912)*. Ист. записи, књ. XIX, Титоград 1962.

Rizaj Skender, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968.

Ризај Скендер, *Управна подела Новопазарско-сјеничког санџака (1877—1902—1912)*. Наша прошлост VI, Краљево 1973.

Руварац Димитрије, *Митрополија Београдска око 1735. године*. Споменик СКА, XLII, Београд 1905.

Руварац Димитрије, *Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића и 1803. и 1804.* Споменик СКА XXXIX, Београд 1903.

Самарџић Радован, *Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку*, Београд 1952.

Самарџић Радован, *Хајдучка писма*. Зборник Филозофског факултета у Београду III, 1955.

Самарџић Радован, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVIII века*, Београд 1962.

Самарџић Радован, *Велики век Дубровника*, Београд 1962.

Самарџић Радован, *Мехмед Соколовић*, Београд 1971.

Selim Petar, *Egipatski bogovi i rimskom Iliriku*. God. ANU BiH, knj. IX. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 7, Sarajevo 1972.

Скарић Владислав, *Попис босанских санхија из 1123 (1711) године*. Гласник Зем. музеја XLII св. 2, Сарајево 1930.

Skarić Vladislav, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do 17 vijeka*. Gl. Zem. muzeja XLIII, Sarajevo 1931.

Скарић Владислав, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Сарајево 1937.

Сковран Аника, *Црква св. Николе у Подврху код Бијелог Поља*. Старијар IX—X, Београд 1959.

Smičiklas Tode, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, knj. IV, VI, XI* — Zagreb 1906, 1908, 1913.

Соловјев Александар, *Одабрани споменици српског права од краја XII до краја XV века*, Београд 1926.

- Соловјев А., *Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости*, Гл. СНД XIX, Скопље 1938.
- Соловјев А., *Трговина босанским робљем до 1661*. Глас. Зем. музеја, Сарајево 1946.
- Sоловјев Aleksandar, *Svjedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu*. God. Ist. društva BiH, knj. V, Sarajevo 1953.
- Спахо Муниба, *Скадарски мутесариф Махмуд паша Бушатлија према турским документима*. Ист. записи, књ. XX, Титоград 1963.
- Споменица о херцеговачком устанку, Београд 1928.
- Станојевић Глигор, *Црна Гора за доба кандиског рата*. Ист. гласник 1—2, Београд 1953.
- Станојевић Глигор, *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње 1955.
- Станојевић Глигор, *Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку*. Ист. записи књ. XV, Титоград 1959.
- Станојевић Глигор, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1962.
- Станојевић Глигор, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека*, Београд 1970.
- Станојевић Глигор, *Црна Гора у XVI вијеку; Црна Гора у XVII вијеку*. Историја Црне Горе, књ. III, Титоград 1975.
- Станојевић Станоје, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*. Глас СКА, CLIII, Београд 1933.
- Станојевић Ст., *Стеван Првовенчани*, ГНЧ, књ. XLIII, Београд 1934.
- Станојевић Ст., *Догађаји 1253 и 1254*. Глас СКА, CLXIV, Београд 1935.
- Стојановић Љ., *Светогорски акти....*, Споменик СКА III, Београд 1890.
- Стојановић Љуб., *Стари српски записи и натписи*, књ. I—VI, Београд 1902—1926.
- Стојановић Љуб., *Поменик манастира Шудикове*. Прилози КЈИФ, књ. VIII, Београд 1928.
- Стојановић Љуб., *Старе српске повеље и писма*, књ. I—II, Београд — Ср. Карловци 1929.
- Стојанчевић Владимира, *Косовско-полимске миграције у Србију кнеза Милоша*. Гл. Етнограф. института САНУ, књ. IX—X, Београд 1961.
- Стојановић Владимира, *Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустро-угарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године*. Ист. часопис, књ. XII—XIII, Београд 1962.
- Стојанчевић Владимира, *Јужнословенски народи у Османском царству од једренског мира 1829. до париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.
- Тарановски Тодор, *Историја српског права у немањићкој држави*, књ. I, Београд 1931.
- Томић Јован, *Данак у крви*, Београд 1898.
- Томић Јован, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683—1693)*, Београд 1902.
- Томић Јован, *Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1592—1614*, Земун 1903.
- Томић Јован, *Црна Гора за морејскоог рата (1684—1699)*, Београд 1907.
- Томић Јован, *Патријарх Арсеније Црнојевић према Млечићима и Бечару 1685—1695*. Глас СКА, LXX, Београд 1908.
- Трпковић Вељан, *Хумска земља*. Збор. Филоз. факултета у Београду VIII 1964.
- Трухелка Биро, *Турско-славјански споменици*. ГЗМ XXIII, Сарајево 1911.
- Бирковић Сима, *Средњевековна српска држава — Изабрани извори*, Загреб 1959.
- Бирковић Сима, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, Београд 1964.
- Бирковић Сима, *Историја средњевековне босанске државе*, Београд 1964.
- Бирковић Сима, *Добра Балишића*. Ист. Црне Горе II, Титоград 1970.
- Боровић Владимира, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862*, Београд 1923.
- Боровић Владимира, *Историја Југославије*, Београд 1933.
- Боровић Владимира, *Брсково*. Гл. Географског друштва, св. XX, Београд 1934.

- Боровић Владимира, *Манастир Довоља*. ГСНД XIII, Скопље 1934.
- Боровић Владимира, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*. Глас СКА CLXVII, Београд 1935.
- Боровић Владимира, *Питање о хронологији у делима светога Саве*. Год. Н. Чупића, књ. XLIX, Београд 1940.
- Боровић Мирјана, *Цркве у Бродареву*, Старијар VII, Београд 1932.
- Бурић Хајрудин, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевић*. Год. Н. Чупића, књ. XLVI, Београд 1937.
- Бурић Хајрудин, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800—1878*, Београд 1965.
- Сурић Хајрудин, *Ustavni zakon bosanskog vilajeta*. God. Društva istoričari BiH, knj. XX, Sarajevo 1974.
- Ускоковић Радоје, *Исљени Никишићи*. Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом 35-годишњице научног рада, Београд 1924.
- Урошевић Атанасије, *Становништво Балканског Полуострва у првој половини XVI века*. Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 4, Београд 1962.
- Ферјанчић Божидар, *Византија и Јужни Словени*, Београд 1966.
- Ферлуга Јадран, *Византиска управа у Далмацији*. Посебна издања САН, књ. ССХЦ. Византолошки институт, књ. 6, Београд.
- Ферлуга Ј., *Драч и Драча област пред крај X и почетком XI века*. Збор. радова Византолошког института VIII₂, Београд 1957.
- Ферлуга Јадран, *Византија и постанак најранијих јужнословенских држава*. Збор. радова Византолошког института, књ. X, Београд 1968.
- Ферлуга Ј., *Византиско царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века*. Збор. радова Византолошког института, књ. XIII, Београд 1971.
- Филиповић Миленко, *Вогоšća и Биоча у Босни*. Срп. етн. зборник XLVI. Насеља 26, Београд 1930.
- Филиповић Миленко и Мићевић Љубо, *Попово у Херцеговини*. Науч. друштво БиХ — Дјела XV. Одељ. историјско-филолошких наука, књ. 11, Сарајево 1959.
- Филиповић Миленко, *Таково*. Срп. етн. зборник LXXV. Насеља 37, Београд 1960.
- Филиповић Миленко, *Различита етнолошка грађа*. Срп. етн. зборник, књ. LXXX. Одељ. друш. наука-Расправе и грађа, књ. 5, Београд 1967.
- Filipović Nedim, *Pogled na osmanski feudalizam (sa naročitim osvrtom na agrarne odnose)*. Gl. Ist. društva BiH, knj. IV, Sarajevo 1952.
- Filipović Nedim, *Dva pitanja iz problematike prvog srpskog ustanka*. Pregled sv. 2, Sarajevo 1954.
- Filipović Nedim, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971.
- Filipović Nedim, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*. Godišnjak ANU BiH, knj. XII. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1974.
- Handžić A., *Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku*. Prilozi za orijen. filologiju X—XI, Сарајево 1961.
- Handžić Adem, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*. Prilozi za orijent. filologiju XVI—XVII, Сарајево 1970.
- Hadžibegić Hamid, *Turski dokumenti o početku ustanka u Hercegovini i Bosni*. Prilozi za orijent. filologiju I, Сарајево 1950.
- Hadžibegić Hamid, *Arhiv bosanskog vilajeta*. Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knj. IV—V, Сарајево 1965.
- Hadžibegić Hamid, *Glavarina u osmanskoj državi*. izd. Orientalni institut — Poseb. izdanja IV, Сарајево 1966.
- Хаџибегић Хамид, *Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговиша и Бихора из 1585. године*. Ист. записи, књ. XXV, Титоград 1969.
- Хаџибегић Хамид, Ханџић Адем и Ковачевић Ешреф, *Област Бранковића — Опширни катастарски попис из 1455. године*, књ. I, Сарајево 1972.
- Херман Коста, *Народне пјесме муслимана*, књ. I, Сарајево 1976.
- Нограт Karlo, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*. Gl. Zed. музеја у Сарајеву XXI, 1909.

- Храбак Богумил, *Херак Вранеши*, Год. Ист. друштва VII, Сарајево 1956.
- Храбак Богумил, *Пословни људи Полимља (1350—1700)* Симпозијум — Сеоски дани Сретења Вукосављевића III, Пријепоље 1976.
- Цвијетић Бранко, *Записи у цркви св. Николе у Никольцу код Бијелог Поља*. Зборник за историју јужне Србије и суседних области I, Скопље 1936.
- Цвијић Јован, *Балканско полуострво-југословенске земље*, Београд 1966.
- Цвијић Јован, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије I*, Београд 1906.
- Цермановић-Кузмановић Александрина, *Римски натписи из Комина*. Стариар XVIII, Београд 1968.
- Цермановић-Кузмановић А., *Муниципијум S...* Стариар XIX, Београд 1969.
- Цермановић-Кузмановић А., *Неколико необјављених натписа из Комина*. Збор. Филозоф. факултета у Београду XI, 1970.
- Челеби Евлија, *Путопис-Одломци о југословенским земљама* (превод и коментар Хазим Шабановић), Сарајево 1973.
- Сović Borivoj, *O izvorima za istoriju Autarijata*, Godišnjak ANU BiH, knj. V. Центар за балканолошка испитивања, knj. 3, Сарајево 1967.
- Čokorilo P. — Pamučina J. — Skenerova S., *Ljetopisi*, Sarajevo 1976.
- Чремошник Гргор, *Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283.* Споменик СКА LXII, Земун 1925.
- Чремошник Гргор, *Канцелариски и нотарски списи 1278—1301*, Београд 1932.
- Чремошник Гргор, *Развој српског новчарства до краља Милутина*. Пос. издања СКА, књ. СI. Друштвени и историски списи, књ. 43, Београд 1933.
- Чубриловић Васа, *Босански устанак 1875—1878*, Београд 1930.
- Чубриловић Васа, *Порекло муслуманског племства*. Југ. ист. часопис, св. 3—4, Београд 1935.
- Чубриловић Васа, *Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори*. Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама — Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. год. у Београду. Посеб. изд. Балканолошког института САНУ, Београд 1974.
- Šabanović Hazim, *Popis kadijluka i evropskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića*. Glas. hrvatskih muzeja u Sarajevu, knj. LIV, 1943.
- Šabanović Hazim, *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja do Karlovačkog mira 1699. godine*. God. Ist. društva BiH, knj. IV, Sarajevo 1952.
- Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.
- Šabanović Hazim, *Krajište Isa-bega Ishakovića* — Zbirni katastarski popis iz 1455. Monumenta turcica II, Sarajevo 1964.
- Шалипуровић Вукоман, *Установа у западном делу Старе Србије 1875—1878*, Титово Ужице 1968.
- Шалипуровић Вукоман, *Раоничка буна*, књ. I, Сјеница 1969.
- Шалипуровић Вукоман, *Раоничка буна*, књ. II, Прибој 1970.
- Шалипуровић Вукоман, *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашићу 1903—1912.*, Нова Варош 1972.
- Шалипуровић Вукоман, *Путописи Теодора Ипена-Нови Пазар и Косово*. Часопис Мостови бр. 35. и 36., Пљевља 1977.
- Šamlić Midhat, *Francuski izveštaji o Bosni XIX vijeka*. Naučno društvo BiH-Grada XI, Sarajevo 1961.
- Šamlić Midhat, *Opis putovanja Pjera Leskolapjea kroz naše zemlje 1574*. Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, knj. III, Sarajevo 1963.
- Šamlić Midhat, *Francuski putnici o Bosni na pragu XIX stoljeća*, Sarajevo 1966.
- Шаулић Анаица, *Новица Церовић*, Београд 1959.
- Škrivanić Gavro, *Bitka na Tari (1150)* Vesnik Vojnog muzeja JNA 6—7, Beograd 1967.
- Шмач А., *Бор Хусо Хусовић*. Прилози проучавању народне поезије, књ. V св. 1, Београд 1938.
- Шмач А., *Белешке из Санџака*. Прилози проучавању народне поезије, књ. V св. 2, Београд 1938.

Шобајић Петар, *Бјелопавлићи и Пјешивци племена у црногорским
Брдима*. Срп. етн. зборник XXVII. Насеља, књ. 15, Београд 1923.

Шобајић Петар, *Никшић-Оногашт*, Београд 1938.

Шћепановић Жарко, *Средњојековна села Јабучно и Палеж и гра-
ничне међе жупе Љубовиће*. Ист. записи, књ. XX, Титоград 1970.

Шћепановић Жарко, *Средњојековно Брсково на Тари*. Одзиви бр.
2 и 3, Бијело Поље 1972.

Шћепановић Жарко, *Никшићи у Потарју-Прилог историји племена
Никшићи*. Југословенски историјски часопис 1—2, Београд 1972.

Шћепановић Жарко, *Колашин на Тари (Како је постало име Кола-
шин)*. Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXII, Београд 1973.

Шћепановић Жарко, *Друштвено-политичке прилике у Бијелом Пољу
и околини почетком XX вијека*. Зборник радова професора и сарадника Педа-
гошке академије у Никшићу 3, Никшић 1973.

Шћепановић Жарко, *Друштвено-економске прилике у Затарју уочи
и за vrijeme источне кризе 1875—1878*. Ист. записи, књ. XXXI, Титоград 1974.

Šćepanović Žarko, *Društveno-političke prilike i Potarju i Zatarju uoči
ustanka 1875. i prva ustanička godina u tom kraju*. Posebna izdanja ANU BiH, knj.
XXX-Odelj. društvenih nauka, knj. 4, Sarajevo 1977.

Шћепановић Жарко, *Ослободилачка борба Васојевића у vrijeme
игумана Мојсија Зечевића и војводе Миљана Вукова*. Токови бр. 14, Иванград
1977.

Шћепановић Жарко, *Политички утицај Црне Горе на подручје Ко-
лашина и Затарја од књаза Данила до устанка 1875*. Стогодишњица прногорско-
турског рата. Црногорска академија наука и умјетности-Научни склопови књ. 5.
Одељ. друштвених наука, књ. 1, Титоград 1978.

ШТАМПА

Босна, Сарајево 1966—1877.

Вардар, Скопље 1908—1912.

Глас Црногорца, Цетиње 1873—1876; 1879—1912.

Зета, Подгорица 1930—1940.

Зетски гласник, Цетиње 1931—1940.

Сарајевски цвјетник, Сарајево 1868—1872.

Слободна мисао, Никшић 1927—1932, 1935.

Србске новине, Београд 1963.

Цариградски гласник, Цариград 1895—1905, 1907—1908.

Цетињски вјесник, Цетиње 1908—1912.

Црногорац, Цетиње 1871—1872.

Dr. Žarko Šćepanović

CENTRAL POLIMLJE AND POTARJE REGIONS

Central Polimlje is the area along both sides of the River Lim, between the towns of Ivangrad and Prijepolje, while Potarje is a wide area along the River Tara. These regions were inhabited very early, in ancient times when there was no differentiation between tribes. Later on, when separation and division of some tribes took place, central Polimlje and Potarje regions were inhabited by Illyrian Autariate tribes.

Roman invasions did not leave much traces on the ethnic structure of the population. The process of romanization was superficial, it did not affect Illyrian national properties. Ethnic changes occurred later on, after the arrival of Slavs, when the population was under a strong Serbian influence.

Central Polimlje and Potarje regions were a part of the first Serbian state. They were a basis for the formation of the Raška state. They remained an integral part of the Serbian state of the Nemanjić period, until its ruin and division to many small feudal states. However, during the progress of the Medieval Serbia the whole central Polimlje area and a narrow part of Potarje region were the most developed areas. Along the River Lim there were built many churches and monasteries with large estates of clerical and non-clerical squires, for whom the people worked day and night. The cattle-breeding population lived on hill-sides and superficies of the Potarje region, and were organized in „katuni” (cattle breeding settlements). Products and goods of that population were greatly appreciated in Kotor, Dubrovnik and in Italian littoral towns. The monasteries in these areas were cultural centres of the Serbian autocephalic church. In the XIIIth century Brskovo was one of the greatest mines of Medieval Serbia in that period. It was a developed place with a mint, it was a meeting place of merchants from Dubrovnik and Kotor, and it was a town with colonies of Sasses and population from Dubrovnik, Kotor and other towns. In the Middle Ages there were also two administrative units, Ljubovija and Brskovo, called „župa”s. However, some parts of the area were included in other „župa”s.

The ruin of feudal Serbia, frequent conflicts between landlords and many Turkish invasions after the battles at Marica (1371) and Kosovo (1389) interrupted the economic and cultural development of central Polimlje and Potarje regions. In the XVth century the town of Nikolj-Pazar remained a relatively small and undeveloped place.

The Turkish invasions in these regions provoked radical political and metanastasic changes. The ancient population was rarefied, it was moved or ejected from villages, and was replaced by a new population, mostly of Valachian origin who were cattlebreeders. The new population immediately collaborated with the Turks, were given privileges by the Turkish government and its chiefs (Nikšić, Vraneš, etc.) received large plots of land at disposal. Consequently, the ethnical picture of central Polimlje and Potarje regions was greatly changed in the XVth century. This population lived there for about two next centuries, and the following tribes were distinguished: Kolašinovići, Planjani, Tarski, Nikšići, Vraneši, Kričin. However, there were also some other tribal organizations. This was a relatively peaceful period. Some churches were rebuilt, which became social and cultural centres of that time: books were rewritten there, one could learn to read

and write, and the Nemanjić tradition was maintained. Indeed they were, later, even centres of actions against the Turks.

The first great fights against the Turks took place in the XVth century, during joined actions of the Serbian church and representatives of the despoiled people. These fights increased during the Candian war (1645—1669) in which the population of this area and Venedig fought together. There were also frequent invasions into Potarje and Polimlje regions by the people from the rebellious Montenegrin mountains. Therefore, in 1650 the Turks constructed the town of Kolašin on the territory inhabited by the Kolašinovići tribe.

When Kolašin was erected, all connections between Potarje and the Montenegrin Mountains were cut, migration of the Mountaineers into partially Islamized Polimlje region stopped, relatively free development of rural organizations was especially strengthened after the Morean war (1684—1699), Turkish victories over Austrians in 1737—1739 and victories over the Mountaineers' tribes. From that time one, great migrations of the Serbian population began. However, these empty areas were quickly filled up by the people from Montenegro who were forced to leave the rude life of their homes and to come the evacuated regions, where they became rightless subjects. In this way the balance immigration — emigration was maintained.

In the XIIIth century central Polimlje and Potarje regions became an isolated area of the European Turkey. The region of Kolašin and the area where blood was shed became a polygon of conflicts between tribes of Morač, Rovac, Vasojević etc. on the one side, and Muslims of Kolašin on the other. This situation was due to unsettled problems in the Potarje region where a special kind of war took place at the beginning of the XIXth century. Village fought against village, fraternity against fraternity and all together against the state authorities. These fights ceased when a rebellion took place in Serbia and another one at Morača and Drobnjaci in 1805, which had the intention to spread over the Serbian villages in the Potarje region. Disobedience to Turkish authorities, escape of the people from the landlords' lands and immigration to Serbia were the most evident characteristics of that time, especially after the attack of Karađorđe on the Sandžak area in 1809.

After the unsuccessful rebellion the life of the Christian population in the Potarje and Polimlje regions was the life of slaves. In the Kolašin area turbulations and oppositions to Turkish authorities were constant. Therefore many punishment expeditions came there to calm down all these troubles. The Muslim population of the Potarje region constantly fought against Turkish authorities and expressed a war-like enthusiasm towards the neighbouring Montenegro.

On the other hand, from the middle of the XIXth century, central Potarje and Polimlje regions were an object of constant interest of Cetinje. From that time on, Turkish Kolašin frontier began to decline. The Montenegrin prince Danilo declared an active policy of Cetinje towards the neighbouring regions under Turkish rule. This provoked a series of rebellions and insurrections in Herzegovina and many conflicts between Montenegrins and Turks. All these events had a certain influence on conditions in central Polimlje and Potarje regions. More favourable conditions existed only at Bijelo Polje and Plevlje, where there were a few developed market-places of Christian merchants. However, Bijelo Polje was a town of about 3000 inhabitants, which belonged to the Skadar district. Therefore it was a place of refuge for political emigrants from Bosnia and often of some criminals and other deserters. The position of the Slav population of that area was aggravated after the destruction of Kolašin (1858) by the Montenegrin senator Novica Cerović and duke Miljan Vukov. In this way the Potarje region became a place of many Montenegrin-Turkish conflicts just before the war between the Montenegrins and the Turks in 1862.

In 1865 Turkey reorganized the state administration. Consequently, a new administrative division was made: Bijelo Polje was united to the Bosnian county i.e., to the reformed Novopazarski district, with its centre at Sjenica; then Potarje and central Polimlje regions became parts of the same district; Kolašin was refortified in 1864 and the ancient population who emigrated during its destruction in 1858 came back.

After the re-organization and until the insurrection of Bosnia and Herzegovina in 1875 Potarje and central Polimlje regions were very agitated areas:

uskok-hajduk groups (freedom fighters (groups) from Montenegro, groups composed of Christian population as well as of Muslem deserters also cruised through these areas. Taxes were very high there: the regular one-third and onetenth taxes given to age were increased to a half, and one-eighth had to be given to the lord of the manor. Therefore great Montenegrin propaganda and complot-actions from other sides, especially those of the migrant population into Serbia, were felt in the Potarje area. Immediately after the insurrection in Herzegovina (1875) a series of rebellions took place in the regions of Potarje and Zatarje. After having lost the battles the population of these areas emmigrated to Montenegro. During the insurrection, as well as during the war of Serbia and Montenegro against the Turks, and later on, Potarje and central Polimlje regions were very interesting for Belgrade, Cetinje and Austrians.

After 1878 the River Tara became an internationaly accepted frontier between Montenegro and Turkey. However, the Kolašin frontier still existed between the rivers of Tara and Lim as an anachronism of that time. It was named Donjokolaiški district or Vraneš district. This was a small Turkish district, composed of 34 villages, without any urban settlement, with explicitely undeveloped network of public institutions. The lack of any order there was also reflected on social conditions of the neighbouring areas.

The spiritual life of the Potarje population developed in two ways. On the one side, there was a predominant Muslem population, composed of the people who emigrated from the Kolašin villages along the left side of the River Tara which belonged to Montenegro, and of those who did not migrate to Bijelo Polje, Pešter, Novi Pazar etc. There were also migrants from Bosnia and Nikšić. The songs of that population were „mevlude” („bošnjakovanja” and „turkovanja”) in which there was mention of their Illyrian origin (this refers to those who were not of Turkish origin i.e., of non-Slav and non-Serbian origin. The family Mušović claimed to have originated from Asia Minor. Under the foreign influence this population always pointed out its non-familiarity with the compatriots and neighbours of other confession, trying to exclude its serbophobia. Therefore they named their language „bošnjački” language. So, the ethic characteristics, norms of living within the family organizations and genus groups were dictated by the Vraneš district (Mušović, Kaljić, Đurđević, Micanović etc.). The propaganda of the Austrian agents who served in garnisons at Plevlje and Prijepolje (up to 1908) confused very much the life of the population and provoked a great fear of Austrian occupation. The muhadžir exemple from Bosnia was frightfull for them, and news spread by Austrian igents that Sultan had in mind to sell the Sandžak region to Serbia and Montenegro exalted them and provoked a great revolt againts the Turks, against their compatriots and Montenegro. Their adherents were the population from Bijelo Polje district, impoverished Turkish nobility and poor muhadžirs. Therefore, until the liberation of these regions from the Turks in 1912 revolts took place almost every day.

The non-Moslem population lived in another way. It was ideologically directed by the national Montenegrin and Serbian propaganda. At that time the population was very rebellious, especially the people who lived in villages in the Potarje and Bijelo Polje regions. In the first decennny of the XXth century, in this district and in that of Plevlje, there were many groups of freedom fighters from Montenegro and the people of the area, and from time to time the Montenegrin army droped in. This situation aggravated the relations between the Turks and the Montenegrins. A few revolts of Serbian peasants took place in the Sandžak region as well as in some mountain villages of Donji Kolašin and Plevlje districts. After unsuccesfull revolts the population migrated to Montenegro and the villages remained wasted and destroyed. The people who returned to their homes found burned land, misery, famine, and many unsolved political problems where confessional and class oppositions were more pointed out.

The conflict of interests of Belgrade and Cetinje for this area was visible. The consequences of a non-developed policy of Serbia and Montenegro towards Muslem population was a completely unprepared people for the liberation in 1912. On the other hand, the Serbian population of that area which migrated to Montenegro in 1911 and the beginning of 1912 withstood to a life in common. The long-lasting and difficult slavery, life without any rights and hard work for the nobles gained their culmination requiring a change of the situation. Some people asked for a change of position between landlords and workers, i.e., a landlord

should become a worker and a worker a landlord. They also required the migration of Muslim population. Their wishes were supported by Montenegrin tribes who lived on the border area and were constantly fighting against the population (of other confession) from Kolašin and Bijelo Polje. This is the reason why after the liberation of these regions many misusages occurred. This was carried out by new local Montenegrin authorities and irresponsible individuals although it was in opposition with orders of central authorities in Cetinje. This situation forced the Muslim population to leave Donji Kolašin, Plevlje and Bijelo Polje areas. However, some Muslim people of the Kolašin region stayed there until 1924 (at Šehovići, today Tomaševo, Pavino Polje etc.). Thereafter, the last Muslims left these regions realizing that life in a society formed of a new population coming from the pre-Balkan Montenegrin area was unbearable and unendurable for them.